

॥ श्रीकाशीजीमेमहत्त्रायुधुरानासामाकीगलीआदिविश्वेश्वरकेपासश्रीयुतवावहरखचंदजीकेवा॥
॥ डेमेदुर्गाप्रसादकदोरेकेगणेशयंत्रालयमेमनोरमाछापागयालिखासीताराममिस्त्रकाछापनेका
॥ लागेपालजिसेलेनाहोयसोचांदनीचौकमेकुज्जगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादकदोरे॥
॥ केदुकानमेमिलैगा ॥ १७१ ॥

15 No 16-10, PR. UDHAMAN RAJA 1/1

15 No 16-10

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेध्यायेपरं ब्रह्मस्मारं स्मारं गुरोर्गिरः सिद्धांतकोमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् १ हयवरट् हकारोपदेशः अट् अशहशड् ।
 एणग्रहणेषु हकारप्रहणार्थः अर्हेण अट् व्यवायेः पीतिगात्वम् देवाहसन्ति भोभगो इति रोपत्वं देवोहसति हशि चेत्युत्त्वम् लिलिहिद्वे लिलिहिध्वे विभा
 ये ट इति वादः हलद्वंद्वं सूत्रं वल् रल् मल् शल् षु हकारप्रहणार्थं मूढदिहि स्वपिहिरुदादिभ्यः सार्वधातुकं इति वलादितलक्षणद्वद्वं लिहितास्नेहिता
 रलो व्युपधादिति वाकित्वम् अदाधाम् रुलो रुलीति सलोपः अलिक्षत् शल इति क्तः हलन्यम् सूत्रेऽन्यमिति हलि अन्यमिति विग्रहे सप्तमीतियो
 गविभागात्सुप्पुपेति वासमास इति भावः यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोयम् स्यादेतत् हलित्येकदेशस्यैव तत्राट् न्यैकशेषान्यतममस्तुहस्यलद्वित्रिष्वच्चाख्यास्य
 ते गन्भाष्यं षष्ठ्यर्थः २ । मास्तु तत्रादिः अस्तु समाहारद्वंद्वः हल् चलचेति लकारस्य संयोगात् लोप इति चेन्नैवम् आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात् ना
 हि ब्राह्मणकं वलद्वत् । ब्राह्मणसमीपवर्ती अन्यदीपः कम्बलः प्रतीयते न वा चित्रगुशब्दात् चित्रगवीणां समीपवर्ती दक्षादिः प्रतीयते । त एव अ
 नन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे किं बहुना ब्राह्मणस्य कंवलः चित्रागावोऽस्येति व्यक्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः द्वितीयेऽपि संयोगान्तलो
 पादुर्लभः यणः प्रतिषेधारंभात् तत्रत्याख्या नपक्षेऽपि रुलोऽस्तीति ब्रह्मग्रहणमपह्नव्यसंयोगात् तस्य रुलोलोपविधानाच्च किंच पदार्थवोचं विना वा
 क्यार्थवोधासंभवेन हल् प्रत्याहारसिद्धेः प्राकृतत्वात् तत्रार्थावोधे प्रसक्तैतद्द्वारा रथोयं यत्नः अस्याचावस्यायो हल् पदार्थाप्रसिद्धौ द्वंद्व एवैतुर्लभः स
 हविवक्षाया असंभवात् तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् मध्यगानामिति आद्योगभ्यामवयवाभ्यामवपवी समुदाय आक्षिप्यते तस्य च युगपद्वत्त्ये प्र
 योगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञामध्यगेषु विश्रास्यति न त्वाद्यंतयोः संज्ञाभ्वरूपांतर्भावेण तपोः पारार्थ्ये निर्णयादिति भावः स्वस्य चेति स्वरूपः
 मित्येनुवृत्तेः स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नान्यस्य अन्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् सूत्रेणान्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् आद्योच्चारणमिति पद्यपि
 उपदिश्यते नेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति माष्यदृष्ट्यादिषु व्यस्यते तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् करणोद्यत्रो दुर्लभत्वात् तस्युत्तरं

धातु न च यः असंज्ञात्वात् प्रायेण संज्ञायामिति व्याख्या न स्यात् क्लृप्त्वात् न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृता वहेलनाच्च अतएव धातुपवादो
 हेति यज पीहनवाहुलकन्तु अगतिक गतिः अतएव प्रक्रियनेशब्दायाभिरिति व्याख्या व्युत्पत्तिरपि परास्ता तथा च वार्तिकम् अजवभ्यां स्त्री खलनाः
 स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति अतो भावे प्रत्यय एव न्याय इति भावः यत्तु धातुसूत्रेणादिपठन्ति पञ्चव्याचक्षते करणव्युत्पत्त्या पूर्वोद्घोषानां उपा
 देशत्वम् कर्मव्युत्पत्त्या तु आगमादीनां उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वे सिद्धे पृथगुपादानं गोवलीवर्द्धन्यायेन एव गणत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्या
 दि अत्रेदं वक्तव्यम् किमेषामुपदेशसंज्ञा उत योगमात्रम् नाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः असंज्ञात्वात् घप्रत्ययोनेति भाष्योक्तेश्च असूत्रादिक
 त्संज्ञायाः शास्त्रे व्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसंगाच्च आमोमित्वमदन्तत्वादित्यादिस्वपरग्रंथविरोधाच्च न ह्युत्सृष्टानुबंधस्य आमो न प्रत्ययत्वे न मि
 त्वने भवेत् किंचैवं प्रत्ययविधौ पंचम्याः षष्ठीप्रकृत्यकत्वे सनः सनेव आदेशो स्त्रित्याशंक्य उपदेशाभावादित्यसंज्ञानस्यादिति भाष्यकैयटोक्तस्याकुप्ये
 त किंच न धातुलोप इति सूत्रे धातुग्रहणं किमलूजलविता पूजपवितेति भाष्यम् उपदेश एवानुबंधलोपे कृते ततो धातुसंज्ञेत्येवं परः कैयटग्रंथश्च
 विरुध्येत अपि च घसरे द्वाविति सूत्रे लोपश्चेति द्विशकारको निर्देशः द्वितीयः शकार इति अलोत्पत्तसूत्रस्य भाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येत न
 द्वितीयः षष्ठीगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात् धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिः आगमादिषु नैति वैषम्यसद्व्युत्पत्त्याच्च उपदेशता प्रयोजकभूतत्वादि
 रूपोपाधवच्छिन्नसमुदायांत्यहलिदित्यर्थ इति स्वग्रंथविरोधाच्च पक्षद्वयेपि लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावनुपयोगाद्धोषश्चेति शकारस्या संग्रहाच्च आदे
 च उपदेशो उपदेशत्वत इत्यादौ आद्योच्चारणस्यैव उपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् उपदेशे जनुनासिक इत्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुना
 सिकसंज्ञाप्रयमं वक्तुमुचिता तथापि नामिकामनुगत इति योगाश्रयणो नैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मंदप्रयोजकमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तं उ
 पदेशो किमभ्रं अपः यद्यपीह उज्जः ऊडत्यत्रेव विधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचमत्तथापि उक्तार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव

म. र.
२

कृतं अक्षिं मनिनामकारस्य भाभूत् प्रतिज्ञापत इति प्रतिज्ञा आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ् प्रतिज्ञानुनासिक्य मेषामिष्टि विग्रहः एवं च प्रतिज्ञा समधि
गम्ये प्रतिज्ञा शब्दस्य लक्षणोति क्लिष्टव्याख्या नानाश्रयणी यं पाणि न्युपज्ञं व्याकरणमित्यादि ध्विवलक्षणं विनं वनिर्वाहान् यद्यपि सूत्रकारकतोऽनुना
सिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारवलेन यथा कार्ये प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ननुरलपोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगतत्वादि
त्यत आह प्रत्याहारेष्विति व्यवह्रियंत इति प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णो यत्रेति बाहुलकादधिकरणे घञ् यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्विति प्रसक्तं त
थापि यो गारूढ इति भावः प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः चतुर्दश सूत्री स्थैर्हत् भिरिङ्गिः कृता अष्टाध्याप्या व्यवह्रिता एकचत्वारिंशदिति तस्या
र्थः ज्ञेयं सुपतिङ्गादीनां प्रत्याहारस्य चोद्धृतीया इति वार्तिकस्य च प्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोषः यत्तु नमंतादु इति नमिर्जमंतेऽन्ये निडेक इष्यते इति च
उभयवार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुस्तद्रभसाभिधानं आद्यस्योणादिसूत्रत्वात् द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्यत्वादित्यास्तां त्वत् एवं च संख्या नियम
मोत्तातीवोपपुन्यतेऽप्युपेक्षितः ऊकालो चूहस्व दीर्घप्लुत इति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वम् वां काल इवेति फलितार्थकथनमिदम् विग्रहस्तु वः कालोपस्ये
न्ति ध्वः ऊशब्देऽस्वाच्चारणकालोलक्ष्यते आप इति निपाता आयुदज्ञा इत्याकार उदात्तः यच्छब्दस्तु फिट्स्वरणा अर्वाङ् इति अकारोऽनुदात्तः न
स्यादितः अतंत्रमिति उपेप्रिवानित्यत्र उपसर्ग इव अविवक्षितमित्यर्थः ननु तत्र दयिवांसमतिस्त्रिध इत्यादि प्रयोगदर्शनादविवक्षास्तु इह तु अविवक्षा
यां प्रमाणं किमिति चेत् लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण तथा हि यद्वा इत्यत्र एकारस्तनूनपाच्छवीपतिमित्यत्र पदपाठे ऊक्षितोच्चादीदौ इति
सकलवद्भूतप्रसिद्धमतनूनपाच्छवीपतिशब्दयोः उभेवनस्यत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोरासुदात्तत्वे कृतेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिपा
तः पूर्वपदभूतपोस्तनूशचीयतयोरन्यस्य पाक्षिकस्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम् ननु वद्वा तथावांतोतनूशचीति पूर्वयोरिति तथा स्वरितार्द्धस्य उदात्तत्वे प्रा
तिशाख्यमपि एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः तस्योदात्ततरोदात्तादर्द्धमात्रादुभेववा अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् उदात्तं बोध्यते किंचि

राम
१

संपरमिति अस्यार्थः पूर्वयोरुदात्तानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो बोध्यः तस्य स्वरितस्य स्वतंत्रोदात्तापेक्षया उदात्ततरादमात्रा बोध्येति वाच्यं
 इत्यादिह स्वाभिप्रायम् अर्द्धमेवेति दीर्घाभिप्रायम् अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहात् व्यापकत्वादिदमेवादर्थव्यमिति सूचयितुमेव कारः अनुदात्त इत्यादि परिशे
 षसिद्धार्थकथनम् सः शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात् किमविशेषणनेत्याह न चेदित्यादि उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः शाकल्योप्याह अप्राकृतस्यः स्वारः स्वरितो
 दात्तपूर्वगः उदादायार्द्धमस्याथ शिष्टे निघ्नंति कंपितमिति उदादाय उदात्तं कृत्वा अर्द्धह्रस्वशब्देन अर्द्धमात्रालक्ष्यते इति हरदत्तादिग्रंथास्तु मतीतरपरतया कथं
 चिन्नेयाः केति किमोत्तित्स्वरितम् वदति अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तम् अस्वा इति अशेः क्वनिनिस्वरेण आद्युदात्तम् संहितायां नृणां कादे
 ण उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः येरा इति ह्रस्वमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः स्वरितोवानुदात्ते पदादावित्युक्तेः मुखं च नासिका इति वि
 ग्रहे प्राण्यं गत्वा देकवेदावे मुखनासिकमिति स्यादत आह मुखसहितेति तुल्यास्य आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यत् इत्यभिप्रेत्याह ० ब्राह्मणादीति अर्थ्यंतरेति
 एतच्च प्रशब्दवलाच्च भ्यमितुल्यास्यं किंतु अत्र प्रकारस्य तकारे परे रुरोरुरीति लोपोभाभूत् प्रयत्नग्रहणं किम् वाक् श्र्योतति शस्यलोपो नभाभूत् जमङ्गानाना मि
 ति नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं तात्वादि समुच्चीयते अनुस्वरोत्तमा अनुनासिका इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम् यमानुस्वार अनुनासिक्यानां ना
 सिके अनुनासिकाश्चोत्तमा इति कात्यायनप्रातिशाख्यं वर्गोत्तमाङ्गणनमाश्चानुनासिका भवंति च शब्दात् स्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीय
 मेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यं च एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थं न तु तस्यापि संग्रहः पूर्वत्रासिद्धं यद्यपि स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी
 पूर्वप्रत्यसिद्धा इत्येव लभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वप्रतिपरं नासिद्धं स्यादंत आह अधिकारोयमिति यद्यत्र कार्यासिद्धत्वं मिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति मनोरथ इत्या
 दो उत्वं न स्यात् परत्वात् त्रीतीत्यस्य प्रसंगात् तथाच पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद् उत्तरस्येति सिद्धांतो व्याकुप्येत अमृत् अमी इत्यादि च न सिद्धे दंत आह
 त्रिपादीति परं शास्त्रमिति च गतेन त्रिपादां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादि प्राचीनग्रंथः परास्तः विद्वरावते कंठमिति विचारण्यां प्रयत्न इति भावः वर्गयमगा इति वर्ग

गायमगाश्चेत्यर्थः कादयइति लोकप्रसिद्धपाठपक्षमिदम् चतुर्दशसूत्रांमावसानत्वायोगात् अर्द्धविसर्गेति सादृश्यमुच्चारणेत्वेखनेचवोध्यम् ऋत्ववर्णयो
 रिति आचआचरलौतौचतौवर्णौचेतिविग्रहः उश्चउत्तचक्रलोक्तयोर्वर्णयोरितिवा प्रथमान्तेनपरिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रहइतिसिद्धान्तात् ऋत्पकइतिप्रकृ
 तिभावः नाऋत्लो आकारसहितइतिअत्रचकालसमयवेलासुइत्यादिनिर्देशाः प्रश्नेयेलिंगंनचैवमपियियासोइत्यादौगुरोरनृतइतिश्रुताकारात्परस्यसनः
 सस्पष्टत्वंस्यादेवेतिवाच्यम् आश्चआश्चेतिद्वंद्वसवर्णदीर्घेणदीर्घात्परत्रकृतोपिप्रक्षिप्यतेइतिव्याख्यानात् यणादिकमिति शीतलशब्देसर्वर्णदीर्घेआदि
 शब्दार्थः अत्रेति अत्रैवेत्यर्थः यद्यपीतिग्रहणकशास्त्रस्यअद्याप्यनिष्यत्तेरितिभावः होउइत्युपलक्षणंरमास्त्वित्यत्रषत्वंवागशीरित्यत्ररुप्रोहइतिआ
 कास्त्यघकारः दासीषुत्यादौदादेरितिघत्वंचनेतिवोध्यम् यदिनुविद्वतमूष्मणामित्यत्रईषदित्यनुवत्यैस्वराणां चेत्यत्रनिवत्यैप्रयत्नभेदोव्याख्यायते
 तंहीनाऋतावितिसूत्रमास्त्वितिभाष्येस्थितम् वृद्धिरादैच् ऐजिहहिमात्रएव तात्परत्वान्तेनकृष्णैकत्वमित्यत्रत्रिमात्रोनएवमुत्तरसूत्रेपि तेनगंगोदक
 मित्यादौत्रिमात्रोन भूवादयोधातवः भृश्चवाश्चेतिद्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः भूवौआदीयेषामितिबहुव्रीहिः भूप्रभृतयोवास
 दृशाः सादृश्यंचक्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिनइति क्रियावाचिनः किम्याः यश्यसीत्यादौधातुत्वंमाभूत् सनिहितस्मिन्आगोधातो
 रितिस्मात् भ्वादयः किमृहिरुकृपृथकइत्याद्यस्यानांशिष्येइतिभावार्थेतिङन्तस्यचमाभूत् संभ्रादीनामुदित्करणेनसौत्राणांधातुत्वंज्ञाप्यतेचुलुपा
 दीनांतुबहुलमेतन्निदर्शनमितिगणसूत्रेणसंग्रहः चादयः अद्रव्यार्थाः किमुपशुः लिंगसंख्यान्वितंद्रव्यंइहतुस्यादेवलोधनयन्तिपशुमन्यमानाःप
 शुइतिसम्यगर्थेउपसर्गः निसदुमइतिसान्तौनिसस्तपतावितिनिर्देशात् अयोगवाहानामविशेषेणेतिप्रकरणेनिष्कृतंइष्कृतंइत्युदाहृत्यइदुदप
 थस्यसकारस्ययोविसर्जनीयइतिभाष्यकारोक्तेश्च उपसर्गस्यायतावितिसूत्रेकोमनोव्येवम् निरःकुषःसुदुरोरधिकरणेइतिनिर्देशाद्रेफान्तावपीति
 तत्रैवसूत्रेहरततः इतिसंज्ञाप्रकरणम् इकोगुणवृद्धीगुणवृद्धिशब्दाभ्यामितिइतच्चपूर्वसूत्राभ्यांगुणवृद्धिपदंअनुवत्यैगुणावृद्धिरित्येगुणवृद्धीद

तियो जनया लभ्यते तेनेहनदिव आत् द्योः पञ्चाः न्यदादीनामः सद्मं पश्यंतमिति स्तुत्रेषु पश्यंतस्यानुकरणाच्च स्वस्वरूपपरतयानपुंसकवात्सोर्गु गितिभावः प-
 र्मिति तच्च संभवतिसामानाधिकरण्ये इतंतस्यांगस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते मिदेर्गुः मृजेर्द्विरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योः वयवस्ये
 कइतिसंबध्यते यनुइक एवस्यानेस्तइति प्राचा व्याख्यातं यच्च तद्दीककृतोत्तमं अनियमप्रसंगेनियमार्थमिदमित्यादितत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यतः
 च्छेषपक्षदूषयित्वापदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः तच्छेषपक्षेऽपि दूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभेऽपि कृतोऽस्माभिः अर्था मध्यइति यनु प्रा-
 चोक्तं अंत्यादचः पर इतितन्न शेषमुचादीनामित्यादौ अंत्यस्याचोऽसंभवात् तस्यैवांता वयवइति तेन त्रपूणीत्यादौ अंगस्य नांतत्वेन दीर्घः सिद्धः पप्रश्चित्तु सनसि-
 ध्येत् अभक्तत्वे तु वहेलिहइत्यत्र वहाभे लिहइति खशि अरुर्द्विषदिति मुमिमो नुस्वारो न स्यात् अपदानत्वात् यनु अभक्तत्वे त्रपूणीति दीर्घोऽस्येति
 तितन्नदादिग्रहणस्य दिनुमर्थमिति अंगसंज्ञासूत्रस्य वार्तिकेनैव दूषितप्रायम् स्यानेन योगेति स्यानेन योगेऽस्याइति विग्रहः निपातनादेत्वम् अनेक-
 विधमिति स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः बलीयइति तेन चेतास्तोतेत्यत्र प्रमाणत आनर्यवानकारोनेति भावः तस्मिन्निति सप्रस्यना नामनुकरणेन
 शब्देनैरंतर्यपरुदिशिरुच्चारणक्रियः अचियणित्युक्तं व्यवहितं व्यवहिते च सति प्राप्त अव्यवहितस्यैवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तम् पूर्वस्यैवेति च नियम्येते
 अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनं परस्य यदिति तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तु न सूत्रितं आदेरित्यंशस्य सर्वादेशवाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात् सर्वादेश-
 शत्ववाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति अनेकाल् शित उदाहरणमिदमइशइतः यनु वृत्तिकृता जशशसोऽशिरित्युदाहृतम् तत्र सर्वादेशतायाः प्राक्शित्वस्य
 वाभावात् तत्र हि द्योत्तोरिव आनुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धं तः इत्यादाविति आदिशब्देन अतोभिसंगेसुइति गृह्यते परत्वादिति अतः
 वआदेः परस्येति एथक्रियतइत्युक्तम् उत्तरस्येत्यंशस्तु आशेभोरपि प्रवर्ततएव यनु प्राचा आदेरिति सूत्रे विवक्ष्यतापेक्षमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तं तदसंबद्ध-
 मिति स्पष्टमेव परतित्येति परान्नित्यं यथा तु दतिरुणाद्विपरमपित्तघृषधगुणं वाधित्वा शश्रमौ तथारधेर्गिचुरंधयति परामपि उपधावृद्धिवाधित्वारधज-

म.रु.
४

भोरितिनुम नचसोपिशब्दांतरप्राप्त्या नित्यइतिवाच्यम् कृताकृतप्रसंगमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताभ्युपगमात् अंतरंगं यथा उभयेदेवमनुष्या इह प्रथम
चरमेति परमपि विकल्पं वाधित्वा सर्वादीनि इति सर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिर्पेक्षत्वेनांतरंगत्वात् नित्यादंतरंगं यथा ग्रामणिनीत्यत्र नित्यमपीकलक्षणं नु
मेवाधित्वांतरंगो न पुंसकहस्वः अन्यथानित्यत्वानुमितेऽनजंतत्वाद्वास्तेन अपवादोपियद्यन्यत्र चरितार्थसुहृत्तरंगेण वाध्यत एव तद्यथा अयजे
इन्द्रं ग्रामे इह सर्वे इत्यत्र अत्रांतरंगेण गुणेन सर्वेण दीर्घो वाध्यते सच यद्यपि यणगुणयोरपवादस्तथापि समानाश्रये चरितार्थः तथा च वार्तिकम् इण्डि
शीनामाहुः सवर्णदीर्घत्वादिति असिद्धमिति तेन पचावेदमित्यादौ एतदेत्येवं न अकृतव्यूहा इति यद्यपि कृतमपि कार्ये निवर्त्य नीतिपरिभाषांतरं पा
ठ्यते प्रल्लिखेतुल्यतयापि अकृतेत्येवलघुप्रक्षालनाद्विपेक्षकस्य दृग्दृग्दर्शनं न वरमिति न्यायादिति भावः न कुर्वतीति यथानिषेद्धोमित्यादौ कसोरिट् अंत
रंगत्वात्प्राप्तमपि भाविनामं प्रसारणेन वलादित्वं न क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वतीत्यर्थः ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ इकोयणचिप्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्य
वाच्ये निरुद्धालक्षणादीर्घोज्जसिचेति ज्ञापकात्त्वादभ्य इत्यादिनिर्देशाच्च तेन इकूच्छेन षट्षष्टिगृह्यते यणशब्देन सप्तभाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहक
त्वेपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपियवत्त्वानां ग्रहणात् अतोनास्तियथासंख्यम् न चेत्तस्यार्थबोधात् पूर्वभाविनं शक्यार्थबोधमादाय यथा संख्य
मस्त्विति वाच्यम् एवमपि तृतीयचतुर्थीभ्यां क्रकारत्वरकारभ्यां प्रत्येकं त्रिषु दुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य क्रवर्णानां लादेशस्य च प्रसंगात् चस्मादिह
स्यानेतरतमसूत्रेणैव सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह स्यान्त आनयोदिति अनविबुद्धेति यरोनुनासिक इति पूर्वसूत्राद्वा ग्रहणमनुवर्तत इति नाज्जलौ इति स
त्रैकैपटः एवं च सर्वत्र शाकल्यस्येति सूत्रेन अपेक्षितं पूर्वोत्तरसूत्रद्वयं च नार्थमिति भावः यत्तु दीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्य
भिप्रेत्य वाक्वाक् इति भाष्योदाहृते हित्वविकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं क्लिश्यते तन्मुच्यते पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेऽत्रिप्रभृतिष्विति सूत्रेशोकदायनग्रहण
स्यापि तथात्वापत्तेः न चेशपत्तिः संस्कर्तृति त्रिसकारपरकैयटहरदत्तादिग्रंथविरोधात्संयविरोधाच्च अतएव प्रातिशाख्यभाष्येपि आत्वारथमिति संज्ञेन का

सम
४

रस्यद्वित्वविकल्पउदाहृतः माधवेन च आसेदत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः एवं च धात्रंश इत्यत्र तकारस्य द्वित्व असदित्युक्तिरव असनीतिर्विक स्यानिव ।
 दादेश इति धातुं गकृतद्विताव्ययमुपिडः पदादेश इति प्राचोक्तम् तत्किं परिगणनं उक्तं । इति प्राचोक्तम् तत्किं परिगणनं उक्तं । इति प्राचोक्तम् तत्किं परिगणनं उक्तं ।
 पतेः नान्यः अव्ययस्यांगपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं ननु दाहरणमपि मंदम् त्कामात्रस्य अनव्ययत्वात् कृत्वेन सिद्धत्वाच्च इत्या
 शयेनाह आदेश इति अनलिधावितिकिम् तेन तस्मात्तस्य तस्मिंश्च विधौ माभूत् तत्र अलाविधौ यथा व्यूहोरस्केन अत्र सकारस्य स्थानिधत्वेन विसर्गवद
 दत्वमाश्रित्य अड् व्यवाय इति णत्वं प्राप्तं अलः परस्य द्यौः पन्थाः हलूङादिलोभोन अलो विधौ युक्तः वलिलोपोन अलि विधौ यजेः क्तः कड् सृः हशि चेत्यु
 त्वेन अलचे ह स्यान्वयव एव गृह्यते नत्वादेशावयवः तेन रामायेत्यादौ सुषिचेति दीर्घः सिद्ध्यति न द्विधौ हियजादित्वं नाश्रितं यश्चादेशावयवः तत्तु स्या ।
 न्यवयव इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह न तु स्यान्पलाश्रय इति आश्रयणं चेह यथा कथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः तेन प्रपञ्चेत्यत्र वलादित्यत्राण्ड ।
 एन तन्निषेधादिति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः अल्विध्वर्थमिति तेन वब्रुव्यत्र वस्य संप्रसारणं न उरदत्वस्य स्याति वत्वेन संप्रसारणतया न संप्रसारण इ
 ति निषेधात् न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम् अंगक्षिप्ते प्रत्यये परे न द्विधानात् प्रागभ्यासविकारेभ्यो गाधिकार इति पक्षं दूषयित्वा आसप्रमसमाप्तेरि
 ति पक्षस्य आकरे सिद्ध्यति नत्वात् किंच पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रयुक्तमिति दिश्यते नत्वादेश प्रयुक्तं वार्यते नायक इत्यादौ एचो यवायाव इत्यादिनामप्रवृत्तिप्रसंगा
 त् अनेन तु वार्यते शब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयो रूभयोरपि अतिदेशो यमिति स्वीकारात् न पदांतेति सूत्रेण लोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिंगं अतएव ग
 ण्यतीत्यादौ न वृद्धिः स्थानिनिस्त्यभ वन्त्यास्तस्या आदेशोप्यभावातिदेशात् उक्तं च काममिति दिश्यतां वा सच्चा सच्चापि नेह भारोस्तीति स्यादेतत् पूर्वत्वस्य साव
 धित्वेन संनिहितस्यैव अवधित्वमुचितम् संनिहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं च तत्र न तावत्स्थानी अवधित्वस्य आदेशो नापहारात् नाप्यादेशनिमित्तं
 वैयाकरण इत्यत्र एकारस्यायादेशोपपत्तेः इत्याशंकाह अचः पूर्वत्वेन दृष्ट्येति पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः एतेन अचः पूर्वत्वविज्ञानादेचो

निवत्वात् नचन पदांतेति निषेधः इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् पदांतस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत् सुवन्ताणि जिति हरदत्तादि
मतेऽनवर्तिसुपापदत्वात् नचेष्टवदित्यतिदेशेन णिचिभत्वेन पदत्वबाधः णिचालुप्तत्वात् नचप्रत्ययलक्षणं वर्णाश्रयत्वादि तिभावः द्विवचनादोचेति य
लोपादय आदिशब्दग्राह्याः वरे इति तु वरेयोऽजादेशः सनस्थानिवदितिव्याख्येयम् सहविवक्षाभावेपि निपातनाद्वृद्धः सप्तम्यलुक् च अथोदाहरणानि पा
दान्ते कानि संनिकोक्तः द्विवचने मुध्यपास्यः वरे यायावरः यश्च यडं इति वरच् अतो लोपः सच आतो लोप इटिचेत्यालोपे कर्तव्ये नस्थानिवत् यलोपे यातिः या
नेर्यडन्नात्किञ्च अतो लोपः पलोपः अद्योपस्य स्थानिवत्वादातो लोप यलोपो नच पुनरालोपः शंक्वाः चिणो लुङ् न्यायेन आतो लोपस्य निष्पन्नत्वात् स्थानिवद्भावा
च्च स्वरेचिकीर्षकः सनोऽतो लोपः स्तितीति ककारेकारस्य उदात्तत्वे कर्तव्ये नस्थानिवत् सवर्णानुस्वारयोः शिष्टि १ दीर्घे प्रतिदीर्घः जशिसन्धिश्च मे अदनं ग्धिः अ
देः किनि बहुलं छंदसीति यस्त्वादेशः घसिभसोर्हलिवेति उपधालोपः रुलोरुलीनिसलोपः धत्वंघस्य जश्च सहस्य सदिति सूत्रात् सदित्यनुवर्तमाने समानस्य
छंदस्य मूर्द्धप्रभृत्युदकेषु इति सूत्रेण सः चरिजशतुः संयोगांतस्य तदंतस्येति अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्य
त्येवं सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे दृष्टकरोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावतौ यस्येति द्विवचनात् नेन समासलाभार्थं मंतग्रहणं वृ
त्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्या औत्सर्गिकीदित्यादिकं तु यत्तलभ्यमिति भाष्ये स्थितम्यण इति वाचनिकं यद्वाच्चाव्यो व्याख्येयः व्याख्या च द्वे धारुलो रु
लीत्यतो मत्वग्रहणमपकृष्य रुलसवल्लोपो विधीयते इति अंतरंगे लोपे कर्तव्ये वहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वानचषाष्टी असिद्धपरिभाषा त्रिपादीस्य
त्वेनासिद्धमंतरंगलोपं न पश्यतीति वाच्यं कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् नचनाजानं न्युवहिष्टप्रकृप्तिरिति निषेधः तस्यानित्यत्वादन्तरकालप्रवृत्ते लोपे जानं
तर्थाभावाच्च तथा च वार्तिकं संयोगांतस्य लोपे यणः प्रतिषेधः नवारुलो लोपात् वहिर्गस्य लक्षणत्वादेति इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयं तृतीयं तु कार्यका
लपक्ष इति विवेकः यत्वाहुः वार्तिकरुतो वचनं प्रत्याख्या न प्रकारद्वयं तु भाष्यरुत इति तन्निर्मूलममंतभेदे प्रमाणाभावात् यदप्याहुः काव्यं के लत्रं शास्त्रं च

आचक्षाणः कावकलतृशाल अदभयतेरधविति तदपिन पक्षत्रयेपिसंयोगात्ततोपस्यदुर्लभत्वात् आद्यपक्षद्वयेकरूप्यार्थे पूर्वपर्वमन्तरंगपरंपरं व
 हिरंगमिति अद्वोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात् अतएव कातंत्रपरिशिष्टे श्रुयतेः किपिशुक्लदत्तुदाहृतमवांतयोः किपिऊर्ध्वद्वोरत्वात् न च
 स्थानिवत्वम् कौविधिं प्रति तन्निषेधात् विचिलोपो व्योरित्यस्य प्रसंगाच्च गिरिवेत्तयतेऽस्तु किपियणः प्रतिषेधार्थे वचनांरंभपक्षे गिरिवेत्तु इत्युचितम् प्र
 त्याख्यानपक्षे तु मांतमेवेति दिक् इति पक्ष इति पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः चत्वारिरूपाणि त्रियत्तुवदनिधकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्हि
 त्वेलोपविकल्पेन्यतरद्वित्वेऽनुभयद्वित्वे च नवरूपाणि तथा हि एकधं त्रिधा एक्यद्वयं त्रियं च एवं द्विधं त्रिधं च त्रिधेति नचांतरंगे द्वित्वे वहिरंगस्य यणोऽसि
 द्धत्वं त्रैपादिकेंतरंगे वहिरंगपरिभाषायां न प्रवर्तते इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वात् इति अत्रेदं वक्तव्यं पुनर्द्वित्वमशुद्धं एकस्याव्यक्तौ
 एकलक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः न च मरो मरीति हलोपमामिति च लोपेन नि
 र्वाहः लोपस्यैकत्विकत्वात् कथमन्यथा त्रिधं त्रिधं चेति भवदुक्तिः संगच्छेत किंच एवं सति सर्वस्य द्वे इति द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्तते अतएव लिटि धातोरि
 ति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं सन्ननाद्यडनाद्वाणिचिचडिद्वित्वाभावा र्थे तदितितु कैयटादिभिरुक्तं तस्मादिह न्यजपञ्चमादी निरूपाणि स्त्रीकु
 रुवारूपा ज्ञान्यमिति न त्रौक्तिरसंगतैव सकारद्वित्वेनांशे विसर्गद्वित्वेन षोडशेति त्वन्यदेतत् यदप्युक्तं त्रैपादिकेंतरंगे इत्यादितस्तस्मिन् नार्कुटः नार्पत्य इत्य
 त्रविसर्गनिवारणाय दृढेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात् संयोगात् लोपेपणः प्रतिषेध इत्यस्य वहिरंगत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् यमपितथैवानूदितत्वा
 च तस्मादिह यथोदेशपक्षाग्राह्यो वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तये तथा च भाष्ये मयः परस्य यणे द्वित्वदध्यत्रेत्युदाहृतं न चैवमपि इकोसवर्ण इति शाक
 ल्येन रूपान्तरमस्त्विति वाच्यं समासे तन्निषेधात् न च नित्यसमासे निषेध इति वाच्यं भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्
 नन्विह यणवदुर्लभः सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारण निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तिरिति चेन्न संप्रसारणपूर्वत्वे समानाद्ग्रहणं कर्तव्यमिति वा

तिकोक्तेः संप्रसारणस्यानिकस्य अतथात्वाच्च इति केचित्तत्तपूनइत्य स्यामिद्वेः नवैवमपिनभृमुधिगोरितियगिनिषेधः शंकाः आंगत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृ-
 त्तेः अवंतरस्येति न्यायेन एव नेकाचइति आः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्च धात्रंशइति अत्ररेफस्य द्वित्वेन द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन
 निमित्तभावेन रेफस्य कार्यत्ववाधनात् सुधुपास्यइत्यादौ स्यानि त्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् न वाध्यते इति कैयटः तका-
 रस्य तु द्वित्वं भवत्येवेत्युक्तम् तच्च वेत्यतो च रूपद्वयं लाकृतिरिति त्वेकमेव हलो यमां लोपः स्याद्वेति न यो हइत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तैः एतच्च लुणसूत्रे भाष्ये
 स्पष्टम् माहात्म्यमिति अत्रमलोपोनेत्यर्थः हलो यरां यरिसवर्णे लोपइति तु न सूत्रितम् आर्धोत्तमृद्धः शार्द्धः आत्तिरित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः वां तो-
 यियकारादविति विशेषणमात्मानस्य संज्ञा स्यादित्येतदर्थं कस्य येन विधिरिति सूत्रस्य अपवादभूतेन यस्मिन् विधिस्तदादावलग्रहण इति वार्तिकेना-
 यमर्थो लभ्यते ओदौतोरिति पूर्वसूत्रे तयोरेव वा न्नो प्रतिस्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः ननु गव्यूतिरित्यत्र हलिसर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा-
 लोपः स्यादित्याशंकाहवान्तइत्यत्रेति लव्यमिति लुनाते रचोयत्तु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणः अवश्यत्वाव्यमिति आरावश्यकइति रायत्तु क्षप्य-
 मिति शक्लिङ्चेति चातृक्याः क्षेयमिति अर्हकृत्यत्वेति कृत्यः हरणहीति इह आमाडोश्चेति पररूपं प्राप्तमुत्तरपरः आंतरतस्यादिति रे-
 फशिरस्कस्य अरइत्यस्य रेफद्वारा क्रकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः पक्षे द्वित्वमिति ऋधेर्धस्येति भावः लोपोवेति ङ्गोपोहोऽन्यतरस्यामिति सूत्रा-
 दिकल्यानुवृत्तेरेतच्च नाज्जलाविति सूत्रे भाष्यकैयटयोस्स्पष्टम् प्राचस्तु विकल्यानुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता । यदपि व्याख्यातृभिः शरोचीति ज्ञापकमभिप्रे-
 त्य तत्र विसंवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम् । अनुवर्तते विभाषा शरोचियद्वारपत्ययं द्विष्यमिति तन्न तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात् । लोपस्य हि नि-
 त्यत्वे चोरहाभ्यामिति द्वित्वलोपापवादः स्यात् । तथा च शरोचीत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेवास्मादिकल्यानुवृत्तौ ज्ञापकांतरमनुसर्तव्यम् । भाष्यकारादिव्याख्या-
 नमेव वा शरणम् । द्वित्वलोपयोरिति । यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद्वा वेवशिष्येते इति तन्मालोपस्यैकत्विकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे च रितार्थत्वात् । त्रिषमिति यणा

मयइतिलक्षणांतरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्द्वमपि बोध्यम्। एते धत्तृसु। अत्र एचीत्यनुवर्तते। तच्च एतेरेव विशेषणं न त्वेधतेः। अव्यभिचारतः। नान्युक्तोऽसंभवा
दिनिवृत्तिकारः। अत्र कैयटः। एधतेरपि विशेषणं माभवान्नेदिधत्तत्रव्यभिचारसंभवात्। यद्यपीदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते तथापि क्वचित् दृश्यते
वानचणौ चडीति ह्रस्वे कृते नापमेधतिरिति वाच्यम्। एकदेशे विकृतस्यासंन्यत्वात्। न च वमपि अजादे द्वितीयस्येति धिशब्दस्य स्थाने धिधिशब्दादेशे सति
वस्तु सौरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम्। द्विष्ययोगो द्विर्वचनं षष्ठ्यमिति षष्ठ्यभाष्ये सिद्धं तत्त्वात्। अन्यथा इहैव णिलोपो न स्यात्। जिघांसती
त्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात्। न चान्तरंगत्वात् अथमंचडीति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम्। ओणोऽदिकरणे बवहिरंगस्या
पि णौ चडीति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात्। अत्र माधवः। माभवान्नेदिधत्तत्रनातिप्रसंगः। एतत्स्य शब्दो न्नरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात्।
अतएव द्विनभाभूपूकमिगमीत्यत्र एतानां च भादीनामुपसंख्यानमित्युक्तम्। तत्रैव शब्दो न्नरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्तादिभि
स्सर्वैरेवोक्तम्। किंच स्यधिकस्यापि ग्रहणे उपसर्गोऽनुनोतीत्यत्र अभिषावपतीत्युदाहृत्य एतेनाभेर्योगाऽनुनोतिप्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं यत्त्वमित्याशङ्क्या
भेः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन समाधानं माष्यकाराद्युक्तमसंगतं स्यात्। न च हेरचडीति त्रिंशत्प्रकृतिग्रहणेण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति भ्रमितव्यं। ज्ञापकस्य
कुत्वमात्रविषयत्वात्। तथा च वार्तिकम् हेरचडिप्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्। ज्ञापकं तु चडो न्यत्र एते कुत्वमात्रस्येति। तस्माद्युक्तिर्विज्ञेयाद्वाच्यवार्तिकवृत्ति
न्यासाद्विग्रंथैः पूर्वापरस्वग्रंथेन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। अस्तु विशिष्टस्य शब्दो न्नरत्वं तावतापि प्रकृतिभागास्य धूपताकेनापगतमिति
परिभाषितां मा ननु पौधत इत्यादौ तिङंतस्य धूपतानास्तीति प्रकृत्यंशे साहीयते। तथा चोपसर्गोऽनुनोतीति सूत्रे वार्तिकं सिद्धं त्ववपवानेत्यत्वादिति। यन्तु अ
भिषावपतीत्यत्र भाष्यादिविरोधोद्भावननद्विपरीतम्। यतः प्रकृतेऽनुनोतिरूपानपायात्। कैयटमते सिद्धं यथोक्तव्यवस्था। त्वन्नुतेतुरुपांतरत्वेन रायधिक
स्याग्रहणादसंगतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात्। कोत्वेधयति सावयवोर्विशेषोपदेधतेऽपेधिकस्याग्रहणं अनुनोतेऽनुग्रहणमिति। पदपि गतं भादीनामुपसंख्या

५२
७

८ निभाषः क्षीरदेवस्याहवश्चेति सूत्रेण जेः एयक् भाजिप्रहृमिहज्ञापकमिति नवेतदयुक्तं पलादि ८

तमुपन्यसन्नदपिनास्माकंप्रतिकूलं। विशिष्टस्य शब्दांतरत्वे तु प्रकृत्यंशस्य तु णिवाव्यवधानेन उपसंख्यानस्यावश्यकत्वात्। अतएव न तत्रत्यन्यासादिभिः स्त्री
 न्मावाविरोधः प्रत्युत तत्रैव विरोधः। षाष्टे भाष्यवार्तिकयोरेत्येधत्तेरित्येगं विभज्य एचीति विशिष्टित्वान्नस्मादिह वृत्तिग्रंथो माधवग्रंथश्चासंगत एवेत्यभिप्रे
 त्यव्याख्ये॥ एजाद्योरिति। असौहिणीति। ऊहोऽस्य स्या ऊहिणी। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टो सेना असौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायाममडा
 तिणत्वमथानुप्राचाविगृहीतम्। अक्षाणामूहस्समूहोऽस्य स्यादिति तदूहिनीशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इत्येवं परतपैव कथंचिन्नेया ऊहदेशब्देन समस्य सेततदनेन तु
 वृद्धिर्न स्यात्। अंतरंगेण गुणनवाधात्। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन विग्रहे च रितार्थत्वात्। यथोक्तं प्राक्। इण्डिरीनामोद्गुणस्सवर्णदीर्घत्वादि
 ति। स्वादीररिणोः। ईररित्योरिति का चित्कोऽपपाठः॥ स्त्रीति णिन्यनस्यास्त्रियां वृध्यभावप्रसंगात्। स्त्रीति णिन्यत्र तु डीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्विधायानुव्या
 चस्युर्द्ध्वविशिष्टपरिभाषयेति तन्निष्फलम्। प्रादूहो दोहो वैष्येषु। अत्रोहशब्दकैश्चित्प्रक्षिप्तः। भाष्यादौ तु न दृश्यत इति प्राञ्चः। इदानीं तनपुरुषकेषु भाष्य
 वार्तिकयो रुहशब्दो दृश्यत एवानानर्थकस्येति। उपस्थितस्यार्थस्याशब्दप्रतिविशेषणत्वसंभवेत्यागायोगादिना रनिनासाहचर्यात् तथा भूतस्य वषत्वतया
 भाजिग्रहणस्योपशीलत्वादिति चेत्। विभ्राड्विभ्रागिति रूपद्वयं हि साध्यम् तच्च त्रश्चादि सूत्रेण न इति पठित्वापि सुसाधम् एकस्य भाजतेः क्रकारस्य प्रा
 गपिदानुंशक्यत्वात् क्रभाज इति भाजभास इति विकल्पस्य वाचनिकतया क्रकारस्यात्मनेपदमात्रफलकतया वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थानेऽकारस्य सुपठत्वा
 च तस्मात्क्षीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव प्रेष्य इति एष साहचर्यादेव्योपनयनं गृह्यते तेन एष्यन्नादिषुः क्तोत्यपि परस्य सेवनतु वृद्धिः प्रेष्यगतः प्रवत्सु।
 तरेति अत्र कालापानुसारिणः वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरदे यमृणवत्सरार्णमिमु उदाहरंति अपरे तु वत्सरशब्दमपि पठन्ति तत्सर्वभाष्यादिविरुद्धम् अ
 तादिवच्च इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथा संख्यचेत्यभिप्रेत्याह पूर्वस्यांतवदिति सूत्रेण निवत्सुत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रं न चाल्पि ध्यर्थमिति भ्रमितव्यम् अ
 स्याप्यल्लिधावनिष्टत्वात् अन्यथा अयजे इदं इत्यत्र सवर्णदीर्घोपत्तेः तथा च वार्तिकमभावात् अतादृष्यातिदेशादिति न विसर्ग इति एतच्च सुखार्त इपादावपितुल्यम्

राम
७

अत्र च कार्यकालपक्षे वहिरंगत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् न च नाजानंतर्प्ये इति निषेधः यत्रांतरंगे वहिरंगे वा अक्षोरानंतर्प्ये तत्रेति हरदत्तपुत्रोक्तं आश्रयः
 यत्र प्रश्नात्प्रवर्तमाने च आनंतर्पमिति कैयटमते निषेधाप्रवृत्तेः बह्वपेक्षत्वेन वहिरंगायां दृष्टौ अजानंतर्पसत्त्वेऽपि यश्चात्प्रवर्तमाने किं स गतदभावात्
 उपसर्गोति यत्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्युक्तत्वादिभिः प्राक्षेप्यतीति शरोचीति द्वित्वनिषेधः प्रेजत इति एज्जदीप्तौ कंपनार्थस्तु प
 रस्मैपदी एजते कंपत इति तु प्राचा व्याख्यानं प्रामादिकमेव सञ्ज्ञेदित्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थरूपग्रहणं तु चिन्मप्रयोजनं एडि परदस्येव सिद्धेः यथामि पूर्वद
 तिनियोगोवधारणमिति यदाहुः नावक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः संवस्तु विषयो दृष्टेर्नियमेयं यदा भवेत् इति एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति
 व्याख्यानं परास्तम् येदेव पूर्वज्वलने शरीरं समैव जन्मान्तरपातकानां इत्यादिप्रयोगविरोधात् उदाहृतवृत्तिस्थश्लोकविरोधाच्च लङः शाकटापनस्यैव त
 पस्तपः कर्मकस्यैव इत्यादि सौत्रप्रयोगविरोधाच्च यत्तु श्लोकवार्तिकमिदं मित्याहुस्तद्रभसात् शकंधादिष्विति ————— शकंधादिविषये तस्मिन्
 नुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः अतएवाह तच्चटेरिति यदि तु आदित्यधिका रादकारस्यैवेत्येतत् हि मनीषाप्रतं जस्तिरिति न सिद्धेत् केचिन्मनःपतच्छब्दयोः
 पृष्ठोदगादित्वादित्यलोपेकारस्यैव परस्त्वमित्याहुः शकानां देशविशेषाणां अधुः कूपः शकंधुः कर्काणां राज्ञां मधुः कर्कंधुः वदरीवाची तु कर्कंधुशब्दो दीर्घो
 नः अदृष्टं भूदित्यादिनोणादिषु वक्ष्यते अटतीत्यपचायचकुलस्य अटाकुलटा ईषडं च्छे ईषगत्यादिषु आभ्यांगुशेषहल इत्यप्रयप्रे ईषामनस ईषा
 मनीषा हलस्य ईषाहलीषालांगलदण्डः मूर्धन्नीपधः यत्तु प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां लांगलदण्ड के इति रभसकोशात् तालव्योपधः तस्मिन्परि आहुण इ
 त्येव भवति हलेशा पतन्मंजलिर्पस्मिन्मस्कार्यत्वादिति पतंजलिः मार्तण्ड इति केचिदत्र सवेर्गादीर्धमेवाहुः परामार्ताण्डमास्यत् पुनर्मार्ताण्डमारभत् वि
 श्वामार्ताण्डो ब्रजं डत्वादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः आत्वोष्ठयोरिति अकारस्य आत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यां इदं प्रवर्तते तेनेहन वृषलसुते
 ष्वब्रह्मणस्त इति अव्यक्तशब्दव्याचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्येति परिस्पृष्टाकारादिवर्णस्येति भावः न स्य चानुकरणत्वं किंचित्सा न बोध्यम् यत्तु प्राचीनम् ॥

म.र.
८

अतः किं द्कारांते माभूदिति यच्च व्याख्यातम् द्कारांत इति रूपान्तरोपलक्षणम् वदुः कुरुत इत्यादेरपीति तन्निःसारम् अतद्वृत्तिप्रश्नस्य दान्त इत्युत्तरस्य
च निरालंबं न त्वात् यनु व्याचक्षुः अतो गुण इत्यन्तात् इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात् सिद्धमिति प्रश्नः यद्यजस्त्ववशादान्त्वन्तदपि स्यात् पुनरदग्रहणे तु
तान्त्वस्य विवक्षणा तु न तु नरमिति तच्चित्यं जश्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः नाश्रैडितस्येति निषेधे पटत्पटदितीत्यु दाहरणा स्यात् सवद्वत्त्वा
पनेत्यस्य त्रिभिर्बुद्धौ कुरीत्या प्राप्तिरेव नास्ति दान्तत्वात् एतेन अनुकार्यानुकरणयो र्भेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमा हेति वदपदत्वात् पटत् इतीत्यत्र
जश्वत्वेनेति प्रश्नोऽपि प्रत्युक्तः उत्तरग्रंथविरोधात् जश्वशास्त्रस्यासिद्धतया पररूपणववाधाच्च ननु तदापनित्यतथावकथं पररूपविरहेण प्रयोगे इति चेन्न अलौकि
कं प्रक्रियावाक्यमिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् संहिताया अविवक्षायां तत्संभवाच्चेति दिक् अकः सवर्गो अचिपर इति यदा तु ऊष्म।
णामीषद्विद्वत्तत्वात् अतः अनाज्जलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदेह अचीति नानुवर्तनीयं अको किदीर्घ इति सुवचम् वर्गादयं हि मात्रमिति यनु प्राचा व्याख्या
तं दीर्घं प्राप्ते ह्रस्वक्रकारः लृकारश्च विधीयत इति तद्वाच्यं कैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् एङः पदान्तात् इति सोऽश्वेत्यस्यारंभादस्य पदान्तात् विषयत्वे लब्धे उ
त्तरार्थे पदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम् सर्वत्र विभाषागोः यद्यपि च्छंदसि इति न प्रकृतं तथापि पञ्चपुर इत्यादि प्रक्रमा च्छंदस्यैव दमिति संभाव्येन अतः
सर्वत्रेत्युक्तम् नद्या चष्टे लोके वेदे चेति इह एङ इत्यनुवृत्त्य एङ न स्पगोरिति व्याख्येयम् तेनेह न चित्रग्वग्रमिति प्रतिपदोक्तस्य एङे ग्रहणान्नै ह चित्रगो
ग्रम् प्रकृतिभाव इति प्रकृत्यातः पादमिति सूत्रात् प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः यद्यपि भाष्ये इको गुणा वृद्धाति सूत्रे नान्तः पादमिति पाठः स्थितः साधुभाष्ये व्यवंतथा
पि शाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुवृत्त्यत इति भाष्यदर्शनात् प्रकृत्यातः पादमिति पाठोऽपि साधुरेवनेति पाठे तु सर्वत्रेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव
विकल्प्य ते इत्यवधेयम् अवदुः स्फोटापनस्य अत्रापि एङ न स्पगोरिति व्याख्येयं अगिति सूत्रयितुमुचितम् विभाषानुवृत्तेः स्फोऽयं न ग्रहणं पूजार्थम् ग
वीति यनु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम् तन्न सत्यप्यवडि अतो गुणे इति पररूपेण रूपमिदं न च सत्यवडिडे पादेशः स्यात् स्त्रियां तु टा स्यात् इति वाच्यम् स
न्निपातपरिभाषया पादेशापोः सुसमाधानत्वात् न च सा अनित्येति वाच्यम् तावतापि औत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः गवाक्ष इति गवामक्षीवेति त्रिग्रहः अ

राम
८

क्षणेऽदर्शनादित्यचसमासांतः वातायनेरूढोयम् पुंस्त्वे लोकात् इन्द्रे च आरंभसामर्थ्यान्नित्यमिदम् इन्द्रे च नित्यमिति पाठः शुभाष्यासंमतत्वादेपेक्षि
 तः एहि कृष्णेति दूरादूते चेति कृतः प्रकृत्या एहि इति प्राचेदाह तं तन्न दूरादूते चेत्यादौ वाक्यस्येति अधिकारात् चक्रपत्रेति इह स्कोरिर्निकलोपो नयणः
 कार्यकालपक्षे वहिरंगे परिभाषया असिद्धत्वात् स्यानिवन्धावाच्च पूर्वत्रासिद्धीयेनेति तु नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपेत्या युक्तेः दूरादूते च हूतमाह्वानं
 तच्च संवोधनमात्रोपलक्षणा इत्यभिप्रेत्याह दूरात्संवोधन इति उपलक्षणात् व्याख्यातस्य फलमुदाहरति सकृन् पिवेत्यादि गुरोर्नृतः अपिशब्दो गुरु
 गुरोश्चतेः कृतार्थः देवदत्तेति अस्य स्त्रीत्यादिः एवमग्रेपि सर्वः कृत इति तथा चाग्नीष्येणोपरस्पचेति सूत्रे भाष्यम् सर्वः कृतः साहसमनिच्छता वि
 भाषाकर्तव्य इति साहसं शास्त्रत्यागः तदनिच्छता शास्त्रमनुसंधानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः वैकल्यिकेष्वनुष्ठानकेशंधर्माधिक्यफलकमपि अशक्ततया
 तदनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्य एते न द्वे पापनो विरहकातरश्चाजुहावपुत्रेतीति भागवतं व्याख्यातं कृतस्य वैकल्यिकत्वात् किंचिदहपुत्रशब्दस्य वाक्यात् त्वं नास्तीत्य
 पिसुवचम् आख्यातप्राप्तिर्नोप्यनुकरणसंभवात् अपि च अस्तु कृतः प्रकृतिभावस्तु वैकल्यिकत्वात् नास्तीति तथा च ईचाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्यं ई
 प्रहणेन नार्थः वशादयं वशेयमिति कृतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमतेनास्तीति भावः अपि च इह प्रकृतिभावो दुर्लभ एव अकृतवदुपस्थित इति
 सूत्रात् उपस्थितं नामा वैदिक इति शब्दः तस्मिन्परे लुप्तोक्तवत्स्यात् इति हितस्यार्थः एवं चतुर्दोषि निर्वाहे स्पष्टे आर्षेः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नोदनेत्या
 द्विवचनमिति सुप्रिदन्नामित्यत्र ग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन दन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वादिति भावः तेनेह न कुमार्योर्वध्वोश्च अगारं कुमार्यगारं व
 ध्वगारमिति स्पष्टं चेदं भाष्यादौ द्विवचनान्ते प्रगृह्य संज्ञं स्यादिति प्राचः प्रमाद एव हरीयतामिति इह शाकल्येन कृतप्रगृह्यादयत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम्
 अत्र वृत्तिकारः मणीवादीनां प्रतिषेधोक्तव्य इति पठित्वा मणीवरोदसीवदं पतीव जंपतीत्येता जहार तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरद
 नादयः स्वस्थिते मणीवोषूस्पले वेते प्रियौ वत्सत रौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थं प्रचेद्वार्थे वशब्द इति वंप्रचेतसि जारिण्यादि वार्थे च तदव्ययमिति मे

म. २.

६

दिनी धत्ता यथा तथैवैसा म्ये इत्यमरग्रंथव्याख्यावसरेण त्रवंपपु र्यश इति कास्त्रिदास प्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् (कादं वखंडितदलानिवपंकः।
जानिदित्यादिदर्शनाच्चेति भावः यनुपागनरंवद्वा यथा तथेत्यादितदयुक्तम् तामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणात्वादपत्यसमूहादिपः
र्यायमभ्येः ण फिज्जुत्रादीनामनुक्ते अदसो मात् इह एकरो नानुवर्तते। सभवादित्यभिप्रेत्याह ईदृशवितिननु ऊ कारानुवृत्तिर्व्यर्थोऽस्त्रियो फलेवा अ
मूः आसादित्यत्र पूर्वोक्तवसिद्धेः सुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारानत्वात् अत आह रामकृष्णविति पुंसि पूर्वोक्तनसिद्धति औकारांतत्वादिति भावः अदसो मादिति सू
त्रं प्रति मुत्वमीत्वेनासिद्धे आरंभसामर्थ्यात् एकारोपीति तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहः फलकमाद्ग्रहणमिति भावः अत्रेदं चिन्त्यम् ईदृशसप्तम्यर्थे
प्रगृह्यम् अदसः एव द्विवचनं इत्येव कुतो न सूत्रितम् एवं हि पूर्वसूत्रस्य मीदृशहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च मास्तु एकदेशानुवृत्ति क्लेशोपि नेति० शेषोद
समपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थं मुक्तम् वस्तुतस्त्वनुकरणार्थं तया लोकार्थं मपि संभवत्येव त्वेरापो मेराय इत्यादौ त्वे इति मे इत्यनुकरणो प्रयोजनलाभात् अस्मै इति
अस्मभ्यमित्यर्थः भ्यसः सुपां सुलुगिति शेष आदेशः शेषे लोपः निपातं अनाडि तिपर्युदासादेवाज्जूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणं उभयार्थस्य स्पष्टार्थमिदं वक्तु
म् आ एवमिति पूर्वप्रज्ञानस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वयोत कोयमाकारः पूर्वमित्यन्तामस्या इदानीं त्वमेवं मन्यसे इत्यर्थः आ एव किलेति स्मरणायोत कोयमाकारः वा।
केत्यादितया च भाष्यम् ईषदर्थे क्रियायोगे मया दाभिविधौ चयः एतमातं डि. तं विद्याद्वयस्मरणयोरडि. त् इति अत्राडि. द्वयस्या एव तात्पर्ये लाघवात् अ
न्यस्य डि. त्वं त्वर्थे सिद्धं ईषदर्थे इत्यादिस्तु अवयुत्यानुवादः एवं च अभ्यं अप इत्यत्र सप्तम्यर्थे वृत्तेरप्याकारस्य डि. त्वादादौ नानासिक्कं दसीति प्रवर्तते तद
ति भावः ओत् निपातः किम् देवो सिवापवायाहि संवुद्धौ ऋषिर्वेदः तदुक्तमृषिणोत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह अवेदिक इति संवुद्धौ किम् अहो इति।
अत्र परत्वादिकल्योमाभूत्यनु ओदित्यत्र निपातानुवृत्तेः इह च संवुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं हस्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति तन्न तत्र प्रगृह्य संज्ञासत्वेपि
प्रवृत्तिभावाप्रसक्तेः इको सर्वेण इत्यत्र हि पदांतग्रहणमनुवर्तते इत्याकरे स्पष्टम् एवं च स्तुतप्रगृह्या इति सूत्रेऽपि तत्संबंध आवश्यकः गविमिचनपदम् अ

राम
५

नुकार्यनुकरणायोरभेदविवक्षयाथैवत्वाभावेनविभक्तेरनुत्पादात् उजः निपातएकाजितिप्राप्तेविभाषेयम् ऊं अनुनासिकइतितेनास्मिन्यरेपरोः नुना
 सिक्कइतिविकल्पः पदेतनूँइतिपठसिपदेतदूइतिवातद्वौर्धमित्यादि एतदर्थमेवतत्रानुनासिकप्रहणंअन्यथायरोजमित्रमेत्येवावश्यत् मयउजोवोवा
 मयःपरस्येतिमयःपरादिति तुप्राचः प्रमादः षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाउज्यन्तेइतिभाष्यात् आदेशविधौस्थानिनः षष्ठाएवम्यायत्वाच्चअसिद्धत्वादिति
 अतेखवेद्वत्त्वंत्रिपाद्यांविधीयतेप्रकृतिभावमात्रवाधनार्थत्वे हिइकोप्रणित्यंस्थानंतरं मयउजोवोवैत्येवावश्यत् यणांचअन्ववर्तयिष्यत् इहमयउजइतौपरे
 अष्टाविंशतिरूपाणि तयाहि उजइतिप्रगृह्यत्वेकिमुदतिवत्त्वपक्षेकिमिति ऊंआदेशेकिमुँइति आदेशस्यस्थानिवत्त्वेनमयउजइतिप्रकृतिभावापवा
 दभूते आंतरतस्यादनुनासिकेवकारेकिमिति अनुनासिकाननुनासिकयोर्मयोयणइतिद्वित्वस्यमकारस्यानचिवेतिद्वित्वस्यचविकल्पेनवत्त्वपक्षेरूपाष्ट
 कंतदभावेद्वयमितिदशकंप्रगृह्यसंज्ञाविरहपक्षेनुमयउजइतिवत्त्वस्यासिद्धत्वादिकोयणचीतियणोवतस्यसिद्धत्वान्मोनुस्वारेवापदान्तस्येतिपरसवर्ण
 पक्षेअनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतंएकादशरूपं अनुनासिकस्यद्वित्वेहलोयमामिति लोपस्यवैकल्पिकत्वादकरणेत्रिवकारंद्वादशरूपं प
 रसवर्णभावपक्षेऽनुस्वारस्यपरत्वात्प्राक्षिकेद्विवेदे संकलनयाचतुर्दशइतिशब्दइकारस्याणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पनात् अष्टाविंशतिरिति इत्य
 चंधिः ॥ ३ ॥ स्तोश्चुनाश्चुः स्तोरितिसमाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वंश्चुनेति सहयुक्तेति सूत्रेविनापितद्योगेत्तृतीयेतिवक्ष्यते योगेइति एतदध्याहारलभ्यंअत्र
 स्थान्यादेशोयोर्यथासंख्यं निमित्तकार्पिणोस्तु नशादितिज्ञापकात् अल्पाचतरमित्यादौतुसौत्रवान्नश्चुत्वम तज्ज्ञानमित्यादौतुभवत्येव स्तोःश्चोश्चुः
 इतिखुक्त्वम् नचतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइतिपरिभाषोपस्थानेनयज्ञः याज्ञादित्यादिमसिध्येतुशादितिलिङेनतस्याइहानुपस्थानाम्युपगमात् एनाइहा
 पिकायनिमित्तयोर्यथासंख्यंनतोषीतिज्ञापकात् शौष्टुरित्युचितं ईं ईं ईं ईं इत्यादौनपदांतादितिज्ञापकाच्चदोषः सर्पिष्टममिति द्रुस्वात्तादावितिषत्वम् प्र
 त्ययेभाष्यमिति यतुप्राचामयटिनित्यमितिपठितं यच्चहलन्तप्रकरणेष्वं षड्णामित्युदाहृतम्यच्चयगेनुनासिकइतिः नुनासिकइतितत्रैवम्या

ख्यातं तत्त्वैर्वाप्यविरोधादुपेक्ष्य यवादिगण इति यच्चिभंतसौ मत्वर्थ इति संहितायां तस्य विनितात्पूर्वदकारं प्रश्लिष्य भवेनाप्येतत्समाधातुं शक्यं इतिके
चित्तुत्तन्नमृत्मा नित्यादाविति प्रसंगात् उदः स्या अनुस्वारस्य ययौत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणं इह लिख्य संवध्यते एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञा नादित्य
शयेनाह पूर्वसवर्णः स्यादिति अघोषस्येत्यादि एतेन सस्पतकार इति प्राचां ग्रंथाः प्रत्युक्ताः यदपीह च यो द्वितीयाः शरीत्यस्योपन्यसनंतदतिरभसात् त
च्छिव इति यत्तु प्राचां तत्र शिव इत्यत्र जश्चेकते स्वरिचेत्युक्तं तन्न तदोदान्तत्वेन जषत्वोपन्यासवैयर्थ्यात् यत्तु तयोत्रेणोक्तं तदोषावसान इति च त्वेकते प
श्चाच्छिव इत्यनेन संवधेरुक्तं जशो न इति जश्चेखरिचेति च त्वेकमिति तदतिस्थवीयः जश्च प्रतिश्रवसाने च त्वस्यापवादत्वात् जश्चेति शिवशब्दानपेक्षणाच्च
भाविन्यवसानभंगे वावसान इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेः प्रवृत्तस्य वा निवृत्ति संभवात् तदुक्तम् अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति कृतमपि शास्त्रं निवर्तयतीति च अ
न्यथा हरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तौ विसर्गः केन वार्यताम् अथ तनोतीति तदिति क्विबन्तं ब्रूषे एवमपि जश्चेन दकारोऽनुचर्त्वेकते च त्वमिति तु न न्याय
म् च त्वं प्रतिचर्त्वे स्यादिति त्वत्वात् यत्तु न मुने इत्यत्रनेति यो गं विभज्या सिद्धत्वं मिह नेत्याह तदपि न असिद्धत्वेऽपि रूपसिद्धौ निर्वाधायां योगविभागस्य अगतिक
गतिभूतस्य इह आश्रयणे प्रमाणाभावात् आक्रंस्यते इति आड उद्गमन इति तड् सु क्रमोरिति नेट् समसं वंधी विधिरिति समक्रमकं विधानमिति तु नोक्त
म् अनुवाचयोरपि यथासंख्यस्येष्टत्वात् समूहाकृतजीवेषु ह न कृजग्रह इत्यत्र यथाहोः कुकूटकोः पूर्वोत्तत्वात् प्राड् कसाये इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वं न
सुगणदसाये इत्यत्र न पदान्ताद्योरिति धृत्वं न पुष्करेतीर्थविशेषे सोदिति पुष्करसत्तस्यापत्यं पोष्करसादि राचार्यः बाह्यादित्वादिज् अनुशतिकादित्वाद्भ
यपदद्विः उः सिधुट् उभयनिर्देशे पंचमी निर्देशो वलीयान्परत्वादित्यभिप्रेत्याह सस्येति सीतिसप्तमी निर्देशस्तुलाघवार्थः षट्संत इति धुट् अर्त्वेन तकारः
यत्वाहः च यो द्वितीया इति पक्षे तस्य इति तन्न च त्वस्यासिद्धत्वात् अतएव धुडभावपक्षे षट्संत इत्यत्र टस्येन टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वचिकित्सात्पो
डशस्वयः शर इति सकारस्य द्विचेद्वा त्रिंशत् न च तत्र चर्त्वे स्यादिति त्वं शंक्यम् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः न च शरो चीति निषेधः शंक्यः तस्य सौत्रद्वित्वमात्र

70

विषयत्वात् अतएव खयः शरदिति वार्तिकस्य वत्सरः अप्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् धुटः परादित्वेन पदांतादिति पृथक् निषेधार्थं अतएव वक्ष्यमाणस्तु गि
देवनर्कतः यत्वाहुः एवमपि प्रक्रियालाघवार्थं नुदेवकर्तुमुचित इति तत्र च योहिताया इति पक्षे यकारापत्तेः श्रुतं धुटिर्मिदं वाच्यम् अदतीत्यदृश्यो नति इह धुगा
नश्चितुकशीतिसप्तमी पूर्वत्र कृतार्थो यान इति पंचम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह नस्येति ननु प्रकृते धुडे वास्तु किंतु कामैवम् शङ्कोटीत्यस्य हि पदांतात् रूपः परः
स्य शस्यच्छदस्यार्थ आकरे स्थितः एवं च धुटः परादित्वात् सच्चक्रं भुरित्यत्र ह्योन स्यात् विपूर्वाद्रपेरेणादिकेशप्रत्ययं मध्वश्चान्त्याभितो विरपशमित्यादौ यथा० अतः
पूर्वोत्तमकुरुतः नन्वेवं कुर्वच्छशेते इत्यत्र पदांतस्येति एतत्प्रतिषेधो न स्यादिति चेन्न कार्यकालपक्षे वहिरंगत्वेन तु कोऽसिद्धत्वात् यथोद्देशे तु स्तोत्रश्रुतेऽपि योगो
विभज्यते नेति अनुवर्तते ण इति च स्तोत्रश्रुता योगेण त्वं स्यात् नकारार्थमिदम् सकारग्रहणवर्गग्रहणं चोत्तरार्थं ततः श्रुतिरिति पूर्वमनुवर्तते त्वं नेत्येति सूत्रे कुर्वन्नेत्सी
दतीत्यत्र पदांतस्येति एतत्प्रतिषेधो धुटः परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रंथोपि यथोद्देशे पक्षे बोध्यः यत्तु वदंति इदं प्रयोजनं वहिरंगपरिभाषया गतार्थत्वात् न युक्त
मित्ति तत्प्राक्षिकं त्रिपादिस्येतरंगे परिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुथुपास्य इत्युदाहरणं स्तोत्रा सह विरुद्धं चेत्प्रास्तांता वत् सच्चक्रं भुरिति इह श्रुत्व तु को रसिद्धतामा
श्रित्य न श्रुवीतिरुत्वं नाशंकं ह्यत्वस्यासिद्धत्वात् डः मोहस्वात् डः सप्रत्याहारः संज्ञायां च कृतं टित्वं सामर्थ्यात् संज्ञिभिः संवध्यते तेन यथा संख्यदुःट्णुट्नुटः प्रव
र्तते नेति न्यग्रहाण विस्पष्टार्थं हेमपर इति मय उज्जोवो वा इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठा देव नित्यत्वाभात् सुगस्मी श इति एष्वच्पो न स्यानि वत् पूर्वत्रा
सिद्धे तन्निषेधात् डः मुटः परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र एतत्प्रतिषेधार्थं अतएव च डः मोहस्वादविद्दे इति नास्तीति परणत्वं प्रति पूर्वस्य हित्वस्य सिद्धतया एतत्
पतेरिति प्राच्यः यत्वाहुः वहिरंगपरिभाषया गतार्थत्वाद् भयमप्यसंगतमिति तदपि प्राक्षिकं राज्ञा इत्यत्रेव यथोद्देशे त्रिपादिकेऽतरंगे परिभाषा विरहस्यो
क्तत्वेन प्राचां ग्रंथस्य सौष्ठवात् कथमन्यथा द्विपं च स्वयमेवोक्तमिति दिक् ननु परमदंडिनावित्यादावंतर्वर्तिविभक्त्या पदत्वानुट्स्यादिति चेन्न उत्तरप
दत्वे चापदाद्विधिव्याविति प्रत्ययलक्षणा प्रतिषेधात् अतएव परमवाचौ परमगौडहौ परमस्निहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि नयन्तु प्राचा उज्जिचपदइत्यतः

म. २.
११

पदे इत्यनुचर्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् उ-मुट्नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम् इहैव नलोपं वारयितुं उक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् समः सुटि यद्यपि मोनुस्त्वा
रेण सिद्धं तथापि अनुनासिकत्वत्रिसकारकत्वसिद्धयर्थमिदम् अत्रानुनासिक इत्ययमधिकारो विधिर्वैति द्वैतम् आद्ये अत्र ग्रहणमनर्थकम् अधिकारादेव
रूपकरणलाभात् तु शब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्येणो विशेष्योतनार्थः परस्मिन्त्यंरूत्वं पूर्वस्य तुवानेनासिक इति विधिपक्षे व्यर्थः वाग्रहणतु स्पष्टार्थे अ-
नुनासिकात्पद इति ज्ञापकादेव सिद्धेः न हि विकल्प्य विनाऽनुनासिकाभावपक्ष इति संभवति इदमेव ध्वनयितुं हतौ तु वेति शब्देनोक्तौ अनुनासिकात् ल्यब्लोपे-
पंचमीत्याह अनुनासिकं विहायेति एवं च संसर्गवदि प्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादवत्साधेनुरानीयतामित्यत्रेव संभाविताऽनुनासिकत्वगुणक एव उ-
पस्थितत्वात् आकांक्षितत्वाच्चावधित्वेन संवध्यत इत्यभिप्रेत्याह रोः पूर्वस्मादिति अनुस्वारगम इति आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते पूर्वोत्तनाभ्यामेजित्यत्र पूर्व-
शब्देन एवोच्यते इति भावः विसर्जनीयस्य खरीति एतच्च मराडुकप्लुत्यास्वरवसानयोरिति सूत्रादनुवर्तते नन्वनुस्वारस्यानवत्वात्ततः परस्पदित्वेन स्यादेवेत्या-
शङ्काह अनुस्वारविसर्गेत्यादि अकारोपरीति यदि तु इकारोपरिपठेरंस्तर्हि पयः सुपशः सुइत्यादौ इणः परस्पदित्वं स्यादिति भावः अचत्वादिति न चैवं हरिः क-
र्ता हरिं स्मरेदित्यादौ यणादिप्रसंगः त्रिषादीस्थित्वेन विसर्गोदीनामसिद्धत्वात् अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति अपिशब्दात्कारस्यापि वचनांतरेणेति अचेमहाभ्यामि-
ति कृतेऽपि यणो मय इति भवत्येवेति भावः पुमः स्वपीति पुंसं संयोगानलोपेकृतेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् पर्युदासादिति इदुदुपर्थे सैतिषत्वं विधीयके-
रूत्वे इति भावः अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वेयधिकरणेन व्याचक्षाणानां प्राचां मतेनेदं वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वयेतुषत्वप्राप्ताविति बोध्यम्
स्याज्जादेशेनेति आदेशो हि उपदेशोऽखशादिः असिद्धप्रकरणेण त्वानंतरं खशांजः शस्यत्वविकल्पते तेन सुप्रस्येन निर्वृते सौप्रस्यं तत्र भवः सौप्रस्यीयः यत्वा-
स्यसिद्धत्वाद्धन्वयोपधादिति वृज्नेत्यादिप्रयोजनायाकरे स्थितानि एवं च पत्वस्यासिद्धतयाऽमपरत्वाभावात् पुमः स्वपीतिरुत्वं नेत्यर्थः पुंख्या नमिति चक्षि-
म्यनुटस्याज्जादेशः ननु आदेश इह दुर्लभः वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति वार्तिकादिति चेत्सत्यम् बहुलं तत्रापन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्ति-

राम

११

केवलग्रहणात्समाधेयम् तथा च स्वशादित्वप्रयोजनगणनेवार्तिकम् रुविधिः पुंस्त्वानमिति णत्वं पर्याख्यानमिति निष्ठानत्वमाख्यातइति च शकारेण
 व्युत्पन्नानात् कृत्यचइति णत्वं न तथा भाख्यातइत्यत्र संयोगादेरातइति नत्वं न पत्वस्यासिद्धत्वात् परावता विरहात् एवं च न ध्यास्वेति सूत्रे स्यात् ग्रहणं न कर्तव्यमि
 ति भावः न च स्यात्प्रकथने इत्येतदर्थं तदिति वाच्यं तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् अत्र च संस्थानत्वं नमः स्यात्त्रे इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् संस्थानइति जिह्वा
 मूलीयस्य प्राचां संज्ञा सदहनशर्परे विसर्जनी पइत्यस्य प्रवृत्ते रित्यर्थः यदितुस्वतंत्रोपि धातुगर्हधातुके इष्येत तदा जिह्वा मूलीयस्य दुर्वोरतया इदं वार्तिकमसं
 गतं स्यात् यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तम् स्यात् धातुरपि स्वशादिर्यत्वविधिरप्युभयसाधारणा इति तच्चित्यम् भाष्ये च क्षिउः एवोपक्रमात् सार्वधातुकेऽपि स्वशा
 दिप्रयोगाफनेऽनवेष्टापत्तिः माधवेनार्हधातुकं चेवाऽयं स्वशादिरित्युक्तत्वात् सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौडविप्रैस्तत्वाच्चित्यालोपात्ता
 वत् स्यादेव न बहवः पुंसां सोऽस्मिन्कुले बहुपुमख्यातीत्यत्र रूत्वं स्यात् उरः प्रभृतिषु पुमशब्दस्यैकवचनात् तस्यैव पाठात् नेह कप् सार्वधातुके च स्याते प्रयो
 गो निर्वाधस्येति चेत् इष्टापत्तेः संहिताया अविवक्षायां तु रूत्वं नेति स्पष्टमेव यत्तु प्राचास्या धातौ नेति केचिदित्युक्तम् तन्न यदि स्याज्जादेशे इत्यर्थः सूर्ये हि के ॥
 चिदित्यनुचितं स्वतंत्रे धातौ चेत् तर्हि सार्वधातुकविषयेऽपि निषेधः स्यात् न चेष्टापत्तिः निर्मूलत्वात् चक्रिंस्त्रायस्वेति यत्तु प्राचात्राहीत्युक्तं तत्र परस्मैपद
 मयुक्तं त्रायतेर्दित्वात् अपतइति त्रिः सदवाचरतीत्यर्थं कर्तरि क्विवन्तादाचारक्विपिवा बोध्यम् प्रशानिति प्रपूर्वाच्छास्यतेः क्विप् अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः
 मोनो धातोरिति नः तस्यासिद्धत्वात् नलोपो न नृ न्येपकारोपर्यकार उच्चारणार्थः तेन नः पुनातीत्यादिसिद्धम् उभयथर्शु इत्यतः उभयथेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलि
 तइत्याशये नाहरुः स्यादेति कुषोः सूत्रे स्वरपरत्वाद्दिसर्गः जिह्वा मूलीयस्य स्वर्त्वात् स्वर्परेशसिति विसर्गलोपः जिह्वा मूलीयस्य शर्त्वात् वाशरीति विसर्ग
 स्ववा आदेशयोः कपावच्चारणार्थो चादिसर्गइति यत्तु प्राचात् विकल्पइत्युक्तम् तच्च कपाभ्यामुक्ते विसर्जनीयस्य सत्त्वप्रसंगात् कानामेडिते कान्का
 नीतिवाच्ये अग्निदितग्रहणं यत्र हिरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् इह माभूत्कान्का त्पश्यसीति अत्र एकः किंशब्दः प्रत्येद्वितीयः क्षेपकात्कुम्भितान् पश्यसीत्य

र्यः कस्कादियुच् अत्र प्राचाण्युवि सर्जनीयस्यः कः पोनेत्युक्तं नासौ सत्त्रार्थः कः पयोरस्वरितं त्वात् नञश्चाप्रकृतत्वात् किंतु आर्थिकार्थकथनं तदि ति ध्व
 नयन्नाहः कः पयोरिति कौतुस्तुत इति कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्तिगणपाठसामर्थ्यादणसर्विष्कुण्डिकेति नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठ
 स्पप्रयोजनं तु तत्रैव चक्ष्यते संनासुरिति यदि हि छस्पतु कस्यात् तर्हि छस्पचत्वे सति च्छयं स्यात् सन्निपातपरिभाषया चत्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरिचकारः श्रूये
 तेति भावः ॥ इति हलसंधिः ॥ शृपरे सत्वादेरयमपवादः यदि तु शर्परेनेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुष्वाः कः यौ स्याताम् वासः शौमं अङ्गिः स्यात्
 इति विसर्जनीयवचनामुविकारमात्रं वाध्यते इत्याशयेनाह नत्वत्यदिति तदेव स्फुटयति इहेति सोपदादौ अपदाद्योरिति सूत्रे तु व्यत्ययेन एकवचनं यदि तु
 स्वरविशेष्यते अपदादौ खरीति तदापयाश्रुतं साधु किंतु खरीतिमण्डकप्लुत्यानुवर्त्यमिति क्लेशः नचानुवृत्तेस्तत्तरत्राप्यावश्यकता स्वरं विनाविसर्गसदुत्तम
 त्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् पाशपकल्पककास्येभिति वृत्तिः संभवप्रदर्शनमेतत् ननु परिगणनं अन्यस्यासंभवात् प्रातः कल्पमिति अधिकरणं शक्तिप्र
 धानस्यापि प्रातः शब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रि रिति वतगीः कायतीति इह इणः षडिति षत्वं न तत्रापि कास्येरोरेवे इत्यस्यानु
 वृत्तेः यदि तु तत्रैव दंपण्ये ततर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वगसत्वं स्यात् इणः षः पूर्वस्यापवादः इदं सूत्रं स इति च ह्रस्वमप्युत्तरत्रामुच्यते तेन यथासंभवं इ
 णः परस्य षः अन्यस्य स इति विवेकः पुरः प्रष्टव्या इति पृपालनपूरणयोः भ्राजभासेत्यादिना क्तिपतदंताज्जसजसंततां स्फुटीकृतं पूः पुरावित्युपन्यसं इद
 उपधस्य इदुतौ उपधेयस्य समुदायस्य तस्यावयवोयो विसर्जनीय इति वैपधिकरणेन संबंधः अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्यये यो विसर्ग इति संबंध्यते संभवति
 सामानाधिकरत्येवैयधिकरणस्याप्यप्यत्वात् नच विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् अग्निः करोतीत्यादौ स्या निवद्भावेन तत्रासिद्धेः नचानिदेशं प्रति
 त्रिंशत्वा असिद्धत्वशंकां अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वापत्तात् अतएवाग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति अन्यथाः पदान्तत्वाच्च स्यात् विसर्गविधिस्तु पुनरि
 पादौ चरितार्थः ज्ञापकं च विशेषापेक्षं तेनाचः परिस्मिन्निति त्रिंशत्वा न प्रवर्तते एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवत् इति सिद्धान्तः उक्तयुक्तिमूलकः ननु वाचनी।

कइनिप्रपंचितंशब्दकौस्तुभेऽस्माभिः नन्वेवंमातुः कार्यमित्यादौषत्वंसादितिचेन्नकस्कादिषुभातुषुत्रशब्दस्यपाठनडःसिउःसोरःउकारात्परस्यषत्वने
 तिज्ञापनात्एवंचअप्रत्ययस्येतदपिव्यधिकरणमेवेतिहरदत्तोक्तंनानीवादर्तव्यम्मातुरितिअत्रहिकृतउदित्येकादेशशस्त्रविस्मर्गप्रतिपरंपर्याप्रयोज
 कंआकरेतुएकादेशनिमितादितिप्रचुरःपाठःतत्रएकादेशशस्त्रनिमित्तंयस्यउकारस्यतस्मादित्यर्थःमुहुःकामेतिइहकुचोःकःपावितिप्रवर्ततेरुतौमुहु
 स्कामेतिक्वचित्सकारःपठतेतत्प्रामादिकमितिहरदत्तःद्विस्त्रिभ्यामुजंताभ्यांसाहचर्याच्चतुःशब्दोपिमुजनएवग्रहीष्यतेकन्त्यर्थग्रहणंतुज्ञ
 पकंसाहचर्येनसर्वत्रव्यवस्थापकमितिनेनदीधीवेवीरामित्यत्रधातुसाहचर्येप्यागमस्येदोग्रहणंउभयत्रविभाषाचेयमचतुरित्यस्यईदुदुपथस्येतिप्राप्ते
 इतरयोरप्राप्तेनचतयोरपिइसुसोःसामर्थ्येइत्यनेनसिद्धिःशंकाइसःप्रत्ययस्यअर्थवतश्चतत्रग्रहणात्चतुष्कपालइतिइदुदुपथस्येतिनिर्णयःकपेक्षा
 विद्महेतिनिष्ठतुसर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादौइत्यर्थःव्यपेक्षायामितिइदंसर्पिष्कुण्डिकायाइत्यत्रेत्यर्थःयत्तुपारायणिकाआहुःकस्कादिषुसर्पिष्कुण्डिका
 दीनापोठउत्तरपदस्थत्वेपिषत्वार्थइतितद्वाप्यविरोधादुपेक्ष्यअपःसहितेतिनत्वपसोविकारःजानपदेतिजीष्मसंगात्अयस्करीतिअपद्रवकर्णोयस्याः
 नासिकोदगोष्ठ्यादिनाजीष्मअधःशिरसीएतयोरितिस्त्रेनुषष्ठाःस्यानेप्रथमावोधाअधस्पदमितिमपूरव्यंसकादित्वात्समासःशिरस्पदमितिषष्ठीसमा
 सः॥ इतिविस्मर्गसंधिः॥ सप्तजुषोरुःपदस्येत्यनुक्तंसप्तजुषोर्यविशेष्यतेविशेषणेनतदन्तविधिःनचसजुःशब्दंशेग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तवि
 धिर्नास्तीतिनिषेधःशंक्यःतस्यप्रत्ययविधिविषयत्वात्सातंसजुषुशब्दंतचयत्यधुतस्परुःस्यात्सचालोत्यस्यएवंस्थितेफलितमाहपदांतस्येतिमजुषुशब्दस्ये
 नितदंतस्यपदस्येत्यर्थःतेनसजुषोसजुषइत्यादौनातिप्रसंगःनचसजूरित्यत्राव्याप्तिःव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिनिषेधादितिवाच्यंयेनविधिरिति
 सूत्रेशब्दकौस्तुभेऽस्मांप्रत्याख्यातत्वात्अपदंशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिग्रहणात्तेतिचपरिभाषादपर्मपिप्रत्ययविधिविषयकमितिदिवउत्प्रेक्षेकैपटह
 रदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्चएवंचपरमसप्तजुषोमित्याद्यपिनिर्वाधम्एवंस्थितेइहसजुषुशब्देनतदंतविधिर्नेतिप्राचामुक्तिरपाततइत्यवधेयंभोभगोअसंधिःसो

त्रइति भगोश्चोशब्दयोरोकारस्य अकारस्य च पूर्वस्य संज्ञानेत्यर्थः यदितुभोसुभगोसुअचोसइति सांतेरांतेवानुक्त्यभोइत्यादीनां त्रयाणां अलोऽन्त्यस्य
यः स्यादपूर्वस्य रोश्चेति वाक्यभेदेन व्याख्यायते तस्य संधिर्न्याय्य एव युक्तं चेत् अन्यथा विभोरिदं सुप्रभागोर्यस्य सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं रचोरिदमित्य
त्रापियत्वापत्तेः भवति ह्यंभोशब्दादिपूर्वोऽरूः नचात्र भोशब्दादेर्लोक्षणिकत्वं ग्रहणं विभाषाभवद्भगवदचवतामोच्चावसेति वार्तिकेन निष्यन्तानां भ
वदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि लोक्षणिकत्वाविशेषात् अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यमरु विशिष्टानामेवार्थवत्त्वात् ननु रोऽरूकारस्यानुबंधत्वाद्दे
फमात्रं विसर्गस्य स्थानितया वा नन्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह न ह्ययमिति यथाऽग्रहीदीत्यत्र ग्रहो लिटोति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेदत्वा
दिटर्दीति प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्वरुत्वात्पत्वं प्रवर्ततेति भावः तथा च स्थानिवत्त्वे भाष्यम् विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इदं नामेति दतोपि हेतोर्भा
त्वं गेत्त्यादिपरिगणानमशुद्धमित्यवधेयमनिपाता इति भोभगोइति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेरा कृतिगणत्वात् नत्र बोध्याः तथा च विभाषाभवद्भगवदिति वार्तिकं
नाश्रयणियं अन्यथा पुंस्त्रिंशैकवचनमात्रे भोहरे इत्यादिसिद्धावपि भोहरिहरो भोविद्धुंदमोगंगे इत्यादिन सिद्धे इति भावः एतच्च वृत्तिकारहरदनादिमतेने
क्तमभाष्यस्वरसरीत्यानुविभाषेत्यादिवार्तिकमारव्यवमेव किंतु निपातोपि भोः शब्दोऽस्ति तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः युक्ततरं चेत्तत् हे
भवन्निति वत् हेभोइति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् तस्य च वार्तिकारंभ एव सिद्धेः सुः पाट्प्याङ्गहैहेभोः इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निज्जन्तानां सहप्रयोगयोगा
त् किंच अत्र भवान्हरिः तत्र भवान् ततो भवान् इति वत् तत्र भोइत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति इतराभ्योपि दृश्यन्ते इति सर्वविभक्त्यन्ताच्च तस्यैव वदादियोग
एद्रेष्टत्वात् किंच आमंत्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिको निघातः आमंत्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवद्भावः आमण्कांतरमिति विधिः वाक्यादेरा मंत्रितुं स्पेति हिर्भा
सुवामंत्रित इति परांगवद्भावश्चेत्यादिसर्वसिध्यति न त्वन्यथेति दिक् भगोश्चोइति निपातावपि यदि प्रामाणिको तर्हि आस्तां नाम आमंत्रितकार्यसि
द्धिरुवार्तिकाय तैवेति सुधीभिर्गकलनीयम् यजुवदन्ति सकारांतानेवैतान् निपातानां स्यायरुत्वोत्वेभाष्ये प्रत्याख्याते इति तदतिरभसात् स्यादेतत् निपा

ज्ञानमभ्युपगमेयत्वविधौ तस्यैव गृह्ये रन् प्रति पदोक्तत्वात् ननु संवृद्धन्ताः लाक्षणिकत्वादिति चेत् मेवम् स्वरितेनाधिकार इत्यत्र अधिकः कारोधिकारः इति
 व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् भुवश्च महाव्याहतेरिति सूत्रे महाव्याहतिग्रहणं लक्षणा प्रति पदोक्त परिभाषाया अनित्या
 त्वेनापनार्थमिति हरदत्तायुक्तेश्च न चैवमपि प्रभोरिदमित्यादावतिव्याप्तिः परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहण्यन्येषामग्रहणात् व्यो
 ल्लंघुलघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः संचांतरनस्या दस्यवः यस्य य इत्याह वयं विति श्रोतोगार्ग्यस्य श्रोकारादिति यत्तु श्रोकारो तादेगादिति प्राचा व्याख्यातं त
 न्न अंगस्याप्रकृतत्वात् असंभवाच्च न ह्युदाहरणेषु श्रोकारान्नमंगमस्ति हलिसर्वेषां यकारस्येति वकारस्तु नानुवर्तते भोभगो अघोभपूर्वस्यां संभवात् अ
 पूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृक्षवृकरोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसंगः अशीत्यनुवर्त्य अशाहलो विशेषणात् वृक्षवृहतीत्यादितु च निमित्थानां दसाधित्याह
 गव्यमित्यत्र तु पदांतत्वं नास्ति गव्यतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषान्नवल्लोप इत्युक्तम् ननु देवानस्या इत्यादौ लोपो व्यौरित्येव सिद्धम् मेवम् तं प्रतियत्वस्यासि
 द्धत्वाच्च देवायातीत्यत्र वल्लोपत्वाभावाच्च अहोरात्र इति रात्राह्नाहाः पुंसीति पुरुषम् अहरादीनामिति उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे तेन सर्वे शारथिनः सस्य
 शुष्मः विप्रः कविः काव्येनास्वर्चना इत्यादिग्राह्यं तद्वो वृद्ध इति ऊदित्वेन वेङ्कत्वायस्य विभाषेति निष्ठायां ने दृढत्वधत्वधृत्वढलोपाः येन प्राचा प्रत्युदाहृतं
 दृढ इति तन्न अत्र ढलोपस्येताभावात् तथाहि दृढः स्थूलवलयोरिति सूत्रेण दंहेर्नकारहकारयोर्लोपस्तकारस्य ढत्वं च निपातते नत्वसिद्धकाण्डस्य ढत्व
 स्पेहप्रवृत्तिः दादेर्धातो रिति धत्वेन बाधात् न च इडभावो ढत्वं च निपाततां धत्वधृत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् तथा सति परिदृढ्ये तत्रत्यपित्ता
 धुपूर्वादिति गोरपादेशेन स्यात् पारिदृढीकन्येत्यत्र चाणिजोरिति षड् स्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादिति भाष्ये स्थितम् यत्तु प्राचा व्याख्यातं दृहे
 रिवेदं निपातनं दृहदृष्टादिति तु प्रकृत्यंतरं तस्य निष्ठाया मागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिसमावेवाद्दृहेत्यत्र वेतियोगविभागात् स्येधत्वाभावे ढत्वे ढलोपे च प्रत्युदा
 हरणमिदं दृष्टव्यमिति तन्न उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात् तदाह वामनः अश्वदहिः प्रकृत्यंतरमस्ति तस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिति युक्तं च तत् अय

थाहि अस्मात्तु यत्नस्यात् अङ्गुत्तु स्यात् उत्तमेवेति सिद्धासिद्धयो रतुत्यक्त्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्या प्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्तमेव भवतीत्यर्थः तदुक्तं पूर्व
 त्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधो भावादेतरस्येति एतेन विमत्तिकार्ये प्राक् पश्चादुत्तमत्वे इत्यादिव्याख्यातं सूत्रे सुदिति पृथक् पदं लुप्तबन्धकृत्स्न्याह एतत्तदोर्थः सु
 रिति एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायीयः सुस्तस्येत्यर्थः एतत्तदोर्विहितइति व्याख्याने तु परमसददाति परमेषददाति इत्यादौ न स्यात् अर्थद्वारकसंबन्धाश्रय
 णोल्लिङ्गत्वनन्तमासइति वीथ्यम् अकोः किमिति साकच्योः शब्दान्तरत्वात् अप्रसंगइति प्रश्नः एषकइति अकोरिति प्रतिषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन
 गृह्यते इति परिभाषा ज्ञापयतीति भावः बहुलग्रहणेति आ त एव लोपं विना पदपूरणेपि कचिद्भवति सास्मा अरंस अस्मै इति छेदः ॐ इति स्वादिसंधिः ॐ अ
 र्थवदधातुः प्रत्ययं प्रत्ययांते चेति सूत्रे तंत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः तथाहि प्रत्ययस्यैव पर्युदासे कृतद्वितेति सूत्रेण तद्विना तस्य संज्ञाविधानं व्य
 र्थस्यात् न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम् अर्थवदित्यस्मानुवृत्तिसामर्थ्यात् तदंतग्रहणात् प्रशंसायां हि मतुं एकार्थभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं
 च प्रशंसा मूलं न चार्थवदित्यस्य पूर्वसूत्रे चरितार्थताधातुप्रत्ययपर्युदासे नैव तद्व्याभात् तस्मात्प्रत्ययान्तं वर्जयित्वेति चितमेव यदि तु प्रत्ययान्तपर्युदस्येत
 तर्हि सात्यदाद्योरिति सूत्रे सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात् अर्थवदिति किम् धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञाभाभूत् तस्या हि सत्यां स्वादयः स्युः ननु संख्याकमोदे रज्ञा
 वात न भविष्यतीति चेन्न एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धांतात् हुंफडादिभ्य इव सोर्द्वारत्वात् न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषयानर्थकेन स्यादिति वाच्यम्
 तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् अधातुरित्यादिपर्युदासवलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते तथापि उत्तरार्थं तद्विद्युक्तम एतच्च सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्व
 निर्गम्यत्वाद् पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमपति अनर्थक्यो रपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात् अधीते यावकइति अधिपूर्वस्यैवेदः प्रयोगात् विशिष्ट एवार्थवान्ननु
 केवलः इदः ध्वयने इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अवयवे समुदायार्थोपात्त एव कन्त्यनर्थकः यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतेः ओषधेश्च विभक्त्यावप्रथमायां अकर्वेति
 चकारेके इति विभक्तिकारकग्रहणम्या नजिवयुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति अत्रेदं तत्त्वं धातुरनर्थकइति तावच्चाह तं क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वा

शीगात् आगेपितंतदिति चेत् सत्यं तावन्तैवेष्टसिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययविभागः ततदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एव परमार्थतस्तु स्फोटकार्यवान् इति सिद्धं तात्
 उक्तं च हरिणा उपायाः शिष्यमाणां नालानामुपलानाः असत्येव र्त्तनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते इति कथमन्यथा इडो द्विर्वचनमाडादप्यस्युः तथा
 च प्रसाहाराहिके अर्थवन्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकार्थवान् इति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तं एवं कन्प्रत्ययोऽर्थवानेव स्वार्थिकानां प्रकृ-
 त्यर्थे नैवार्थवत्वात् कल्पनामात्रमिदमिति चेन्न ॥ उक्तो न रत्वात् ॥ नैषा कल्प- ॥ शास्त्रकृतं समतेति चेन्न ॥ द्वितीयत्रतुर्थतुर्याणि इति सूत्रे पूरणत्वात्
 न्यप्रत्ययस्य पूरणार्थतायाः भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् प्रत्यय इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि संमतमेवेदं यदपि ओषधेश्चेत्यादित्दपि नाश्रित्यत्वे-
 ष्योत्सर्गिकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः ॥ इष्टस्य लेप्य प्रकृतौ न्यायस्य निर्विषयत्वापत्तेश्च ॥ अश्रित्यत्वज्ञापनस्य कथं चिदावश्यकत्वे ॥ यद्वद्गृहेण स्यैव ज्ञापकत्वं
 संभवोच्च ॥ उत्तरार्थस्यापि इह किंचिन्नपो इति न्यायेन इह करणस्य सफलत्वं चिन्यात् ॥ ओषधेश्चेत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्यं सति प्रत्याख्यान-
 संभवाच्चेति दिक् ॥ अधातुरिति किं ॥ अहन् ॥ नलोपो मा भूत् ॥ न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययांतत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति वाच्यं ॥ प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्ते-
 र्नेडि संवृत्त्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात् ॥ कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात् ॥ अप्रत्ययः किं ॥ हरिषु ॥ करोषि ॥ अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् ॥ अप्रत्ययांतः किं ॥
 तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् ॥ न चांतवद्भावेन कांडे कुड्पे इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादित्वा तथा च ह्रस्वो न पुंसक इति ह्रस्वत्वं सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वा-
 च्यं ॥ कार्यकालपक्षेण इष्टसिद्धेः ॥ यथोद्देशेऽपि विभक्तेकादेशो नान्तवत् ॥ सप्तम्यधिकरणे चेत्यादि निर्देशात् ॥ ह्रस्वो न पुंसक इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं
 वा उक्तेर्येसां सान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु ॥ यत्तु वदन्ति ॥ प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः ॥ प्रत्ययांतपर्युदासे नैव गतार्थत्वात् ॥ व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययांतत्वा-
 दिति तन्न ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितमदादेर्ग्रहणात् केवलस्य अतथात्वात् ॥ अन्यथा त्वदुक्तरात्मा सुप्तिडोरपितदंतत्वात् त्वदत्वे स्यात् ॥ तथा च हरिषु
 करोषीत्यादौ ह्रस्वं न स्यात् सान्यादायोरिति निषेधात् ॥ अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे न च्छयोपादानं स्पष्टार्थम् ॥ महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् ॥ तथा चाथर्वणे प-

यत्तेको वातुः किंप्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति। दित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणं। अयुत्यन्निपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्रांचः। यतुव्युत्पन्निपक्षेपि निपातार्थं
मनुकरणाथं चेदमिति हरदत्तेनोक्तं॥ तच्चिंत्यं। तत्रापि प्रकृत्यादिकत्यनसंभवात्। वस्तुतस्तु व्युत्पन्निपक्षेपि बहुपटवद्व्यायर्थे सूत्रं भिच्चैवं बहुव्यूर्वद्व्येव
सूत्र्यतामिति वाच्यं। मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृतं तत्वेनातिप्रसंगात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रं विना समासग्रहणस्य निया-
मार्थत्वायोगादिति दिक्॥ कृतं द्वितसमासाश्च॥ अर्थवदित्यनुवर्तते। तस्मात्प्रत्ययान्तदंतविधिः। न हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतांतद्धितानां चार्थोस्ति। भूतपूर्व
गतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानं इत्यभिप्रेत्याह। कृतद्धितानां ताविति॥ लिट्पुक् इत्यादौ अधातुरितिकर्तृत्वादे-
अप्रत्ययांतमिति पर्युदासे प्राप्ते कृतं तत्वे विधिरयं। नियमार्थमिति न च प्रत्ययांतत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शंका। वाक्यस्याप्रत्ययांतत्वात् प्रत्य-
यग्रन्थोयस्मात्सविहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो निषिद्धः। एवं च राजकुमारित्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्मेवं॥ अंतरे मस्यापि ह-
ल्ङ्योदितोपस्य लुग्विषये। प्रवृत्त्याश्रयमाणा एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययांतत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिर्लुक्पिसु-
लभत्वात्। अतएव गोमन्त्रिय इत्यादौ नुमादयो न। लुक् प्रागंतरंगप्रवृत्तौ तु स्युरेवानन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेन्न।
अर्थवदित्यस्यानुक्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्दार्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण॥ असूर्यललाटयोरिति हि असूर्यशब्दे उ-
पपदेखशविधीयते। उपोच्चारितं पदमुपपदं। पदेच सुप्तिङंतमिति॥ नियमशरीरमाह॥ यत्र संघाते इत्यादि पूर्वो भाग इत्युपलक्षणो। उक्तस्तु प्रत्ययो-
नेत्यपि बोध्यं। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञानस्या तद्धितग्रहणस्योषगवादौ चरितार्थत्वात्। पूर्वो भागः पदमिति किं। बहुज्जिशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा-
यथा स्यात्। तेन बहुपटवद्व्यत्र प्रथमजसोलुकि बहुपटुशब्दस्य चित्स्वरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातवि-
षयको नियमोस्तु। न चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यं। अर्थवत्त्वेनैव वारणात्। प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति। न तत्तर-

पदार्थमात्रे। येन पुरुषावित्यस्यार्थवत्वं स्यात्। नियमफलमाह तेनेत्यादि॥ नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञादुर्वारं कृद्ग्रहणो गतिका
 र्कपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्नैवं। समासग्रहणकृतनियमेन परत्वादायात्। एवं च कृतद्वितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषानोपतिष्ठत एव निष्कलत्वादिति।
 त्वं। यत्तु वदंति समासग्रहणं न नियमार्थं किंतु विध्यर्थमेव। अर्थवत्वं हि दृष्टिमतं। दृष्टिश्च द्विधा शक्तिर्लक्षणा च न च सा समासेलीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सिद्धं ते त
 वदेकार्थभावाभ्युपगमादृत्तिर्नास्तीति वाधितमेव॥ मीमांसकमतेऽपि लक्षणस्येव। यदाहुः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमिति। अथ नैयायिके
 त्योच्येत तदपि न। बह्वप्यवदन्त्यायसिद्धेः॥ तद्विग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेन्न। पचतर्कान्यादावतिव्याप्तेः। किंचैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदंशमि
 त्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तावत्॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्येति गतार्थः। येषां चोक्तोऽप्यर्थो नास्ति तदर्थ
 मिदं। अकथ्यति। अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायां अर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वं भूषन्नायामित्यथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञासंभेदे
 वा भुवोऽनुमित्यथा॥ लिंगविशिष्टस्येति॥ लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं तु। अयस्कृमी। अतः कृकमीति सञ्ज्ञेतद्विकं
 सादिष्टरूपदेषु विधीयते। किंच॥ कुमारीमाचष्टु कुमारयति। णाविष्टवदिति टिलोपः। एवं यामिनयं त्यहनि इत्यत्र आचारेऽक्विपि फलं॥ उपावभ्यां प्रागिति।
 तेन लोहितिका आर्यकाचसिध्यति॥ तथा हि स्वार्थिकत्वेनांतरंगः परश्च लोहितात्मणावितिक नूडीपं वाधेताततः लोहितिकेत्येव स्यादिष्यते त्वभयं। डीपग्र
 हणसामर्थ्यानुकूलतात्कनिरूपद्वयं सिद्धं। वर्णादनुदात्तादित्यस्यैकत्विकत्वात्। आर्यशब्दानुन सामिवचनद्वयत्रज्ञापयिष्यमाणोऽत्यंतस्वार्थिकोऽपि कन
 आवग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेन प्रवर्तते तेन उदीचामातस्यानेकपूर्वायादिति द्वयविकल्पः सिध्यति। स्यादेतत्। एवं सति बहुगोमत्केति न सिध्येत्। बहुगोमत्क
 त्कपः प्राक् उगिह्रक्षणाडीप्रसंगादिति चेन्नैवं॥ अकृत एव समासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासांतः प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वा
 त्॥ सच विभक्तेः पुरस्तादित्येके। परस्तादिति पक्षस्तद्विज्ञातत्वात्सुल्लुकि पुनः सुपि कृतं समास इति सिद्धं तः। तस्मादंतरंगादपि तद्विज्ञातत्वात् सुल्लुकि पुनः प्रवर्तयते।

म. ४
१६

आवग्रहणमिति स्थितं। यत्वाहुः। आवग्रहणं स्पष्टार्थमिति तदनेन प्रत्युक्तं। वस्तुतस्तु व्यापोग्रहणं मास्तु॥ सुवंता तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः। सुपः प्रागेव
च व्यापोग्रहणं तै। स्वार्थदिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयं॥ सुडस्यारिति॥ सौरुकारो - वेणस्त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः। असीत्युक्ते हि असका
रादवित्यर्थः स्यात्॥ तथा च। वाजमर्वत्सुपय उस्त्रिया सुदतिनसिध्येत्। डसेरि कारोपुष्पदस्मद्भ्यां डसो शित्यत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति। यदितु एकवचनस्य
चेत्यत्र पंचम्यादित्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यत्र डसोत्रग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तर्हि टाडसिडसामित्येतदर्थः। जश्शसौर्जेकाश्शकारे जस्ः शी। तस्माच्छसौन।
इत्यनयोर्विषयविभागार्थः। अन्यतरस्पनिरनुबंधकत्वमेवास्तु इति चेन्न। जसो जकाराभावे औदित्यस्यावस्थात्। ततश्च प्रत्ययस्य वकारांततापि संभावेता। ए
वंशसः शकाराभावे औदित्वं संभाव्येत अतोऽसंदेहाय तत्करणौ चित्यात् औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः। टाटकारस्तु टाडसीति विशेषणार्थः। डेप्रभृ
तीनां डकारो घेर्डीतीति विशेषणार्थः सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः। एवं च सर्वेषां सफलत्वेऽपि संज्ञार्था इति प्राचो ग्रंथोऽसंगत एव। सम्पकृत्तानं संज्ञा। तदर्थोऽवि
शेषणार्थो इति यावत्। इति भंक्ता व्याख्यानेऽपि क्लृप्तमे। वेत्सुपेक्षितं। तिङ्स्त्रीणि त्रीणि तिस्त्रात् त्रीणि त्रीणि तिपदं ता न्येकवचनेत्यादि स्त्रचसंपूर्णमनुव
र्तेत इति व्याचष्टे। सुपस्त्रीणि त्रीणि त्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः। संख्येकवचनाच्चेति वीप्सायां प्रथमां ताच्छस्यनुप्राचा एकैकश इत्युक्तं तदयुक्तं। श
सेव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात्। येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस्य इति सिद्धो नात्। यत्वाहुः। सर्वस्यैदं इत्यत्र एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयो
गात्। तान्येकेति स्त्रैकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति तन्न। उदाहृतभाष्यस्मिन् विषयत्वात्। यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनं इत्युपक्रम्य तद्यथा
एकैकशो ददाति इति भाष्ये उदाहृतं। व्याख्यातं च कैपठेन॥ अत्रार्थोपेक्षं दोस्ति तस्य वीप्साया द्विर्वचने वद्वत्सार्थादिति शस्यत्यय इति न चैवोर्थः प्रक
ति संभवतीत्यास्तावत् राम इति॥ संज्ञाशब्दोऽयं अयुक्त इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा। करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारेण पवादेन हलश्चे
ति घनारमंते क्रीडंति योगिनोऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु कृतद्धित इति स्त्रेणेति विवेकः। सरूपाणामेकशेषः। एकविभक्तौ यानीति। विभक्तिः सारूप्ये उपलक्ष

गानत्वेकशेषे निमित्तं। एवं चानैमिन्निकत्वेनांतरंगोयमेकशेषः सुवृत्त्यनेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारभ्येततर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्। इदं च प्रवर्तते। आ-
 रब्धत्वेकशेषः। नेकसुवंतविरहात् इदं ह्यस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः। सरूपाण्येवेति॥ एतच्च उत्तरसूत्रस्य स्यावकारस्य हानु कर्षणाद्यभ्यतेनेनमा-
 तृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्वाचिनोर्नैकशेषः। मातृभ्यामित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् एकमेवेति॥ एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्तते। इतरे-
 तरयोग इदं ह्यस्य विषये इति यावत्। यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः संतथाभूतो विषयः। इदं च। इदित्तेनु सधा तोरिति लिङ्गाद्यभ्यतो न्यायाच्च तथा-
 हि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थो भिधायीति स्थिते श्रूयमाणे कशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादेकस्यैवैव न्वेतुमहेति। अत्र पूर्वसूत्रा इदं इत्यनुवर्त्य इदं प्रसक्तं।
 सतीति व्याख्येयं। स्यादेतत्। इदं ह्येकते सतीत्यर्थोऽस्तु। मेवं पंथानौ पंथान इत्यदौ समासांतापत्तेः। करौ करा इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः। एवं सर्वेषामित्यादौ इदं च वि-
 भाषाजसीत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक्। अत्र प्राचारा मराम औदिति स्थिते इत्युक्त एक एव शिष्यते एक विभक्तौ परत इति च तत्रेत्यमुक्तिः संभवः। राम राम इत्यत्रावयवयो-
 रिव समुदायस्यपि प्रातिपदिकसंज्ञास्ति मिलितेनार्थवत्वात्। न चार्थवत्त्वेऽपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्चैव मिति वाच्यं। यत्र संघाते पूर्वो भगः पदं त-
 दिष्यको नियम इत्युक्तत्वाद् रूपटव इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च। तथा चैकाचद्विव चन न्यायेन समुदायप्रातिपदिका-
 वे। इदं च नाद्युत्पत्तिः। तावताप्यवयवार्थानां सस्या न्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि इदं विनैव समुदायादिभक्तिः स्यादिति चेन्नैवं-
 विधावेनेकसुवंतमित्यस्यानुवृत्त्या एकाच्च द्विव चन न्यायस्य बाधादिति दिक्। इत्यमुक्तिः संभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपे-
 क्षितः इति चेत्। शृणु। अस्मिन्पक्षे मातृमाता रावित्यादावपि एकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्तावित्यावत्येवकारं चापकृष्य एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्या-
 ख्येयमिति चेन्न। आ वृत्तौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशेषविशेषणत्वे फलाभावाच्च। न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फला सहविवक्षाया मित्यस्यावश्य-
 कत्वात्। अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः। देवदेव इत्यादाविति प्रसंगाच्च। प्रत्युत आकृत्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहोभे।

क्षमिति न सिध्येत्। तथा हि० भिक्षा ३ आम्र इति स्थिते अंतरंगानपि विधी नो विहिरंगोपीति लुकि कृते विभक्ति परत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। लुकालुपे प्र
 त्ययलक्षणाभावात्। किंच रामा वित्यादौ परत्वानित्यत्वाच्चट्टिरेचीत्येकादेशे कृते विभक्ति परत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। उभयत आश्रयणोऽज्ञादिवद्भावा
 भावादिति दिक्। यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पक्षांतरमुपन्यसं स विभक्तिकानामेकशेष इति तन्ना निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यमासे एकवा
 चनश्रवणप्रसंगात्। अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनां तानामेकशेषः दृष्टोप्येवं। तथा हि। अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैकमने।
 कार्योभिधापि परस्परं समभि व्याहारात्। तथा च॥ अलौकिके द्वंद्वेकशेषयोः प्रक्रियावाक्यं द्विवचनबहुवचनयोरिव प्रवेशा ता विभक्त्यंतानामेकशेष
 इति पक्षो निर्वाध एवेति तदपि न जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात्। पक्षांतरेपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषा युच्छेदापत्तेः
 तत्रापि पूर्वपदस्योत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्याद्ययोगात्। तथा च भाष्यं सेयं युगपदधिकरणवचनतादुःखाच्चदुरुपपादाचेति यदपि व्याचख्युः
 कि पक्षे यावद्यक्तिः तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यात् इति सूत्रं। आकृति पक्षे तु एकै नैवाकृत्य विनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति तन्त्र
 व्यक्ति पक्षेपि न ब्राह्मणहत्यादित्यत्र ब्राह्मणशब्दे नैवैकेनापि अनेकस्य तंत्रेण सुवचत्वात्। अन्यथा जाति पक्षेपि वा सेनसम्यक्क्षमयोश्च तस्मिन् नित्या
 दिनानाथो नुरोधेन सूत्रं विना निर्वाहात्। तस्मा ज्ञातिव्यक्ति पक्षयोरुभयो रुपितंत्रेण प्रयोगनिर्वाहेपि सर्वत्र तंत्रेणैवैधनीयमिति नियामकाभावात्
 श्लिको द्वंद्वः सूत्रं विना दुर्वोरः घटोयं घटोयमिति नानाशब्दप्रयोगदर्शने न तद्वत् घटघटाविति द्वंद्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्। न चैवमपि घटकलशाविति द्वंद्वपद
 त्तिः। विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्तिकदृष्यते वोध्यते इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्यार्थपरत्वमाश्रित्य वार्तिकस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकारश्चातस्माद्घटघटौघ
 टकलशावित्यादि पाक्षिकानि पृथारणाय पक्षद्वयेपि सूत्रमावश्यकमित्यवधेयं एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदि ह्यव्याचख्युः नानेनैकशेषो
 विधीयते इत्यादियच्च समुदायादेकस्यां विभक्ताविति पक्षप्रत्याख्याय पुनराहः। रामराम औ इति स्थिते इति अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यस्य व्युत्पत्तेन नुलोकि

कं अलौकिकं च विभक्त्येकादेशादिकार्येन प्रवर्तते प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि तत्सर्वसंदर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च। प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुमलौ-
 किकमुत्प्रेक्ष्यते शास्त्रीयकार्ये च सर्वमलौकिकेणैव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठितं। प्रथमयोः पूर्वसवर्णोऽत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपाल-
 भात्। परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दूररूपपादत्वाच्चैत्यास्तां तावत्। अमिपूर्वः अम्यच्चेति अमियोऽचतस्मिन् मोऽवयवेऽचेति यावत्। तेन संकारसहितस्य पूर्वसवर्ण-
 एवमक्षादूहित्यामित्यादावपि ऊहित्यायोऽचतस्मिन्नित्यादिवोध्यं इकोष्माऽप्रीत्यजग्रहणास्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वाच्च। पदास्यैरिवाह्येत्यादि निर्देशाश्चेहलिंगान-
 स्माच्छसः। तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णो दीर्घः परामृश्यते। शसू इत्यवयवषष्ठी सचावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णो दीर्घोऽत्यरस्य शसीऽवयवस्येति तदे-
 तदाह परोयः शसः सकार इति परोयः शसू इति तु नोक्तं असंभवात्। न हि कृते पूर्वसवर्णो दीर्घे ततः परः शस्संभवति अङ्कुष्याङ् रषाम्यामिति पंचमी निर्दे-
 शाद्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदं तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी शकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः क्षुभ्रादिषु क्षुभ्रशब्दपाठसामर्थ्यात्सरूपाणामित्यादि निर्देशा-
 च्चेत्यभिप्रेत्याह व्यस्यैर्यथा संभवमिति तैश्चेति नन्वेवमादर्शनेत्यादौ अतिप्रसंगः नचाडादिभिरेव व्यवधाने इति नियमः अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात्
 सत्यं योगविभागोत्र बोध्यः व्यवायेषीत्येको योगो विध्यर्थः अङ्कुष्याङ् इत्यन्योनियमार्थः छंदसंभिसोलुक् निषेधं वाधितुमिति तेन पर्याण्डमित्यत्रोपसर्गो-
 दसमासेषीति णत्वं सिध्यतीति भावः नुमग्रहणमिति तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वा नुस्वारमात्रस्योपलक्षणादित्यर्थः तेन वृद्धिद्वयोऽदित्वानुम् तस्यानु-
 स्वारः तं वृद्धिं सायाः स्वाभाविकोत्रानुस्वारः वृद्धां तं हणं० उभयत्रापि णत्वं सिद्धं द्विप्रीणने प्रेन्वनं दहकृत्य च द्वादेः सनुम इति णत्वं न यथानक्षत्रं दृष्ट्वा
 चं विसृज्येदिति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणात्वात्संन्यपि दिवानक्षत्रदर्शने वाङ् विसृज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात् रात्रौ न्वस-
 त्पिनक्षत्रदर्शने विसृज्यते तस्य सत्वात् तथेहापि बोध्यं नन्वेवं नुमग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्याद्वैतैव संग्रहात् उरः कोणेत्यादौ विसर्गजिह्वा मूलौ यादिव्यवा-
 धानेत्येषेव गतिरिति चेत्सत्यमित्याह नच्चेति स्यादेतत् उक्तरीत्या नुस्विसर्जनीयेति सूत्रेऽपि नुमग्रहणं ताज्यं स्यात् तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात् अन्य-

थाऽसंभवात् न हि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्पीषीत्यादौ न मूलभ्यन्ते षत्वस्यासिद्धत्वेनेतत् प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः यद्यपि सुहिन्सुइत्यत्र संभवत्येव तथापि तत्रैवान्ति-
व्याप्तिवारयितुं लक्ष्यानुरोधानुमूल्यानिकेनुस्वारे लक्षणाश्रयणीयैव व्याख्यानात् तस्य च शर्त्वेन तद्व्यवाये षत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत् मैवं उक्तं गीत्या तत्रत्य
विसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसंभवेऽपि नियमार्थं नुमग्रहणं तथाहि अनुस्वारणव्यवधाने चेत्पुनस्तर्हि नुमस्यानिके नैवेति नियम्यते तेन पुंस्त्विम्यौ दोषत्वेनेति
दिकृयस्मात्प्रत्ययविधिः अत्र प्राचोक्तं यस्माद्वातोः प्रातिपदिकाद्वेति तन्न तिङ्तादीनामपि तरवादिकं प्रत्यंगत्वात्संकोचस्य निर्मूलत्वात् आमुष्यायणादित्यादौ
वृद्धभावापत्तेः न हि प्रातिपदिकादयंतद्वितः किंतु सुवंतादिति दिक् अतोमिसंयस्मन् नैव स इत्येवास्तु न चातो गुण इति पररूपापत्तिः एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः
अन्यथा इदमेव विदध्यात् इति चेत्सत्यं एदेतादिमात्रत्वाविशेषणगौरवाभावात् ऐस्कृतः एवं च पररूपशक्यैव नृस्तीति महद्वाघवं यत्वाहुः ऐस्काराणि निर्जरसं-
रित्येकारश्च वणार्थमिति तद्भाष्य विरुद्धं सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेः निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धांतितत्वात् नामिपरिभाषाविरोधादिति एतच्च रू-
धादिभ्यः अमिति सूत्रे आन्तलोप इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं आरंभसामर्थ्यादिति सुपि चेत्पस्य तु न सामर्थ्यं रासाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः
एवं च रामशब्देनामीत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादित्यदृष्टं सुचित्यं आदेशप्रत्यययोः एकापि षष्ठीविषयभेदाद्भियंते इत्याशये न व्याचष्टे आदेशः प्रत्ययाव-
यवश्चेति यदितु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि निसृणामित्यादौ दोषः यदि च प्रत्ययो यः सकारः तर्हि रामेष्वादिना न स्यात् यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने संहविवक्षावि-
रहात् द्वंद्वेन पुज्यते तथापि सौत्रत्वाद्दोषः विवृताद्योषस्येति यत्तु वदंति सकारोऽस्योष्वादिना अघोषस्य तादृश एव षकार इति तन्मृनंठकारेति प्रसंगात् तथा च प्रा-
तिपत्यं वेगेवर्गे च प्रथमावघोषो युगौ सोष्वाणावनुनासिकोत्पद्यते ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पंच-
मीसमासोभाष्ये उक्तः ततश्च हापिसात्यदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेत् मैवं स्वादिष्विति यापदसंज्ञातामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्तत इति सातिग्रहणेन ज्ञापित-
त्वात् यत्वाहुः प्रत्ययविषयेनायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति तन्न व्यतिसे इत्यादौ षत्वापत्तेः ननु पदस्यादिरिति पक्षे व्यतिसे इत्यत्र षत्वं दुर्वोरनच व्यपदेशिवद्भावेन

नसेदत्यस्यापिति उं तत्वात्पदत्वंशं कं प्रत्ययग्रहणोयस्मात्तद्विधिः तदादेरेवग्रहणात् अन्यथा रामेष्टित्यादावपिषत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्तत्सत्यं नवयंप्रत्ययमा-
त्रस्यतदंततां ब्रूमः किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञां एकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्ययेप्या नयामः रामौरामाः इत्यादावपि हि एकदेशविकृ-
तन्यायेनैव पदत्वं एकदेशात्प्रागेव पदसंज्ञा प्रवृत्तेः न चैकादेशे कृते सुप्तिङंतमित्यस्य प्राप्तिरस्ति उभयत आश्रयेनां तादिवदिति सिद्धं तात्पर्यं नुवदंति प्रकृति-
सन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति मंत्रेषु सर्वेषामित्यादि निर्देशादिति तन्मदं उक्तीत्या पदत्वाभावेन्यायसिद्धेज्ञापनस्या संभवादनुपयोगाच्च सर्वादीनि सर्वना-
मानि सर्वादीनि इति ननु गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः हलि सर्वेषामित्यादि निर्देशोत्तरे द्वे द्वे चेति सहिसमुदायस्य निषेधः नत्ववसंवा नामिति वक्ष्यते न च तदंतविधिं विना
समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः न नु तदंतसंज्ञायाः किं फलेन च परमसर्वस्माद् त्यादौ स्मायादयः फलं अंगाधिकारितं तदंतविधिनेव तस्मिन् द्वे इत्यभिप्राया ह-
तेनेति न चेहपि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना तद्विशेषणे तदंतविधिर्भविष्यतीति वाच्यं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तेरिति भावः अकच्चेति च
कारात् परमसर्वत इत्यत्र तसि लजसः शी अनेकाल्पत्वादिति ननु शित्वादिति भावः अवर्णीतादिति अवर्णीतादं गात्परस्येत्यर्थः अतो येषां तेषां केषामित्यादौ
नाव्यासिः सर्वनाम्नो विहितस्या मइति सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तं दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसंगात् द्वंद्वे चेति निषेधो हि समुदायस्य नत्ववयवस्य न च त-
स्मादयमा मविहितः किंतु समुदायादेवेति न सुट् विहितविशेषणत्वस्या अयं प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव पंचत्रिंशदिति पंचचत्रिंश-
च्चेति द्वंद्वः पंचाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषोवायत्ते प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचीं ग्रंथं व्याचक्षाणो रूक्तं नायं मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः तथा सति राजन्य-
बहुवचनद्वंद्वे धकट्स्मिषु संख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्मात् तस्मात्समाहारद्वंद्वसंवायं एकविंशतिरित्यादौ न पुंसकत्वं तु न भवति लोका-
श्रयत्वाद्धिं गस्येति तच्चिंयं समासभेदेन स्वरभेद इत्यपत्तेः तथा च बहुव्रीहौ संख्येय इति सूत्रे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्या नै निस्त्रिंशदर्थं अन्यत्राधि-
कलोपादिति वार्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह एकाधिकाविंशतिरेकविंशतिः द्वाधिकाविंशतिः द्वाविंशतिरिति अतएवेति द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्य-

त्वादितिभावः नन्वेवंसर्वादेषुपाठेव्यर्थः सर्वनामकार्योणांस्मायादीनांहिवचनेऽभावात् नचोभाभ्यांहेतुभ्यांउभयोर्हेत्वोरित्यत्रसर्वनामस्त्वृणीयाचेतिपाक्षि-
कतृतीयातत्फलमिति युक्तं निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमिति वार्तिकेनगतार्थत्वात् नचवृत्तिरुक्तासर्वनामस्त्वृणीयाचेतिस्त्रेपठितत्वाद्विदं वार्तिकं स-
र्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यं भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वादतएवान्नकारणेनवसत्यन्नस्पकारणस्येत्युदाहृतंहरदत्तेनेत्याशंक्याहृतस्येहपाठस्ति-
तिअयच्छसंगादितिअयंभावः उभादुदात्तोनित्यमित्यत्रोभादुदात्तइतियोगीविभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिनउभश्चादवयविन्यर्थः यस्यात् उभयो-
मणिः तनोनित्यं उभशब्दादृत्तिविषयेनित्यमयस्यात्स्वार्थेतेनउभयपक्षविनीतनिद्र इत्यादावयव्यथानित्यः एवंकप्रत्ययपिस्यादितिनन्वेवमकचिह्न-
तिप्ययचुदुर्वारइतिचेत्मेवयोगविभागस्येष्टसिध्यर्थतयाउभौसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनचयत्रद्विवचनेनश्रूयतेतत्रैवायजितिव्याख्यानात्तथाचवार्त्तिक-
कंअन्याभावोद्विवचनद्विषयत्वादितिअकचिह्नसतितन्मध्यप्रतितस्तद्ग्रहणेनपृथगतइतिन्यायेनउभशब्दस्यद्विवचनविषयत्वंनविहन्यतेकंप्रत्यये-
तुविहन्येतैवतदुक्तमिति वार्त्तिकं कृतंतिशेषः यद्यपिपूर्ववार्त्तिकेठावप्युक्तस्तथापिनासोविवक्षितः द्वाविषयत्वमपिद्विवचनपरत्वएवबोध्यमितिके-
यदादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेनव्याचष्टेद्विवचनपरत्वाभावइतिठावेकादेशस्यापिपूर्वोतत्वेनग्रहणाद्विवचनपरत्वमस्तीतिभावः यद्यप्युभाविद्या-
दौद्विवचनपरत्वंदुरूपपादंउभयतःआश्रयणोन्तादिवद्भावविरहात्तथाप्युभशब्ददुत्पन्नंद्विवचनलुकान्यपहृतंयत्रतनोन्यत्रायजितौहविवक्षि-
तार्थः यद्यपिभाष्यकंप्रत्ययस्यापिस्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्पद्विवचनत्वेमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः तथापिप्रौढिवादमात्रंतत्कृत्रिम-
स्येवद्विवचनस्येहगृहीतुमुचितत्वात्अन्यथात्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात्तन्ननुकारकविभक्तंताद्विहितोत्रतसिलौस्वार्थिकत्वेपिद्वित्वमात्रंनभिधत्तइ-
तिचेन्नकंप्रत्ययस्याप्यज्ञातार्थबोधकत्वात्तंचकपक्षेऽधिकबोधकत्वध्रौव्याच्चेतिदिक्नास्तीतिअनभिधानादितिभावः तथाचोभयशब्दस्यद्विवचनानुत्पा-
स्यदसर्वविभक्तित्वेनावयवत्वेप्राप्तंनद्वितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रेकृतद्वितानांग्रहणंचपाठइतिभाष्यंकेयटेनावतारितंअस्तीतिपचतिकल्पंपचतिरूपमि-

त्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः तय प्रत्ययांततयेति उभयशब्दस्येति भावः नित्येवेति परे वर मया अमित्रा इति छंद
 सत्वाद्यं अयुत्यन्नाविति एतच्च पस्पशायां कैयदेस्पष्टं एकेकाशिकाकाराः एतत्वं मन्ये इत्युदात्तस्य उतत्वः पश्यन्नित्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथ
 मः संहिताया फलेतांतत्वस्यास्फुटत्वेपितांतं नूनव्याः न्यथा एकश्रुत्या सकृदेव प्रठेत् न च तांते विप्रतिपत्तव्यं तत्त्वसमसि मेत्यनुच्चीनीति फिट् सूत्रात् तथा
 चक्रश्चः सृष्टीरुत्वदू भवति सूत उत्वदिति वेदभाष्यकाराश्चेत्यव्ययस्युः त्वदिति सर्वनामसु पठितो नुदात्तो यमस्य पर्याय इति जयदेवोपि प्रायुं क्तत्वदथ
 मधुरमधूनिपिवंतमिति त्वतोऽन्यस्याः अधर इति विग्रहः न तु तवाधर इति पश्यति दिशि दिशि रहसि भवंतमिति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः नेम इति श्रूय
 ते च प्रनेमस्मिन् दृशे संम इति सम इति तथा च श्रूयते न भेता मन्यके समे मा बोद्धुका यद्वक्त्रे समस्मै उरूपाणां अघायतः समस्मात् उतो समस्मिन् द
 त्यादिसिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादाववद्गोः श्रूयते च आर्द्रा त्री वा सक्तनुते सिमस्मै उद्धक्रमत्कमजते सिमस्मात् उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इ
 ति वेदभाष्ये गणसूत्र इति यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायोऽस्य सूत्रेऽपुरीति वक्तव्यमिति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्य शेषः न तु जसि विभाषा विधायकस्य
 अत इत्यधिकृत्य जसः शो विधानात् तावता त्वाप्त्यभावात् अंतरा यामिति प्राकाराद्वाह्यायांतदंतवर्तिन्यां वेत्यर्थः लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वोत
 त्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्वोह्या त्वदंतदंतौ उक्तपरा मर्शको तत्रायः छंदस इति गणरत्नकारः तन्नस्य छंदसि वदत्वमिति सूत्रे छंदो ग्रहणवेयर्थोपत्तेः एकोन्या
 र्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे समाने न्ये संख्यायां च प्रयुज्यते स्याभिधेयेति स्वस्य पूर्वोदिशब्दस्याभिधेये नापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः दि
 शः सपत्नी भवदक्षिणस्याः इत्यादावपि व्यवस्थास्येव प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते न च संज्ञानिषेधः आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु सास्ती
 ति अस्तीति प्रकरणे कैयटहरदत्तादयः अत्र दिक्षु चिरंतनः कुरुषुत्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणं एतेन विधेयां देवानामिति व्याख्यातं
 वेदे प्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्य आधुनिकसंकेताभावात् दक्षिणा गार्थका इति इह अमुकस्मात्कुशला इति अवध्यन्वयसंभवेपि तन्नियमो ना

स्तीतिभावः एवं अथरेतां वृत्तरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यं कथं तर्हितथापरेषां युधिचेति कालिदासः अपरे प्रत्यवतिष्ठते इत्यादि च आ-
 त्राहुः देशवाचितया व्यवस्था विषययोरेव परापरशब्दयोरूपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनिचप्रयोगः न चैवमुपसर्जनतानहिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किं
 तु स्वार्थविशिष्टार्थोत्तरसंक्रमः स च समासादिदृष्टावेव अतएव भूवादि सूत्रे एतान्यपीति एतदतिपायानिवस्तूनीत्यर्थ इति कैयटोक्तिः संगच्छते वस्तुतस्तु
 परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोर्थः असंज्ञायाम् किं उत्तराः कुरवः सुमेरुमवधिमपेक्षकसूत्रशब्दो वक्तव्य इति स्तीह
 व्यवस्था किं तु आधुनिकसंकेतोयमित्याहुः स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दस्तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मात्मीयोपरि
 शिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वेति यत्वाहुः आत्मनि स्वशब्दो न पुंसकः तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्र न संभवति इति तच्चित्तं आत्म-
 न्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् विभाषाजसोतिप्रकरणे समात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवाप्रमाणत्वात् यदपि स्वोक्तेर्ये उपसंभार्ये स्वो ज्ञाता
 वात्मनि स्वत्रिध्यात्मीये स्वोस्त्रियां धने इत्यमरसिंहोक्तिमाहुः सः दपि चित्तं कोषे हि आत्मनीति पूर्वोन्वयि स्वमित्युत्तरान्वयितथा च हेमचन्द्रः यीः स्वर्ग-
 नभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वनिजे धने इति मेदिनी कारोपि स्वः स्पातुं स्पात्मनि ज्ञातौ त्रिध्यात्मीयेऽस्त्रियां धने इति स्मात्स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं स-
 म्यगेवेति स्थितं ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति तादृशीत्येणि निना ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामताः स्त्वेवेति ध्वनयति एतदर्थमेव हि सूत्रे-
 आख्याग्रहणं कृतं अंतरस्वहिर्योगोपसंव्यानयोः वहिरित्यनारुतो देशो वास्त्वोच्यते तत्राद्यमर्थं गृहीत्वा हवास्या इत्यर्थ इति द्वितीये तु आभ्यंतरा इत्यर्थो बोध्यः
 वाद्येन हि आभ्यंतरस्य योगोऽस्ति अर्थद्वयमप्याकरे स्थितं उपसंव्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः कर्मव्युत्पत्त्या तु अंतरीयपरः पूर्वोदिभ्यो न वभ्यो वा।
 अत्रेदमवधेयम एतत्सूत्रं जसः शीत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं वाच्छं दसीत्येतदमि पूर्व इत्यत्र यथा एवं चाष्टाध्याप्यां पूर्वोपरेत्यादि त्रिसूत्री गतार्थतिम-
 हद्वाच्यं एकशब्दस्याष्टावर्था उक्ताः तत्र विशेषमाह संख्यायामिति अन्येषु सप्तसु तु वचनांतरमपि स्यादेव एके एकेषां इति यथेति भावः न वहुव्रीहौ कृते वहु-
 व्रीहौ निषेधो व्यर्थः उपसर्जनीभूताः न सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वादन आहृदिकीर्षित इति समासात्मागेवेति च प्रक्रियेति अलौकिके विग्रहवाक्ये इत्यर्थः नन्व

सुतत्राकच अत आह सचेति नच निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशो न्मुखत्वात्प्रागेव संज्ञानभविष्यतीति वाच्यं अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात् त
 त्रचैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् अतिभवकानिति एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः दृष्टापत्तिं कृत्वेति च्छेः श्रुतिस्तु कप्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा
 अनित्यत्वे ज्ञापकं लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः यथोत्तरमिति तथाचाद्यत्वे भाष्यकारोक्तौ व्यवस्थेति भावः यत्तु प्राचोक्तं बहुव्रीहौ सर्वोदः सर्वनाम
 तानस्यात् प्रियसर्वाय सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः स
 र्वना मत्वादनेंगकार्यत्वेना कच्चात्समाभूतकप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति तत्रेदं वक्तव्यं किं बहुव्रीहेः संज्ञानेति विवक्षितं
 उत तदवयवानां सर्वादीनामिति नाद्यः समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रंथविरोधात् समुदाये प्राप्तिविरहाच्च न च तदंतविधिना प्राप्तिः बहुव्रीह्यवय
 वानां उपसर्जनतया सर्वादिवहिर्भावेन तदंतं प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात् अतएव न द्वितीयोपि नचोपसर्जनानां पाठान्तर्युदासो वार्तिककृतोक्तो न तु सूत्रा रूढ इ
 ति वाच्यं अन्वर्थसंज्ञावलेन सूत्राक्षरैरेव तद्व्याभात् एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि प्राप्तिर्मात्रे बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थः भाष्यकारमते
 इत्याद्यपि न विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोः मतमन्यादृशमिति प्रतीयते देवदत्तो वा मेनाक्ष्णोपेक्ष्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति वत्तच्च न सू
 त्रवार्तिकमतेपि गौणप्रयुदासस्येष्टत्वात् यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि तदित्यं प्राचा व्याख्यातं त्वं पितायस्येति विग्रहवद्बहुव्रीहि समासे कृते समासावयवयोः स
 मासांतः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञाकत्वादज्ञातार्थविवक्षायां अव्ययसर्वनामा मिति अकच असज्येत तस्यैव भूमिनामि
 वांगाधिकारविहितत्वाभावेनांगसंज्ञानपेक्षत्वात् ततश्च त्वत्कपितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति न्यासकृतापि अन्वर्थसंज्ञावलादेव संज्ञानिरोधे कृतेऽकच
 नभविष्यतीत्याशंक्यसमुदायो हि विशेषेवर्तने पूर्वपदंतु सर्वार्थताया अनपेक्षमेवेत्युक्तं तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव तथा हि जहत्स्वार्थायां च तौ समासावयवयो
 रर्थ एव नास्ति अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव एवं च समासांतः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रं

यः समुदायोहीत्यादिन्यासग्रंथश्च पक्षद्वयेपिव्याहतः किंचैवं अतिसर्वायेत्यत्र स्मायादेशो दुर्वारः अंगाधिकारेतदंतग्रहणात् त्वदुक्तरीत्या सर्वार्थानप्या-
 पात् नहि पूर्वपक्षे सर्वार्थता उत्तरपक्षे तु नेति युक्तिमत् अपि चैवंगौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वेनास्तीति स्वोक्त्या सह विरोधः स्यादिति यत्किंचिदेतत् यदपि
 व्याचस्युः त्वंपितायस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञानिषिध्यते इति तदपि न विग्रहवाक्यं हिलौकिकमलौकिकं वा विवक्षितं नाद्यः प्रक्रियावाक्येऽप्यनिषेधः न
 तु लौकिक इति कैयटग्रंथविरोधात् प्रकृतसंदर्भगतपूर्वापरस्वग्रंथविरोधाच्च न द्वितीयः तस्य युष्मद् सुपित सुदृष्ट्या कारकत्वेन त्वंपितेत्याकारकत्वायेमात् यदपि
 व्याचस्युः नन्वतिसर्वादी संज्ञानप्रवर्तते त्वत्कथितकादौ तु प्रवर्तते इत्यत्र किं विनिगमकं तत्राह अंगकार्यत्वेनेति अंगशब्दः समुदायपरः तेनानिसर्वे इत्यत्र
 अंगस्य संज्ञापेक्षिता सर्वनाम्ना अंगात् स्मायादिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात् समुदाये च समुदायार्थे प्रतिसर्वादेरस्य सर्जनत्वात् तदं-
 तस्य संज्ञानभवत्पिनियुक्तं इह तु अवयवमात्रस्य साचिकीर्षितानसमुदायस्य अवयवश्च स्वार्थमात्रप्रधान इति स्पष्टप्रसंग इति वैषम्यमस्तीत्याशय इति न
 दपि न अंगाधिकारेतदंतविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेर्यो हतत्वात् अंगाधिकारपरिमाषयास्मै स्यात् इति स्वग्रंथ-
 विरोधाच्च अथायमाशयः प्राक् प्रवृत्तापि संज्ञार्थीतरोयसंक्रमेति गतेति तर्हि अकजपि गच्छतु ननु कार्यकालपक्षे स्मायाद्यर्थे पुनः संज्ञापेक्षिता सा च दुर्ले-
 भेत्याशय इति चेत् अस्त्वेवं न त्वसौ प्रकृतग्रंथार्थः न्यासग्रंथविसंवादेन इति न्यासकृत्मा तमिति वाक्यशेषविरोधात् न्यासग्रंथस्वनुपदमेवोदाहरिष्यते यदपि
 व्याचस्युः अंगमप्रधानं वाध्यं तद्विरुद्धमनंगं वाधकमित्यर्थः तथा च कप्रत्ययापवादत्वादकच्चादित्यर्थ इति तदपि क्लृप्त्यर्थं न्यासग्रंथासंमतं च तथा हित्व
 कपितकोमत्कपितक इति वृत्तिग्रंथव्याख्याय न्यासकारः उज्जग्राहननुचान्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृतेऽकचनभविष्यति न खत्र सर्वार्थता संभवति
 विशेषविषयत्वात् नैतदस्ति समुदायो हि विशेषवर्तते पूर्वपक्षे तु सर्वार्थताया अनपेक्षमेव भवतु तर्हि अनयोरनंतरयोरेतत्त्वत्र विषयता प्रियविश्वायेत्यादि स्तु-
 तौ पपद्यते नहि प्रियविश्वाद्यः शब्दः सर्वेषां नामानिना पितदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते स्मै प्रभृतीनां अंगकार्यत्वात् विश्वा-

दिशब्दानामनङ्गात् एवंमन्यते तत्कपितृकोमत्कपितृकइत्यत्राकज्माभूदित्येतदर्थतावदेतदारब्धव्यं प्रियविश्वायेत्यादावपिपिस्पर्शार्थमविष्यतीति
 अनेन हि न्यासग्रंथेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थोत्पद्यते सचस्रोत्रेक्षितव्याख्यायां दूरे स्मरितसवयदपिव्याचख्यः यद्यपि सूत्रवार्तिककृतो रव्यतन्मतं तथा
 पिन्यासकृताविदृतत्वात् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति तदपि स्थवीयः वार्तिककृतास्यार्थस्यास्पृष्टत्वात् न्यासकृतासमासेकृते सतीत्यादिवदतात्त्वदुक्तार्थस्य
 दूरं त्यक्तत्वेन तद्विदृतत्वाभावाच्च यदप्याहुः न्यासकृच्छब्देन सूत्रकारस्यैव विधिक्षित इत्यादितदपि न सूत्रकारमतं बहुव्रीहावित्यादि पूर्वग्रंथेन सह विरो
 धात् भाष्यकारमतेति ग्रंथेन तस्य विच्छिन्नत्वाच्च तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रंथः तद्वास्यातृग्रंथाश्चापातरमणीया एवेत्यास्तांतावत् यदितु प्रक्रियाग्रं
 थोपि कथंचिद्वाप्याविरोधन व्याख्येय इत्याग्रहः तर्हीत्यव्याख्यायतां ननु प्रियविश्वायेति गौणतया गतार्थम् अतो निष्कर्षमाह सूत्रकारमत इति बहुव्रीहा
 विति चिकीर्षिते सतीति शेषः गौणत्वमात्र इति मात्रशब्दोपधारणे गौणत्व एव ननु तः प्राक् तथाच सूत्रे प्रत्याख्यातं इति भावः न्यासकृन्मतस्य तु अतिकल्पा
 त्वात् स्वरूपव्याप्तिर्यवपराक्रियेत्याशयेनाह तत्कपितृकइत्यादिना ए तच्च प्राचीनतन्मद्वयपरिशीलनशस्त्रिभिर्विभावनीयं प्रकृतमनुसरामः सं
 ज्ञाकार्यमिति सर्वेनामसंज्ञाप्रयुक्तस्मादिकमित्यर्थः अतर्गणकार्यमिति अदुतगदिभ्यः पंचभ्यः त्यदादीनामः तदोः सः साविन्यादिकमित्यर्थः न
 तीयासमासायेति इह पूर्वमदृशति चिह्नितः समासो गत्यते प्रतिपदा कृत्वा चतुर्कर्तृकरणे कृतेति तन्तवयकाकृतं इत्यत्र निषेधो न समुदायस्येति
 तत्रैव द्वंद्वशब्दस्य मुख्यत्वात् न च द्वंद्वेयानि सर्वादीनि इति संबंधः कारकाणां क्रिययेवान्वयात् न च द्वंद्वे विद्यमानानि यानीति संबंधः विद्यति क्रियाध्या
 हारेणैव वा तन्निषेध्याया भवति क्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च किंच त्यदादीनां द्वंद्वो नास्ति एकशेषेण बाधितत्वात् ततः प्राचीनस्त्वदं
 ताः तत्र काकचो न विंशेषः न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यं सर्वेनामो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणं हि केचि
 त्सर्वेनामत्वेन दृष्टानां संप्रतिमं ज्ञाभावेपि पुंवद्भावार्थं अतएव दक्षिणपूर्वो यै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः तस्मात् न्यायवत्तात् फलवत्ताच्च समुदायग्रा

हणामेवोचितं यद्यपि त्वाच्छब्दात्तदिति पक्षः वयवनिषेधेऽपि फलं सुवचं तथापि शास्त्रस्यात्यविषयता स्यात् न्यायश्च विरुध्येतेति भावः सुट्प्रसंग इति
 वर्णश्रमेतराणामित्यादाविति भावः न च निषेधसामर्थ्यश्रमाग स्पत्रतसिलादेभ्यो हत्याचरितार्थत्वात् जसाधारमिति यद्यपि शीभावेन जस अपह्निमतेत
 यपि औपचारिकमाधारत्वं बोध्यं यद्वा जसः इः जसिः तस्मिन्सौत्रः सप्तम्यालुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे जसाधारमिति जरायाजरसन्यतरस्यां विभक्ताविति एत
 च अष्टन आविभक्तावित्येतौ नुवर्तते तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः पदेति पदं अंगं च विशेष्यं विशेषणं न च तदंतविधिरिति भावः तद
 नुसारिभिरिति इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे एकस्य शेषतत्वात्स्यादेशोऽपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामाशयः अतएव वीतजन्मजरमः परं शुचित्रह्याणः पदमुपेतुमि
 क्षतामिति भारविप्रयोगमसंमंजसंमत्वा वीतजन्मजरमः इति पठनीयमिति तेरुक्तं एतच्च भाष्यविरुद्धं मिति भाष्यकृता हिताडसीति सूत्रे इनातौ प्रत्या
 ख्यायनादेशमसूत्रेण च विधायनादेशे परेण त्वं योगविभागे न साधितं बहुवचने कल्पेत् ओसि च ततः आडि च आडि च परेण त्वं स्यात् एमेण नतः ॥
 आपः संवृद्धौ च आपणकारः स्यात्संबुद्धौ आडि ओसि च न चैवं अनेनेत्यत्र हं लिलोपः स्यादिति वाच्यं अनादेशस्य नकारे परे विशिष्यविधानात् तथाहि
 अनापिनकारे आपि च परे स्यादित्यर्थः सूत्रे अदितिनांतस्मिन् पुंसकनिर्देशः न च इः सेरदादेशोक्तते पररूपं स्यादिति वाच्यं अकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घसंभ
 वादिति तथा जरायाजरसन्यतरस्यामिति सूत्रे उक्तं गो न दीय आह अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्या
 दिसर्वभाष्यविरुद्धमित्यर्थः पदञ्चो अत्रशसप्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः ते च पदाद्यादेशाः नुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपंतौ त्याह पाददंतैति यद्यपि
 पिशीर्षं नृच्छंदसीत्यतः छंदसीत्यनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचिद्ववत्तिमासं छंदसीति वार्तिके छंदोग्रहणात् ज्ञापकादिति वक्ष्यते प्रामादिकमिति
 तथाहि आखोवकस्पवर्तिका मभीके इति मंत्रे मुरादित्यर्थः ओचित्या इकस्पचिद्वर्तिका मंतरा स्यादिति मंत्रांतरसंवादाच्च एवं हं व्याजुक्ता न आसनि आस
 न्यं प्राणमूचुरित्यादावपि व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु अतएव हरदत्तेनापिकाशिकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयं अहोपोनः अत्र प्राञ्चः अनेन

भस्मांगस्याकारस्यलोपः स्यादिति तथासतितक्षोत्यादौ तकाराकारस्योपिलोपः स्यात् भस्मांगस्यानोऽकारस्येति व्याख्याने तु अनसामनसत्यादौ स्यात् तत्राहत्या
दिनाऽन्तस्य भस्मानोऽकारस्येति व्याख्यानेऽपि अनसुक्षोत्यादौ अतिव्याप्तिरेव अतोव्याचष्टे अंगावयव इत्यादिभ्यस्त्यनेन आशिषः प्रत्ययविशेषः अंगं चेति
द्वयमनोविशेषणं अनन्तु अकारस्य अतो नोक्तदोष इति भावः एतच्च व्यङ्ग्यः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं रषाभ्यां पदे इति इयत्तैवं सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे
पिसमानग्रहणाय तस्मानमेव अखंडमिति यावत् तत्र यथा स्यात् तेन समासेन भवति गमनाम यृक्ष इति यृषोमंडः मुक्तामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचन इति
दर्शनात् इति पक्षे त्विति एतेन पंचमीसमासस्य पाक्षिकतां ध्वनयति तथा हि भाष्ये वेभिदितामाथितिकः अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयं उक्तं तच्चान्यथा सिद्धं
काच उपदेश इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणादेव वेभिदितेत्यत्र इणनिषेधेन मथितं पण्यमस्येति विग्रहेऽकिंठस्येकादेशे यस्येति चेत्पञ्चोपेदसु संज्ञा
तात्कड् इति कादेशस्तु न भविष्यति ठस्याभावात् न च स्या निवद्वा केन ठत्वं अस्ति धित्वा त्ठस्य क इत्यत्र हि स्या न्यादेशयोः अकार उच्चारणार्थः अपीपचन्नित्यत्रा
पि णिलोपस्य चङ्कारयोरेकादेशस्य च स्या निवद्वा वं विनापि सिद्धं विदिमाह चर्यादभ्यस्तादृपिलडः एवमेते संविधानात् न च सिच्चा साहचर्याल्लुङ् एव
किं न स्यादिति वाच्यं पूर्वसाहचर्यात् परसाहचर्यस्य वलीयत्वात् इति दिक् पूर्वत्रासिद्धेनेति एतच्च न्यायसिद्धमित्यवाचामत्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्र ये
कर्तव्ये अचुः परस्मिन्नित्यतिदेशस्या प्रवृत्तेः तस्येति तस्य पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य तथा च स्थलत्रये स्या निवद्वा बोवक्तव्य इत्यर्थः संयोगादिलोपे च रूपान्न
त्वे निगात्यनेन त्वेमाष्वपनी इहयस्येति अङ्गोपस्य स्या निवत्वेन नकारस्य प्रातिपदिकांतत्वाभावात् त्वेन यत्वाहः कथंचित्स्या निवत्वाभावेऽपि पुष्पा इत्या
दौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः पृत्वेन सिद्धेः तथा च षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितं ततश्चरभसवादैनैतदुपन्यस्तमिति स्पष्टवायंरभसवादः तथा हि उत्तरा
र्थतया पीह षग्रहणं स्थितं ततश्च पूछः पुष्पातीत्यादौ रषाभ्या मिति गत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् पृत्वेन इति चेत् न तस्यासिद्धत्वात् न च वचनप्रामाण्या
त्सिद्धत्वं पुष्टः पुष्टिरित्यादौ चरितार्थत्वात् न स्य षयोगेणादित्यंशः चरितार्थः इति चेन्न तस्य पृथगनुक्तेः इह षात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च एवम

पुनरर्थेष्वग्रहणमित्याकरो विरुध्येतेति चेन्न आकरेहिदह पग्रहां विना लक्ष्या सिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं ननु पुष्पानीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्या प्रवृत्तिरिति
 दिक् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य लुप्तपक्षीकेदिति सौत्रत्वान्न तु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदसापेक्षत्वेन समासा संभवात् प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भवः
 तदंतस्येति षष्ठीतत्पुरुषाज्जस्योत्पत्तिः तस्येत्यर्थः उक्तं च हरदत्तेन विशेष्यमंतस्येत्यस्येत्येतदविभक्तिकं तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणमिति
 यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकान्तस्य पदं तस्येति यच्च व्याख्यातं अंतस्येत्युभाभ्यां संवध्यते इति तदौ रवग्रसं अंतस्येत्यस्या वृत्तिप्रसंगात् व्यधिकरणे श्रद्धाप-
 नेश्च यदितु श्रमे देनेव संवधेन प्रातिपदिकेनैवनेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणो न तदंतविधौ सौत्रमंतग्रहांशक्यमकर्तुं विभाषादिश्यातीति न
 पुंसकाच्चेति विहितः ननु जशासोऽशिः तस्मिन् भत्वा संभवात् भस्येत्यनेना सर्वनामस्यानस्यैव यजादेराक्षेपात् तदेतदाह असर्वनामस्यानेति अतएवेति
 दोषणी इति प्रयोगः यद्यपि समाहारद्वंद्वस्य एकशेषे कृते पि भाष्यं सुयोजं तथापि ककुदित्यस्य पृथक् पदत्वं न्याय्यम् अन्यथा ककुद एकत्वं वाङ्मोहि त्वं
 च न लभ्यत इति भावः तमुपाद्रवदुयस्य दक्षिणां दोर्निशाचर इति रयुः तत्र दक्षिणां दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मेतया संवध्यते दोषंतस्येति दोषंतस्य तथा विधौ
 सभजतश्चापस्य गुह्यगुणमिति श्रीहर्षप्रयोगः तत्र दोषं हस्तदूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मोर्वी अतिशयं च गुह्यगुणमिति संवधः अमरव्याख्यातारस्तु दोषश-
 ब्दं स्त्रियामपि स्त्रीकृत्य भागुरिमतेन टापि दोषे तु क्त्वा दोर्दोषाच भुजो वाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनं जयनिघंटुमुदाजहूः दयोरन्धो भव इति तद्धितार्थेति स-
 मासः कात्स्न्यमुद्दिगोर्लुगनपत्य इति लुक् राजाहः सस्विभ्यः इति टच् अन्धे न्दृष्टेभ्य इत्यन्धादेशः अन्धः साय इति स्पते च त्रि अवसानवचनः साय शब्दः स-
 व्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशि समासः इत्यदंताः ॥ हाहानिति गंधर्वविशेषवाचकं अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं कौमारास्तु जहातीति हाहा इति क्रियाशब्द-
 दंतो विश्वपावद्रूपमाहुः तन्मते प्रत्युदाहरांतु अकारो वासुदेवः स्मृततेन सह वर्तत इति साः तान्सानिति बोध्यम् इत्यादंताः आडोनां स्त्रियाम् पुंसीति तु नोक्तं
 अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् न च नुमारूपसिद्धिः मुत्वस्यासिद्धत्वादिदोषात्तेन नो प्राप्तेः नादेशे तु नासिद्धत्वं न मुनेति निषेधात् न च न मुनेति निषेधो नुम्यप्यसु

नेदस्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यं अमुष्मैकुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः अचचेः इदुद्यामिति डेरिति औदिति च पदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे इदु
 द्यामुत्तरस्येत्यादिना धिरुत्तरस्येति तु नोक्तं सूत्रे चे प्रित्यस्य षष्ठ्यंतत्वात् अच्चात्वाद्यौ च प्रमाणाभावात् औदिति पूर्वसूत्रे इदुद्यामुत्तरस्य डेरिति कृत्तसंबंधस्य
 त्यागायोगाच्च औत्स्यादिति अत्र व्याचष्टुः औत्सित्वं स्वरितार्थं न विभक्तवित्त्वनिषेधस्तु न भवति अनित्यत्वात् अनित्यत्वं च इदमस्य सुरिति थमोस
 कारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणान्नभ्य तदिति तत्रैवोक्तमिति तच्चिंत्यं न विभक्तविति सूत्रे डेरितस्तु तकार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वे
 न पूर्वोपरोधो धातुयुक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वं स्तीर्णवर्हि विसमिधाने अग्रावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् अदिति तत्परत्वं तु बुद्ध्यावित्यादावत्वे कृते
 स्त्रियां टाप्माभूत् इत्येतदर्थमित्याहुः तदपि चिंत्यं तत्परग्रहणाद्विटापा सह दीर्घो माभूत् टाप्स्यदेव लक्षणद्वयवाधे मानाभावात् अतएव कृत्तैर्जंत इति सू
 त्रे भाष्यवार्तिकयोर्विवरणे च सन्निपा तपरिभाष्याटाप्नेत्युक्तं टापा व्यवधानेन नंतर्यविधा तः स्यादिति तस्मात् औत्त इव अतोपि तत्परकरणं उच्चार
 णार्थमेवेत्यवश्यं अनड् सो सोर्देत्येव सिद्धे अनड्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं तेनोशनसः संबुद्धौ औत्तड् सिध्यतीति प्राच्यः तच्चिंत्यं सोर्देत्युक्ते
 हि अदुशनेत्युत्तरसूत्रेण पिडा स्यात् ततश्चोशनेत्यत्र सर्वनामस्यानेचा संबुद्धाविति दीर्घः स्यात् पुरुदं सेत्यत्र सांत महतेति दीर्घः स्यात् यद्य संज्ञापूर्व
 को विधिस्तु नित्य इति वा अंगवृत्तपरिभाषया बा समाधानं बोध्यं हल्ङ्गाच्चा दीर्घात् दीर्घादित्येतत्ङ्गापोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवादित्याह दीर्घादि
 ति परमिति न त्विदं विहितविशेषणं यासाका इत्यादावव्याप्तेः न च तत्र हलंताद्विहितत्वेन निर्वीरुः यः स इत्यादाविति व्याप्तेः कर्तृत्यादावव्याप्तेः औत्तिभावः ह
 लिति तस्य च सुति सीत्येवं रूपत्वं एकदेशविकृतन्यायेन बोध्यं लुप्पत इति यद्यपीह लोपो व्योमित्यतो लोप इत्यनुवर्तते तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसा
 धनं हलिति प्रथमांतेन सामानाधिकरण्यादिति भावः दीर्घग्रहणं किं अतिखट्वः निष्कौ शांविः ननु इह समस्तस्य ङ्गावंतत्वेनास्ति न च स्त्री प्रत्यये तदादिनिय
 मो नास्तीति वाच्यं अनुपसर्जने हेतुया इह तत्पसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्यैव मत्स्य तथापि उत्तरपदस्य ङ्गावंतत्वेन सोस्ततः परत्वात् न पायात् न हीदं विहितवि

शेषणमित्यवोचाम अतएवहु श्रेयसीत्यत्रसुलोपः स्यादेतत् गंगीयतेः किं पृगंगीः इहेकारस्यस्यानिवद्भावेनापत्वादिर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत्सत्यं कीदृ-
 आआपइतिप्रश्निष्पदीर्घग्रहणस्यप्रत्यास्यानातनकश्चिद्दोषः सुतिसीति किं भेत्ता तासेस्तकारस्यलोपोमाभूत् नचैवमपि अभेत्सीतइत्यादौसिचोलोपा-
 पत्तिः सुतिभ्यांसाहचर्येणविभक्तेरेवग्रहणात् अष्टकं किं भिनत्ति छिनत्तीति प्रत्युदाहरंति तच्चिंत्यम् विशिष्टस्याहत्वात् सुतिसीनांहलितिलिङ्ग्याख्याया-
 तिप्रसंगापादनस्यानुचितत्वात् यदप्याहुः सुरासुनोतीति सुरासुनं तमाचष्टे सुरासयतिततः किं पृसुराः सुरासौ सुरासः इहसुनोतेरवयवस्यसस्यसोपंआवर्ते-
 पितुं अष्टकग्रहणमिति तदपिन परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेवग्रहणात् अन्यथासिचोलोपापत्तेरुक्तत्वात् प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणा-
 चहलत्किं विभेदननुप्रथमहलग्रहणं व्यर्थं हलंतात्परेषां संयोगांतलोपसंभवात् अत्राहुः संयोगांतस्यलोपेहिनलोपादिर्न सिध्यति रात्रुतेर्नैवलोपः स्यात् ह-
 लस्समादिधीयते तथाहिसखेत्यत्रनलोपोनस्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् स्यादेतत् संयोगांतलोपोनासिद्धः ऋडिः संवुध्योरितिसूत्रे संवुद्धिग्रहणाज्जा-
 पकात् नचैवंगोमानित्यादावपिनलोपापत्तिः ज्ञापकस्यविशेषविषयत्वात् यत्रहिनकारविभक्त्योरानंतर्यंतत्रैव सिद्धत्वं व्याख्यानात् यत्वाहुः हेवस्त्वन्निति नपुं-
 सकार्थत्वाच्चैतज्ज्ञापकमिति तन्न लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावेन संवुद्धौवानपुंसकानामित्यस्यावश्यकतयाचसंवुद्धिग्रहणस्यनपुंसकविषयत्वात्संभवे-
 नोक्तज्ञापकस्यसुस्यत्वात् तस्मान्नलोपोनप्रयोजनमिति चेत् इहतर्ह्यभि नोत्रेत्यत्रोरुत्वं न स्यात् तदिदमुक्तं नलोपादिरिति तथा अविभर्भवान् अजगर्भ-
 वानित्यत्रतिलोपोनस्यात् रात्सस्येतिनियमात् अत्रेदमवधेयं ज्याज्ग्रहणं सोरेवविशेषणं नतुतिस्पोः व्याख्यानात् अस्मिन्नेवसूत्रेदिहलपृक्तग्रहणंतिस्पो-
 अग्रहणंनकर्तव्यंभवतीति भाष्यंचेहप्रमाणमेयदिहिज्याबग्रहणंतिस्पोरपिविशेषणं स्यात् तर्हि कथंतिस्पोर्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात् यत्तुआख्यातिस्पो-
 रसंभवएवेतितत्ररूपतादसंभवइतिसत्यं आवंतातुआचारकिंवताद्वत्रइतिस्पोस्तएव अंगंगात् अमंगा इतियथानचशपाव्यवधानं एकादेशस्यपूर्वोक्त-
 त्वेनग्रहणात् नचस्यानिवद्भावः अपूर्वविधित्वात् अत्रायंनिष्कर्षः अत्राहोतिस्पोरित्येवसूत्रपितुमुचितं नचसुराः सुरासौ इत्यादौधातोः सकारेप्रसंगः ज्याज्यांसाह

चर्योत्प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सो ग्रहणात् राज्ञेयौ नलोपस्तु नदि संवुध्योरिति ज्ञापकेन साधित एव किंचाभिनोत्रेति उत्तमपि सूपपा
दं संयोगान्नलोपोरोरुत्वेदिति सिद्धकांडेपाठात् हरिवोमेदिनत्वेति यथा अविर्भावानित्यत्रापि न दोषः रात्सस्येत्प्रतकारस्यापि प्रश्नेषेण रात्सस्येति चेदात् ननु
उखास्वदित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेन्न दत्ते कृते तदप्राप्तेः असिद्धदत्त्वमिति चेन्न सिद्धकांडेव स्वादिषु दत्वमिति पाठात् नन्वपदीतत्वादत्वं न स्यादिति चेन्न
सावपि पदं भवतीति पश्चाश्रयणात् तदीजंत्वसर्वनामस्थाने यचीति चित्वा ज्ञादौ सर्वनामस्थाने पदनेति व्याख्यातमनचैवं राज्ञेत्यादौ नलोपे कृते सो रूत्वविसर्गो
तामिति वाच्यम् इतोदिति सिद्धे पथिमथीत्याकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनात् ननु नैतज्ज्ञापकं संवुद्धौ चरितार्थत्वात् हे पंथाः मंथाः अभुक्षाः तत्र हेदी
र्घो संवुद्धाविति पर्युदस्तः नलोपश्च निषिद्ध इति चेत् एवंतर्हि नलोपात् प्राक्संयोगात् नलोप इत्यथैनडि संवुद्धोरिति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु तथा हि डि संवुद्धो
रिति षष्ठी न तु सप्तमी डेर्लु कालुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावात् ऊं तस्य संवुद्धनस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः न च प्रथमं संयोगान्नलोपं वि
ना संवुद्धात् प्रातिपदिकं लभ्यते तस्मान्ज्यापः सोरिति न्यासेन किंचिद्वाधकं यदितुवस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्येयते अधातुग्रहणेनैवोखास्वदित्यादौ
दीर्घाभावसिद्धेः तर्हि हलज्यापः सोरिति सूत्रमस्तु यत्र यथाश्रुतं सूत्रं प्राचा व्याख्यातं ऊं तादावंता दीर्घाच्चेति तन्न व्याप्यो हि दीर्घो न तु तदंतमपि न च दीर्घो दुष्प्रा
दित्यादेर्दीर्घोऽप्योऽतदंतं नास्ति दिरर्थो लभ्यते दीर्घोदिति पंचम्या अनन्वयात् समासे उपसर्जनयोर्ज्यापोर्विशेषणयोगात् उक्तं हि भाष्ये मविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य
च विशेषणयोगेनेति एतेनानदीसंज्ञं ह्रस्व इव वर्णांतमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता सरस्युरसंवुद्धौ इहेतोत्सर्वनामस्थानेत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते ननु सवु
द्धावित्यनेनोर्विशेष्येने गोभोगिदिति सूत्राणि दित्यनुवृत्तं तस्माननाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्येत इत्याह संवुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति मेख्युरसंवुद्धिः
इत्येव तु सूत्रं युक्तं स्वत्यात्परस्य कृतयणदेशयोः सिद्धी शब्दयोरेतदनुकरणांख्येति एवंतिती शब्दयोस्तेति उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थः ननु मुख्या पत्यादिशब्देकदेशा
नुकरणा मिदम् सरस्युर्यः पत्युर्नः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च आपत्यस्य च तद्धित इत्यादि निर्देशात् इत्यभिप्रेत्याह रिविति शब्दाभ्यामित्यादि परस्येति ग्रहणमेकः

पूर्वपरयोरित्यधिकारनिरूप्यार्थः। श्रोतृगतचनदीसंज्ञकेषु इदुद्गामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते धिसंज्ञकेषु अच्चेरित्युत्तरसूत्रेण तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः
नचतादृशउकारोक्तिः अत आह उकारेति यत्तु प्राचाचिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्गां परस्येत्युक्तं तन्न तादृशस्य उकारस्याप्रसिद्धेः समुदायस्येति नचपर्युदा-
स्येपि पर्युदस्य मानसमपेक्षे सखिशब्दे तदंतग्राहकत्वं शक्यं विशेष्या सन्निधानात् यत्विह ग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन यच्च ख्यत्यासूत्रे कैयटेन तन्नत-
स्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् गौणत्वेपीति अस्या द्यनड्वदिति भावः तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः तत्पुरुषे हिटच्चाभ्यामिति कै-
यटः तथा द्वितीयाश्रितेति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासांत इति कैयटः मिदं चोत्पादिति सूत्रे तु ज्वक्रोष्टुस्त्रियं चिति सूत्रे च भाष्य-
कैयटयोः ख्याधातौ माधवग्रंथे च स्फुटमेतत् अनुद्युक्षो वरूण इंद्रसखा आग्नेया हिमरूत्सखा तीव्रं सोमं पिबति गोसखा यंडत्यादि प्रयोगाश्चैव मेव संगच्छं-
ते तत्र बहुव्रीहिस्त्युक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् एतेन धिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखास्यसु सखिरित्युदाहरंतौ हरदत्तन्यासकारो तदनुगा-
मिनश्चान्ये उपेक्ष्याः पतिः समास एव एवकार इष्टो वधारणार्थः अन्यथा हि समासे पतिरेव इति संभाव्येत धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौ-
रवं स्यात् अथ कथं सीतायाः पतयेनमः पराशरश्च नष्टमृते प्रव्रजिते स्त्रीत्वे च पतिते पताविति उच्यते पतिरित्याख्यातः पतिः णोऽटिलोपे अच इति योऽणोऽदि-
कः अयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् एतेन कृष्णस्य सखि रर्जुन इति भारतं सखिना वानरैरेदं गेति रामायणं च व्याख्यातं बहुग-
ण बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु संप्रसारणवाचके अपि संख्यायतेऽन्येत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् अत एव डतिरपि तद्धित एव गृह्यते वेतु-
नासाहचर्येन न तु पातेर्इति षड्भ्यो लुक् षड्भ्यः परयोरिति बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसूचनार्थः षडर्थगतसंख्याभिधायिनोऽपि फलितोऽर्थः प्रत्ययलो-
पेस्थानि च सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयो-
दषदोऽस्य सुदृष्टं प्रासाद इत्यत्रात्वसंतस्येति दीर्घेन यद्वा यत्र प्रत्यय-
प्राधान्येनाश्रीयते तत्रात्विधावपि विध्यर्थमिदं तेनातृणोऽपि तत्र हलादौ पिति स्मां-

वेधातुके विहित इमं लुपे पितस्मिन् भवति वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं इति तु वर्णं प्राधान्यविषयकं तेन गवेहितं गोहितमित्यत्र अवन अस्मदिति अत्र
 प्राचा अन्वयेत्यपि पठितं तनु अव्ययानां प्रायेण निर्लिङ्गत्वादव्ययीभावः प्रकीर्तित्वेपि लिङ्गान्तराभावाच्चोपि क्षितं वस्तु तस्मिन् अर्थप्राधान्यबोधकस्य व
 हुवचनस्याभावात् गोणत्वेपि त्रयादेशो न्यायः अस्याद्यनङ् इति भावः अकारो वक्तव्य इति तथा च बहुत्वाभावे औडलोमिशब्द इकारान्तः बहुत्वे तु अ
 कारान्तः उडलोमशब्दोऽन्यएव तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासंगिकमिति भावः तथा च औडलोमिशब्दस्य इदं तस्य बहुत्वे दंतत्वमिति न भ्रमितव्यं इति इदं
 ताः किदिति तेन आतो लोप इति चेत् आलोप इति भावः ययीपप्पादय इति यत्तु प्राचोक्तं एवं देवयज्यतिलक्ष्मादयः तन् देवान्यजत इति विग्रहे इन्नि तौणादि
 कस्तुत्रेण ह्रस्वान्तस्यैव देवयजिशब्दस्योच्चलदत्तादिभिः साधितत्वात् अद्यो द्विजान् देवयजीन्निहन्मः इति भट्टिप्रयोगस्य ह्रस्वविषयतयैव व्याख्यातत्वा
 त् न च यजेर्दीर्घ इ प्रत्ययः प्रतिपदोक्तोस्ति बहुलग्रहणात्कल्प्यत इति चेत् भवेदेवं यद्यनन्यथा सिद्धं कल्पकमुपलभ्येत वैदेपि ह्रस्व एव प्रयुज्यते आय
 जित्वा मनवेजा तु वेदसं इति अतिलक्ष्मीशब्दस्य नदीत्वाद्भस्वे आडागमेनुटि आमिचकृते महदेव वेत्तक्षण्यमिति न वा त प्रमी साम्यं एतच्च मूल एव स्य
 शीभविष्यति क्विवंतेति गतच्छमाङ्मानेशब्दे च इति धातोर्माधवग्रंथेभ्यश्च बहुश्रयसीति इयसश्चतिन कप् नाप्पुषे सर्जनह्रस्वः इयसो बहुव्रीहेर्नैति नि
 वेधात् यूस्याख्यो ईदृढं ताविति इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोस्ति आर्क्षी नद्योरिति सूत्रस्वरसात् तयोस्याख्यत्वं तु इयादिषु स्वतः क्वचित् स्त्रीवाचकवर्ण
 समुदाये घटकत्वेन प्रवेशात् शक्तिपरां प्लधिकरणत्वस्याविवक्षितत्वात् तेन नद्यंतादित्यादिव्यवहारो न विरुध्यते एवं चिं संज्ञायामपि ईदृश्येन दंतं वाचि
 संज्ञि इति पक्षद्वयं बोध्यं वर्णसंज्ञापक्षे असंख्यीत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति तेनातिसखिनेत्यादि निर्वोध्यमित्य
 वधेयं पूर्वमिति वृत्तेः प्रागित्यर्थः वक्तव्यमिति संज्ञायामथोदेशं प्रहृतौ न्यायमिदमिदं कार्यकालत्वे तु वाचनिकं अचिश्रु इह धोरिति धातोरेव विशेषणं
 न तु श्रुभुवोरव्यभिचारित्याह इवर्णवर्णान् धातोरिति श्रुप्रभृतीनामिवर्णवर्णयोरिति व्याख्यानं तु इयङ् वङोर्दित्वं व्यर्थं वैयधिकरण्यं च दोषः क्षिपति

अद्युततदिदिवतुः ऊयतुः इत्यादौ चातिव्याप्तिः तद्वारणायेवर्णोवर्णयोरेव रत्नेन विशेषणे तु क्लिष्टतेति भावः आंतरतम्यादिति स्थानतदिति भावः एतेनैका-
 चः अचिन्नुधात्विति सूत्रे दं ह निर्देशे पि धातुरेवेह संवध्यते न तु शुभ्रवौ तयोरिवर्णसंभवात् धातुग्रहणं चाकृत्वा उभयोर्विशेषणसंयोगस्यागस्य चेति व्याच-
 खे धात्ववयवसंयोगेत्यादितत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यणा उन्मौ उन्मः अंगविशेषणं तु हरिं हरीन् इत्यादिसिद्धये यदि हि धातुनां गन्विशेष्येन त-
 र्हिदहापि प्रथमं प्रथम इत्यादाविव पूर्वेषु पं पूर्वसवर्णं च बाधित्वा यणस्यात् धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णः तदं दत्वा दंगस्य वृश्चिकं शब्दस्येति भा-
 ष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपादानमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रे प्रत्याख्यातं ततश्च संवंधमात्रविवक्षायां षष्ठो वेति भावः सूत्रमनेत्याह वृश्चिकसंवंधि-
 नीति अघ्नोपयलोपाविति न च परत्वादेरपृक्तस्येति स्यादिति वाच्यं वेरपृक्तलोपादलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिककाराक्तेः कौलुप्तमिति नपुंसके मावे-
 क्तः कौलोप इत्यर्थः इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यं अनन्यतयेति गौणत्वेऽपि अनङ्गित्वयोः प्रवृत्तेः सूक्तत्वाच्चेति बोध्यं दीर्घस्यापीति एतदर्थं
 कृतयणानिर्देश इति भावः नन्वतिसखेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्त्तयितुं यणानिर्देश इति चेत् अस्त्वेवं तथापि दीर्घप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् न हि ह्रस्वेषु भाष्यं
 न हि दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन सारवत्वात्त्वात् न तथैव औचित्यात् भाष्या रूढत्वाच्च यतु प्राचावे-
 तिके चिदित्युक्त्वा सख्यः सुख्य इत्याद्युक्तं यच्च तद्याख्यातुमिह भयमप्येतद्भाष्ये स्थितमित्युक्तं पञ्चात्रोपष्टं भाष्ये प्रसादकृता सख्यः पत्युः प्रसिध्येयत्वेत्या-
 दित्याह पाणिनिः साधारणतन्मन्वानाः सुख्यः सुत्युः सुस्वीः सुतीः सुस्वीयति सुतीयन्ती यौक्त्विवंतो तयोर्विदुः निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् तृत्पुनरादिकं सुख्य इ-
 त्यादिसाधेतदुभयं भाष्ये गोस्वादिति विचारचिन्तामणिस्य श्लोकोपन्यसुत्तं कौलुप्तं तदेतत्सर्वं भाष्यकैयटोपर्यालो कनमूलकं इति कृतबुद्धयस्य विदो कुर्वतु
 शुक्लिय इति यत्तु शुक्लः पत्युः शुक्लः पत्युः इत्युदाजहः भाष्ये स्थितमिहोचोपसंजहः तदतिरभसात् ॥ इतीदं ताः तृचत्क्रोष्टुः कुश आकाने अस्मात्सित
 नीतिनुमत्यये क्रोष्टुशब्दः तृचत्क्रोष्टुशब्दः धावपि सुगालवचनौ तत्राविशेषणद्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वेनामस्थाने स्त्रियां च तजंत एव तृतीयादावप्युभयम-

न्यत्र नुनंत एवेति नियमार्थं त्रिस्तुत्री आरभ्यते कोष्टुरिति नुनंतात् शमा नृज्वदिति तृतीयोतादतिः निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेना-
तिदेशस्य षड्विधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित् किंतु कुशरेव उपस्थितत्वादर्थत आंतयोच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह कोष्टु-
शब्दस्यानेदिति नियमार्थमिति अन्येषां संज्ञाशब्दानां माभृदित्येतदर्थमित्यर्थः कोष्टेति अनङ्गहलङ्गादिलोपात्तरत्वादुपधादीर्घः सच सर्वनामस्थाने चेत्य-
नेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादप्लन्नित्येव न्यायः कृतेऽप्यनङ्गकदेशविकृतस्यान्यत्वेन नुच्चात् अन्यथामुणाकृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः रात्सस्य इह
तकारोऽपि प्रक्षिप्यते इति पक्षांतरं तेन हल्ङ्गादिसूत्रस्थानेऽप्यपः सारिति निष्कर्षे अविभर्तवान् इत्यादिसिध्यति अजर्घत् इत्यत्र तु चत्वे स्यात्सिद्धत्वात्
लोपो न ननु कीर्तयतेः क्षिपिकीर्तइति स्यादिति चेत् यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्ये एतेनावर्तते इति व्याख्यातं परत्वादिति न च नुग्नित्य इति वाच्यं तृज्व-
वेकृते सन्निपातपरिभाषयानुदो दर्शयित्वा इति भावः नुमचिरेति न नुरेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं वाध्यं वाध्यसामान्यचिन्ता श्रयणात् तथा च वक्ष्यते गुणदी-
र्घोत्वात्तामपवादइति एवं वा विशेषात् नुदप्यनेन वाध्यः तत्कथं विप्रतिषेधः उत्सर्गोपवादयोस्तदयोगादिति चेत् सत्यं अतएव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयि-
त्वानति सच तस्मिन् इति ज्ञापकाननुदिति भाष्यकृतोक्तमिति संतोष्य इत्युदंताः हूहरिति अव्युत्पन्ना संज्ञेयं अतिचमूशब्देति प्रथमस्तिंगग्रहणं चेत्यु-
क्तं तथा च एवमतिचमूशब्द इति प्राचोग्रंथोभाष्यविरुद्ध इति भावः वर्षाभ्यश्च वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् स्त्रीलिङ्गप्रकरणे एव स्यत्सूत्रं तत्तु पुक्तं पु-
च्छिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथंचिद्योऽप्यमिति व्याचख्यः तद्रभसात् दर्दुरेहि पुच्छिङ्गे यं भेके मंडूकवर्षाभूशालूरप्लवददुं रा इत्यमरा क्तैः भिन्नैस्तिंगानां
नदं इति तेन परिभाषितत्वात् भेकां पुनर्नवायां स्त्रीबर्षाभूददुं रे पुमानिति प्राद्वकोशाच्च दर्दुरेणीति पाठांतरं घण इति पुच्छिङ्गस्य प्राचां संज्ञा दंभतीति
दभीप्रयेतुदादिः व्युत्पादित इति यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन दंफूरिति पवर्गद्वितीयं पठित्वा दंफेर्न लोपाभावो निपात्यते इति व्याख्यातं तथापि दृढं तरेषु दभीग्रंथ-
इत्यस्मात् ऊपत्ययेनुमागमो निपात्यत इत्युक्तं एतच्च माधवग्रंथे स्पष्टं दशपादीकृतौ दर्भगां दंभुः नुमागमो नुस्वारश्च निपात्यत इत्युक्तं अयमृकारो न।

म. २.
२९

धातोर्नित्यवडोप्रसंगात् इकोपणचीति यण सचामिपूर्वः प्रथमयोः पूर्वसंवर्गा इत्याभ्यां वा ध्यते इत्याशयेनोदाहरति दंभृमित्यादि नचेहदन्करोति यणशं क्यः तत्र
 अर्थवत एवग्रहणात् अस्पतुदन्शब्दस्य चानर्थकत्वादिति भावः एवं चायहूवदिति फलितं श्रीपतिमतेनारः दन्त्रितीति साधवस्तु अंदृदंभू इत्यादि सूत्रे
 गादृदशब्दे उपपदं कू प्रत्ययः उपपदस्य दन्नादेशश्च निपात्यते इत्याह दन्मृ रिति तरुस्सर्पजातिभेद इति केचित् कपिरित्यन्ये दन्करोति अत्र दन्त्रितीनां
 तपाठो मुस्यः मांतपाठोपिकेषांचित् वक्तव्य इति वयोभ्यश्चेति चकारो नुक्त समुच्चयार्थः अनुक्तं च भाष्यवार्तिकवत्तान्निर्णयमिति भावः अथैवर्षाभू पु-
 नर्भ्यश्चेति वार्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह अन्यस्य मिदमुच्यते वक्षोदन्कारपुनः पूर्वस्य भुव इति वक्तव्यमिति वामनेन तु दन्शब्देन पठित एव एव स्थि-
 ते यत्राचादकारेति पठितं यच्च तस्यौत्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतो नुवदतीत्युक्तं यच्चान्ये वार्तिकेन चूरितं अर्थमुदाहरति इत्यवतारितं तत्सर्वं रभा-
 सकृतमेव न च भाष्येपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यं अंदृदंभू इति निपातितः इति साधवग्रंथेन कैयटादिग्रंथैश्च विरोधापत्तेरिति यत्किंचिदेतत् दीर्घ-
 पाठे इत्ययं भाष्यवृत्तादिवहुग्रंथसंमतः पाठः अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पश्यते यत्र तद्धिदृतावुक्तं एकदेशे विकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति तन्न तथा
 प्यणप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात् तन्स्थानप्रत्ययोपिविकारः तस्माद्रूपपाठेकारपूर्वकस्य उवडेव तथा दीर्घपाठेकारपूर्वस्यो वडिति विवेकः स्वयं भूवदिति।
 आचातुदंभृकारभूशब्दोवर्षाभूवदुदाहृतौ तन्निर्मूलत्वादुपस्यमिति भावः इत्सूदंताः नृचदहच्छेदस्य भययेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते छंदसीति तन्नित्
 तंतेन चिंताजर्जरचेतसां वतनृणां कानाम्शान्तेः कथानृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाः संगच्छंते केचित् नृच्छंदसीत्यनुवर्तयंति तदयुक्तं पूर्वसूत्रेणैव सिद्धि-
 नृचेति सूत्रस्यैव यथोपपत्तेः यदपि पूर्वसूत्रेति सूचत इत्यनुवर्तयंति तद्रूपयुक्तं अविशेषणं विकल्पदर्शनात् तथा च धाताधातृणामिति मंत्रेतेति शिरोयैह
 स्वः पश्यते बह्वचैस्तु दीर्घ इति दिक् इत्युदताः ओतो गिदिति गोत इत्यपह्वाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः तथा च गामि चत्र परत्वाद्दृदो सत्यामात्वं न स्यादित्याशंक्य
 निरवकाशतया आत्वेन वृद्धिर्वाध्यत इति ओतो मशसोरिति सूत्रे भाष्यकृतोक्तं कैयटोपितत्रेत्यमाह ओत इति सूत्रं पाठं गोत इत्योकारोपलक्षणात् यावाव्या-

राम
२९

त्वयमिति वृत्त्यादिग्रंथेष्वप्येवमेव स्थितं स्मृतोरिति यत्वाहुः गोशब्देन श्रौणादिकेन सादृश्यात् योशब्द एव लक्ष्यते न त्वोकारांतमात्रं तेन स्मृतौः स्मृतवौ।
 स्मृतवदंत्येव भवतीति तद्वाच्यं विरूढं गोद्योभ्यामेव परस्परिगताभ्युपगमे द्योते मशसोरित्यात्वस्य स्मृतमित्यादि रवेकाशः स्यात् तथा च गामित्यत्र परत्वाद्
 द्वेर्द्वोरतया उदाहृतभाष्याक्तं आत्वस्य बाधकत्वं निरवकाशत्वं च न संगच्छते इति दिक्। इत्योदंताः रायो हति अर्थे रे विभवा श्रपीत्यमरात्पुस्त्वं संरा वाभूपसा
 सृजेत्यादिप्रयोगाच्च रायिश्छादस इति भाष्यं तच्च क्यजंतस्य रे शब्दस्य छद्दुसत्वं परे सतु केवलस्यापीति वां तो पी विस्त्रजे कै यटः केवलोपिच्छादस इति पक्षांत
 रंस एवाह इत्येदंताः ग्लोर्मृगोकः कलानिधिरित्यमरः एवं जनानवतीति जेनोः ज्वरचरेत्पृष्ठ एत्येधतीति वृद्धिः जनावौ जनाव इत्यादि इत्यजंताः पुच्छिगाः रमे
 ति लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात्त्वादयः यत्तु आवंतत्वादिति यच्च व्यासस्युः प्रत्ययांतत्वाद प्रातिपदिकत्वेपि पृथक् कृत्वा पो ग्रहणात् इत्यर्थे इ
 तितन्न ऊवात्र ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात् एड् ह्रस्वादिति परत्वात् प्रातिपदोक्तत्वाच्च संवुद्धौ चेत्येत्वे कृते हल ऊवादि लोपो न प्राप्नोति स्थानिवद्भावा
 दापत्वेऽप्याकाररूपत्वाभावात् आ आवित्याकारं प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात् यथा श्रुतेऽपि एड् ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः या
 डापः यद्यपि यडित्येवोचितं न ज्ञातो गुण इति पररूपापत्तिः अकारोच्चारणसामर्थ्येनैव तद्वाधात् तथा व्युच्चारणार्थोकार इति संभाव्येत अतः स्पष्टार्थे याट् कृ
 तः वृद्धिरेचीति वृद्धिः यत्तु प्राचा आटश्चेत्युदाहृतं तन्न प्राट् स्यादोष्ठकारस्य समुदायानुबंधत्वेनेह आटोऽभावात् सर्वनाम्नः स्यादुस्वश्च दीर्घोच्चारणं प्राग्वर्त्त
 अत्र वदंति सर्वनाम्नो मुद्धेऽप्येव सूत्रात् एवं च याटिषरेडित्वादंत्यादेशः मुडि सर्वस्यामित्यादिसिद्धं स्यात्करणोद्भूतं विधामि च प्रयोजनं चिंत्यमिति अत्रयं
 चिंता अमुद्धेत्युक्तेऽमुष्ये इत्यादिनसिध्येत इति वस्तुतस्तु आमि सर्वनाम्नः मुट्पादोद्भूतश्चेति सूत्रपितुं युक्तं न चैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः दीर्घोच्चारणसामर्थ्य
 तद् ह्रस्वोच्चारणव्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्वारपितुं शक्यत्वादित्यवधेयं विभाषा गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं यत्वाहुः न वह व्रीहाविति निषेधे प्राप्नोति तर्दोपा
 ततः तस्मात्लौकिकप्रक्रियायां क्वांतर्गतं तसर्वादिविषयत्वात् अस्पृशममविषयत्वात् तयोत्रेति यत्वाहुः यापूर्वा सोत्ररायस्या उत्ररपूर्वेति तद्भसात् पूर्व

निपातवैपरीत्यापत्तेः तीयस्येति इदं हि पुंनपुंसकयो एव शक्यं अनेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीया तृतीयेति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः अत्रार्थे न दोः अत्र वा त्रि-
 कं मातृमातृचपुत्रार्थमर्हते इति मातृशब्दस्य संबुद्धौ मातृजादेशो भवति मात्रापुत्रस्य श्लाघ्यत्वेद्योत्येगार्गीमाताः स्यगार्गीमातृकः तस्य संबोधनं हे गार्गीमा-
 तृनद्युतश्चेति समासात् स्यापवादोयं यत्र तु श्लाघ्यत्वं न द्योत्ये किंतु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कवेव गार्गीमातृकः आवंतं पदं गमिति यत्तु याडापइति सूत्रं
 व्याचक्षाणं सूक्तं अतिस्वद्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वात् न यादृशमति सर्वायेत्यत्र न स्यादिति तद्व्रभसात् न ह्यनिदेशस्य विषये लक्षणा प्रतिप्रदोक्तं परिभाषा
 प्रवर्तते अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः तेन पादद्वयोरः स्यादसु प्रसंग एव नास्ति संज्ञोपसर्जनयोः पाठात्पर्युदासात् केचित्त्विति परिशिष्टकारादयः इति
 ह्रस्वश्च अप्राप्तविभाषेयं ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयदुःखदस्थानाविति निषेधे प्राप्ते आरंभात् इहेयदुःखदस्थानोस्त्रीशब्दमिन्नै नित्यस्त्रीलिंगाविति त्रीणि
 ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यंतं अन्यथा ह्रस्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां प्रदुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेषि
 नदीत्वं न स्यात् कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात् हरदत्तमते पिह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च अतएवाख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्क-
 ष्य संवध्यते तदेतदाह ह्रस्वोचदुवर्णो स्त्रियामिति औत्वे प्राप्तिरिति परत्वादिति भावः यत्तु प्राचा औदिति सूत्रे चिनदी संज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातं ना-
 सावक्षरार्थः किंतु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयवल्लभ्यः एवं च दूदुभ्यामिति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव अचिरञ्जतः गुणदीर्घोत्वाभ्यामिति तिस्त्रिंशं
 तीत्यत्र ऋतो दीति गुणस्य तिस्त्रः पश्येत्तत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिस्त्र आगतः प्रियतिस्त्रः स्वमित्यत्र कृतउदित्युत्वस्परत्वमपवाद इत्य-
 र्थः बाध्यसामान्यचिंतायां स्वविषये प्राप्तिरस्य सर्वस्य बाधादिति भावः विशेषचिंतायां मध्येपवाद इति न्यायेन दीर्घोत्वयोरेव बाधः स्यात् न तु गुणस्य सा-
 मास्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवत् लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्थितौ इति कैयटादौ स्पष्टं यत्तु व्याचक्षुः अपवादशब्दो बाधकत्वापलक्षकः पूर्वविप्रतिषे-
 धेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति तन्निर्मूलं क्लिष्टं च यदपि प्रसादकृतोक्तं गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेन इतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति तत्र

विधेरचरितार्थत्वात् न च दोषोश्चरितार्थता यणागतार्थत्वात् त्रिचतुरोर्विशेषणदिति श्रुतत्वाद्धिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नांगस्येति भा-
वः प्रियं निरिति अत्र व्याचक्षते स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमंगंतव्येव त्रैते त्रिशब्दस्तु पुंनपुंसकयोरेवेति निस्त्रादेशो नेत्यादि अत्रेदं वक्तव्यं जहत्सा-
र्यायां त्रिशब्दोऽनर्थकः अजहत्सार्थ्यायां तु स्त्रियां वर्तत एव तत्कथं पुंनपुंसकवृत्तिता संगच्छतामिति अत्रेदं तत्त्वं न हत्सा र्थे वृत्तिरिहा भिमता लक्ष्यानु-
रोधात् तेनांगस्त्रियामिति सम्पत्तेर्वत्रिशब्दस्तु पुंनपुंसकवाचितात् भूतपूर्वगत्वा उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धांतप्रवादस्यैवमेव निर्वाहा-
त्वात् एव प्रियतिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव अजहत्सा र्थ्यापक्षे न स्त्रीनिष्ठसंख्या समर्पकयोः त्रिचतुरोरिति विवक्षितोर्थः प्रत्ययोत्तरप-
दयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रंथसंदर्भश्चेह प्रमाणा अनित्यत्वादिति इकोचीत्याग्रहणं चेह लिंगं तद्धिसंबुद्धौ नुसंवारयितुं कृतं भ्यामादिषु संत्यपि नुमित-
द्योपसंभवात् संबुद्धिश्च लुका लुपेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या प्रत्ययलक्षणं च न लुमतेति निषेधसाक्षित्यं तां विना दुर्लभमिति आकरेस्पष्टं न चे-
दमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेश्यं लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचिदभ्युपगमे बाधकाभावात् तथा च प्रियतिसु प्रियत्रिदितिरूपद-
यमपि उक्तरीत्यैव केयटेन स मर्थितं पूर्वविप्रतिषेधेनेति न चान्न प्रमाणाभावः प्रियतिसु प्रियत्रिदितिरूपदयोर्दिभाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणा-
त्वात् हेरत्वे सत्याविति विभक्ति संनिपातकृतमपित्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् तन्यासयोरित्यादिज्ञापकाच्चेति भाष्यः द-
यादेशेति अजादोय इत्यादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्योसादिषु चतुर्ध्वेन त्वन्यत्र गुणभावादिभिः पूर्वोक्तैर्वाधितत्वादि-
त्यर्थः नेपदु वड्स्थानावस्त्रीति स्मृतो ययोरिति स्थानौ अधिकरणे ल्युट् इड्यड् वडोस्थानाविति षष्ठी समासः फलितार्थमाह इड्यड् वडोस्थितिर्येवोरिति पुत्रेय-
डु वडौ निष्यद्येते तत्रैवायं निषेधः यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थे स्थानग्रहणं वा मियद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्पत इति प्राचः न-
थापि निषेधविकल्पविधिविकल्प एव फलति तथा च लाघवात्स एव सूत्रार्थ उचितः इत्याशयेनाह वानदीसंज्ञौ स्त इति द्वितीह स्वश्चेति सूत्रेणैवमेव क-

म.र.
२६

यंतहौ तिउवङ्स्थानत्वेननदीत्वाभावात्तद्व्योनुपपन्न इत्याक्षेपः वहवइति केचित्तुवामीत्यतोवाग्रहणमिहापकृष्यव्यवस्थित विभाषांचाश्रित्यस
मादधुःतन्मंदमतयासतीहनग्रहणस्यवामीत्युत्तरसूत्रस्यचवैयर्थ्यापत्तेः अन्येतुसाप्तान्येनपुंसकमितिकथंचित्समादधुःनषट्स्त्रियांयदुक्तंतन्नभवतीति।
व्याख्यानात् अनंतरेडीविव्यवहितष्टवपिनिषिध्यतइत्याशयेनाहत्तीप् टापोनेतिराःपुंवदिति रेशब्दस्यस्त्रीलिंगतोषा अपिस्मरणादितिभावः तथाचक्षीरस्त्रीमी
रात्पेनंराःस्त्रीत्येकइतिस्त्रियंनोस्तरणिस्तरित्य मरः इत्यजंतांस्त्रीलिंगाः अतांस् स्वमोरिति अमोऽमविधानंलुग्वाधनार्थं अमस्यादिति एतच्चप्राचामितुरोधे
नव्याख्यातं संयोगांतलोपोमलइत्यभिप्रायेणवावस्तुतस्तुमइत्येवपदच्छेदःलाघवात् तत्रसोर्मैकतेज्ञानमितिसिद्धं द्वितीयैकवचनेतु आदेः परस्येत्यकार
स्यमकारेकृतेः न्यस्यमस्यसंयोगांतलोपेसिद्धमिष्टं यतुवदंति एवंसतिमुपिचेतिदीर्घत्वेस्यादिति तच्च सन्निपातपरिभाषाविरोधात् यदपिदीर्घविधौसा
नप्रवर्ततइति तदपिनरुधादिभ्यः अमश्रान्नलोपइति सूत्रयोः सुपिचेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात् कैयटेनोपपादित
त्वाच्च पदप्याहुः अतिजरसमितिनसिध्येदिति तदपिन द्वितीयैकवचनेहि अत्येमिति वाधित्वा परत्वाज्जरसिकृते सन्निपातपरिभाषया लुको प्रवृत्तौ रूपसिद्धिः
स्यैव प्रथमैकवचनेतु अतिजरमित्येवेत्येते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः अतइतितकार उच्चारणार्थः भसंज्ञायामिति सुडनपुंसक।
स्येतिपर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः यस्येतिचइश्चाश्वयंतस्यतदाहइवर्गावर्णयोरिति आंडश्यामिति विभक्तित्वापेक्षयाश्यामितिस्त्रीलिंगनिर्देशः
जशशसोः जसासाहचर्याद्धसपिसुवेवगृह्यते तेनेहन कुंडशोददाति शिसर्वनामस्येत्यविभक्तिकोनिर्देशः महासंज्ञाकराणां पूर्वाचार्यानुरोधात् अन्यतमस्यत्वि
ति एवंचसामान्यादिष्वन्यतमन्नमइत्यादिप्रयोगाः ग्रामादिका एवेतिभावः सोरमादेशे इति यत्तु प्राचोक्तं स्वमोरमादेशे वा जरसिति तद्भाष्यविरुद्धं एवंच
अजरसंवर्ततइतिहे अजरसमितिचापशब्दएव अजरसंपश्येति तु प्रयोगः साधुः किंतु अमादेशेकृते जरस इति प्राच उक्तिरेवासाध्वी परत्वाज्जरसोन्या
प्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् फलभावाच्च सांतमहतः संयोगस्य सति तिष्ठत्यकूपदंलुप्लव्हीकं संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणात्तितिव्याचष्टे सां

राम
२६

नसंयोगस्येति उपधायादिति उपधाग्रहणं पूर्वत्वमात्रोपलक्षणं परिभाषिकार्थे हेतुसंभवात् मासंश्चंदसीति मासित्यस्यतकारः स्यात् भादोप्रत्ययेच्छंदसीति वा
कार्थः माद्भिः शरद्भिर्द्विरेदरेतवइत्युदाहरणं ह्रस्वो नपुंसकैर्दहह्रस्वश्रुत्या च इत्युपस्थितं तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदंतविधिरित्याह अर्जनस्येति प्रातिप
दिकस्याचइतितुनव्याख्यातं संभवतिसामानाधिकरण्ये वैयधिकरणास्यान्मप्यत्वात् सुवाग्राह्यणकुलमित्यादौ अतिव्याप्तेश्च सन्निर्णनेति अवगमाश्रित्य कृतो
यादेशः कथं तद्विरोधेति मित्तं स्यात् एतच्च ए ओङ् सूत्रे इको गुणवृद्धीति सूत्रे च भाष्ये ध्वतितं कैयटेन प्रतिपादितं शब्दकोस्तु भेनिष्कर्षे प्रापितमिति ततएवावधायै एवं
चयाधातौ शुभं याशब्दस्य स्त्रीवस्य डयि शुभं व्यं इति यन्माधवेनोदाहृतं तत्रोदाहृतं नैव्यमिति भावः स्वमोर्नपुंसकात् अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन न्यदाद्यत्वस्य किमः
कादेशस्य च बाधकः परत्वादित्यदाद्यत्वे अमुभावेन तं कुलमिति स्यात् वृद्धौत्विति अतिसखानिकुलानि इत्यत्र सख्युरं संवुद्धविनिष्ठा इद्वावात् वृद्धिः प्राप्ता वारिणि
इत्यत्र तु अत्र येरित्यौत्वम् प्रियक्रोष्टृनीत्यादौ तच्च द्वावप्राप्तः ननु नुमुटोः कोविशेषः तत्राह नामीति नुमस्तु अंगभक्तत्वात् तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः त
तीयादिषु पुंवदिति अर्थानुमद् ह्रस्वो प्रतिषेधो यं प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिः वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजातिः
वृक्षविशेषप्रमेवत्वं वा उभयथापि पुन्रपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः अस्थिदधि अतिदधेति दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः यत्तु प्रियदधेति उरः प्रभृतिषु
दधिसधुश्लीति पाठान्तरिन्यः कपूंप्राप्तः भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्देन भवतीत्याहुः तच्चित्तं भाष्ये तादृशपाठस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलंभात् स्त्रियां
तु प्रियदध्याप्रियदधे इति केचित्तन्न सन्निपातपरिभाषया वहिरंगपरिभाषया च डीपोऽप्रवृत्तः तस्मात्पुंसो वस्त्रियामपि अतिदधेत्यादिकमेव बोध्यं सु
धीनीति परं त्वानुमादप्रड्वाध्यते सुधियेति पुंवत्वपक्षे नुमोऽभावादिप्रड्वाध्यः अयस्यो प्रस्यतत् बहु अयसी कुलं अत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न ईप्रसो वेदुमीह
नैति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः अन्तेषु उपसर्जनह्रस्ववर्निषिध्यते नपुंसकैर्ह्रस्वत्वं तु स्यादेव ह्रस्वसि बहु अयसिनी
इत्याहुः स्तुः प्रस्यः सानु रस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दः तस्य नपुंसकत्वरूपमाह स्तु निसानूनीति पुंसि शंभुवत् प्रियक्रोष्टृनीति यत्तु प्राप्ता प्रियक्रोष्टृनी

म.सु.

३०

त्युक्तं तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धं यत्तु व्याचक्षुः विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयकोविप्रतिषेधः भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति तन्न उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात् यदाहुः न चोदाहरणमादरण्यमिति किंच पूर्वविप्रतिषेधस्यैव कल्पिकत्वं च न्यायमात्रविषयकत्वे तत्र तच्च द्वावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधविनापि पक्षे सुसाधुत्वात् न च प्रियक्रोष्टु इत्यादिनिवृत्तिस्तत्फलं पुंवद्भाषपक्षे तस्य दुर्वारत्वात् स्वपेक्षमपि न्यथोदाहृतत्वाच्च न च समाहारद्विगोपचक्रोष्टुने इत्यादौ पुंवद्भावभावान्न तत्र तच्च द्वावनिवृत्तिः फलमिति वाच्य एवमप्रिभाष्योदाहरणसमंजसं स्यात् उपलक्षणं तदिति चेत् हंतैव प्रियक्रोष्टुनीत्येवोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकां शानुग्रहायेति दिक् सुत्वेति पुंवत्वपक्षे नुमभावाद्यण सुलुनेति श्रोः सुपीति पणं बाधित्वा परत्वान्नुम् यदि गंतमिति एतच्च गदाने इति धातौ अतिरिक्ता ह्यणकुलमिति प्रकृत्यमाधवेन साक्षात्कृतं अन्यतु सुघोषब्दोभाषितपुंस्कः स एवेदानीमिगंतः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः तथा च रूपप्रमालादौ पुंवद्भाव उदाहृतः तस्मादेजंते पुल्लीवे पुंवद्भावो माधवमतेनास्मि मतांतरे तु स्मि अतः प्रथवा प्रणया मुना चेत्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीव दृश्यति इत्यजं तानपुंसकलिङ्गाः लिङिति लिह आस्वादने किप् लिट् सुलिट् त्विति ङस्य जश्च नटः तस्य स्वरिचेति चर्त्वे नटः तस्यासिद्धत्वात् ङस्सीति पक्षे धुट् चर्त्वे तकारः नपदांताटोरिति धृत्वनिषेधः च योद्धितीयादिति तु नेह प्रवर्तते चर्त्वे स्यासिद्धत्वात् एतेन ते च प्रत्याहाराय कचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणैर्यदुक्तं लिट् सुलिट् त्विति टाभ्यां रूपद्वयमिति तत्प्रत्युक्तं तथा च प्रातिशाख्येपि ऊष्मादयं प्रथमस्पर्शमेकद्वितीयमाहुरपदांतभाजं इति श्लोके अपदांतेत्यादिविशेषा संगच्छेतादेर्दानोर्धः धातोरित्यावर्तते तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकाललक्ष्यतीत्याशयेनाह उपदेश इति आहति फलं पृच्छति उपदेशे किमिति अव्याप्सति व्यसिपरिहारः फलमित्याह अधोगित्यादिना एकाचो वशो भष्मलीति निवृत्तमिति यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकसंज्ञस्य मलिपं रतः पदांते चेति तत्रा मादिकमेव अधोक् अधोग् अजर्घोः इत्याद्यसिध्यापत्तेः प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च तत्र मलो निमित्तत्वा नुपयोगाच्च धुभ्यां धुस् इत्यादौ पदांतं

राम
३०

त्येवसिद्धेः यदपितस्योत्रेण व्याख्यातं कलितु परंप्रातिपदिकसंज्ञस्येवेत्यादितदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्पुपेक्ष्यं भयभाव इति न शत्वचत्वयोरेव दत्वात्ताभ्यां प्रा
गेवेति भावः षत्वचत्व इति चत्वस्यासित्वात्पूर्वषत्वंततश्चत्वमिति भावः बाहुहं द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्तेऽनेषामप्राप्तेऽभयत्रविभाषेयं ननु द्रुहादयो दि
वादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यंते तत्र बाहुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यंतर्गणं स्यपुषादेरंतर्गणो रधादिः तदंतर्गणो द्रुहादिरस्तु मैवं तथा हि सति यद्भुकिनस्या
त्तिर्दिष्टं यद्गणेन चेति निषेधात् दोधुकुदोधुट्ठम्यणः यणः स्थाने इति विधिप्रदेशेषु सूत्रशाठकवद्भावि संज्ञाश्रयणमिति भावः बाहु ऊर्ध्वसोः संप्र
सारणमित्यतो नुवृत्तं संप्रसारणं ऊर्ध्वविशेषणं तेनालोत्यस्येति न यत्प्राचावशब्दस्य तुक्तं नासौ सूत्रार्थः किंतु कथंचित्फस्तिता र्थकथनपरतया नेयं
छंदस्येवेति छंदसि सहः बहश्चेति सूत्रे छंदसीत्यनुवृत्तेरिति भावः यत्तु ऊर्ध्वकृते सवर्णदीर्घः भूहः भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धं तथा हि ऊर्ध्वग्रह
णं मास्तु संप्रसारणमेव विधीयतां तस्य लघूपधगुणं कृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वो ह इत्यादि एवं स्थिते क्रियमाणं वहिरंगपरिभाषां ज्ञापयति
सत्यांहितस्यां वहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादंतरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितं तन्वनकारांते अकारांतो पसर्गचोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति
चेत्तमेवं भाष्यकारोक्तज्ञापकवलेनैव तादृशस्थलेखिप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः एतेन बाहुहः प्रौह इत्यादि प्रयोगा अपि परा
स्ताः अथवा ऊर्ध्वकृतेः क्विपद्व्यवधेयस्वरुसं सुवसुः प्रत्ययः तेन तदंतर्ग्राह्यं ससंजुषोरुरिति सूत्रात्सेत्यनुवृत्तं तेन च वसोरेव विशेषणं ननु संसु
ध्वंसोः अव्यभिचारान्न नाप्यनुहः असंभवादित्यभिप्रेत्याह सांतवस्वतस्येति पदोते इति क्लीति प्राचः प्रमादः ससंमित्यादावतिव्याप्तेः सहेः साडः
सहेरिति किं सहडेभक्तं तै इति सडः यस्य नान्निडशब्दोस्तियथा मृड इति सडस्यापत्यं साडिः हाताः दिक् औत् प्रातिपदिकस्येति अव्युत्पन्नस्य दिक् डि
विरितिन्यासो हितस्तुत्रेण व्युत्पन्नस्य वानतुदिवुक्तीडादाविति धातोः निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति परिभाषया तेनाक्षदूरित्यादौ न भवति औ
तस्तकार उच्चारणार्थः सुद्युभ्यामिति उक्तरस्य संप्रसारणत्वाद्धलहति दीर्घः प्राचः उदितित परसामर्थ्यान्न भवति यत्प्राचोक्तं दिवो वा आत्वमस्य

तितदुपक्षितं मुनित्रयानुक्तेः निष्कलत्वाच्चेयामितिरूपंतुद्योशब्दस्यैवेति बोध्यं वांताः यद्वचतुर्भ्यश्च बहुवचनमिदं शादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितं अर्थोच्चा-
मः परत्वशब्दद्वारके तेन तदंतविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेवं भवति ननु बहुव्रीहौ तदेतद्वक्ष्यति ग्राणात्वे तु नुदनेष्यते इत्यादिना द्वित्वे इति अ-
चारहाभ्यामित्यनेनो रंताः कमलालक्ष्मीः लांताः मोनोधातोः पदांत इति मूलोक्तिस्तु पद्यपि प्राचानुवर्तितं तथापि काशिकादावभावात् निष्पन्नञ्चोप-
क्ष्यं किमः कः ननु इमं अद्वयं एव सूच्यताम् तदादीनां इमोः स्यात् इति व्याख्यास्यते किं शब्दश्च द्वे प्राक् पठिष्यते नानर्थक्यं इति निषेधार्थं समर्थ्याच्चा-
त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्याशंक्याह अकस्महितस्यापि तिटेरत्वे कक इति स्यात् कुति होरित्याद्यर्थे किमदस्य वश्यं वक्तव्यमिति भावः नन्वेवं
गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनैपि स्यात् मेवम् तदादीनामित्यनुवर्त्य वचनदिपरिणामेन तदादेः किमद इति व्याख्यानात् अनुवर्तिसामर्थ्याच्चेद्वद्वत्त्वे हि
पयंतानां इति नियमस्य त्यागात् उत्सर्गे इति तेन तदोसः साविति सूत्रेऽनेत्ययोरिति किं हे स इति भाष्यं भो अच्युत इति च न विरुध्यत इति भावः नास्ती-
त्यत्र मूलं तु प्रचुरप्रयोगादर्शनमेव यत्वाहुः इदमस्तु संनिहृष्टं समीपतरवेत्तै चैतदोरूपं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षं विजानीयादिति वचना-
देवं विधेयार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति तदापाततः सन्निहृष्टाद्विशब्दाभ्यामिव इदमादीनामपि संबोध्य समर्पकत्वे बाधकाभावात् विप्रकृष्टस्या-
पि बुद्ध्या संनिधापितस्य बहुशः संबोधनदर्शनाच्च तथा च भट्टिः हापितः कासिंहं सुभुवद्देवं विललाप स इति अनाप्यकः प्रत्याहार इति ननु टाप विभा-
क्ताविति विशेषणदिति भावः अनभ्यासविकार इति तेन भृजामित् अर्त्तिपि पत्रौश्च इति द्वे अलोऽन्यविधिरस्त्वेव विभर्त्तिपि पत्रि ननु स्मायादेशात्प-
रत्वादनादेशः स्यादित्याशंक्याह नित्यत्वान्ते स्मै इति कार्यविधातुमिति अपूर्वबोध्ययितुमित्यर्थः ईषदर्थे क्रियायोगे इति श्लोके तु ईषदर्थो दयो न वि-
धीयंते किं त्वनृद्यंते तेन एनादेशेन एतेन नक्तंभीरुरयं त्वमेव तदिमं राधेभु हं प्रापयेत्यपि व्याख्यातंभीरुत्वस्यानुवादत्वेन विवक्षितं वा तमांताः सुरा-
णिति अनुनासिकस्य किं मूलोरिति दीर्घः न च तस्मिन् कर्तव्यः चोपगालोपयोः स्यान्निवद्भावः शंक्यः दीर्घविधौ तन्निषेधात् कौविधेः प्रतिनिषेधा-

दितिभावः एतेन सुगमोऽति प्राचो ग्रंथं गणयतेः क्विविति व्याचक्षाणाः उपस्थादिति ध्वनयति तदीयं ग्रंथापि समर्थनीय इत्याग्रहेतु इत्यं समर्थतां सर्वज्ञो
पित्वेन क्विविवाचरतीति क्विपशब्दाचार क्विवेतात्कर्तृरिक्विपतेन विजित्यर्थः गाताः उपधादीर्घ इति सर्वनामस्यानेचासंबुद्धावित्यनेन नो संबुद्धौ चेति प्राचा
मनुरोधेनेयं व्याख्या कृतं तस्य संबुद्धांतस्य च पदस्येति षष्ठ्यंततया व्याख्या न तु चितं एवं हि प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणं के
शोनकर्तृव्यः पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वात् माशंक्याह न चेति षष्ठीमिति बाह ऊढित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्यत्वादिति भावः इत्यसिद्धत्वादिति निय
मसूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यं संकोचकता चेति पक्षस्य युद्धो लुडी तिसृत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति भावः निषेधरूपे
ण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति बोध्यं सुविधिमुदाहरति आत्वमित्यदिना स्वरविधौ तु पंचार्मेदिकुसंख्ये संज्ञायामिति समासेन लोपे कृते अ
वर्णांतं पूर्वपदं ज्ञातमिति अर्मेचावर्णं ह्यच्यच् इति पूर्वपदायुदात्तत्वं प्राप्नोति पस्यासिद्धत्वात् न भवति संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र न लोपे कृतेऽपि इत्यादिना
स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति कृतितुग्विधौ तु वृत्रहभ्यां ह्रस्वस्य पितीति तुङ् न कृतिकिं वृत्रहच्छत्रं चेति तु कस्यादेव प्रतिदिवेति कनिन्युवृषितक्षिराजिंधनि
युप्रतिदिव इति कनिनृहलिचेति यत्तु उपधायां चेत्युपन्यस्तं तन्न दिवर्वकारस्यानुपधात्वात् इन्हन् उपधाया इति उपधादीर्घस्यैवायं नियमः ते
न वृत्रहायते इत्यत्र अकृत्सर्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव तथा वृत्रहणीत्यत्र अनुनासिकस्य किरुलोरिति दीर्घः सोपिनियमेन व्यावर्त्यते उ
पधादीर्घमात्रां पक्षयानियमविज्ञानात् इति भावः हंतेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे हंतेः प्रसंगादस्य उदाहरणमाह प्रहण्यादिति प्रकृतो
पयुक्तमंशमाह अत्यूर्वस्येति एका जुतरेति न च ह्योपे कृते राका चत्वं नास्तीति वाच्यं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वात् न च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वा
च्यं तस्य दोषः संयोगादितौ पलत्वणत्वेषु इत्युक्तेः यत्तु अद्गुप्वा डिति सूत्रं वृत्रघ्नः सुघ्न इति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातं प्रातिपदिकांतेति गत्व
प्रसंग इति तत्पंचमी समा सोमास्त्वित्याशयेन तस्य दोष इत्यत्र गत्वग्रहणं भास्त्वित्याशयेन वा बोध्यमणत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्यध्वनितं शा

द्वकोस्तुभेचप्रपंचितं वस्तुतस्तुकुमतिचेति नित्यं एतन्मिह न्याय्यं सर्वेषां वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तां गन्तव्यं नियमेन निवर्त्यत इति सिद्धं भाष्ये तु कुव्यवायेहादेशे
 सुप्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं वृत्तमः सुप्रः प्राद्या निहंतेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तं एतच्च वार्तिके काशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः वा
 त्तिकेन सत्त्वावपवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपमं ग्रहणं सैव न्याय्यत्वादिति दिक् माधवेनोक्तमिति इत्यंहितदीयाग्रं यः असंज्ञया
 मद्योपेत्तत्र पदमनस्तस्या निवद्वावश्चाल् विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावात् प्रातिपदिकांतनुस्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्तगोचरार्थ इति त-
 द्भाष्येति किंचाल् विधित्वान्नेत्यसंगतं अल्विध्यर्थमेव अचः परस्मिन् नित्यस्यारंभात् तस्याप्रवृत्तौ युक्तं तत्तत्सैव वाच्यत्वात् विकल्प इत्यप्यसंगतं कुम-
 तिचेति सूत्रस्य दुर्वोरत्वात् इत्यवधेयं मघवा बहुलं अर्चणास्त्रसावनज इति सूत्रात् तद्व्यनुवर्तते तदपेक्षा पाच मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह मघवन-
 शब्दस्येति अथातो रिति अथातु भूतपूर्वस्यापीत्यर्थः अचतिग्रहणं हि नियमार्थं धातोश्चेद्भवति अचतेरेवेति एवं च गोमानिवाचरतिगोमानित्यादौ संप्र-
 तिधातुत्वेऽपि विध्यर्थे मधातुग्रहणं एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति ननु कुर्वन्ति स्यादविषयसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेन नांतत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्या-
 शंक्याह इहेति बहुलग्रहणादिति क्वचिदन्यदेवेत्यर्थे कादित्यर्थः निपातनादिति महेर्हकारस्य घकारः श्रुगागमः कनिन् प्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य नि-
 पातनादित्यर्थः प्रत्याख्यातमिति तथा च छंदसीव निपावित्यत्र कैयटेनोक्तं मघवा बहुलमित्येतन्न कर्तव्यं श्वनुसन्निति निपातनात्मघशब्दात्मा-
 तुपाचभाषायामपिशब्दद्वयस्य सिद्धत्वादित्यत्र वार्तिककृतोक्तं अर्चणास्त्रमघोनश्चिष्यं छंदसंहितत्वं मनुवन्त्योर्विधानाच्च छंदसुभयद-
 र्शनादिति यच्च तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तत्त्वनिवर्तमध्योदात्तमघवनशब्दविषयकं छंदस्येव वनिधिधानात् अतो न कैयट-
 स्पृष्टोपरविरोध इति ध्वनयन्नाह छंदसीत्यादि अतो दातृत्विति पद्यपि श्वनुसन्नित्यत्र कनिनंता एतद्व्यनुज्वलदत्तादिप्रयं महिम्न आद्युदात्तत्वं ल-
 भ्यते तथापि उक्षासमुद्रो अरूणास्सुपर्णाः पूषा त्वेतो नयतु अग्निर्मृद्धी निर्मज्जानं न पर्वणो जभारत्वमर्यमा भवसियत् इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुदा-

न्नादीनामंतोदात्तस्य निर्विवादतया कनिष्कप्रत्यय एवोचित इति भावः मघवा बहुलमिति सूत्रे मघो न इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्या-
 तिलोपमांशक्यनेतदस्ति अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नमिति पदिकं तथा हि भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यत इति वदन्त्यासकारेऽपि मघवनशब्दस्योदात्तत्वे भाषा-
 यामपि साधुत्वे चानुकूलः एवं स्थिते मनुपमाश्रित्यत्रादेशप्रत्याचक्षाणो भाष्यवार्तिककर्तो मघवानित्यत्रादेशपक्षेऽपि दीर्घस्वीकृत्य एव फलभेदे प्रत्याख्या-
 ना संभवः अतो बहुलग्रहणाच्चासिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्वाच्यादिसंमतमेव फलबुद्धिः मनुप्यक्षेपिच्छंदसत्त्वान्नदीर्घ इत्येव भाष्यस्याशङ्क्य इति तन्न मनुवंतस्य च्छंद-
 सत्वे मानाभावात् उदाहृतमट्टिकैयट्टिविरोधाच्चेति दिक्कृतं नश्च नुश्रित्यत्र निपातस्य मघवन्नित्यस्यत्रादेशो दीर्घाभावात् मघवन्निति क्षीरस्वामिग्रंथः प्रमु-
 क्तः तथा च कातंत्रसूत्रं सौमघवान्मघवावेति विचारचिंतामणावपि मघवानेव मघवेत्युक्तं काशिकायामपि दीर्घेण वदश्यत इत्यलं बहुना अर्बणस्तु यद्यपि-
 ऋधातोर्निचिगुणे च अरितिरूपं तस्मान्मनुपि अर्बेत्तावित्यादि सेत्स्यति छंदसोऽत्र निपाविति वनिपिवेदे अर्बेतिलोके तु ऋधातोरेव वनिपि सेत्स्यति रूढिशब्द-
 आश्रयं वाजिवाहवर्गं धर्वहयसंधवसृष्टय इत्यमरकोशात् अतोर्थेऽपि न भिद्यते तथापि नांततांतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं तज्ज्वल्लोप-
 ति त्रिसूत्रीवत् यत्तु हरदत्तेनोक्तं अर्बेत्तावन्नशब्दयोर्हयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव अर्बणस्तु मघो न श्रेत्यादिभाष्यमिति तदापाततः भाष्यस्य विशेषविषय-
 तायाः आगेवोक्तत्वात् तथा च श्रीहर्षः बाहैरनुप्यत सहस्रद्वगर्वगर्व इति प्रायुक्तं ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रे ननु नासिकोच्चारणोऽपि आंतरतम्यादनुना-
 सिकः स्यादित्याशङ्क्य आ आदिति यत्वाहुः इहानुनासिको न अनगत्वे न संविर्गग्रहणाभावात् न च तत्परस्तत्कालस्येत्यनगत्विध्यर्थमिति वाच्यं भाष्यमा-
 नः सवर्णान्नगृह्णातीति निषेधात् गुणानाम्भेदकत्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसंग इति अत्रेदं वक्तव्यं अनगत्विध्यर्थमिति शङ्का यो भाष्यमा-
 न इत्याद्युत्तरमसंगतं तस्यापि विषयत्वात् यत्वाहुः भाष्यमानोऽपि नित्यादि अन्यथा चोः कुरित्यादावपि निषेधापत्तेः तत्रादित्करणसामर्थ्यात् न निषेध इति चे-
 क्तिमनेन वक्तव्येन प्रत्यासेन तत्परस्तत्कालस्येति सूत्रे अत्र प्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृतान्ननुवर्तितत्वाच्च किंच शुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतं अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्ध-

रत्वात् एकाव्यक्तिर्गृह्यते इत्युक्ता हि व्यक्तं तं रं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः स च गुणानां भेदकत्वे सत्येव संगच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् एतेन भाव्यमानो गाम
 वर्णान्न गृह्यतीति निवेद्या दाकारो नानुनासिक इति प्रसादग्रंथोऽपि प्रत्युक्तः दीर्घस्यानणत्वेन मूलशैथिल्यात् थोन्यः स्यान्त्यादेशो ह्यवय्यनच्चेत्येन्ये इत्ये
 व सिद्धे इतो द्वचनं न भुक्षिन्नं थोन्यादेश इति केचित्तु अन्यादेशमाहुः तच्छकारप्रश्ने यो व्यर्थः यत्तु न्यासकृता प्राचा चोक्तं अनेकाल्पत्वेऽपि यच्छरमात्रस्या
 यमादेशः निर्दिश्यमाणस्यादेशा भवन्तीति न्यायादिति तन्न हि शिष्टस्याप्रसंगेनोक्तपरिभाषाया इह विषयाभावात् प्रसंगादाह स्त्रियामिति सुपंथीति इ
 नः स्त्रियामितिक पुनरुक्तः समासांत विधेरनित्यत्वात् युवोरनाकाविति सूत्रे सुपंथीति भाष्याच्च न पूननादिति निबन्धस्तु नायं विषयः पचः प्राचीनेष्वे
 व स इति वक्ष्यमाणत्वात् पथिमथीत्यात्वं थोन्यश्चलिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तविभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणान्न भवति शाविति यत्तु प्राचा इतो त्सर्वनाम
 स्थाने थोन्ये इति सूत्रद्वये सुपंथीति व्याख्यातं तदसत् निर्वीजलक्षणपत्तेः स्त्रीवैश्रोडः श्या सुपंथीत्यत्रातिव्याप्तेः सुपंथानि पश्येति शसिरूपस्यासिद्धिप्र
 संगाच्चेति भावः अत्रेदमवधेयं पंथानमात्मन इच्छतियथी पतिततः क्विप् अच्चोपयलोपो एकदेशविकृतस्यानन्पत्वात्पथिमथीत्यात्वं थोन्यः पंथाः इतो त्स
 र्वनामस्थान इत्यत्वेन भवति इत इति तपरकरणात् एरनेकाच इति यागं वाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च थोन्यः संयोगपूर्वकत्वान्नयणं पंथियौ पंथियः
 पंथियं पंथियौ भस्पर्दे लोपः पथः पथा पथीभ्यां पथीभिः इत्यादि एतेन इतो त्सर्वनामस्थान इत्यत्र स्यात् न्यादेशो च तपरकरणां मुखमुखार्थमिति
 हरदत्तग्रंथः प्रत्युक्तः यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणो न्येच सस्वीः सुतीरिति क्तपथोः पथ्यो पथ्यः इत्याद्युदाजहस्तच्चिंत्यं सावात्वस्पद्वोरत्वात् यत्तु प
 थिमथ्यभुक्षामिति नांत प्रकृत्यनुकरणमेतदिति तदप्यपार्थक्यकदेशविकृतस्यायस्य दुर्वारत्वात् पंथा इत्यत्रापि नित्यत्वं दिशेषविहितत्वाच्च पूर्व
 मात्वे कृतेऽनांतत्वेन न्यादेशा प्रसंगाच्च पदप्याहुः अच्चोपस्यस्थानिवत्वादिह कौलुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहा श्रीयत इति तदपि चिंत्यं तथा सति यणप्रसं
 गात् ख्यत्वादिति सूत्रे सस्वीः सुतीरित्यादिनिर्वाहाय कौलुप्तं न स्थानिवदित्यस्य केयदादिभिः संचारितत्वात् इतो इत्यत्र तपरकरणां कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि

इहानुकूलत्वाच्च तस्मादात्वंन्यादेशश्चन्याय्यएवेतिस्थितं गंतं नमथीः मथ्यो मथ्यः इत्याद्यपिप्रत्युक्तं मंथाः मंथियो मंथिय इत्यादेरेव न्याय्यत्वात् यदपि क्र
भुक्षीः क्रभुक्ष्यो क्रभुक्ष्य इत्यादितत्र सावात्वंदुर्वोरमित्युक्तमेव औदादिषु यण दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात् तस्मादभुक्षः क्रभुक्ष्यो इत्यादिर्बोध्यं स्मृता षट्स्त्री
लिंगनिर्देशः संख्याविशेषयितुं तस्मां मथ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संयद्यत इत्याशयेनाह संख्यति यत्तु प्राचा उपदेशकालेषां ता
नां ताचेत्युक्तं तस्य चेत्यत्र नलोपेकते पीत्यादिस्वग्रंथविरुद्धं संप्रत्यनांतत्वेपि उपदेशनांतत्वमासीदितिकिमसिद्धत्वेन न न्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकाया
मपि तुल्य इति चेत् किंततः बाधे दृढे न्यसाम्याक्तिदृढे न्यदपि बाध्यतामिति न्यायात् यत्तु व्याख्युः उपदेशकाले यौषकारनकारौ तदंतं तस्यर्थः देवदत्तस्य गु
रुकुलमिति तत् समुदायेन संबंधात् ना समर्थ समास इति तदायाततः अवयवं न संबंधव्याख्याय समुदायेन संबंधादित्युक्तेः परस्परव्याघातात् किंच य
त्र उपसर्जनपदार्थः स संबंधिकः तत्र द्वयोर्विधासां पक्षोपि समस्य तद्व्येक प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादिमेव देदतादिनापि संबंधः सच गुरूणा सह
उत्पत्तिगर्भः देवदत्ते न सह तु तदीयगुरूणां द्यत्वरूपो गुरुघटित इति द्वितीया विधा उक्तं च हरिणा संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत्सम्यपे
क्षा हि कृतावपि न हीयते इति समुदायेन संबंधोयेषां गुरूकुलादिना संस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यंते तद्वत्ता सहेति च अत्र तु उपसर्जनं न स संबंधिकं येन च यी
विधावकाशमासादयेत् न न्विहापि अंतं शब्दः स संबंधिकार्थो स्तीति चेत् तत्र उपदेशकाले यौषकारनकाराविति वदद्भिस्तदन्वयस्य त्यक्तत्वात् अन्यथा हि उपदेश
काले नौ यस्य इति वक्तव्यं स्यात् वस्तुतस्तु तदपि न अंतं शब्दो हि अवयववित्रि सांकाक्षः न तु यत्र कुत्रचित् अन्यथा नार्हस्य राजपुरुष इति स्यात् राज्ञोपि ई
शितु ई शितव्यं प्रति सांकाक्षत्वात् राजा प्रभौ नृपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियं शर्त्रे यारिति कोशात् यदि तु नार्हं प्रत्येनां कांक्षतेति ब्रूयंतर्हि समं प्रकृतं चिं सन्निपाते
ति तथा च उपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः यत्वाहुः परिभाषाया अनित्यत्वाच्च कुस्यादिति तस्माह समात्रं इष्टस्थले यप्रवृत्तौ परिभा
षायानिर्विषयत्वापत्तेः किंच उपदेश इति निर्मूलमपि यत्तु वदंति अत्र ग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यते इति तदपि न संख्येत्यस्या कर्षणे न संज्ञि परा

त्वसंपादनेन च सामर्थ्यापेक्षया नोपधाया नेति नुपपत्तिरप्येकमंगलविशेषणं गौणत्वेति वदुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः प्रिया-
 पञ्चामिति जकारद्वयमध्ये चकारः अष्टनन्त्राहलादिति रायोहलीत्सुमरसूत्रात् हलीत्यपकृष्यते तच्च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः तेनाष्टानामित्यत्र नु-
 टः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वादात्वं न तु ततः प्राक् अन्यथा अष्टनन्त्राहलादिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वे कृतेऽनांतत्वेन षट्संज्ञाभावानुद-
 नस्यात् न च पयोदेशपक्षेऽंतरंगत्वात्प्रागेव कृता षट्संज्ञा एकदेशविकृतत्वायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यं अल्विधौ उक्तन्यायायोगादिति भावः अष्टाभ्य-
 ओश कृताकारादिति ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत्कथं कृताकारादित्यत आह अष्टभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणं न तु लक्षणवशं संपन्नमात्वं तथा हि
 सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्यैकस्मिन् कृतपालाघवार्थमष्टभ्य इत्येव ब्रूयात् इति भावः इदमिति श्रुतमनुमितं चेत्पर्यः अष्टनोदीर्घादिति दीर्घातादष्टनप-
 रा असर्वनामस्य न विभक्तिरुदात्ता स्यात् अष्टाभिः दीर्घात् किं अष्टभिः मध्योदात्तमिदं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति वाधित्वा न्युपोत्तममित्यस्य प्रहर्षः ष-
 ट्त्रिचतुर्भ्यो यस्मादिति विभक्तिस्तदनेपदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् इति तस्यार्थः एवं स्थिते ह्रस्वव्याहृत्पर्यन्तं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं आत्वस्य नित्यत्वे व्यर्थमेव स्यादि-
 त्यर्थः पूर्वस्मादपीति एवं च प्रियाष्ट इति हरदत्तोद्वाहनेष्टत्वं न संभवतीति भावः न च पूर्वत्रासिद्धीयेन स्यानिवदिति निषेधः तस्य दोष इति सापवादत्वा-
 त् ननु एषाभ्यामिति प्रतिपदोक्तं गत्वे तत्र ग्रहीष्यामः न तुष्टुत्वविधिलभ्यमिति चेत् मैवम् भाष्यमते तदयोगात् तथा हि राभ्यामिति सूत्रेऽपदान्तस्य मूर्द्ध-
 न्य इति सूत्रमनुवर्त्य ग्राहणं पदान्तस्येति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातं न च मूर्द्धन्यशब्देन षट्शब्देन वा निर्वर्त्यमानेण कारे वैषम्यं सुवचं यथोत्तरं मु-
 नीनां प्रामाण्यमिति स्यानिवद्वावयवोचितः शब्दकौस्तुभे तस्य दोष इत्यत्र ग्राहणं मास्त्विति निष्कर्षः कृतस्तद्रीत्याप्याह कार्यकालपक्ष इति न च यथो-
 ददेशमाश्रित्य षट्त्वमस्त्विति वाच्यं फलभेदे प्रत्याख्याना संभवेन कार्यकालपक्षस्यैव हन्याप्यत्वादिति भावः अतएव पंचमी समासं प्रत्याख्यातपक्षोपपत्ते-
 नापि षट्त्वं प्रत्याशानकार्या फलैक्याय कार्यकालस्यैव हन्याप्यत्वेनासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात् निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात् ज्ञापकात् पूर्वस्माद्विधौ स्यानिवद्वावा-

स्थानित्यतया नेह प्रवृत्तिरिति तु संभवेदु मेषा यदिलक्ष्यं पृथक् प्रमितं स्यात् लक्षणैकचक्षुष्कतायां तु अनित्यत्वपु रस्कारोऽनुचित एवेत्यास्तां तावत् जशसो रि
 ति औश्वं हिलु पुटा विवगोणात्वेन भवति अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टा औशिति अष्ट इति।
 वा एतच्च स्मृतेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं तथा च औश्वविधौ कृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमात्ममपि प्राधान्य एवोचितं तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव
 स्थानं तु प्रियाष्टा इतीत्याशं क्योक्तं भाष्ये यथा लक्षणमप्रयुक्त इति न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः वामनोऽपि अष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदंत ग्रहणात्परमा
 षा विभुक्ता प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावाद्दोष भवति इत्याह हरदत्तस्तु तत्रैव प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रंथमुपादाय यथा पुनर्गोणात्ताया मात्वं न भवति
 तथा तद्विधेव वदयत इति प्रतिज्ञाप अष्टान् आविभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात् उपसर्जनेऽप्यात्वं भविष्ये आतो लोपः प्रियाष्टः पश्यंत्यादिवदन्य
 र्वमिति ज्ञातार्थविपरीतं भाष्यकृत्यादिविरुद्धं कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः हलादावेवेति यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वापि व्याख्यानं भाष्ये प्र
 तीयते तत्रापि तस्यापरितोषग्रस्तत्वं प्रपञ्चितमन्यत्रेति भावः प्रियाष्टा इति प्रथमेकवचनं उक्तं संगृह्णाति प्रियाष्ट इति नांताः भुदिति बुध्यते किं पृथंताः
 अतिगदधृक्किंचिदिति आतावुपपदेयजेः किन् धृष्टोतेर्द्विवचनमंतोदात्तत्वं च सृजेः कर्मणि किनमागमश्च दिशेः कर्मणि उत्पूर्वास्तिहेः किन् उभस
 र्गांतलोपः षत्वे अंचेः सुप्युपपदे किन्चेत्यर्थः युजेरिति कुंचेरप्येवं नलोप्राभावस्त्वधिकः कनाविति इकारस्तुच्चारणार्थ इति भावः सन्निहिते इति या
 तु प्रांचः तृतीयेषां त्वधिकारे इति तन्न सन्निधौ धातुग्रहणस्योत्तरत्रानुवृत्तेः भावेनाधिकास्त्रयाभावात् युजेरसमासे सर्वेति यत्तु प्राचोक्तं सुधीति तन्न सर्व
 नामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात् लक्षणायां बीजाभावात् क्लीवेयुजी इति द्विवचनेति व्याप्तेश्च यत्तु वदंति न पुंसकेशसियं जीत्यत्र नुस्त्रस्यादिति तन्न न
 पुंसकस्य फलच इति नुमः संभवात् सुलोप इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् प्राचादादौ नुस् ततो हल्ङादिलोप इति भावः किन् प्रत्ययस्पर्कः पदांत इति यत्तु प्रा
 चोक्तं मलीति तन्न मलीत्यस्यासंनिहितत्वात् निष्फलत्वाच्च यत्तु तत्प्राचा व्याख्यातं मलीत्यतो मंडूकश्रुत्या मलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेऽपि न कश्चिदोष इति तन्न

सृष्ट्यादौ श्रुतिव्याप्तेः खन्निति खंजतातखन् खाजगातवकल्प पण्यः शेषेति यत्तु प्राचो व्याख्यातं विणोष्णित्वा दुपधा वृद्धिरिति तन्न पंचपाशंद
 शपाद्याचानेन किं दीर्घपोरेव विधानात् स्कोः संयोगेति लुप्लषष्ठीकं मन्ताभ्यां विशेष्यत इति व्याचष्टे पदांत इत्यादिना भृज्जतीति भृदक्किपसस्येति जश
 तस्यासिद्धत्वात् पूर्वश्रुत्वमित्यर्थः एतेन प्राचो विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता ऊर्ध्वमिति ऊर्जवलप्राणनयोः अस्माच्चुरादि एयं ताङ्गा जभासेत्यादिना किं पणिलोपः
 सचचोः कुत्वेन स्यानिवत् पदांत विधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च इह जांते ष्वया इति नोदाहृतं मन्त्रेष्वेतवहो क्येति प्रकृत्या अवेयज इति विहितस्य एव न
 स्तदपवादस्य पदांते डसश्चादसत्वात् यत्तु श्वेतवाहु क्यशासपुरोडाश्वया जांडसिति प्राचोक्तं तन्न डसः प्रकृतिभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात् पदपि
 अवया इति प्रतीकमुपादम्य विनिति प्राचा व्याख्यातं तन्न अपवादस्य डसो विषये उत्सर्गस्य एव नो प्रवृत्तेः तदोः ससावनंत्ययोः अनंत्ययोः किं हे सपर
 त्वात् न्यक्ष्यत्वं वाधित्वा सत्वं स्यात् ततो हल्लुगादिलोपेरुत्वविसर्गौ स्यातां किंच स्त्रियां सेति न स्यात् वस्तुतस्तु अनंत्यग्रहाणां शक्यमकर्तुं न चोक्तदोषः पु
 नः प्रसंगविज्ञानेत्यदाद्यत्वसंभवात् सकृदताविति पक्षेऽपि तदोः सस्मावित्यस्यानंतरं अदस इति योगं विमज्यादस एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्या
 तुं शक्यतात् ननु यथान्यासे दीयतेः किंपि स्वइति प्राप्नोति नियमे तु द्वइति स्यादिति चेन्मेवं गौणे अत्वसत्वयोरसंभवेन हीरित्यस्यैव न्याय्यत्वात् डे प्रथमपो
 रम उक्तेति पृथक् पदं लुप्लषष्ठीकं प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणा इति व्याचष्टे इत्यस्येत्यादिना डे सुदोरमिति सुवचं अधिकरणत्वविव
 क्ष्येति यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत् आत्वयत्वाभ्यां विशेष — विहिताभ्यां स्वविषये लोपस्त्वार्थसंभवात् न चैवं अंत्यलो
 प इति पक्षस्य निराख्येन त्वापत्तिः साम आकमिति समुद्धनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः युवं वस्त्राणीति शेषेलोपः यत्तु काशिकायामुक्तं पंचा
 स्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि यान्यद्विवचना न्यत्र शेषेलोपो विधीयत इति तद्वाषाः पेश्याच्च दसितु प्रथमाद्विवचनमपि शेषेलोपस्य विषयग
 वेति बोध्यम् मपर्यंतस्य किमिति अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः अंगकार्ये इति एतेनांगवृत्ते पुनर्हतावविधिरिति परिभाषार्थत उपनिवद्धा अंगे अंगा।

धिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदंगवृत्तं शास्त्रं तस्मिन् न सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायां अविधि रिति हितस्या अर्थः एषा च परिभाषा ज्यादा दीयसः
ज्ञाजनोर्ज्जेति सूत्रद्वयेपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितं अन्यथा हि ज्यादादिति आकारन्न ब्रूयात् वहोर्ह्योप इत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत् अकृत्सार्वेति दीर्घे सिद्धं ज्याया
निति ज्ञाजनोश्च जविदध्यात् अतो दीर्घो यतीति दीर्घो भविष्यतीति न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र तदाद्यन्ते कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् द्वयोरेकस्य त्यादि
निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् यत्र केचित्परितिष्ठि तस्येति पठन्ति द्वाभ्यामिति तु दीर्घे विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति तद्वाच्यं विरुद्धं ज्यायान् ज्ञाना
तिजायते इत्येषामपि दीर्घे विना परिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापकद्वयस्यापि शिथिलसुलत्वापत्तेः यदितुभ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्येपि परिनिष्ठितस्यैव पाठ
सर्हि वैतृनिकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरतया योज्यः अनित्यत्वफलितार्थकथनं न तु ज्ञायां शप्रविष्टमिति वास्तु एवं तु काशिकादिग्रंथोपिकंथे चिन्नेतुं शक्य
इति दिक्कमेकांशं तस्मिन् पक्षे न सः शीत्यत्र जसः स इति सकारं प्रक्षिप्य सां तस्य जस इति व्याख्यानादतो मिति सूत्रादमग्रहणमनुवर्त्य अम्रमेवेति
व्याख्यानादेति बोध्यम् अविभक्तिकमिति तथा च देः प्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य अमः प्रतिषेधो यमिति भाष्ये शङ्कितं न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यं
स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वा प्राप्तेर्युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानि वा अलिंगत्वे युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरपि असिद्धिप्रसंगाच्च योषि अवि किं युवाभ्यां यदितु युष्मदसौ दो
रन्यदेशे इत्यत्र योहलीत्यतो हलीत्यनुवर्तते न इह अचीति मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः युष्मदस्मदोः हलादविति योचीत्यग्रहणान्तरिशेषसिद्धमिदं रायोहली
त्यतो नुवृत्त्यलब्धत्वा नन्वेवं किमनादेशग्रहणे न नद्यादेशो हलादिरस्ति मेवंभ्यमः सत्वात् अभ्यमपक्षेतु योचीत्यत्रानुवर्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोध्यम् प
क्षद्वयेपीति न चांत्पलोपपक्षे पररूपं वाचित्वा सवर्णादीर्घः स्यात् अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यं एतन्निवृत्त्याः कारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् युष्मद
साम्बाङ् सोश शित्वं सर्वो देशार्थं अन्यथा हि आदेः परस्येति स्यात् न च वैभ्यर्थ्य आदेशव्यपदेशेन यत्न निवृत्त्यर्थत्वात् न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तैरना
देशता स्येवेति वाच्यं सर्वसर्वपदादेशा इति सिद्धांतात् इदमेव शित्वं प्राप्यति सर्वसर्वपदादेशा इति अर्थवत्येव स्थान्यादेशिभावविश्रान्तिरित्यर्थः सिद्धञ्च

म. सु.
३६

द्वयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि बोध्याः इदं त्ववधेयं अन्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः प्राप्तः अंगवृत्तपरिभाषया वारणियः यदितु अंगस्य यकार्ये तद्विष-
यित्वे च सा परिभाषा न त्वंगाधिकारमात्रपरेति दुराग्रहस्तर्हि अशित्यत्राङ्गुण इति पररूपेणाकारं प्रश्लिष्याकाररूप एव अशभवति न विक्रियते इति व्या-
ख्येयं यत्तु स्यादेशस्यापवादोऽशितितन्न अशदेशप्रवृत्तिकालेशे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः भाविर्न इति कृते हि शेषलोपः कारांतत्वात् प्राप्तः स्यात्समुद्र-
स्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तते इति भावः शेषलोपश्च लोपे इति पक्षे तु सुद्रहणं व्यर्थमेव आकमिदीर्घाच्चारणसंघर्षो दीर्घार्थे अन्यथा पररूपे स्यात्
न चाकारोच्चारणसामर्थ्येण त्वनिवृत्त्या अभ्यसद्वचनार्थत्वात् इह युवावौ द्विवचने त्वमावेकवचन इति सूत्रद्वये द्विवचनेकवचनशब्दौ न प्रत्ययपरोक्तिव्यर्थे परा-
वितिव्याख्यातं तत्फलं दर्शयति समस्य माने इत्यादिनां द्वेकत्वेति पंचकंप्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः त्रिकपक्षे तु द्वेका-
र्थवाचिनी इति पाठ्यं संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् न स्थायात् समासार्थो मुखविशेष्यं अन्यसंख्यश्चेद्युष्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायु-
क्तश्चेदित्यर्थः स इति अर्थपरत्वात् अयमसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात् प्रत्ययपरत्वे तु न स्यात्तामिति अव्याप्तिः स्यादित्यर्थः एवं चतुर्थश्लोकेऽपि न यु-
वादीत्वं च नेत्युक्त्वा प्रत्ययपरत्वेऽपि व्याप्तिर्ध्वनिता एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय अर्थपरत्वात् अतमिति फलितं न च कृत्रिमा कृत्रिमन्या यविरोधः वचनग्रह-
णसामर्थ्यादेव तदाधात् अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयात् द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिः तस्यामिति व्याख्यानसंभवात् इति भावः अतित्वांकमतिमाकमिति य-
त्तु वदंति साम आकमित्यत्र यद्यपि सुद्रहणं न स्थानिविशेषणं वाथा तत्तथापि उपलक्षणं तु भवति तेन यस्यामस्सुडग्रे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं न चै-
तद्गोणत्वे संभवतीत्याकन्न प्रवर्तते न च समुदायनिर्देशविशेषणत्वमुपलक्षणं बां विहाय तृतीयः प्रकारोऽस्ति न च सुडोमोः पृथक् स्थानित्वमिह निर्दिश्यते च श-
ब्दस्य द्विवचनस्य चाभावात् यदितु सूच अन्वे तिसमाहारद्वंद्वो व्याख्यायेत योग्यता वलाच्च सशब्देन सुडेव गृह्येत तथा हि यदिसुद्रहणमन्वाच्यं शिष्टं तत्त-
सो न स्यात् अन्यत्र तु साहित्यविवक्षया केवलस्यासौ प्रसक्तेरिति अत्रेदं वक्तव्यं यस्यामः सुडग्रे भावीत्यादितावदाधितं आकमापहतस्य सुडन्वयाभावात् आ-

एम्
३६

कंमः सुहृभावा इति चेत्तर्हितमेवापलक्षयेत् आदेशद्वारेण परंपरासंबन्धेन स्यान्निरुपलक्षयति चेत्तद्वत्तं वयुष्माकमित्यादौ सुदृश्यत सामदिति निर्देशमा
 मर्थ्येन श्रूयत इति चेन्न निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात् यदपि समाहारद्वंद्वप्रक्रम्य अन्याचयशिशुत्वेदृशणाभिधानेन तदप्यसंभवदुक्ति
 कं साहित्यविवक्षया केवलस्याप्रसक्तिरिति परमवशिष्यते तदपि न प्रक्रियादशायां स्थितस्यामः उत्तरकालभावित्वेनात्र क्षितस्य सुदृश्य एव कवुभ्युपारोहेणैव
 साहित्याभ्युपगमात् अतीतानागतयोस्यंद्रष्टेति वत्तत्रोभयोरैकस्मिन्दर्शने संबन्ध इति चेदिहाप्येकस्मिन्नादेशे इति तुल्यं तथा च इत्योरे इति सूत्रेदधे इत्यादौ धा
 जोरस्य इरेचिआतोलापरेभावेतस्य कसूप्रभृतिषु चरितार्थतया इटिक्ते इत्योरिति द्विवचननिर्देशात् लाक्षणिकस्यापिरेभावः पुनः क्रियत इति स्थितमाका
 र इत्योरित्येकशेषः सामदिति तु द्वन्द्वः सहविवक्षातूभयत्र तुल्यैव वस्तुतस्तु साम आकमिति सूत्रे केवलोप्यामते त्रेण निर्दिष्टः तस्य आकमिस्थानिवद्भावे
 नाम्नात्सुदृष्ट्या च सोमैदिति प्रवर्तते गौणत्वे तु प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानं अतएव शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षेण सहफलैक्यमपि सिध्यति सर्वथापि आ
 तित्वयामतिमयां मिति कैश्चिदुत्प्रेक्षितं समर्थयितुं नाभिनिवेष्टव्यं अतित्वाकमिति माकमित्यादेर्भाष्यकृते बोदाहृतत्वादिति दिक् पक्ष्या दिविशिश्रुयोऽिति
 एतच्च सर्वस्य पदस्येयधिकाराच्च भ्यंते स्थग्रहणानुविभक्तौ श्रूयमाणायामेव यथा स्यान्न तु लुप्तायामित्येतदर्थमिति वेक्ष्यति वदेरशेषे रिति युष्मान्नक्षनुभ
 गोविंद इति तु प्राचः पाठप्रत्युक्तः अस्मानित्यस्य समानवाक्यस्यत्वाभावादेवाश्लेषेः स्थग्रहणादिति तिष्ठति रहानौ वर्तते यथा समयेति श्रुसुग्रीवेति समयमा
 हासीति गम्यते तेन षष्ठादीनविज्ञहोरेवादेशादित्यर्थः युष्मत्पुत्र इति यनयोर्युष्माकं वा पुत्र इति विग्रहः पदान्तरत्वे संपादयितुमिति शब्दः अत्रानुना
 सोप्रयुक्तः तत्र पदान्तरत्वाभावादेवादेशेन भविष्यतीति किं स्थग्रहणेन न च बाह्यादिपंचकेति पंचानां मध्ये न्यतमेन योग इत्यर्थः युक्ते इति नपुंसकेभावेक्त
 पश्यार्थः अतएव निपातनात् भावेशः दर्शनं पश्यः तच्चेह ज्ञानमात्रे अदर्शनं लोप इत्यत्र यथाननुचाक्षुषज्ञानमेव अनालोचन इति निषेधात् तदेतदाह
 अचाक्षुषज्ञानार्थे रिति भक्त इत्यादि अत्र व्याचक्षुः येन हरेस्त्वं भक्तः तेनैव कारणेनाहमपि भक्तः इति याज्यं यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वे त्राणे हेतुर्निर्दिश्येत ततः ॥

म.सु.
३७

सापेक्षविधानेनैव तदिममिति वत् अन्वादेशेन स्यादिति अत्रेदं वक्तव्यं सापेक्षविधानेनान्वादेशत्वं नास्तीति तावदसंगतं आदेशो हि विधिः किञ्चिद्विधायक
आदितरविधिश्चान्वादेशः न तु निरपेक्षत्वगर्भः अशब्दार्थत्वात् शब्दार्थत्वात् परिभाषितत्वाच्च न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यते इति वाच्यं वन्यद्विषे
न्मथितात्वगस्य अथैनमद्रेस्तनयाशुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि एवादेशदर्शनात् तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्न तदेनमुद्धृतं चितशासनं विधेर्विधेति
कीनाशनिर्केतनातिथिं इत्यादिप्रयोगविरोधात् नक्तंभीरुरयमिति तु न विधिः किं त्वनुवादः अतस्तदिममिति न विरुध्यते एवं स्थिते येन त्वं भक्त इति यच्छ
ब्दाध्याहारकेशोऽव्यर्थः किंतु तेन त्रायत इत्येवं संबंधः प्रक्रांतार्थत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षेति दिक् अत्र तेनेति पूर्वविद्यमाने पदं ततो हरिरिति प्रथमांतं ततः पर
स्यादेशः तथा त्रायत इत्यस्मात् परं स इति प्रथमांतं न च त्रायत इति भिन्नवाक्यस्य मिति भ्रमितव्यं स हरिस्त्वां त्रायत इति तंत्रेणानेककारकसंबंधात् अ
पंगाभ्युपगमेऽपि एकतिङ्क मिति परिभाषिते कवाक्यत्वा न पायाच्च सामंत्रितं संज्ञाविधावपि महासंज्ञाकरणा सामर्थ्यात् तदंतग्रहणं आमंत्रणमा मंत्रितं उ
पचारात् तत्संबंधेनैव विभक्तं तेन चामंत्र्यते न तु केवलया विभक्त्येन शयेनोक्तं तदंतमिति आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् यत्तु प्राचोक्तं विशेष्यपूर्वसंबो
धनेतरपूर्वसंबोधने हि त्वान्यस्मात् संबोधनात् परयोर्नैतत् आदेश इति केचिदिति तत्र केचिदित्यनुचितं उक्तार्थस्य प्रकृतद्विसूत्रीसिद्धत्वात् यच्च व्याचस्य
त्रिसूत्रा मयमर्थ इति तत्र तृतीयसूत्रार्थस्य तेनासंस्पृशत् पादः पत् तदवयवस्येति निर्दिश्यमानस्यादेशादिति परिभाषयेदं न भ्यते द्राताः अग्निं मेथतो
ति मभ्राते मेथते श्वकिपि एतदेवरूपं इति नस्तु नलोपाभावात् अग्निमन् अग्निं मेथावग्निं मेथः थाताः डकार इति आंतरत स्यादिति भावः ह्रस्वव्यंजनयोरि
ति व्यंजनस्य हि ह्रस्वर्द्धयत्सदृशः दीर्घस्तु विसदृश इति भावः उक्तं चेति वात्रैकं कृतेति शेषः केचित्तु पूर्वस्यैव मुत्वादमुद्धृत्युद्गारंति तद्वाप्यादौ नोक्तं
मित्युपेक्षितं उदरेत् अचः इत्यस्यापवादः चांताः अत्वसंतस्य चाधातोः इहाधातोरित्यो गोविभज्यते तत्सामर्थ्यादनंतरस्यासंतस्यैव प्रतिषेधः नात्वं त
स्येति कैयटहरदत्तादयः तदेतदर्थं यतिधातुभिन्ना संतस्य चेति उभे अभ्यस्तं दे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभे ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थे इति व्याचष्टे उभे समुदि

राम
३७

तदिति अन्यथाहिनेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् जक्षित्यादयः षट् जक्षति पृथक्पदं इति शब्देन जक्षिरेवपुः
मृश्यते इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तदेतदाह षड्धातवाः न्ये इति तांताः गोपायतीति गुप्तिपिविवक्षिते आपादय आर्द्धधातुकेवेति आ
याभावः पांताः त्यदादिषु अनालोचनं किं तस्य श्यतीति तद्दर्शः कर्मण्यण तादृशादयस्तुरूढिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यते अतएवाज्ञानार्थो ह
शेरिति संगच्छते भाष्येतु कर्मकर्तृरित्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवे संपश्यंति जनाः सद्वायं यश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थो नत्रविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तिर्वैषिष
योकरणावृत्तिर्यादज्ञानार्थोदिति संगच्छते नशेर्वा अत्ररुत्स्यपीत्यपाणिनीयं नष्टमित्यादावतिप्रसक्तं च नगिति षडगकाः प्राग्वत्शांताः नुम्विसर्जनीपशव्य
वायेपि घृत्वेनेति सनः सस्परुत्वविसर्गयोः कृतयोः वाशरीतिविकल्पात्पक्षे सकारः तेन शराव्यवाये सुपः सस्पर्षत्वं पूर्वस्य घृत्वं नत्वादेशप्रत्यययोरिति षः
अपदांतस्तेऽस्ति निषेधादिति भावः एवं स्थिते सकारग्रहणेन सिद्धेशरग्रहणास्प प्रयोजनं चिंत्य व्याख्यानादिति असंभवादिति हरदत्तोक्तिस्तु नादत्तव्यासु
हिन्मुदित्यत्र संभवादिति भावः संयोगांतेति नचास्मिन्कर्तृव्येव हिरंगत्वेनालोपस्यासिद्धत्वं शक्यं पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगांतलोपस्येव हिरंगत्वात्
कथं तर्हि काव्यं कलत्रं शास्त्रं चावक्षणे संयोगांतलोपोनेति प्रागुक्तमिति चेत् न तत्र हिरणाः प्रतिषेधो न वारुलोलोपोदिति पक्षद्वयेपिलोपाभावे निर्णीते
तदैकरूप्याय पूर्वपूर्वमंतरंगमिति ग्रहीतुं युक्तं अतिदेशेन लभ्यस्य पदत्वस्य तत्र युक्तलोपस्य च लक्षपूर्वभागे विश्रान्तेः स्पृष्टत्वात् इह तु आद्ये पक्षद्वये सं
योगांतलोपस्य स्पृष्टत्वात् तदैकरूप्याय वहिर्भूतनिमित्तापेक्षं वहिरंगमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् तक्षिरक्षिभ्यामित्यादि यत्तु वदंति शुक्लं चक्रं शुक्रं वा
चक्षणेऽप्युक्तलोपः शुलशुक्लौ शुल्ल्याचः चक्रौ चक्र्याः शुः शुक्रौ शुक्र्यामिति तत्सर्वमनेन प्रत्युक्तं अयं तु विशेषः तत्कुरक् इत्यत्र संयोगांतलोपो निर्विवादः तत्र
तु सोपि दुर्लभ इति दिग्गतिरिति यत्तु दहेर्ह्येदः षठोरिति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगांतलोपे ढस्य जश्चेदिधडिति नैमिषीणोक्तं तत्रा मादिकं दादेर्घ इति घत्वस्य ढत्वा
पवादस्य जागरूकत्वात् पांताः विद्वानिति विदेशतुर्वसुं अदादित्वाच्छपेलुक् सेदिवानिति भाषायां सदवसश्रुवः इति क्व सुः सेदप इति ननु तदनुवन्धग्रह

म.सु.
३८

णेनातदनुबंधकस्येतिपरिभाषयाविदेशतुर्वसुरित्यस्यववरोःसंप्रसारणंयुक्तंनक्वसोःसत्यं वसोरुकारानुबंधकरणंक्वसोःसामान्यग्रहणार्थउपित्वस्य
 स्थानिवद्भावेनापिसिद्धेःइहगमिप्रभृतिभ्यःक्वसुर्नोदाहृतःछांदसात्कवयस्तुप्रयुज्यतेश्रेयांसिसर्वाण्यधिजग्मुयस्तेतंतस्थिवांसंनगरोपकंठा
 इत्यादिछांदसा अपिक्वचिद्भाषायांभवंतिमासश्चंदसीतिसामान्यापेक्षंज्ञापकमाश्रित्यकथंचित्समाधेयंपुंसोमुड्-विवक्षितइतितेनपरममुमानित्या
 त्रपरत्वादमुडि-कृतेसमासांतोदात्तत्वंभवदमुड्-एवाकारस्यभवतिपरसप्तम्यांतुनैतन्निश्च्येत्सर्वनामस्यानोत्पत्तेःप्रागेवपुंशब्दोकारस्योदात्तत्वेस्त्रसंन
 धर्मिणेहलस्यानेतद्धर्मणोऽनुदात्तस्येवआदेशस्यप्रसंगात्तच्चोकारस्यकृतोपिस्वरोऽन्यत्वान्निवर्तयिष्यतेअमुड्-श्चात्यत्वात्करिष्यतइतिवाच्यं अंत
 रंगेस्वरेकंतेव्येवहिरंगस्यामुडोऽसिद्धत्वादितिभावःएतच्चकेयटहरदत्तादीनांअनुरोधेनोक्तंयस्तुतस्तुपरसप्तमीपक्षोपिस्वरूपादःअकृतव्यूहपरि
 भाषायाःअन्तरंगपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयं नन्वेवमसमासेपिअमुडि-कृतेप्रातिपदिकस्वरेणसतिशिद्येनप्रत्ययस्वरस्यवाधात्अमुड्-उदात्त
 त्वंस्यात्इत्येतेतू कारस्यपुमान्पुमासंपरिणत्वित्यादौतथैवपाठादितिचेत्सत्यं इममुनोनिक्करणसामर्थ्यात्प्रातिपदिकस्वरोनभवतीतिहरद
 त्तःनन्वेतदयुक्तंप्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेवफिषड्यस्यप्रवृत्तेरितिचेत्सत्यं क्वचित्संसंदेहपिप्रवृत्ताविदंलिंगं यद्यप्यसिद्धंवहिरंगमित्येवेद
 सिद्धंतथापिवहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वमपिज्ञापयितुंनिक्करणमितिनिष्कर्षःऊच्चारणार्थइतियत्प्राचोक्तमुडावितावितियच्चपौत्रेणव्याख्या
 नेउकारउगित्कार्यार्थइतितदसंगतमितिभावःहेपुमन्निति असंबुद्धावित्युक्तेर्नदीर्घःपुंस्विति संयोगांतलोपमोनुस्वारःनुस्थानिकस्येवानुस्वारस्योप
 लक्षणांनुस्विसर्जनीयेतिनषत्वं अस्संसंबुद्धाविति एतच्चवाचनिकंयत्तुहरदत्तादयश्चाहःसोर्देतिवाच्येऽनड्-साविति वचनेनक्वचिदनड्-एवश्रवणा
 त्संज्ञापितत्वादितन्निश्चमिति तत्प्रागेवदूषितं अंगवृत्तपरिभाषयावासमाधेयंअदसश्चोसुलोपश्च ननुसोरैवोकारोविधीयतांत्पदाद्यत्वेनअसावि
 तिसिद्धंकिंसुलोपविधानेनसैवंअसकौस्त्रीत्यत्रापिप्रत्ययस्यादितिइत्वप्रसंगात्अमुकइतिओत्वाभावित्यदाद्यत्वंसादुत्वंअमुकइतित्वसाधुः

राम

३९

सत्वेनमुन्वस्यवाधात् एवंअमुकीअमुकशर्मा इत्यादयोप्यसाधवएव असुकाअदकः शर्मत्यादेरेवन्याप्यत्वात् एतद्दहुवचनं पारिभाषिकस्य बहुवचन
स्यग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिद्धेत् न खत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्ति अतो व्याचष्टे वक्तव्योक्ताविति न मुनेनेति विषयसप्तमीभ्या
हनाभावे कर्तव्य इति अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः न चैवमपि कृतेपि नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घे प्रतिमुत्वस्यासिद्धत्वात् अत आह क
ते चेति सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयं अत्रेदमवधेयं अधुनेति वत् अमुनेति वक्तव्येन मुन इत्युक्तिर्नेति योगविभागा र्था ते न रामः रामेभ्यः इत्यादिसि
ध्यति अन्यथा हि रो रसिद्धतया उकारस्य इत्संज्ञालोपो कथं स्यातां न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपो अन्यसिद्धत्वेनेति वाच्यं तस्मिन्मत्यादौ हशि
चेत्यस्य व्यावृत्तये नो रो रित्यत्राप्यनुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् न चानो रो रित्यत्र मास्वनुनासिकता प्रतिपदोक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यं एव
मपि देवर्षी इत्यत्र रुधातोर्द्वारत्वात् राम इत्यादावपि अनुनासिकस्य रोः श्रवणस्यापाद्यमानतया चरितार्थत्वस्य सुवचत्वाच्च एवं च स्यानि वत्सुत्रस्यापि
प्रवृत्तौ पदत्वाद्दिसर्गोपिलभ्यते प्रत्ययः परश्चेत्यादि निर्देशो यत्नविधावशग्रहणं चेहलिङ्गं इति दिक् इति हलन्ताः पुच्छिङ्गाः न होधः इत्येव नोक्तं तथा
हिसति नद्धमित्यत्र रदाभ्यामिति नत्वं स्यात् रुषस्तथोरिति च न स्यात् अत्रेदमवधेयं सुष्ठु अनङ्ग होये स्यामिति वहुव्रीहौ स्वनङ्गा नित्यादिपुंवदेवरूपं
तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनङ्गा होत्युदाजहुः तद्धित्वं अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् गीरिति मृनिर्गैरगोशब्दे च किप् र्जत इदिति ईत्वं वोरूपधाया इति दीर्घः पूरि
ति पृष्ठास्त्रनपूरणयोः उदोष्ठापूर्वस्येत्युत्वं आशिषाविति आशसः कावुपसंख्या नमित्युपधाया इत्वं शासिवसीति षत्वं इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः
अन्वादेश इति अयंच अम्येवेति व्याख्यातारः तस्य लु कालु प्रत्वेपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमित्याहुः वस्तुतस्तु सूत्रेणैव न त्वक्तव्यः एनं एनौ इत्या
दितु त्यदायत्वेन सिद्धं स्त्रीवेऽमिलु कालु प्रेपितकारोच्चारणसामर्थ्यादेन हादेशः न चैवं एतच्छ्रित इत्यत्रापि तदापत्तिः एकपदाश्रयत्वेनांतरंगे स्वमोर्लुक् चरि
तार्थत्वेन वहिरंगे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेः रोऽसुपि अहर्भातीति प्राज्ञानु अहन्नित्युपन्यस्तं तदिहानुचितं अहोभ्यामित्याद्यर्थतया कथं चिद्योज्यं अस

३९

३५

इतिहलंतानपुंसकलिङ्गाः स्वरदिनिपातमव्ययं स्वरदयश्चनिपाताश्चतिसमाहारद्वंद्वः स्वरितिस्वर्गेपरलोकेच अंतरितिमध्ये प्रातरप्रत्ययेपुनरप्रथमे।
विशेषेचसनुतरअंतर्द्वातेस्वराद्याःपंचरेफाताः उच्चैस्महतिर्नाचैस्त्र्यंशेनेसक्रियामांयेअधकसत्येवियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्टित्यन्येअतेवर्जने
युगपदित्येककालेआरादूरसमीपयोःपृथक्भिनेद्यस्त्रतीतेन्दिश्वोनागतेन्दिदिवादिवसेरात्रावितिनिशिसायमितिनिशामुखेचिरमितिबहुकालेमा
नाकूर्दषतद्वमावत्येजोषसुखेभौनेचतृष्णीमितिभौनेवहिस्रवसद्वमोवाद्येसमयेतिसमीपेमध्येचनिकषेत्प्रतिकेस्वयमित्यात्मनेत्यर्थेदृथेतिव्यर्थेन
क्तमिति रात्रौ न अन्निषेधेहेतावितिनिमित्ते इहेतिप्राकाश्ये अदेतिस्फुटवधारणयोःतत्त्वानि शययोरित्येकेसामीत्यर्द्धजुग प्स योःवतंतेननुल्यमित्या
दिभिर्विहितोवतिप्रत्ययः यस्तूपसर्गाद्वात्वर्थ इतिविहितः सनेहगृह्यतेयदुदतोनिवतोयासिसनासनत्सनात्एतेनित्येउपधेतिभेदेतिरसंतर्द्धेतिर्यग
र्थपरिभूवेचअंतरेतिमध्येविनार्थेच अंतरेणेतिवर्जनेन्योगितिकालभूयस्त्वेप्रश्नेशीघ्रार्थेसंप्रत्यर्थेच कमितिवारिसूद्धनिंदासुखेषुशंसुखेसहसे
त्याकस्मिन्कविमर्शयोः विनेतिवर्जनेनानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीतिमंगलेस्वधापितृदाम् अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषुवषट्कोषट्ओ
षट्एतेहविर्द्वाते अन्यदित्यन्यार्थे अस्तीतिसत्तायां उपांश्चित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोःक्षमतिस्तौविहायसेतैविपदर्थेदोषेतिरात्रौमृषामिथ्ये
त्येतौवितथे मुधेतिव्यर्थेपुरेत्यविरतेचिरातीतेभविष्यदासन्नेचमिथोमिथस्तृणतोरहःसहार्थयोः प्रायस्इतिवाह्येमुद्गसदतिपुनरर्थप्रवाहुकमि
तिसमकालेऊर्द्धार्थेचप्रवाहिकेतिपठांतरं आर्यहलमितिबलात्कारेणाकटायनस्तुआर्येतिप्रतिबंधेहलमितिप्रतिषेधविवादयोरित्याहआभी क्षा
मितिपौनःपुन्येसाकंसाईएतौसहार्थेनमसनतौहिरूकवर्जनेधिकृनिंदाभर्त्सनयोःअमृशेष्ट्येचआम्रंअंगीकारेकिमेत्तिड व्ययेतिकासप्रत्ययादि
न्यादिभिश्चविहितः प्रत्ययोपीहगृह्यतेइत्येकेपपाचतरांकारयामासप्रतामृगानौप्रशानसमानार्थेप्रतानविस्तारेमामाङ् एतौनिषेधाशंकयोःआकृति
गणइति तेनान्यपिज्ञेयाः तथाहिकामंस्वाखंयेप्रकाममित्यतिशयेभूयइतिपुनरर्थेसांप्रतमितिन्यायेपरमिति किंत्वर्थेसाक्षात्प्रत्यक्षेसाचितिर्यगर्थेस

कृत्स्नस्त्विति एतच्चक्षीरस्वामिग्रंथे स्पष्टं बहूर्जीति अन्त्यादिति च वार्त्तिकं तथा च वार्त्तिकं बहूर्जीति प्रतिषेधः अन्त्यात्पूर्वं नुममेके इति भाष्ये तु अचः परोयो
 कलतदंतस्य नुम इत्यर्थमाश्रित्य प्रथमवार्त्तिकं प्रत्याख्यातं एवं तु उर्दमाने गर्हगर्हीयामित्यादीनामपि किंवतानां नुमानभाव्यमेव यथोत्तरं मुनीनां प्रामा
 ण्यमिति दिक् अद्यत्रोपस्येति कौलुप्तं न स्थानिवदितितुनेहाश्रीयते तस्य क्वाचित्कत्वात् कौविधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति स्पष्टमाकरे
 अश्वशिभूतानीति सप्तविंशत्यधिकापंचशतीत्यर्थः तथा हि सो न वानां अन्त्यस्य द्वित्वेऽष्टादश औडि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रद्वित्वे सप्त अनुना
 सिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् जसि त्रद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पाद्वा दश संकलनया सप्तत्रिंशत् एवं द्वितीयायामपि दा यां चतुर्दशभ्यामि अष्टचत्वारिंश
 त् भप्राग्वर्णयमानां द्वित्वात् भिसि चतुर्विंशतिः डयिसप्त अनुनासिकस्तु नास्ति एकारस्याद्वयत्वात् भ्यसिभ्याश्च तद्सौडसादिपंचके च प्रत्येकं चतुर्दश
 सुपिगत्युत्तरयाणां ककारषकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन चतुर्विंशतिः एवं कुक्पक्षे षष्ठां डषयोर्द्वित्वेऽनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत् कुगभा
 वे अयोणां डः ऊरद्वित्वे अनुनासिके च द्वादश सु १८ औ ७ जस् १२ अम् १८ औ ७ शस् १२ ता १४ भ्यां ४८ भिसि ४८ डे भ्यां ४८ भ्यसि ४८ डः सि ४८ भ्यां ४८ भ्यसि ४८ डः स औस
 आमडि औस प्रत्येकं १४ सुप् ८ अत्रेदमवधेयं पूजायां जसिनुमागमेकतेतः स्यादक्षिके द्वित्वे जकारत्रयसहितं रूपषट्कं एवं शस्यपीति संकलनया द्वा
 दश तथा च रूपं ग्रहाग्निभूताख्यमिति भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक् यत्तु वदति उद्यमे वंदित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः अष्टपंचाशतो वृद्ध्या त्रिसप्तत्य
 धिकं शतमिति तच्चित्यं पुनर्द्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात् रूपानंत्यप्रसंजकत्वाच्च अष्टपंचाशतो वृद्धौ उपपत्त्यभावाच्चेति दिक् तिरश्ची इति भत्वादचद
 त्यद्यत्रोपः अलो पे इति वचनात्तियो देशाभावः स्वपृ इति शोभनाश्रयोऽस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः अक्पूरिति समासांते प्राप्तेन पूजनादिति निषेधः यत्तु
 अनित्यत्वादिति प्राचोक्तं तत्रामादिकं द्यंत रूपसर्गेभ्य इति तु न भवति तत्राप इति कृतसमासांतस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात् सुपुमांसीति पुंसोसु
 डितिसृजे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचोक्तेशसि नैतस्मिन् अत्रोडिचातिव्याप्तिः अस्माकंतु सर्वनामस्थाने इति यथास्मृजं ब्रुवतां सर्वेषु सिद्धिरिति भावः

इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः स्वरादिनिपातमव्ययं स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः स्वरिति स्वर्गे परलोके च अन्तरिति मध्ये प्रातरप्रत्यये पुनरप्रथमे ।
 विशेषे च सनुतर अन्तर्द्विने स्वराद्याः पंचरेफांताः उच्चैस्महति नीचैस्त्र्यल्यंशने सक्रिया मांघे अथ कृत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवे स्थित्यन्ये अनेवर्जने
 युगपदित्येककाले आरादूरसमीपयोः पृथक्भिन्नेष्वस्मिन् अतीते हि श्वो नागते हि दिवादिव सेरात्राविति निशिसायमिति निशा मुखे चिरमिति बहुकाले मा-
 नाकर्द्वषत् इमावत्येजोषं सुखे मोने च तूष्णीमिति मौने वहिस् अवसद्मो वा ह्ये समयेति समीपे मध्ये च निकषेत्प्रतिके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे दृश्येति व्यर्थे न
 क्तमिति रात्रौ न अग्निषेधे हेताविति निमित्ते इहेति प्राकाश्ये अहेति स्फुटवधारणयोः तन्वाति शययोरित्येके सामीप्यर्द्धजुगप्स योः वतन्ते न तुल्यमित्या-
 दिभिर्विहितो वति प्रत्ययः यस्तूपसर्गादात्वर्थे इति विहितः सनेह गृह्यते यदुदतो निवतो यासि सना सनत् सनात् एते नित्ये उपधेति मेदेति संतर्द्धेति र्यग-
 र्थपरिभूवेच अन्तरिति मध्ये विनार्थे च अन्तरेणेति वर्जने न्योगितिकालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च कमिति वारिस्सर्द्धे निदासुखेषु शंसुखे सहसे-
 त्याकस्मिन्कोविमर्शयोः विनेति वर्जने नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीति मंगले स्वधापितृदाने अलंभूषणपर्वणि शक्तिवारणानिषेधेषु वषट्कोषट्को-
 षट् एते हविर्दाने अन्यदित्यन्यार्थे अस्तीति सत्तायां उपांश्चित्य प्रकाशोच्चारणरहस्ययोः क्षमेति क्षात्रौ विहाय सेति विपदर्थे दोषेति रात्रौ मृषामिथ्ये-
 त्येतौ वितथे मुधेति व्यर्थे पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च मिथो मिथ्यस्य तौ रहः सहार्थयोः प्रायस् इति वाहृत्ये मुहुस इति पुनरर्थप्रवाहकमि-
 तिसमकाले ऊर्द्ध्वार्थे च प्रवाहिकेति पठांतरं आर्यहलमिति वलात्कारेशाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रतिषेधविवादयो रित्याह आभीक्षा-
 निनिषेधः पुन्येसा कंसाई एतौ सहार्थे नमसन्तौ हि रुक्वर्जने धिक् निर्दिता भर्त्सनयोः अमृशेऽप्येऽल्पे च आम्रं गीकारे किमेत्ति डः व्ययेति का संप्रत्ययादि-
 न्यादिभिश्च विहितः प्रत्ययो पीह गृह्यते इत्येके पपाचते रां कारयामास प्रतामृग्लानौ प्रशान्तमानार्थे प्रतान् विस्तारे सामाङ् एतौ निषेधाशंकयोः आकृति-
 गण इति तेनान्ये पिङ्ग्याः तथा हि कामं स्वाच्छंदे प्रकाममित्यतिशये भूय इति पुनरर्थे सांप्रतमिति न्याये परमिति किं त्वर्थे साक्षात् प्रत्यक्षे साचितिर्यगर्थे स

त्वमित्यङ्गीकारे मंशुआशुएतौशेऽग्रे संवत् वर्षे अवश्यं निश्चये संपदिशेऽग्रे वलवदित्यतिशये प्रादुसआविसइति प्रकाशे अनिशं नित्यं नित्यदा-
 सदा अजस्रं संततं एते सातये उषेति रात्रौ रोदसीया वा पृथिव्यर्थे आमित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च भूरिति पृथिव्यां भुव इत्यंतरिक्षे रुदिति रुग्णिते गणिते साशे-
 ग्रे सुष्टु प्रशंसायां दुष्टु निरुष्टु संपूजायां अह आश्वर्ये कुदतिकुत्सिनेषदर्थयोः अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः मिथइति द्वावित्यर्थे भाजकशेऽग्रे चिराय चिर-
 रात्राय चिरस्पचिरं चिरेण चिरादित्येते चिरार्थकाः अस्तमिति विनाशे आनुषक् आनुपूर्व्ये अनुषक् अनुमाने अस्रसशीघ्रसंप्रतिकपोः स्थाने इति युक्ते-
 वरमितीषदुत्कर्षे सुदिशुक्तपक्षे वदितुं पक्षे इत्यादि चेति समुच्चयादिषु वास्यादिकल्योपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये हेति प्रसिद्धौ अहेति पूजायां एवे-
 त्यवधारणोऽनवक्लृप्तौ च एवमिति उक्तपरामर्शे नूनमिति निश्चये तर्के च शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये संहार्ये च युगपदिति ऐककाल्ये भूपसंपुनरर्थे आ-
 धिक्ये च कुत्सस्तुपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च कुविदिति भूर्यर्थे प्रशंसायां च गेदिति शंकायां प्रतिषेधे विचारस्समुच्चयेषु च चेदित्यर्थे चण् अयं चैद-
 र्थेणित्समुच्चयादौ नूननुबंधः कच्चिदिति दुष्टप्रश्ने यत्रेत्यनवक्लृप्तमर्षगर्होश्चर्येषु नावकल्पयामिनमर्षयेगर्ह आश्वर्ये वा यत्र भवान् दृषलं-
 याजयेत् नहेति प्रत्यारंभे हतेति हर्षविषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च माकिः माकिं नकिरिति त्रयोपिवर्जने माङ्गनौ स्वरादिषु क्तौ इह पाठस्तु नि-
 पातत्वार्थः तेनाद्युदात्तत्वे सिध्यतीति प्राञ्चः तच्चित्यं फिट्स्वरेणापि दुष्टसिद्धेः पदप्याहुः सत्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थस्वरादिपाठइति तदपि-
 चित्यं लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः तस्मादुभयत्र पाठे फलंचित्यं यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु साकल्ये यावत्कार्य-
 जावत्कृतं अवधौ यावदंत व्यंतावन्तिष्ठमाने यावदन्तं तावद्वक्तं अवधारणो यावदमंत्रं ब्राह्मणानामंत्रयस्त्वैविशेषवितर्कयोः द्वैवितर्के चैदिति पा-
 ठांतरं रैदाने अनादरे च रेकरोति ददातीत्यर्थः त्वरे किं करिष्यसि श्रोषड्वौ पठयंतौ हविर्दाने स्वाहा देवताभ्यो दाने स्वधेति पितृभ्यः श्रोषडादीनामने-
 काचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः तुमिति तुंकारे गुसंतुं कृत्य हुं कृत्य तथा हि निदर्शने खल्विति निषेधे वाक्यालंकारे निश्चये च किलेति वाक्त्रयीयामली

केच अथेति मंगलानंतरं प्रश्नकार्त्तव्योधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु अयं स्वरादिरिति तेन मंगलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वे अव्ययत्वे सिध्यति तथा च श्रीहर्षः उ-
 दस्य कुंभीरथ शातकुंभजाश्वतुष्कचारुत्विषिवेदिकोदरे यथा कुलाचारमथावनीद्रुजांपुरंध्रिवर्गः स्त्रपयां वभूवतामिति अत्र हि अथ स्त्रपयां वभूवेत्यस्य मं-
 गलं स्त्रपनं चकारेत्यर्थः निपातस्तु स्वरूपेणैव मंगलं मृदंगध्वनिवत् सुष्ठुस्वरेभेदार्थः पाठः स्मेत्यतीते पादपूरणे च आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु अवदत्त-
 मिति इहानुपसर्गत्वात् अचउपसर्गात् इति न भवति अहमिति सुवंतप्रतिरपकं एतेन गेयेकेन विनीतौ वामिनि आख्यातं युवामित्यर्थे हि वामित्यस्य अस्ती-
 तिति इंतप्रतिरूपकं एव मस्मीत्यहमर्थत्वा मस्मि वच्मि आहेत्युवाचेत्यर्थे आसेति वभूवेत्यर्थ इत्यादि अइति संबोधने अधिक्षेपे निषेधे च आइति वाक्यस्मर-
 णायोः इ संबोधनं जुगुप्सा विस्मयेषु ईउऊएओऔ संबोधने यषु सम्यगर्थे यषु मन्यमानाः शुक्लं श्रेष्ठं यथा कथा चेत्यनादरे पाट्पाट् अंगहे हे भोः अ-
 ये एते संबोधने हि हिंसा प्राति लोम्य पादपूरणेषु विषु नानार्थे एकपदे इत्येकस्मादित्यर्थे युतकुत्सायां आतइति इतोपीत्यर्थे आकृतिगता इति तद्यथा-
 यतदिति हेतौ आहोस्वित् विकल्पे सीम्सर्वतोभावे कं पादपूरणं सुकामिनि अतिशये अनुकं वित्तं शं वटं अंतःकरणे अभिमुख्ये च वपादपूरणं इवार्थ-
 च दिक्ष्येत्यानेदे च टचाट् प्रियवाक्ये हामिति निर्भर्त्सने इवेति सादृश्ये अद्यत्वे इतीदानीमित्यर्थ इत्यादि अत्रैदमवर्धयं स्वरादिचाद्योराकृतिगता विश-
 षेपियेषां निपातस्वरदृष्टे चादिषु अन्ये स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तु भयत्र बोध्याः यथा उतशब्दः स्वरादिषु ईड्यो नूतने रूतेत्येतोदात्तप्रयोगात् यनु उत-
 शब्दस्य स्वरादिनामुक्त्वा निपातस्वरमाशङ्क्यतोदात्तत्वं निपातमाश्रित्य समादधुस्तद्रभसान् स्वरादेरनिपातत्वात् अतोदीत्तनिपातनवैयर्थ्यात् यदपिका-
 शिकायामुक्तं स्वरशने स्रक् धक् दिवाद्यानक्तमित्यादयो तोदात्ता इति यच्च सनात्तिरस्य च मादय आद्युदात्ता इति तत्सर्वप्रासादिकं लक्ष्यविस्वादा-
 त्त्रैर्मूलत्वाच्चेति शब्दकोस्तु मे प्रपंचितं न हितश्चासर्वविभक्तिः सर्वेति वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः नेति किंत्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः तद्धितः किं एकः द्वौ-
 त्रयः असर्वेत्यादिकिम् औपगवः कृत्स्ने जंतः जीवसे इति तुमर्थे सेनेति असे प्रत्ययः पिवध्ये इति तेनैव शब्धे प्रत्ययः पाप्मेति पिवादेशभ्यत्याहः क-

म. सु.
४१

नरिशविति तद्रभसात् अव्ययकृतोभावेइति सिद्धांतात् अतग्रहणमोपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थे तेनेहन आधयेचिकीर्षवे लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिभा
षाभ्यां सिद्धेतपोरनित्यत्वज्ञापनायेदं कृतो सुन्कसुनः उदेतोरिति उत्पूर्वादिणोभावलक्षणे स्त्रेण कृज्वदि चरिद्धतमिजनिभ्यस्तो सुन्विस्रपइति स्पित्ते
कसुन् आब्रग्रहणमिति तथा च वार्तिकं अव्ययादापोलुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादि
तिपक्षं गृहीत्वा बोध्यः स च न स्थितः भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः अलिङ्गत्वे अथर्वणप्रणवविघाग तश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह सृष्टमिति लिङ्गकारकेति
विभक्तिवचनशब्दोकारकसंख्यापराविति भावः यथावा चेति परिगणनमिदमित्येकेभ्येतुः उदाहरणमात्रमित्याहुः चगाहइति आदिरेवाकारोलुप्यतेनात्यः
अपि नासाहचर्यात् ॐ इत्यव्ययानि स्वद्वेति अश्वप्रुषिलटिरवटिकणि विशिभ्यः कन् पंचाज्जीति पुचात्रतदंतविधि विरहादेव टा म्नेति वाच्यं अमहत्पूर्व
ग्रहणेनानुसृजनाधिकारेण च स्त्री प्रत्ययेषु तदंतविधिज्ञापनात् मूषिकैति वृश्चि कृषोः किकन्नित्यधिकारे मुषेर्दीर्घश्चेति किकनिङ्कारमध्यो मूषि
कशब्दः यस्मिं सृष्टेयेइति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुनिमृषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोप्यंटाप्रप्रत्यय स्त्रादिनीत्वमिति तु विशेषः यत्तु कुचंतोसौ अजादिगणेषां न प्र
सुद्धेतस्य जातिलक्षणदीर्घाधनार्थत्वात् संज्ञायाश्च अजातित्वादित्याहुः तच्चित्यं व्याघ्रीत्यादिवत् संज्ञान्वेपि जातित्वानपायात् भस्त्रफलेति भस्त्रेव फलानि
यस्याइति विग्रहः ऊपापोरिति एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रंथे स्थितं भाव्येतु प्रायेण दीर्घस्य वपुष्यते प्रत्यक्पुष्येति पाककोणेत्यादिसूत्रस्य भा
ष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तं तेन सत्प्राक्कांडेति प्राचः पाठेनादत्तव्यः अद्राचेति श्रुद्रशब्दस्यापमुत्पादयति जातिश्चेत् महत्पूर्वं सुन जातिश्चेद्वितीहापि
संवध्यते पुंयोगेत्विति पुंयोगश्च दापत्यरूपस्येति न नियमः किंतु जन्यजनकभावोपितेन वैश्याशब्दोस्तुराजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतैस्सृताविति सिद्धं महाश्रु
द्वीति आभीरीतुमहाश्रुद्वीजातिपुंयोगयोः समेत्यमरः अत्रेदमवधेयं अजादिगणेश्रुद्वेत्येव पाठ्यं जातिरिति व्यर्थं मुख्यकार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्षणो ज्ञेये
ववाधिष्यते पुंयोगेहि गौणी वृत्तिः अमहदित्याद्यपि व्यर्थं महाश्रुद्रशब्दो हि विशिष्टस्य जात्यंतरे वर्तते तत्रावयवस्यानर्थकतया श्रुद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वा

राम
४१

भावात्तापः प्रसंग एव नास्ति या तु महती श्रद्धा तत्र महाशब्दे तीव्यत एव कुञ्चेत्यादि त्रयोर्माह तन्ता इत्येके कुञ्चानालभेत् उल्लिख ककुभा इत्यादि प्रयोगसु
 दाह्य अदन्ता अपि भाष्ये स्वीकृताः पुंयोगे पीति यदन्येषु दयः प्रथमजाता दौ वर्तन्ते तदा अदन्तत्वादेव दापसिद्धः यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिवि वक्षा तदा पुंयोग
 लक्षणोऽङ्गी प्राप्तः सोनेन बाध्यते इति सूत्रं च पितुमपिशब्दः मूलान्नत्रः नत्रः किंशतमूलो अमृतेति श्रोत्राधिजातिरियं उगितश्च भवतीति सर्वादिषु भवतु
 न्युदितपठितः भातेर्देवतुरिति व्युत्पादितश्च शत्रं तातुङ्गीपिश पश्यनोरिति नित्यो नुम्वनोरचसुत्वानमिति सुयजोर्द्विनिष्प्रतिधीवरीति दधातेः कनि
 पूशर्वरीति श्रुधातोर्वनिष्पगुणेकते हशंतात्परत्वेपि हशंतादिहितत्वाभावात् ङीत्रयोर्निषेधो न अवावेति न्यासकारस्तु प्रायिकोऽयं निषेधः तेनावावरीत्या
 ह नत्वेतद्भाष्यादौ दृष्टं पक्षेऽपि तत्तथा च द्विवचने बहुधीवरी बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः दाहचिपूर्वेण प्राप्तस्य ङीपि पवादः अ
 सिद्धत्वादिनिकर्यिकालषक्षेणोदयदितुयथोद्देशं षट्संज्ञायदि वा उपदेशकालेष्वातेति व्याख्यानं तदा असिद्धत्वोपवर्णनं नोपयुज्यत इत्याहुः वस्तुतस्तु
 यथोद्देशं पक्षेऽपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवत्सूत्रे पश्यते आदेशग्रहणसामर्थ्यात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य
 आनुमानिकोऽप्यदेशः स्थानिवदिति वा व्याख्यायते उभयथापि अल्विधौ न तत्प्रवृत्तिः एतच्चाकरं स्पष्टं बहुयज्वा नैविनिन संयोगादिनिनिषेधान्नायमु
 पधालोपीतेन अनउपधालोपिन इति न प्रवर्तते डाकुभाभ्यां ननु निषेधजयोः वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः सत्यं अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र मन
 इति निवृत्तं अनो बहुव्रीहेर्जापवासात् ङीपासंहविकल्पलाभार्थमिदं अनउपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थं अनो योसौ विकल्पः स उपधालोपिन एव
 नितथा च सुपर्वेत्यादावनुपधालोपिनि निषेधार्थमिदं बहुराङ्गीत्यादौ तु ऋन्नेभ्य इत्येव ङीप्तेन बहुधीवरी सिध्यति ऋन्नेभ्य इति हि ङीपमन्वृद्यतसंनि
 योगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणांतरस्थेन ङीपिकृतेन सिध्यते ननु वनोरचेति सूत्रमेव ङीप्रौविधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात् किंच एवमपि ङीपिनि
 विद्वेरोपि दुर्लभं संनियोगशिष्टत्वात् भाष्ये तु सूत्रभंगेन समाहितं तच्चुथा अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानंतरं उपधालोपिनोवेति सूत्रमस्तु अनउपधेत्यादिप्रदे

शांतरस्त्वं स्रं डापस्त्रेऽन्यतरस्याग्रहणं च मास्त्रेति अनउपधा बहुव्रीहिरुत्थसोऽपीत्यतो बहुव्रीहियग्रहणं संख्याव्ययादेर्जीवित्यतो जीवचानुवर्तते इत्या-
 शयेनाह अनेतादित्यादिनियमार्थमिदमित्युक्तं न चैवं पूर्वगो वविकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्याग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं असति हितस्मिन्नित्यांथो विधिरेवायं
 साचतुनियमः प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्य कादित्यकारउच्चारणार्थः व्यंजनमात्रे विवक्षितं विशिष्टविवक्षायां तु एतिकाश्च रंतीत्यादौ अकचिनस्यादित्याशये
 नाह ककारादिति वर्णनिर्देशे हिकारप्रत्ययो विहितः कचित्समुदायात्प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादि निर्देशरूप्यत्वं साध्य इति भावः आपि परद-
 तियतच्चाकारस्य विशेषणं तत्र सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां व्यववायेपि भवति नतुरथ कक्षेत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये अतएव सर्विकादौ आद्याकारस्य न-
 भवति तदेतदुक्तं अकारस्येकार स्यादापि परइति ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्यरात्ककारात्पूर्वस्यां तद्व्यवस्थानुप्रसंगः आपीतिक-
 कारविशेषणं सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्वा दकारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति तन्न रथकस्यादावति प्रसंगात् व्यवहितस्या-
 षिपरत्वानपायात् न च निर्दिष्टपरिभाषयानिस्तारः अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरनूद्यमानस्य विशेषणोऽस्ति हितदर्थः अत्र च उदीचामातइति
 सूत्रेच्छानेग्रहणं लिङ्गं फलं तु दृढसंज्ञायां इकपरिभाषानुपस्थानात् शालीय इत्यादिसिद्धिः यदप्याहुः आपीतिविधीयमानस्येतो विशेषणमिति त-
 स्यवीयः आपीत्यस्यांगविशेषणत्वे तु अनाशंक्यमेव रथकस्यापुत्रकास्येत्यत्रातिप्रसंगात् शक्येति पचाद्यंच स्थग्रहणं विस्पष्टार्थं ककारमात्रस्य प्र-
 त्ययस्याभावादेव तात्स्यात्वाभात् पूर्वस्य किं सर्विकेत्यादौ वा वेत्रे कादेशं वा धित्वा कात्परस्यमाभूत् तस्मादित्यु त्तरस्येति परिभाषणात् यत्तु वाणीदांगमि-
 ति परिभाषया एकादेशे वाच्येतेत्याहुः तन्न अपवादे परत्वस्येव उक्तपरिभाषाया अपि निष्कलत्वात् वस्तुतस्तु प्रत्ययस्येति इति सप्तमी निर्देश एवाचि-
 तः पूर्वग्रहणं च सुत्यजं अतइति तपरः किं कदाधारचिकलिभ्यः कः धाका राकामा मिकेति केवलमामिकेत्यादिना संज्ञाच्छंदसोरेवेति नियमान्न जीव-
 त्यक्त्यपोरिति उदीचामातइति विकल्पस्यापवादः दक्षिणात्यिकेति दक्षिणास्यामदूरे दक्षिणा आजंतः दक्षिणा भवेति विग्रहे यत्तु दक्षिणास्यां दिशि भवे-

ति प्राचा विगृहीतं तन्न त्यग्बिधौ अव्ययसाहचर्योदाजंतस्येव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावापत्तेश्च यत्तु समासे एव
 पुंवदिति तच्चेति वक्ष्यते त्यक्किति चेत्यादि वृद्धौ टापततोऽज्ञाताद्यर्थकः केण इति ह्रस्वः टाप् इह त्यिकेति अव्ययान्यपून्यासयोः अयन्यासकारः याईये
 तस्योदीचामातः स्थाने इति विकल्पे प्राप्ते निषेधो यमिति तन्न आतः स्थाने इत्यंशस्य हाभावात् यासेति यत्तदोरूपलक्षणमित्याशयेनाह यत्र दोरिति स्वरू
 पस्याविवक्षायां फलमुदाहरति यकांतकामिति यासयोगित्यपहाय यत्तदोरित्येव वक्तुमुचितं उपन्यकेति उपाधिभ्यां त्यक्त्वा सन्नासूढयोः क्षिपकादीनां
 च नेत्यनुषज्यते क्षिपकेति क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः ततोऽज्ञातादौ कः चटभेदने पचाद्यच् ततः कः तारकेति तरतेर्णुलज्योतिर्नक्षत्रं नेत्रकनीनिकाच
 वर्णकाप्रावारविशेषः तंतूनां विकारस्तातवं ओरञ् अन्यत्र वर्णिकेति ग्रंथविशेषस्य व्याख्यास्तोत्रकर्त्रीचावर्तयतातिवर्तकाश्च कुनोद्वंवा अन्यत्र।
 नित्यमेव पितरश्च तादेवताश्च पितृदेवताः तदर्थं कर्मपितृदेवतं देवतांतांतादर्थे इति यत् अश्रंति ब्राह्मणाय स्यासा अष्टकाद्व्यशिभ्यां त कन् अष्टिका
 न्येति अष्टोषरिमाणमस्याः संख्याया अति शब्दतायाः कन् अर्थगतं स्त्रीत्वं आकारे ध्यायेय्यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययोलभ्यत इ
 त्याह स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति सांकाश्रियकेति सांकाशेन निवृत्तं नगरं सांकाश्यं बुद्ध्यादिसत्त्वेण संक्राशादिभ्यो णे नरो भवार्थे धन्वयोपधादुञ् अका
 देशः सच सांकाश्ये भवांस्त्रियमाहेति तदकारस्यापि इत्वं विकल्पेन तस्मादात इत्युक्ते ननु यथा यमं कारो नाकारस्योक्तः एवं स्त्रीप्रत्ययस्यानि कोने
 ति द्वगविकलमेतत् अत्राहुः सति ह्यात इत्येतस्मिन् स्त्रीलिंगनिर्देशवलात् स्त्रीवाचकः आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते असति तु तस्मिन् स्त्रीवाच
 कस्य योकार इत्येतावच्च भ्येत ततः सांकाश्रियकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति अत्रेदं वक्तव्यकपूर्वायाः स्थाने इति स्थानिशब्दे जागरूके कथमवयववशो त्वंगस्य।
 तां न च बुजः स्थाने अयमिति वाच्यं अकेति समुदायस्य तथात्वेऽपि अकाररूपावयवस्य अतथात्वात् बुजायकपूर्वत्वाभावाच्च न हितस्यामवस्यायां यस्ये।
 तिलोपोलभ्यते किंच प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थे विहितस्य बुजादेः प्रसंग एव नास्ति तस्मादात इति स्पष्टार्थमेव अश्विकेति। कोमागस्तु भस्त्रा

दिवाकोशशब्दमपि पठंतो स्यापि इत्थं विकल्पं इच्छन्ति शुभया तदा तद्गुणयाः अवचनतः कः केणः शुभमिति मां तो निपातः सु सुनयो यस्याः सुनया ततः कः मस्त्रे
 षातदंतेति आंगत्वादिति भावः एवं चेति उक्तं च हरदत्तेन अत्रातः स्यात् इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणं संभवव्यभिचारो हितत्रस्तः काकचोः सतोः द्वैषयोः सं
 भवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता सर्वनाम्नः स्वशब्दस्येतेन नान्यं विधिर्भवेदिति इह स्वशब्दस्येत्यस्यानंतरमत इति शेषो बोध्यः एतच्च ह मूले पिश्वनि
 तं एवं च हं संतनौ सन्निहितं चरंतं मुनेर्मनो हृत्तिरिव स्विकायां इति श्रीहर्षश्लोके भस्त्रे षेति वैकल्पिकमिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः आत्मज्ञायामि
 ति आत्मज्ञानिधनेषु तस्मात्त्वमेव नास्तीति भावः यत्तु ज्ञानिधनयोः स्वकास्त्रिकेति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहुः तच्चित्तं गाहशस्या करस्या प्रसिद्धेः लिंगा
 नुशासनविरोधाच्च यत्तु स्वकास्त्रिकेति काशिकायामुदाहृतं तत्संज्ञाविषयकं न तु ज्ञानिधनविषयकं यदपि स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिंगवचनान्य
 तिवर्तत इति परिजहः तदपि चित्तं उक्तरीत्या कप्रत्ययां तादापू संभवेपि प्रकृतेरस्त्रीलिंगतया आतः स्थाने इत्यंशस्य दुरुपपादत्वात् प्रत्युदाहरणान्य
 त्वमुदाहरणं न्याह निर्भस्त्रिकेत्यादि निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा उपसर्जनह्रस्वः टाप् ततो ज्ञातादौ कः कृतपत्वेति सूत्रे विकृतनिर्देशो विवक्षितवि
 षयो न तु नयासयोरिति बहुपलक्षणमिति भावः स्त्रीलिंगनिर्देशादजादयः स्त्रीलिंगा एव गृह्यन्ते तेनेह न शुभ्रोऽजोऽस्याशु आजिका जानातीति ज्ञः प्रियो
 ज्ञो यस्याः प्रियञ्जिकेति अभाषितं विहितविशेषणतया व्याख्यायाः फलमाह बहुव्रीहेरिति नित्यमिति अस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्यादित्युत्सर्ग
 एव प्रवर्तत इत्यर्थः परविशेषणत्वेनैव विकल्पः स्यादिति भावः बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनातिस्वद्विकानिः स्वद्विकेत्यादावपि नित्यमेव शेषि
 के कपीति आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वपक्षे इति भावः अभिव्याप्येति अतएव बहुयुवाशालेत्यत्र पूतस्तिरूपसर्जनत्वाच्चेति प्राच आहुः विडा इह हृत्तिरु
 ता सूत्रेऽस्य न प्रक्षिप्तः ओसीति उत्संभवा उत्सादिभ्यो ज् नच शार्ङ्ग रवाद्यत्र इति ङीनासिद्धमिति वाच्यं तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः अस्याप्युपयोगेऽपि स्यात् एतेन
 इह अत्र ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचो ग्रंथः प्रत्युक्तः इहाने कं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनं अणयोऽकारः तदंतादिति व्याख्या नान्नेह आपिशलमधीते आपिशला

प्राप्सणीति अत्रहिप्रोक्तार्थेऽणउपसर्जनं अथ्येत्रणतुलुप्तः वर्णप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणं अतश्चावेवभवति ताच्छीलिकेति अयंभावः शीलंछात्रादिभ्योऽण इति
 योऽणः तस्मिन् अणकार्यं भवति कर्मसाच्छील्ये इति ज्ञापकात् अनेन हि अन्निति अणि विहितं प्रकृतिभावं वाधितुं दिलोपो निपात्यते चोऽति चुरा शीलमस्याः
 हलस्तद्धितस्य उपधाभूतस्येति ननु यस्येति वेति यजो कारलोपकृतेयकारस्य डकारपरत्वं पस्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः यलो
 पेतन्निषेधात् मैवं यलोपेकार्येऽलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् अनपत्येति यद्यपि आपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितं परंतत्र
 तादृशश्च गार्गीदियत्रेव न तु देवाद्यञ् तस्यापत्याधिकारात् प्रागेव प्राठात् अतएव भाष्यकृता कञ्कारणोऽयञ् अत्रेति गार्गीदिस्येति च अकारः प्रश्निष्ठः य
 स्कादिभ्यो गोत्रे अयञ् जज्ञेति सूत्रेणैवं प्राचां ष्फतद्धितः तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थं ननु तां विनापि षित्करणसामर्थ्यादेव डीष्मविष्यति एवंतर्हि
 तद्धितग्रहणमिदं तादृशचित् ष्फ इति ज्ञापयति यजंते सवर्णदीर्घेणापि स्थसिद्धौ यस्येति लोपस्यानावश्यकत्वात् तेन आसुरूपसंस्थानमिति वक्ष्यमा
 णं सिध्यति आयने फकारादिष्वकारउच्चारणार्थः आयनी नोर्नकारस्य नेत्वं फि नो निन्करणसामर्थ्यात् कौरव्यं कथं तर्हियद्यसौ कूपमांडकी तवेतावतिकः
 स्मय इति मेदिः अत्राहः कौरव्यसाहचर्योत् अपत्यप्रत्ययांतस्यैव मांडकस्येह ग्रहणं इह तु मांडकस्युभयार्थेति तेष्वेवमित्यण कुमारिति प्रथमवयोवा
 ची एष शब्दः नत्व नूढ चेप्रयुक्तः वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः अनीकेति त्रयाणामनीकानां समूहैः अत्र अजादेशवृत्तिगणत्वात् टाविति अनीकाधिक
 रणे मीमांसकाः पंचाश्वेति नन्वत्र द्विगोरिति डीपमाभूतठगंतत्वात् तस्यादेवेति चेत् न ठको योऽकारः इति व्याख्यानात् द्विविधमिति सुवर्णविलोहेभ्योऽङ् इत्यम
 रः आचितो दशभाराः स्युः द्विकं वल्येति द्वाभ्यां कं वल्याभ्यां क्रीता कं वल्यमूर्णा पलशतं कं वलाच्च संज्ञायामित्यतः क्रीतार्थस्य ठञ् लुक् द्वावकीति द्वावद
 को पञ्चतीति आढ काचित् पात्रात् नोन्यतरस्यां द्विगोष्ठेति खठन्भ्यामुक्ते प्राग्वती यष्टञ् तस्य लुक् एतेन द्वाचित्वा व्याख्याता कांडोतात् षोडशहस्तप्रमा
 णादंडः कांडं यद्यपि विशेषणं न तदंतविधिः सिद्धः तथापि अंतग्रहणे प्रसूतिसेत्र इत्येतत् श्रुतत्वात् कांडस्यैव विशेषणं स्यात् न तदंतस्य ततश्चेहापि स्यात् हा

भ्यांकांडाभ्यांकांडप्रमिताभ्यांक्षत्राभ्यां क्रीतादिकांडीवडवेति इह तु न स्यात् द्विकांडाक्षत्रभक्तिरिति अतो न ग्रहणं मात्र च इति यत्तु प्राचोक्तं द्वयसचोलुगिति
तन्न प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमानेमतो ममेति सिद्धातात् द्विकांडीरञ्जुरिति नन्विह अपरिमाणानां दिनिपूर्वेण निषेधः स्यात्कांडशब्दस्य आया मपरतया आ-
परिमाणार्थत्वात् परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्च येन सीयते तद्विपरिमाणं आढककुडवादिन तु यथा कथंचित् परिच्छेदकमात्रं यदाहुः उर्द्धमभं कि-
लोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आया मस्तु प्रमाणं स्यात् संख्यावाह्या तु सर्वत इति अत एव द्विहस्ताभिन्निरित्यत्र डीपनं अत्राह नियमार्थमिदं क्षेत्रे एव निषेधो-
यथा स्यात् इति अतो द्विकांडीरञ्जुरित्यत्र डीवं वसूत्रस्य फलमिति पुरुषात्प्रमाणे यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्य अपि डी पुरुषो प्रमाणमस्तीति वाक्ये
प्रमाणेवर्तते एव प्रमाणशब्दसाभानाधिकारण्यात् वृत्तौ तु तत्त्वभावादेव तथा च शुल्बसूत्रं पंचारत्निः पुरुष इति द्विपुरुषोत्तमं प्रत्रन्यासकारः प्रमाणो लोहिगोर्नि-
त्यमिति द्वयसचोलुगित्याह तन्न पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः ये हि शमादिवत्प्रमाणत्वेन प्रसिद्धा-
स्तत्रैव तत्प्रवर्तते न तु पुरुषशब्दो अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामप्यत्रेति सूत्रे पदमंजरी न चैवं ह्यपसज्जदभवा-
वपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यं ऊर्द्धमानेमतो ममेति वचनात् एवं पुरुषात्प्रमाणे इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्ति-
ग्रंथमुपादाय हरदत्तेनोक्तं तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्विधीयत इति तदपि चिंत्यं मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्व्याहतत्वात् यदपि प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षा-
णौ रूक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्त्तिकान्तरेण लुगिति तदपि रभसोक्तिमात्रं उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामस्पष्टत्वादित्यास्तां ताव-
त्तवस्तु तस्तु पुरुषात्प्रमाण इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकि इत्यनुवर्तते तस्मात्सामर्थ्याद्भ्रुगप्याक्षिप्यते हरतोक्तिरपि कथंचिदेवं परतयेवनेयेति सह दयैराकल-
नीयं प्रमाणं किं द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीतादिपुरुषागोः न द्वितलुकीत्येव समाहारे पंचपुरुषी ऊधसो नड् नादेशेनैव सिद्धेऽनड्करणं धनुषश्चेत्येतदर्थं दामव-
हुव्रीहि विशेषणत्वादेव सिद्धेऽनग्रहणं स्पष्टार्थसंख्यादेरिति स्वरितत्ववत्तादेकदेश एवा अनुवर्तते इति भावः केवलमामक इत्यादीति अथ्यस्यां मामकीतन्मित्रा

वरुणयोर्भागधेयी अनिषद्यास्तन्वः संतुपापी उतापरीभ्योमघवाविजिग्ये समानीव आकूतिः आर्यकृतीसुमंगली शिवारुद्रस्यभेषजी प्रसुदाहरणा।
त्वितियनुप्राचा अंतर्वतीपतिवतीति प्रत्यदाहनेतदयुक्तमिति भावः व्यस्तेकथमिति यनुप्राचा समस्तेषु पचार इति वर्णितं तन्मुधेति भावः पूतक्रतोरेचरे
कारश्चादेशो ननु प्रत्ययः उत्तरस्त्रे उदात्त इत्युक्तेः नत्विति अन्यथा वृषा कपिशब्दे लघावंते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति मध्योदात्तत्वं प्रयोजयति अग्न्यादिषु
त्रिषु स्थानेतरतमद्वयेव सिद्धमिति प्राचां ग्रंथा विरुद्धे रन्त्रिति भावः उदात्तैकार इति मनुशब्दे ह्यायुदात्तः श्रुस्त्विहीत्यादौ मनेरूपप्रत्ययविधायकस्त्रेधान्ये
निदित्यधिकारात् समासनिर्देशेनेतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्तमानसंबन्धनुवृत्तेरेकारेणैव संबध्यते न नौकारेण पीति ततश्च यदुक्तं प्राचा एकारोकारो उदा
त्तौ स्त इति तदुपेक्ष्य वृत्तिपदमंजरीदिविरोधादिति भावः मनापीति मध्योदात्तं इतरद्वयमायुदात्तं एता कर्बुरा वर्णा नामिति एतः शोणः शितिः पृश्निः पृषन् इत्य
दाहरणानि न्ये एयेति अत्र उत्र रपदस्योपसर्जनत्वेपि समस्तस्य अनुपसर्जनत्वमिति भावः संज्ञात्वाण्यं च्छंदसत्वादा क्रमेके इति अत्र छंदसीति भाष्योक्तेः
लोके गतो गन्तुं स्तूर्णमसिक्त्रिकानामित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्राचः वस्तुनस्तु छंदस्य के इत्यन्वयात् भाषायामपीति भाष्याभिप्रेतं अन्यथा ए
कग्रहणं न कुर्यात् नहि छंदसि पलिक्रीरिद्युवतय इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते विशुद्धत्वाच्चीति द्वैपशोभने इति स्मरणात् अवदातः सितो
गौर इति कोशे तु विशुद्धित्वसाधर्म्योत् प्रयोगे उपनिबद्ध इति भावः लघाविति अंते एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघोः परतो वक्ष्ये वक्ष्ये च कस्य गुरुत्वात् स्यात्
अविति अचः प्राचा संज्ञा कृत्तेति कृष्येति न कप्रत्यये कपेति सौत्राद्वानोरोणादिके इत्यलचि च कृत्तकपिलावंतोक्षितौ विज्ञौ रादिभ्यश्च न शब्दे
त्रपठ्यते तेन अत्रैभ्यो डी पृथ्व्यत्रयप्राचा सुनीत्यादाहनेतत्प्रामादिकं यनुप्राचा चक्षते श्वानमाचष्टे श्वेवाचरतीतीवार्थे शिवः क्षिपो वाक्को उपसर्जनेनात्
डीषभावेनिः सुनीत्यादिवत् डीविति तत्र ण्विस्प्रसारणादिलोपयोः उक्तरूपं मुख्यमते दर्लभं अन्यत्र तु आस्तां कथंचित् आवपनं चेदिति ओष्यते नि
क्षिप्यते धान्यं येस्मिन् गोणान्येति यस्याया दृष्टिकं नाम अकृत्रिमेति यथा सेवा स्थलीयत्र विचिन्वता त्वामिति स्थलान्येति कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता य

यास्थलयोदकं परिगृह्णति श्राणापक्वा अयोविकारइति फलइति सिद्धः कुशान्येति छंदोगास्तोत्रीयागणनार्थानौदंवरान्शंकून्कुशा इति व्यव
हरंति अतः कृकमीति सूत्रेहानौतृपायनेति व्याससूत्रे कुशावानस्पत्याः स्यातामायातेति श्रुतोचप्रसिद्ध एवायं पतिवरेति तथाच पाणिग्रहणोत्कंशा
भिधायित्वाद्गुणवचनोयमिति भावः वहादिभ्यश्च बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वणसिद्धे उत्तरार्थे ग्रहणमित्याहुः वस्तुतो वहुशब्दः नित्यं छंदसीत्युत्तर
सूत्रंचेति द्वयमपि व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छंदसिद्ध्यवस्थितत्वात् पुंयोगादिति तथाच गोणी वृत्रिरिति भावः यदा तु मुख्यार्थोत्तरे दमित्यण्त्वं गोपी
त्येव भवति योगश्चेहदं पतिभाव एवेत्येके वस्तुतस्तु संकोचे मानाभावात् जन्यजनकभावोपि गृह्यते तथाच भट्टिः कैः सत्ययासापि सुखेन रामः प्रा
कैकयीतो भूतरस्ततो भूदिति कैकयदुहिताहिकैकयीजनपदादित्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात्तत्र च तस्य अतस्त्विति लुक् न प्राच्यभर्गादी ति नि
षेधात् तत्तच्च कालिदासः कैकयिकामाः फलितास्तवेति एतेन देवकीव्याख्याता इत्येव बोधयामीति जात्यंतरमेवानेनाभिधीयते अयमेव चास्य
दोषः यदुतं य वत्वजातेरभावेपितदाकारानुवृत्तिः डीष्वच्यइति इदंचतृतीये भाष्ये इडः श्रुतिरसूत्रे स्थितं कथमिति यत्र वदंति दीर्घोच्चारणसाम
र्थ्यात् आ अनुकृदिति पदं विभज्यते तत्र इंद्रादीनामनुकैवसिद्धे आकार विधानसामर्थ्यात् क्विदन्यतोपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्मणोति सि
ध्यतीति तच्चित्यं अनुकिरुते अतो गुणइति पररूपप्रसंगात् ननकासेच्चारणसामर्थ्यादि दीर्घमविष्यति अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति चेत् न अद्योपो
न इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् पत्युर्न इति वदादेशे कर्तव्ये आगमलिंगकारोच्चारणसामर्थ्यादेवाद्योपो न भविष्यतीति चेत् न सर्वशब्दे ककारस्य चा
रितार्थोत् न हितत्रलोपोस्ति न संयोगादिति निषेधात् तस्मात्काराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति एतेन अनुकृ
द्वस्मादिरेवलाघवाद्दत्तव्यइति हरदत्तोक्तिरपि प्रत्युक्ता यनु इंद्रमाचक्षाणः इन्द्रतत्करोतीति एतान्क्तिपूतसंद्रः स्त्री इंद्राणीयथा स्यादिति दीर्घोक्तिरिति न्यास
कारेण उक्तं तन्न इंद्रशब्दस्यात्र आचक्षाणादावुपसर्जनत्वात् इंद्रस्त्रीति वाक्यमेव तत्र भवति कर्मण्यणिति तदंतान्डीप् पूर्वपदात्संज्ञायामिति एतत्वं वस्त्र

श्रीतीतिवस्त्रभिसूत्रीतइत्यस्यामवस्थायाम् प्राक्सुवृत्तेः समासेऽदंतत्वाङ्गीषः क्वचित्त्रैतिकर्तृकरणोक्तेति सूत्रेव हलग्रहणात् क्वचित्सुवृत्तेन समासः
 तत्रचसुपः प्रागेवांतरंगत्वादाप्ततोदंतत्वाभावान्नङीषितिभावः तेन बद्धिनि अयं भावः वहोर्नञ्वदुतरपदभूमि नञ्मुभ्यां जातिकालसुखादिभ्यो नाच्चादनात्
 कौकृतमितप्रतिपन्ना इति ह्यंतोदात्तताविधायकानि तत्रजातिपूर्वादित्युक्तेवक्तादिपूर्वकस्यार्थोद्गुदास इति अस्वांगपूर्वपदादिकल्पस्ववश्यमाणात्वात् इह स्वांग
 पूर्वपदएवोदाहरणमित्याह उरुभिन्नीति जांतांतादिति वर्णोदनुदात्तादिति वदद्वीहेरुदात्तादित्येव सिद्धेऽतग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् वाजाते इति तु वैकल्पिकम्
 उदात्तो न तु नित्य इति भावः सुमुखाशालेति एवं च फलमुखीकारणमुखीचानवस्येत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति त्रोध्मम् उरः क्रोडेति स्त्रीलिङ्गोयमिति हरद
 तादयः तत्रोपसर्जनद्वस्त्वैकतेऽदंतत्वाङ्गीषः प्राप्तिः अमरस्तु न नाक्रोडं भुजांतरमित्याह रत्नमतिस्तु पुंस्त्वमाह गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न
 तुदावन्नमिति गुणरत्नमहोदधिकारः एवं चाविशेषाद्धिगत्रयेषु दाहरणं बोध्यं माधवस्तु तुदादिगणे क्रुडविमर्जन इति धातावाह क्रोडः च न क्रोडा अश्व
 नामुरः दावतैष्वंस्वभावतो विशेषविषयः क्रोडादिषु दावंतस्यैव पाठद्वजोत्तरमात्रवचनस्य क्रोडाशब्दस्य बद्धं ब्रीहो स्वांगलक्षणोऽङीष्विकल्पो भवत्येव कल्पा
 णक्रोडीकल्पाण क्रोडामपूरीति ङीषोऽङीवादेश इति दिक्पूर्वपदादिति पंचम्याङीषिति प्रथमायाः षष्ठीकल्प्य त इति शब्दः ओपगवीति अस्मिन्नलक्षणां
 ङीपंपरत्वादपेवाधते एवं चापत्याधिकारे ओपगवीति प्रतीकमुपादाय ऋद्धा णजिति ङीविति व्याचक्षाणा उपेक्ष्य इति भावः ब्राह्मणीत्यत्रेति एवं च प्राचो
 ङीषुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः कुरुरिति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः प्राचात्वेनादिवच्चेति सूत्रमुपन्यस्यादिवद्भावात् स्वादय इत्युक्तं न त्रेदं वक्त
 व्यंपरंप्रत्यादिवद्भावो विधीयते तथा चेह प्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यात् न तु स्वादयः यत्तु व्याचरन्तुः आदि कुडपेक्षया पूर्वं प्रादिपदिकं न दद्वावात्तदवयवम्
 तेन ग्रहणात् पूर्वोत्तवद्भावादिति तदपि क्लिष्टं स्वपरग्रंथविरुद्धं च उक्तरीत्या हि कां डे कुड्पेक्षया दावपि एकवचनमुत्सर्गं न इति सुः प्रवर्तते ततद्वारणाय चाप्रत्यय इ
 ति प्रसज्य प्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः श्वशूरित्यत्र एकादेशाभावाद्धिगविशिष्टपरिभाषाया एवावश्यकत्वाच्च यत्तु तत्र श्वशुरः श्वश्चेति निर्देशात्वाद्

यदितितन्त्रनिर्देशस्य शब्दपरत्वाच्च याविपराम्यां जेः डेर्यदितिवत् श्वसुरस्येतिपुंयोगलक्षणेऽङिषिप्राप्तेऽङतत्स त्रियोगेनचविधीयमानो लोपः सन्निहितत्वादेव
 स्पेवाकारस्य नत्वादेः एतच्चवचनं श्वसुरः श्वश्चेति निर्देशसिद्धार्थकथनं अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न शंकाः उपमानवाचिपूर्वप्रदमिति धात्रीकराम्यां करभोप
 मोरुत्तित्यत्र नुनकरभशब्दस्यापमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात् शफोखुरगविति यद्यपिशफं क्रीवेसुरः पुमानित्यमरः तथापिशफशब्दस्य पुंस्त्वमपि बहुसं
 स्मृतं शफाविवजर्भुराणेति श्रुतौ ग्राम्यपशुसंघेष्विति सूत्रस्य व्याख्यावसरन्यासहरदत्तादिग्रंथेषु वाचस्पत्यादिनिबन्धेषु च प्रचुरप्रयोगदर्शनात् खिगमा
 शिष्यलोकाश्च यत्वाङ्गिगस्येति भाष्याच्च शफोभुजोगुदंघ्राणेति गणरत्नमहोदधौ क्रोडादिगणेषां च शफः खुरगवादीनां मूले विटपि नामपीति हेमचन्द्रको
 शाच्च विश्वकोशे च पुंनपुंसकतोक्ता वामौ सुंदरौ ऊरूपस्याः इति विग्रहः इह सर्वत्रोपमानाभावादप्राक् विधिः कथं तर्हि पीवरोरुपिवतीववर्हिण इति कु
 मारः प्रमादयद्यप्यं संज्ञापूर्वकत्वात्संबुद्धिगुणो नेत्येके हितेन सहितेति समोवाहितततयोरिति व्युत्पत्तिः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते एकदेशविकृततत
 यासंहितग्रहणादेव सिद्धेरिति भावः अञ्ज्योकारइति अञ्ज्यकारविशेषणं किंशूरसेनी जनपदशब्दादित्यजोतश्चेति लुकिजातिलक्षणेऽङिषिप्राप्ते रवी
 ति शृंगरुशब्दादप्यर्थेण नृनरपौरिति नृशब्दात् अन्नेभ्य इति ङीष् नरशब्दात् जातिलक्षणेऽङिषिप्राप्ते वचनं ननु नरशब्दे ङलोऽत्यस्य वृद्धिः स्यात् यत्वाहुः
 अत्यस्य यस्येति लोपेनापहारात् अनेत्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवति आन्तरतस्यात् गुणोत्वन्याप्यकल्पनेति अलोऽत्यपरिभाषावाधस्येन्याप्यत्वादिति न
 न प्रत्ययसंनियोगशिष्टाया वृद्धेरंतरंगत्वेन परमपियस्येति लोपं वाधित्वा प्रवृत्तौ चित्यात् किंच अस्तुकथं चिद्योपस्तथापि रेफस्यैव वृद्धिः स्यात् नत्वकार
 स्य अन्तरतमपरिभाषापेक्षया अलोऽत्यपरिभाषायाः परत्वात् अपिच अन्तरतमपरिभाषा असदृशमादेशं व्यावर्तयितुं न तु स्यान्निरननियच्छतितकथं रे
 फस्य स्यान्नित्यवृत्तिः किंच गुणोत्वन्याप्येति न्यायोपन्यसनं स्वीय एव परिभाषयोः परस्परगुणगुणिभावायोगात् अत्रेदं त्वं नरं इति रात्रं लुप्ताकारानुकर
 णं नरः अः नरः नाचनरश्चतयोरिति व्याख्येयं यद्वा नरस्य अः नरः कतंतवत्पररूपं नाचनरश्चतयोः नृनरयोः नरस्य च प्रथमस्य अकारो गदातेन तटितीय

प्रश्नेन सामर्थ्यात् अधिकं शब्दको सुभवाध्यं पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते शतपुत्रावहर्षहृदयेतनाति कुर्वेत्तदुर्वीपतिपुत्रिसर्वेन च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्र-
 मितव्यं आत्मजननयः सुनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्व इत्यमरोक्तेः अत्र एव प्रत्ययस्यादितीत्वप्रकरणावास्तुतका पुत्रिका वृंदारकाणामिति
 वार्तिकं तद्वाप्यादिकचसंभ्रूते यत्तत्र हरदत्तनात्कं केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तते इति तद्वाप्यादि विरोधादपेक्ष्यं इत्यत्र प्रकरणास्य स्वग्रंथविरोधाच्च इदं
 तु चिंत्यं कारे सत्यागदस्येति सूत्रे सुतो प्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितः पुत्रादिति वार्तिकं किमर्थं मिति यत्तु वदंति स्वार्थं मिति तन्नटित्वान्डीपिकृतं उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेणोदात्तः डीनंतेन तत्पूरुषेऽपि समासस्वरेणां तोदान एवेति स्वरभेदाभावात् यदपि शाङ्करवादी पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तः न तु सांप्रदायिक इति तद-
 पिन उदाहृतप्रयोगविरोधात् वास्तुतकेत्यादिवार्तिकं केयटहरदत्तादिकृताकारप्रक्षेपविरोधाच्चेत्यास्तां तावत् आं व छेति वृद्धे कोशलेति न्यडु-कारीष-
 गंध्येति करीषस्येव गंधोस्य करीषगंधिः उपमानाच्चेति गंधस्येदंतादेशः तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् अणिजोरिति ष्यडादेशः सच यद्यपि स्त्रियामेव विहि-
 तस्तथापि हिंकारणसामर्थ्यात् तदंतादप्ययं चाप्यौतिमाष्येति पूतिमाषशब्दो गर्गादिः तद्धिताः बहुश्च न मनुजानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थं महासंज्ञा-
 लोप ईद्रहणं च मास्त्विति चेत् मेवं पक्षीत्यत्र ओर्गुणप्रसंगात् शत्रंतादिति यौतिमिश्रीकरोति अत्येति व्युत्पत्तेः केचिन्नुवाहुलकाद्यौ ते रौणादिकं का-
 तिप्रत्ययवदंति उभयथापि युवतीनां समूहो यौवतं त्यजातु अणिपुंवद्वावात् यौवनमित्येव भिक्षादिपाठसामर्थ्यात् पुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धाभा-
 व्येतत्पाठस्य प्रत्याख्यानादिति दिक् इति स्त्रीप्रत्ययाः मात्रशब्दस्येति तस्य चावधारणमर्थः मात्रं कास्मैवधारणे इत्यमरः प्रातिपदिकादीन्येव तन्मा-
 त्रमिति संवकारेणास्वपदविग्रहः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः कृच्छ्र इति यद्यपि नीलरूपवत्यरोयमनियतस्तिगम्यथाऽपि वासुदेवेभगवति नियत-
 पुंछिग एवेति भावः ज्ञानमिति भावेत्युद्दोष इति न च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेहास्त्विति वाच्यं तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गवि-

ध्यामानायां गात् नामार्थयोरभेदसंसर्गएव व्युत्पत्तेः न चाषष्ठ्यर्थवद्ग्रीहोव्यभिचारः एकार्थीभावाभ्युपगमात् मापि निपातार्थे तेषां द्योतकताभ्युपगमात् न च सिद्धांतेऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः अन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यं देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति भावः वचनसंख्येति तथैव प्राचां व्यवहारात् इह सूत्रे अर्थे लिंगे च प्रथमेत्येतावदेव सुषुचं दूतरत्सर्वत्यक्तुं शक्यं तथा हि अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकांक्षायां यस्मात्त्वादिविधिरूपेण निलम्बतएव स्वादयश्च प्रातिपदिकास्त्रिंशत्प्रत्ययविशिष्टाश्च विधीयन्ते तदर्थं च ततो नियतोपस्थितिर्न त्वमेव एव च मृडानी हिमानीत्यादौ पुंयोगमहत्वादेरपि क्लृप्तान्नियतमानेन प्रथमासिद्धीत्यपरमनुकूलं यथान्यासेतु सानस्यात् यदि तु अर्थशब्दो वृत्तिविषयपरः वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा च गौणी तु लक्षणा तर्भूता पृथग्वास्तु त्रिकंच प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रयते तदालिङ्गे इत्यपि मास्तु लक्षणां विचित्रत्वेऽपि न क्षतिः नियमांशत्यागात् तथा च अर्थे प्रथमेत्येव सारं द्रोणो ग्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारसिद्धं गौर्वाहीक इति वत् एको द्वावित्याद्यपि न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धं अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षया अनुवादकमात्रस्य प्रयोगस्य न्याय्यत्वात् एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थं संबोधने चेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः यत् प्राचोक्तं प्रातिपदिकार्थः सन्नेति यच्च व्याख्यातं योर्थः सन्नित्येव केवलं भासते न जात्यादिरूपो न लिंगसंस्थाकारकयोगोऽपि विवक्षितो यथा व्ययार्थः अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति तन्न उच्चैर्मीचैरित्यादिशब्दानां सन्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् अस्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात् न लिंगसंस्थाकारकयोगीति त्वदुक्तविरोधाच्च प्राचां तरोपस्थापितस्य अस्ति सामानाधिकरण्यमस्तीति चेत् न तस्य अव्यावर्तकत्वात् न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च कृत्स्नः श्रीरित्यादावव्याप्तिश्च न च लिंगग्रहणात् तत्सिद्धिः मात्रपदेनाधिकव्यवच्छेदात् यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थोत्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत् यथा उच्चैर्मीचैरिति अलिंगसंस्थावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थमाह तुरिति तदपि न प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रकारीभूपमा

सतेतयाचतन्मात्रबोधोसंभवीयदिसोपीष्टुर्हर्षटादिशब्देभ्योपिस्पादितिसंख्याकारकाद्यनन्वयवस्यात्तदपिद्रोणपरिमितेब्रीह्यादौद्रोणशब्दः
 सोयमित्यभिसंबंधात्प्रवर्ततेतत्रगोणमुख्यन्यायान्नप्राप्नोतीतिपरिमाणग्रहणमिति तत्र पदकार्येष्वयंन्यायो न प्रातिपदिककार्ये ध्वितिसिद्धांतस्तत्र
 न्यथासिंहोमाणवकद्वयाद्यसिद्धिप्रसंगाच्च पदप्राहुःद्रोणादयःशब्दालोहंदाहूमयंवापरिमाणमेवनव्यभिचरंतिपरिमेयंतुव्यभिचरंत्येवअतस्त
 स्प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेपरिमाणग्रहणमितितदपि नमोणलाक्षणाकेषुसिंहोमाणवकःसंवाःक्रोशंतीत्यादिष्वव्याप्यापत्तेःतत्रविशेष्यस्यमाणव
 कादेर्भेदेपिसिंहसदृशइत्यर्थोगौरायांनियतोपस्थितिकएवेतियदितर्हिब्रीह्यादेर्भेदेपिद्रोणपरिमितोनियतएवेतितुल्यसंबोधनेचमात्रग्रहणात्सं
 बोधनाधिक्येनप्राप्नोतीत्यारंभःइहसंबोधनंप्रकृत्यर्थप्रतिविशेष्यंक्रियांप्रतिविशेषणमिति सिद्धांतःउक्तंचसंबोधनपदंयच्चतंत्रक्रियायावि
 शेषणं ब्रजानिदेवदत्तेतिनिघातोत्रतथासतीति एवंचराममां पाहीनिवाक्स्वरामसंबंधिसंबोधनविषयोमत्तर्मेकरक्षणमर्थःइतिप्रथमाका
 र्त्तुरीप्सिततर्भकर्मकर्तुरितिक्तस्यचवर्तमानइतिकर्तुरिषष्टीआप्नोतेःसन्नतान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तःमतिरिहेछाननुबुद्धिःपुनर्बुद्धि
 ग्रहणात्एवंचर्कत्रोआप्नुमिष्यमाणकर्मत्यर्थःकर्त्ताचधातूपात्तव्यापाराश्रयःसकेनाप्नुमिच्छतीत्याशंकायांविशेषणीभूतेनव्यापारेणेत्यथाह्वम्यतेतदे
 तदाहक्रिययेतिक्तप्रत्ययेनोपस्थितंवर्तमानत्वंचेहनविवक्षितंतेनकटंकृतवान्करिष्यतीत्यादिसिध्यति कारकमिति एतच्चकारकेत्यधिकारसूत्र
 च्छम्यतेतत्रहिव्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्तमीप्रतिसूत्रंचवाक्यंभिन्वाकारकसंज्ञाविधीयतेतद्यथाअपायेध्रुवंकारकसंज्ञंस्यात्ततःअपादानंउक्तंका
 रकमपादानसंज्ञंस्यात्पुनःकारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिःसहसमावेशःअन्वर्थोचेयंसंज्ञाकरोतीतिकारकमितिनेनक्रियानन्वयि
 नोनभवतिब्राह्मणस्पुत्रंपंथानंपृच्छतीतिइहहिब्राह्मणःपुत्रविशेषणानतुक्रियान्वयायद्वाकारकशब्दःक्रियाप्रःकरोतिकर्तृकर्मोदिव्यपदेशानि
 तिव्युत्पत्तेःतथाचअपादानादिसंज्ञाविधौक्रियायामित्यस्योयस्थित्याक्रियान्वयिनामेषतत्रसंज्ञाविधीयंतेकारकाद्धतश्रुनयोक्त्यादौतुकारकशब्दः

म. सु.
४८

स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्तं कर्तृदियदुमेव गृह्यते अस्मिन् पक्षे कर्तृत्वकारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः आद्यपक्षे तु कर्तृकसंज्ञं स्यात् तच्च कारकं कर्मसं
ज्ञं स्यादिति व्याख्येयं अनभिहितेति ननु बहुपदुरित्यादौ बहुचोक्तार्थत्वाद्यथा कल्पवादयो न एवं क्रियते कट इत्यादावपितिडादिभिस्तु कर्तृत्वात् द्विती
यानभविष्यति किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशाद्वितीया कृतः कट इत्यादियु प्रथमपावाधिष्यते निरवकाशात्वात् न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादि रवकाशः तत्रा
पि प्रतीयमाना मस्ति क्रियां प्रतिकर्तृत्वेन तृतीया प्रसंगात् अथ नीलमेदनतुरक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तिना अयं केप्यस्ति क्रियाया अनावश्यक
त्वात् प्रथमाया अवकाशवृक्षे तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु एवं चानभिहिताधिकारोदथेति चेत् मैवं संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारंभात् तथा चानभि
हिते कर्मण्यदेकत्वं तत्र द्वितीये कवचनमम् इत्यर्थः सूत्रानारंभे च कर्मण्यदेकत्वं तत्र द्वितीये कवचनमम् इति हि वाक्यार्थः तथा सति कृतः कट
इत्यादौ च क्तेन कर्ममात्रोक्ता वपितदेकत्वस्यानुक्तेतया असूद्वोरः परत्वात् प्रथमेत्यपि न कर्तृव्यः कट इत्यादौ ततोपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठी प्रसं
गात् कारकविभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे हरिं भजतीति भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादनात् प्रीतिविशिष्टतया क्रिया व्याप्यत्वेन हरिः क
र्म तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः हरिः सेव्यते इत्यत्राप्येवमेव क्रिया प्रधानमाख्यातमिति सिद्धं तात् धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कट इत्ये
प्रतीव विशेषणमिति हितस्यार्थः अतएव याचको ब्रजतीति वत् पंचति ब्रजतीति नैकं वाक्यं पाक कर्तृ कर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः एक कर्तृका
पचि क्रियागमि क्रियाचापचते ब्रजत्यो पृथगे वार्थः एवं च प्रथमांतविशेष्यको बोध इति नैय्यायिकोद्धोषोभाष्याद्यनुसारिभिर्नोदत्तव्यः यास्कोप्याहभाव
प्रधानमाख्यातसत्त्वप्रधानानि नामानीति पश्य गृहोधावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म प्रधानं दृशिक्रियैव उक्तं च सुबंतं हि यथाने
कं तिङंतस्य विशेषणं तथा तिङंतमप्याहुस्तिङंतस्य विशेषणमिति एवं पचति भवतीत्यस्य पचि क्रिया भवतीत्यर्थः अयं तु विशेषः तिङंतोपस्थितायाः
क्रियायाः क्रियांतरं प्रति विशेषणत्वेपि शब्दाध्याहारवादे कर्मत्वं संसर्ग एव न तु प्रकारः अपदार्थत्वात् अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारत्वेपीष्टापत्तिः पचती

राम
४८

त्पदौ धातूपात्तफलस्यापीत्यमेवमतभेदेनव्यवस्था अतएवतत्समानाधिकरणेशोभनंपचतीत्यादौ द्वितीयेकवचनोत्पत्तिः अपिष्टोमेनयंजतइत्या
 दौतृतीयोत्पत्तिश्चसंगच्छतेनचदृष्टान्तेविशेष्यसमर्पकाद्दृष्टान्तिकेविशेषणसमर्पकाच्चकर्मत्वादिवाचिकायाः सुपूर्विभक्तेः प्रयोगोत्त्वितिवाच्यं धातु
 तिङं तयोरप्रातिपदिकत्वात् नैयायिकानां तु स्यादेषदोषः तथाहि धावंतं मृगं पश्येत्त्वत्धावतिमृगमित्यपि स्यात् न च अथ्यमासामानाधिकरण्ये श
 तृशोनचोर्नित्यत्वात् तमेव प्रयोगद्वुतिवाच्यं एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात् ननु तत्र वाक्यभेदस्यैव पश्येत्तत्र तमितिकर्माध्याहारात् पचतिभवतीत्या
 दितुपाकोभवतीत्याद्यर्थे अनिष्टमेवेति चेत् तमेव अध्याहारेणैव वा तत्तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात् त्वदीयानिष्ठामात्रस्या किंचित्करत्वात् अ
 पिच अपाक्षीदेवदत्तेविहिइत्यादौ शत्रादेः प्रसंगएवनास्ति एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्त्तिकादिसकलसंमतं न च तिङं तस्य लेक्रियाविशिष्टक्रियांतरवो
 धोन जायतएवेतिवाच्यं तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात् ईदृशेर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि न साधुत्वा नुशासनार्थं प्रवृत्तरेव तत्स्वीकारात् धातु
 संवंधाधिकारव्युत्पादिनेपुरीमवस्कंदे स्यादौ तस्यावश्यकत्वाच्च ननु सिद्धांते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वस्वीकारे तस्या असत्वरूपत्वं भज्येते
 तिचेन्न लिंगसंख्ययोः कर्तृकर्मंतरकारकस्य चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः कर्मत्वस्य प्रकारतया न भ्युपगमादेत्यन्यत्र विस्तरः अभिहितेत्त्विति चे
 न न्येवंपक्षमोदनं भुंक्ते इत्यत्रापि द्वितीयानस्यादि तिचेत् तमेव इह हि पचिभुजिनिरूपिते हे कर्मत्वशक्ती तत्र प्रधानक्रियानिरूपिता अनभिहितां शक्ति
 मादाय द्वितीयोत्पत्तः उक्तं च हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिगुणाश्रया तत्र प्रधानमनुसंध्यते प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेन
 मिधीयते यदागुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयत इति अतएव पक्षौदनोभुज्यते इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहिते प्रथमेव पुचेरप्राधान्यात् वस्तुतस्तु प
 त्काभुज्यत इत्यादौ कर्त्तृणः पचिभुजिभ्यां न युगपच्छब्दोन्वयः किंतु अन्यतरेण शाब्द अपरेणार्थः तत्र च प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते एव तद्यथापक्ता
 भुज्यते ओदनः किं पक्ता अर्थादोदनं यदा तु ओदनं पक्ताभुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्र अर्थादोदन इति गम्यते एवं चात्रैव द्वाभेदेन पूजयितुं शक्यते हरि

हर्षित्वेभ्योभयंसाधुप्राप्तानंदइति आनंदकर्तृकप्राप्तिकमीभूतइत्यर्थः यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह कश्चिदिति विषय इति यदितुवर्धित्विद्योरन्य
तरेण सहकर्मतयान्वयोविवक्ष्यते तदा द्वितीया स्यादेवेत्यवधेयं तृणास्पृशतीति यथा स्पृश्यमानस्य गंगादेरीक्षितस्य क्रियया योगः तज्जन्यसंयोगादि।
फलाधारत्वात् तथैवानीक्षितस्य तृणादेरीति भावः स्यादेतत् धातूपस्थाप्य फलशालिकर्मन्येवास्तु किमीक्षितानीक्षितयोः पृथक् कथनेनेति चेत् मैवंश्र
मेर्मीणावकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामिति सूत्रेण माणावकस्यापादात्त्वं प्राप्तं तद्वाधाय कर्तुरीक्षिततममिति वक्तव्यमेव एवं च द्वे व्योदासीनयोः संग्रहा
र्थे तथा युक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात् अनीक्षितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकं इदं त्ववधेयं ईक्षितानीक्षितयोः शब्दबोध एक रूप एव ईक्षितानीक्षित
देरधिगीडीदिवत्संज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेपि द्वितीयावाच्यकोटावप्रवेशात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् कर्मणि द्वितीयेमि सूत्रे हितं तत्सूत्रेणोक्तं कर्म
संज्ञाविहिताते सर्वतैनेन रूपेणोपस्थिताः तेषु च विधीयमाना द्वितीया आधारवाचिकालाघवात् क्रियाया धातुना कर्तुं शब्देव दत्तादिशब्दे लीभात् इ
ष्टतमत्वादेस्तु भानाभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह संसर्गः तथा च हर्याधारिकाया प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः यद्यपि कर्मणि कर्तृरि
अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारार्थ इति तुल्ये तथापि तन्निरूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चेति फलीभूतेशाब्दबोधे वेत्तव्य
एवं संगच्छते न चाधारतैव वाच्येति मंतव्यं तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यता वच्छेदकता पत्त्याऽतिगौरवान् कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसंभंगपत्रेश्च अतः
एव भाष्यकार आह सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैव तथा तिङामिति न च तिङ् भाष्यधर्ममात्रमर्थः कर्तृरिक्ततुलः कर्मणि चतयोरेव कृत्यत्वं खल
र्थ इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः पाचकोदेवदत्तः पक्वोदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकारश्च तस्मादिह घटादिशब्दानामि
वविशिष्टमेव वाच्यं आकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु कृत्यविधर्ममात्रं सर्वथापि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेन मर्हजरीयं हेयमेव न हिति ट् कृतोर्वैल
क्षण्यरूपपादं प्रपंचितं चेत् च्छब्दकोस्तु मेस्माभिरित्यलमियता परिगणनमिति तेन नटस्य गाथां शृणोतीत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः गां दोग्धीति गोसंवं

॥ धपयः कर्मकं दोहनमर्थः स्यादेतत् कर्तृरस्मिन्नतमं कर्म तथा युक्तं च नीलसितमिति सूत्राभ्यांगतार्थमेतत् तथा हित्यजनोपसर्जनं तथा जनं दुहेरर्थः
 दापनमंगीकरणं च याचेः विस्त्रेदनं पचेः इत्यादि एवं च धातुपात्रव्यापारविषयो भूतं यत्त्यजनदानांगीकारादितदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेव अ-
 तएव हि श्रौणो कर्तुर्गो कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया गत्यादि सूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धांतः अतएव चाकडारसूत्रे अपादानमुत्तराणि गंधोधिपयइ-
 तत्र परत्वात् कर्मसंज्ञेति भाष्यसंगच्छते पंचकंप्रानिपदिकार्थ इति पक्षे त्ववधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपत् विवक्षायां चेदं अधिभूताया गोसूत्रे त्रिषोऽधः पः सर-
 णानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठप्रेरणेत्यर्थोत् तथा च अकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् अत्रोच्यते कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषा-
 णामश्रीयादिति वत् षष्ठीप्राप्तातां वाधितुमिदं सूत्रं तथा चेह षष्ठीवत्संबंधमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितं अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पंचम्येव गोः शी-
 रविशेषणत्वे तु षष्ठीतेन गोः पयोदोग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव एवमप्रेष्यं यत्तु प्राचोक्तं दुह्या व्यर्थं रूधिप्रच्छचिब्रूशसु जिकर्मयुक्नीहृकृष्णं यवह-
 दंडग्रहमुष्यचकर्मभागिति अत्रेदं वक्तव्यं ग्रहेः पाठो निर्मूलः जग्राहयुतं रूशक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तं इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं
 तथापि संदर्भाशुद्धिः तथा हि दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराशयेनेह पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषलक्ष्यत्वं तत्त्वार्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्यकर्मणि स्युः गौणे वे-
 त्याकांक्षायां स्वयमेव पठितं न्यादयोऽप्यंतनिष्कर्मगत्यर्थं मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यांति दुह्यादिगौणे न्येतुं यथारूचीति एवं च दंडिमंथिभ्यामपि मुख्ये स्यात्
 तथा च गतीः शतं दंडं तामिति भाष्यं विरुध्येत् शतं सत्रप्रधानं न गतीः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवंतीति वाक्ये शिष्यात् दंडिश्चेह ग्रहणार्थो न तु
 निग्रहार्थः अतएव सत्रसमुदाये वाक्यसमाप्तिः गुणानुरोधेन प्रधानाद्धतैरसंभवात् तथा मंथेरपि प्रधाने स्यात् इष्यते तु गौणे तथा च मारविः येनापविद्ध-
 रप्रामाणिकः पाठ इति तद्वभसात् तथा हि कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे दहिं पच्योर्वहलं सकर्मकपोरिति वाज्जिकेतद्वाप्ये च पचेद्विकर्मकता लभ्यते कैव्यटहर-

म. सु.
५०

दत्ताभ्यां च तत्रैव स्फुटीकृता माधवोप्याह जयतेः कर्तृते मथे मुपेर्दंडपतेः पचेरित्यादि उदाजहार च तंडुलानेदनं पचतीति यत्र अकथितं चेति सूत्रे हरदत्ते
नोक्तं अकथितशब्दा यद्यप्रधानार्थो गृह्यत तदा पाणिना कां स्य पात्र्यां दोग्धिपय इत्यत्र पाणि कां स्य पात्र्योरपि स्यात् करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादि रवका
शः न हितत्रास्य प्रसंगो दुहादिपरिगणनादिति तत्तन्मतांतरमि प्रायेण अन्यथा उदाहृतस्वपरग्रंथविरोधादित्यास्तां तावत् शतं जयतीति जि अभिमवे यत्र जि
जय इति व्याख्यातं तन्न तस्या कर्मकत्वात् यद्यपि जयत्यादयो भाष्ये न पठितास्तथापि चकारेण संगृह्यत इति कैयटः अर्थनिवंधनेति न तु स्वरूपाश्रया अह
मपीदमचोद्यं चोद्य इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः तथा च भट्टिः स्यात्सुखेण स्मेरमुखे जगाद मारिचमुच्चैर्व
चनं महार्थं कालिदासोपि शिलोच्चयोपि क्षितिपालमुच्चैः प्राप्या तमेवार्थमभाषते व भारविश्च उदारचेता गिरमित्युदाहृतं द्वे पायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति स्वंचा
नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका बोध्याः देश इति कुरूपचालादिरेवेह गृह्यते तेनाधिशीङ् स्यात्सामित्यादेर्न वैयर्थ्यं गोदाहमिति न चेह कालत्वात्सिद्धिः लोके का
लत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात् तेन घटमास्त इत्यादि न भवति यत्र प्राचोक्तं अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यां द्वितीयेति केचित् नदीमास्ते
इत्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कर्मसंज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि त्वादयो न स्युः आस्पते मास इति यथा केचिदित्यप्यसंगतं द्वितीयायां न्यस्य संमतत्वात् नदीमित्युदाहर
णमसंगतं ग्रामसमूहं कुर्वोदितरेव देशः ननु प्रदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात् अध्वेति च न्यूनं अध्वानं स्वपितीति प्रसंगात् अतएवाकरे
अध्वानं तव्यत्वेन विशेषितः गंतव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातं गतिबुद्धिप्रत्यवसानं भक्षणं शब्दकर्मकाणामिति शब्दः कर्म
कारकं येषां तेषामित्यर्थः न त्विह कर्तरिकर्मव्यतिहार इति वत्कर्मशब्दः क्रियापरः कृत्रिमेकार्थसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च अन्यथा हि गतिबु
द्धिप्रत्यवसानशब्दार्थकर्मकाणामित्येवावश्यं नियमार्थं चेत्तत्सूत्रमिति प्राञ्चः गिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थो दीनामेव कर्तुरिति तेन पा
चयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थे प्रतिकर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीयासिध्यति उक्तं च गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात् प्रवणं कर्म

तांगतः नियमात्कर्मसंज्ञायास्वधर्मेणाभिधीयते इति कर्तुः स्वधर्मेणात्तीसयेत्यर्थः ननु णिजर्थे प्रतिकर्मत्वं वाधित्वा प्रकृत्यर्थे प्रतिकर्तृत्वं परत्वादेव सि-
 द्धं अंतरंगत्वाच्च स्वकारकविशिष्टाहिक्रियाणिजर्थेन संवध्यते हेतुमतिणिज्विधानात् कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् अतएवोपजीव्यापिकर्तृसंज्ञाएवं च परत्वा-
 दंतरंगत्वादुपजीव्यतयापि च प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितेति चेत् अस्त्वेवं लक्ष्यस्य निबोधत्वात् नियमसूत्रमिदमिति ग्रंथानां का गतिरि-
 ति चेत् ऋणु णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्यां कर्मसंज्ञायाः प्रावल्यात् विप्रतिषेध एव नास्ति अंतरंगोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रतिन प्राव-
 प्रयोजयतः इत्याशयेन ग्रंथानामुक्तिः संभवः अर्थप्राधान्यपुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयं शत्रुनिति स्वर्गकर्मकं शत्रुविष्टं यद्गमनं तदनुकू-
 लोयन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मगतिरित्यर्थः नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुं राप्सिततमं हि कर्म न च शत्रवः कर्तारः तेषां गत्यादि सूत्रेण कर्मत्वादिति चे-
 त् मैवं कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतंत्रस्योपलक्षणे स्वातंत्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येव न चोपलक्ष-
 णत्वे प्रमाणभावः प्रधानकर्मण्यास्येयेलादौ नादुर्द्विकर्मणां अप्रधाने दुहादीनां इत्युक्त्वाण्येते कर्तुं श्च कर्मण इति वदतो भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणा-
 त्वात् न हितलक्षणं विना णिजं तानां द्विकर्मकता लभ्यते येन ण्येते कर्तुं रिति वचनं सावकाशं स्यात् ननु स्वतंत्रे संकेति तस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति चेत् सं-
 शंतरामुपहिते संकेति तस्य तदुपहितसाधारणे स्वतंत्रमात्रे सेत्यवधेहि नीवस्योरिति यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूतप्रा-
 पाणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिमत्त्वा प्रतिषेध उक्तः नियत्रिति नियंतापशुप्रेरकः ननु सारथिरेव तेन बाह्ययतिर्वंसीवदोनयवान् इति सिध्यति अ-
 निषेध इति प्रयोज्यः कर्मनिवक्तव्यमिति फलितोर्थः सूत इति नियंता प्राजितायं तासूतः क्षत्ता च सारथिः आदयतीति अकत्रेभिप्राये फलेशेषात्कर्तार-
 तिपरस्मैपदं कर्त्रेभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदमेव तदपवादस्येति गरणचलनार्थे भ्यश्चेत्यस्य अदेः प्रतिषेध इति निषिद्धत्वात् तस्य मिति क्षेत्रस्यानां
 यवानां भक्ष्यमाणां हि साद्रष्टव्या तस्यामवस्थायां ते वांचेत नत्वात् स्मारयतीति यनुणे रणाविति सूत्रे स्मर्यत्येनं वनगुल्मस्त्वयमेवेत्युदाह्रियते तत्र भ्रूष्य

यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मभूते गंधमाल्यइति विग्रहार्थः तथापि ७
 युजानाः पराक्षाः यजुःप्राचा अयत्रं दशब्दाय वेजं नेत्युक्तं तत्र अयनेरुक्तिस्तान्निसेल्लेव क्रंदद्वेजोस्तु शब्दक्रियत्वमात्रेण प्राप्ति संभावमावस्तु न तु
 नासौ सार्थः इत्युक्तं यदपि शुभ्रहृदशामितिकर्मत्वमुक्तं तत्र दशग्रहणं प्रामाणिकमेव शृणोते तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धं ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सु-
 धाकरादीनां संमते तथापि बहुना संमते अवयव अजिग्रहतं जनको धनुस्तत् इति भट्टिप्रयोगं अजिग्रहतवोधितवांस्ति इति व्याचक्षुः तथा अयाचितारं
 न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेत्यत्र ग्राहयितुं उदासत्वेन बोधयितुमिति युक्तं चैतत् ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जाया प्रतिग्राहितं गंधमाल्यामित्या-
 ययेति विग्रहः जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गंधमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मैवमित्यर्थः अन्यपदार्थो तर्भावो वविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैव
 कार्यभाषकत्वेनातु अभिवादिदृशोरिति अभिवाद्यते रप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयं अभिनिनेरत्या च तस्त्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं ईदृ-
 दसमुदायविवक्षा यमित्याह संधानपूर्वस्येति तेनेहन निविशते यदिश्च कश्चिस्वापदे इति कचिन्नेति एष्वर्थे धमिनि विष्टानामिनि भाष्यप्रयोगश्चेह
 प्रमाणं उपपदविभक्तिमाह उभसर्वतसोरित्यादिना उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदंतयोगे द्वितीयाकार्येत्यर्थः अत्र प्राचः उभशब्देनोभयशब्दो संस्प-
 शः गवित्ययमाहेति वदिति प्राचः तन्न तथा सति अपदांततया दृष्टांते लोपः शाकल्यस्येत्यस्येव दार्ष्ट्यं तिकेजस्त्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसंगात् न चायं गवा-
 रांतं एवेति भ्रमितव्यं कस्यच दइति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्य असंगतिप्रसंगात् तस्मात् धिगिति विभक्त्यंतमेव प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्सुपो-
 लुक् उभयतः कृत्स्नमिति कृत्स्नस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः आद्यादित्वा नसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यं नाम्नादिर्धेवसंबन्धः सर्ववाक्ये

स्वस्थितः सामानाधिकरण्येन वक्ष्यावापि क्वचिद्भवेत् इति वृद्धोक्तौ वक्ष्यो ग्रहणं तदपवादविभक्तेरप्युपलक्षणं द्विधेत्युक्तिः सामानाधिकरण्यवैष्यधि
 करण्यभ्यां निर्वासा वक्ष्यो तदपवादयोरेककोटितया वाधिकृताभक्तमिति तस्य निश्चयेत्यर्थः कथं धिक् नूत्नं संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवो
 क्तं तयाधिकशब्दयोगाभावात् क्रियापदं च क्वचिद्भुतं क्वचिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत् तथा च पूर्वसंबोधकं निषिद्धाचरणादिनिश्चयमिति वाक्यार्थः एतेन हाता
 तहादेविधीरो भवेत्यादिव्याख्यातं यत्वाहुः उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादि
 तितन्मदं संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिः संभवाभावात् देवप्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तृति चेत् नैता कृता कारकविभक्तिं त्वं लभ्यते किंच देवत्वां भ
 जेत्वां भजंतीत्यादौ संबोधनस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तां तावत् उपर्युपगच्छति कथं तर्हि उपर्युपरिबुद्धीनां चरंतींश्चर बुद्धयः उच्यते उपरिबुद्धीनां उ
 त्तान् बुद्धीनां उपरिचरंतीत्यर्थः एवं च आग्नेडित्वाभावान्न द्वितीया यद्वा प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणं तेन वीप्सा
 द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तददर्शयति अभितः परित इति प्रतिभातीति एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु क
 र्मप्रवचनीयः अत्र रात्वात्ममिति तव मम च मध्ये इत्यर्थः सामर्थ्यादिति अत एव हेतुत्वपर्यंतमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियत इति भावः न दीम
 न्बिति द्वितीयायाः संबोधोऽर्थः स चेहसा हित्य रूप इति अनुनाद्योत्यते लक्षणेऽर्थं वृक्षं प्रतीति वृक्षसंबंधि यो न नमर्थः संबंधश्च स्वस्य लक्षणभाव इति प्र
 त्यादयो यो तयंति भक्तो विष्णुं प्रतीति विष्णोर्भक्तेः श्रविषयविषयिभन्वः प्रत्यादियोत्यः लक्ष्मीरिति लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हारेण सह स्वस्वामिभावः वृक्षं
 लक्षणादयो विषयतयोपाता इति व्याख्यातमाकरे पंचम्यपाङ् परिभिरिति तु न भवति वर्जनार्थेनाप्येतेन साहचर्योत्तममभिध्यादिति मम भागः
 स्यादित्यर्थः ग्रामभिध्यादित्यपि प्राञ्चः प्रत्युदाहरंति तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया अत्र मम भाग इत्यर्थः

म.सु.
५२

पर्यवसानात् अभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वं पूजायां चेति सुः पूजायामिति पूर्वसूत्रात् पूजाग्रहणमनुकृत्य ते कालाध्व-
नोः अंतर्वियमश्च त्रिक्रान्तो अत्यंतः स चासौ संयोगः निरंतरसंनिर्कर्ष इत्यर्थः द्वितीयास्यादिति श्रुतत्वात् कालाध्ववृत्तिभ्यामेव मासस्वेति कृत्वोऽर्थप्रयोगे
कालेधिकरण इति षष्ठीत्याहुः तत्र तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरहो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् तस्मादिह षष्ठी शेष इति सू-
त्रेणैव षष्ठीति तत्त्वं ॥ इति द्वितीया ॥ स्वतंत्रः कर्त्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थे प्रति आश्रयत्वं स्वातंत्र्यं आह च धातुनोक्तक्रियैर्नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यत इति सा-
धकतमं करणं प्रकृष्टेति यद्वापारानंतरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्र कृष्टं उक्तं च क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनंतरं विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्र दास्मृत-
मिति विवक्ष्यत इत्यनेन स्यात्पादीनामपि वैवक्षिकं करणत्वमस्तीति ध्वनयति आह च वस्तुनस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितं स्यात्पापच्यत इ-
त्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति अयं भावः कारकत्वं तद्वाप्यकर्तृत्वादिसंबन्धं च वस्तु विशेषे विशेषण विशेष्यभाववन्नव्यवतिष्ठते न हि गोस्सर्वे प्रतिगो-
रे वस्तु चित्प्रत्यगौरिति वत् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचं तथा च कयाचित् धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्यु-
पात्तव्यापारस्य अयतया विवक्षितः कर्त्ता व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्मकर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेनाश्रयोधिकरणपच्यर्थी व्यापारश्चानेकधा ए-
वं च पचेरधि श्रयणतंडुलावपनैधोपकर्षणादिनात्पर्यं कत्वेतदाश्रयोदेव दत्तः कर्त्तान्वलनतात्पर्यं कत्वे एधाः कर्त्तारः तंडुलधारणादिपरत्वे स्था-
ली कर्त्री अवयवविभागादिपरत्वे तंडुलाः कर्त्तारः स्यात्पापच्यतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थालीकरणमेव ननु कर्त्तृदेवदन्तादिव्यापार-
स्यैव तद्वात्तत्वात् तथा आदिस्वादिव्यामुपात्तेऽर्थप्रयोज्यः कर्त्ता तस्मिन्नेवार्थे भक्षयति नोपात्ते कर्म अधिपूर्वैः शीजदिप्रिरूपात्तेऽर्थे आधारः क-
र्मकेवलैरूपात्ते अधिकरणमित्यादिरूपेण न ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे कर्त्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्त्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ उक्ति-
संभवाभावात् एतेन परस्मैवेत क्रियाजन्यफलशालिकर्मत्वं चेत् अपादानेऽतिव्याप्तिरित्याशंक्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तदिति परिष्कु-
दे

एम
५२

तोपि प्रत्युक्तां ग्रामंगमयति देवदत्तमित्यादौ गंतारि अव्याप्तेः तन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तथात्वानवच्छेदकत्वात् तत्राणि चो व्यापारार्थत्वं न तु प्र-
 कृतेः तत्त्वे वा पाचयत्यादि प्रयोज्यक तैर्यतिव्याप्तेः तत्र पारिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनक्लाद्यवस्थितमिति चेत् अपादानेऽपि तर्हि तन्ना-
 स्तीत्यवधेदि एकसंज्ञाधिकारे अनवकाशयासावकाशयावाधात् अतएवात्मानमात्माहंतीत्यादौ पर्याकृतैः संज्ञाया कर्मसंज्ञावाधमाशंक्याहंकारादि-
 विशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये रामेणेति इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतेन तथापि कदुपस्थितानां विशेषणतेनैव
 सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृत्समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः तथा च रासनिर्णयो व्यापार-
 स्तद्धिषयीभूतवाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयोवालीति वाक्यार्थः यत्तु वाजपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादिति निर्दिष्टापत्ति-
 ग्रस्तकर्तृकरणे कृतावहुलं कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादि सूत्राणां कृतप्रकृत्यर्थेन कारकान्वयं विना उक्तिसंभवस्येवाभावादिति सुधीभि राकृत्यनीयं अना-
 मिहिते किं ह्यभिः करोति जीवंत्यनेन जीवनः शाब्दिकः शब्ददुर्दुरं करोतीति ठक्कृतं विश्वेन कृतं विश्वः विश्वकर्म कृत्याश्रय इत्यर्थः अपरार्थवद्ब्रू-
 हो व्युत्पत्यंतरस्वोकारात् यथा चैतन्यथावश्यते प्रकृत्यादिभ्य इति आकृतिगणोयं तेन नास्मासु तीक्ष्णश्रितेन दंत इत्यादिवोध्यं द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः
 द्विद्रोणं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः द्रोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः चादिति करणशब्दानुवृत्त्यापरिक्लृप्त्येण संप्रदानमित्युत्तरसूत्रस्यान्यतरस्यां ग्रहणा-
 पकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्याकरणे तृतीये चेतुभयं सिध्यति मनसः संज्ञा-
 गामित्यलुक् किंच अक्षेर्देवयंत यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वादणिकृत्युषौ कर्मत्वं न अणावकर्मकादिति परस्मैपदं च नतिसिद्धं तः यत्तु प्राचा कर्मसंज्ञावा-
 स्यादिति व्याख्यातं तदा करविरोधादुपेक्ष्य स्यादेतत्करणसंज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः करणेऽप्युट् कर्मसंज्ञायामुदीव्यं ते अक्षाः कर्मणि लट् अक्षेर्दी-
 व्यतीत्यत्र तु संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसंगे परत्वात् तृतीये वस्यात् न तु द्वितीयेति चेत् अत्राहुः कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानं तस्यान-

म.सु.
५३

वकाशत्वात् द्वितीयेति ननु दीव्यं ते क्षादित्यत्र कर्मण्यभिहितेऽपि करणत्वस्यानभिधानात् तृतीया स्यात् तथा देवना अक्षादित्यत्र त्युदाकरणस्याभिधाने
पिकर्मणो नभिधानात् द्वितीया स्यात् मेवं एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वयार्थोपगमिनी तथा च उभयत्राप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वं सहयुक्ते पुत्रेणोति पितुर
त्रक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य तु आर्थे इति तस्या प्राधान्यं अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुं न चैवंपितुरपि तृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अंतरंगत्वा
त्प्रथमोपपत्तेः पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्रावल्याच्च येनो गविकारः अंगशब्दः अर्शे आद्यजंतः तदाह अंगिन इति येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थ
भूतो वयव एव गृह्यते संनिधानात् सचार्थाद्वि कृत एव गृह्यते न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति तदेतदाह येनो गेन विकृतेनेति संजानीत इ
ति संप्रतिभ्यामनाध्यान इति तद् कृद्योगे परत्वात् षष्ठीपितुः संज्ञाता यत्तु हरदत्तेनोक्तं आध्याने परत्वादधीगर्थेति षष्ठीमातुः संजानीतीति तन्न तत्र शे
षाधिकागमद्रव्यादीति उक्तं च द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति च फलमपीति एतच्च प्रत्य
यइति सूत्रे कैयटे स्पष्टं एवं च तदर्थं चतुर्थ्या सहैयं तृतीया विकल्प्यते अध्ययनाय वसति अयं तु विशेषः अध्ययनस्य फलेनेहामेदं संसर्गः उप
कारकत्वेन सहतु निरूपकतेति गम्यमानेति ननु श्रूयमाणे वेत्याग्रह इति भावः साधनेति साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थं प्रतीतिभावः माच्यपत्तायेति गा
णान्य नैवीदित्यत्र तु यतध्वमिति शेषः अशिश्वेति एतच्च दणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन न ज्ञाप्यते इति तृतीया अन्वर्थसंज्ञावलेनाह दानस्येति ते
न अज्ञानयति ग्रामं ह संनिदधाति वृक्षे इत्यादौ नाति प्रसंग इति भावः दानं च अपुन ग्रहणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं अतएव राजकं
स्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति तत्र हि ददाति भीक्तः एतच्च वृत्तिमतं भाष्यमतं तु नान्वर्थतायामाग्रहः खंडिकोपाध्यायस्तस्मै च येन ददातीति प्रयोगात्
राजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यं न चैवमज्ञानयति ग्राममित्यत्रापि प्रसंगः यमभिप्रेतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणो
शेषत्वं लभ्यते ग्रामस्य च अज्ञां प्रतिशेषित्वं नास्ति दानीय इति बाहुलकार्त्तप्रदाने अनीय रूच्यर्थानां प्रीयमाणाः प्रीयतर्पणे अस्मात्कर्मणो लभ्यते

राम
५३

यरोचतेइति हरिंप्रीणयतीत्यर्थः कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनं प्रीयमाणः किं देवदत्तायरोचते मोदकः पथि अत्र पथो माभूत् श्लाघन्नुदः श्लाघाम
 तिः कृष्णाय श्लाघने कृष्णं स्तौतीत्यर्थः अन्यत्वाद् कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते हि नीयेनुकारकये प्रती
 तषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं हुत इति सपत्नीभ्यः कृष्णं हुवाना तया हुत्या तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः यस्य कस्यचित् हुतमिति वा तिष्ठत इति स्थित्या
 स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः प्रकाशनस्येयास्य योरिति तद्धारे रुज्जमणोः षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं स्पृहेरीक्षितः परत्वादिति तेन परस्परं स्पृहयितुं शो
 भं स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः इत्यादिसिद्धं यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी तेन कुमार्यद्वकांतस्य त्रस्यंति स्पृहयंति चेति सिद्धं एतच्च सर्वं हरदत्तादिरी
 त्योक्तं वाक्यपदीयहेलाराजग्रंथयोः स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञायाः शेषस्याश्ववाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं तन्मते स्पृहणीयमित्यत्र हीनीय इति व
 त् संप्रदाने कृत्यः कुमार्यद्वत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कांताय स्पृहयंतीति व्याख्येयं क्रुधद्रुह क्रुधकोपेद्रुहद्रोहे ईर्ष्य ईर्ष्यायां असुप्रतिकं डादिय
 गंत एवामर्थ इवाभ्योयेषां धातूनामित्यर्थः तत्र क्रोधाः सर्वेः द्रोहोपकारः ईर्ष्या असहनं असूया तु गुणेषु दोषारोपः क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्वागेष
 ष्ठी प्राप्ता अन्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता रधीक्ष्योः कारकमिति कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः एकसंज्ञाधिकारात् न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभि
 प्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः कृष्णसंवधि शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थभ्युपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः अनुप्रतिगुण इति श्रान्तस्यानुकरणात् षष्ठी होत्रे इति क
 र्मेत्वे प्राप्ते परिक्रपणे क्रयोधनाद्यर्पणेनात्यंतिकस्वीकरणं तस्य सुस्मिपं परिशब्द आचष्टे तच्च नियतकालं ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे नियतेति भृत्या
 वेतनादिना तादर्थ्य इति तस्मै कार्यपेदंतदर्थकारणं तस्य भावस्तादर्थ्यव्यजा उपकारकत्वरूपः संबंधोभिधीयते कृत्तद्वितसमासेभ्यः संबंधामिधानं
 भावप्रत्ययेनेति सिद्धं तात् उपकारकत्वं च अनेकधा तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति भक्तिज्ञानायेति ज्ञानात्मना परिणामत इत्यर्थः प्रकृतिविरुद्धा
 भेदविवक्षायां विवृतिवाचकाच्चतुर्थी अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव भक्तिज्ञानं कत्यत इति यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरुपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञा

नस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानेकल्पने कृषीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह संपद्यतइत्यादि उत्पत्तेनेति प्राणिनां शुभाशुभसूचकोभूतविकार उत्पत्तः तेन ज्ञापितः यैवर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः वातायेति वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः हितेति समासविधानात् ज्ञापकादिति भावः एवं सुखयोगेष्विबोधं तु मुनराबुलौक्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्यैव फलतीत्याशयेनाह क्रियेति क्रियाफलकं क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः तुमुन इति एबुलोप्युपलक्षणं फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहरक इत्यपिविवेचिणी बाधकाभावात् कर्मेणीति तथाच द्वितीयाः पवादोयमिति भावः यत्तु प्राचा व्याख्यातं अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणियथा स्यात्प्रयुज्यमानस्य माभूदिति नियमार्थं सूत्रमिति तन्न अप्राप्तस्य नियमायोगात् न च तादर्थ्य इति प्राप्तिः नहि फलार्थायानक्रिया किंत्वाहरणार्था आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् तुमुनोभाव एव विधानात्तदर्थस्य भाववचने सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह इति सूत्रेणेति न च तादर्थ्य इत्येव गतार्थतो शंकाभाववचनेनैव तुमुनेव तादर्थ्यस्य चोति तथा प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा प्रसंगान् यत्तु प्राचोक्तं भाववचनादेव यथा स्यात् प्राचोक्तं ब्रजतीनिष्वलंता न्माभूत् इति नियमार्थमिदं सूत्रमिति तन्न एबुलंते कर्तुः प्राधास्यात्क त्त्तोरं प्रतिचतादर्थ्यभावात् गुणीभूतपाकस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात् ननु षष्ठ्यपीतिकुतः षष्ठेवास्तु अलंशब्दस्तु पर्याधीनार्थकस्य कस्य ता मि-
त्याशंकाहतस्यैव प्रभवतीति नत्वा तृणमित्यादि ननु तृणादिव तयुष्मच्छब्दादपि पक्षे च तर्थाभाव्यं मैवं अनादर इति कर्मणो विशेषणं अनादर इति कंयत्कर्मैति तादृशं च तृणमेव ननु युष्मदर्थः इति चतुर्थी ध्रुवमिति ध्रुवगतिस्थैर्ययोः अस्मात्कुटादेः पचाद्यध्रुवस्थैर्वै इति पाठे तु इगुपधलक्षणाः क्रुः ध्रुवं स्थिरं प्रकृतधातृपातगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः तच्चार्थादवधिरेवेत्याह अवधिभूतमिति धावत इति इह क्रियाविशिष्टस्याप्यवधिप्रकृतधातृपातक्रियायां प्रत्यवधित्वं न विरूध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सूधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानात् एकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्याप्युपादानत्वं न विरूध्यते उक्तं च अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा चलं ध्रुवमेवातद्धवेशात्तदुपादानमुच्यते पततो ध्रुवस्य वा श्वोयस्मादश्चात्यतत्प्रसृतस्याप्य

अस्मिन्पतनेकुड्यादिध्रुवमिष्यते मेयांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् गिति पर्वतात्पततोऽस्मात्
 ततोऽप्यत्रतुपर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्च सत्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमित्यर्थः पंचम्यर्थेवधौ अमेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणं प्रत्ययार्थस्तु
 क्रियायां सचधर्मानुधर्ममात्रं विभक्त्यर्थे विहितस्य बह्व्रीहेर्धर्मपरताया निर्विवादत्वात् उद्धृतोदनास्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्वरणवृद्धिभूते
 त्यर्थः जुगुप्सेति भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य सूत्रेण सिद्धिमाहः एवमुत्तरसूत्रेऽपि भीत्रा कथं तर्हि कस्य विभक्तिर्देवा
 श्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणं अत्राहुः कस्य संयुगे इति न चैवं संयुगस्यैवापादानं संज्ञापतिः परया अधिकरणसंज्ञया बाध्यात् अधिकरणत्वावि
 वक्षायां निष्ठापतिः अध्ययनादिति अध्ययनसंबन्धिनोऽप्यनिरित्यर्थः जनिकर्तुः जनने जनिः उत्पत्तिः इज्जन्तादिभ्य इति जनेर्भाव इज्जन्निधिसिभ्यामि
 ण इत्युणादि सूत्रेण इण्वा जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः तस्याः कर्त्तृतिशेषवृत्त्या समासः तथा च धात्वन्तरयो गेऽपि भवति अंगादंगात्संभवस्येति यथा
 तदेतदाह जायमानस्येति एतेन इक्षुशितयोधातुनिर्देशे इति इकानिर्देशो यमित्याश्रित्य गमदनेत्युपधा लोपप्रसंगमर्थो संगतिः समासानुपपत्तिश्चाद्वा
 वयंतोमीमांसावार्तिककाराः समाहिता इति भावः इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति हनिकृन्मत्तं पुत्रात्प्रमोदाजायुव इत्युदाहरणात् उपादा
 नमात्रपरमिति तु भाष्यकैर्यदमत्तं तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह ब्रह्मण इति ब्रह्माहिरण्यगर्भः सच हेतुरेव न तूपादानं किंच ब्रह्ममायाशवलं त
 द्विसर्वकार्योपादानमिति वेदांतसिद्धांतः भुवः भवने भूरिति संपदावित्वाद्वावेकिप् पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपिकर्तृग्रहणमनुवर्तते तत्स्वरितत्वादित्या
 ह भूकर्तृरिति प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः त्यज्जोपेदति त्यवंतस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः यतश्चेति यदवधित्वेनाश्रित्या ध्वनः कालस्यवानिर्मा
 णं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः तेन पंचम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मयमाणा ध्ववाचिनः प्रथमा सप्तम्योस्तः कालादिति तद्युक्तादित्यपेक्षं ते प्र
 पंचार्थमिति न च इतरस्त्वन्पनीचयोरित्यमरोक्तेनीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यं अस्मात्तारामं होवेत्यादाविव पंचमी विभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् य

म.सु.
५५

नुदतरइति निर्दिश्यमानप्रतियोगिकएव प्रयुज्यते तद्यथा चैत्रः शूरः इतरः कातरइति अतो नायमन्यार्थइति तन्मदं प्रतियोग्याकांक्षायाः उभयत्रा-
तुल्यत्वात् उदाहृतकोशविरोधाच्च ऋतेरुक्तादिति कथं तर्हि पुरुषाराधनमृतेइति प्रमादोयमित्येके अन्येतु उभसर्वतसोरित्यत्र दृशिग्रहणानुचै-
त्रयावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापिसाधुरित्याहुः युक्तं चैत्रं ऋते द्वितीया चेति चांद्रसूत्रात् प्रभृतियोगइति प्रभृत्यथयोगइत्यर्थः तथा च
कार्तिकाः प्रभृतीति भाष्यं विद्वत्सूत्रं कैयटः प्रायुक्तं ततः आरभ्येत्यर्थः इति वचनग्रहणादिति वचनग्रहणसामर्थ्यादवेधिमात्रे विवक्ष्यते तेन विनेति वि-
शेषणं शस्तुनेति भावः यद्वा मर्यादेति शब्दोच्यते यस्मिन् तत् मर्यादावर्जनं आह मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं तत्र यः आह इष्टः स उक्तं संज्ञक इत्यर्थः परि-
हरेरिति परेर्वर्जने वा वचनमिति वार्त्तिकस्य द्विर्वचनाभावः परिरक्षेति अत्र पंचमीविधौ वर्जनार्थेन अपेन साहचर्योदिति भावः प्रतिनिधिप्रतिदा-
ने च अस्मादेव निर्देशादाभ्यां योगे पंचमीत्याहुः मुख्यस्याभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं अकर्तुरि पंचमीस्या-
दिति तृतीया पवादोऽयं शक्तेनेति शतमिह उक्तमणी पधार्यमाणत्वात् एतत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेण कर्तृसंज्ञं च योगविभागादिति एतच्च हेतुमनुष्येभ्य-
इति सूत्रे हरदत्तप्रथेस्पष्टं स्त्रिया चेति बाहुल्यकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति वार्त्तिकनिर्देशो पीहज्ञापकः पृथग्विना समुच्चयार्थमिति निपातानामनेकार्थत्वा-
दिति भावः पंचमीति तत्र मंडूकसुत्या पंचमी द्वितीया तु सन्निहितैव दूरं दूरादूरेण वेति इह सप्तम्यपि वक्ष्यते किंच दूरं इति का

र्थेभ्य इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्तमानाह धिक्कर-
णेष्वेभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यं तथा च प्रयुज्यते दूरादावसथान्मूत्रमिति आवसथस्य दूरमित्यर्थः असत्वेति सत्त्वचनत्वं च तद्विशेषकत्वं सत्त्वस्य
भानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह दूरः पंथा इति एतेन करणे च लोकेति सूत्रे करणे किं क्रिया विशेषणं कर्मणि भाभूतं लोके च
लति क्रियानद्रव्यमिति प्राचाग्रंथोपि व्याख्यातः यत्तु तमनूयक्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावाच्चिंत्यमित्युक्तं देवचिंत्यं धातुवाच्यायाः क्रियायाः

राम
५५

असत्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः कृदभिहितः भाववच्छिन्नसंख्याद्ययोगित्वमात्रेण तदुपपत्तेः यद्यपि हतशायिकाः शुभ
 अंत इत्यादौ भाष्ये संख्यान्वयः स्वीकृतः पचति भवतीत्यादौ कर्तृकर्मत्वान्वयश्च तथापि लिंगस्य कारकांतरस्य चाभावो निर्वाध एव उक्तं च क्रिया न स्व
 तेलिङ्गक्रियानाधारकारकैः असत्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यता ॥ इति पंचमी राज्ञः पुरुष इति प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रतिप्राधान्यादप्रधानादेव ष
 ष्ठी तदर्थश्च पुरुषे विशेषणं प्रधानानुन षष्ठी उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च पुरुषशब्दे हियथायथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकात् किं वा यदा
 तु नैवं तदा पुरुषशब्ददपि षष्ठी भवत्येव यत्तु अप्रधानं शेष इति तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रेण शुक्लो घट इत्यादौ विशेषणेषष्ठी प्रसंगात् न च प्रथमया बाधः
 तस्याः प्राधान्ये च रितार्थत्वात् कर्मादीनामपीति यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति तद्विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपि न्यायसिद्धमिति
 भावः सतामिति एवं च न पुंसके भावे कस्य योगे शेषत्वविवक्षायां चेति तृप्पर्थानां करणेषष्ठी चेति च प्राचां ग्रंथे पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति भावः सर्पिष इति
 शो विदर्थस्य कंठो अधीगर्थदपेशां कर्मणि कृत्रः प्रतियत्ने रूजार्थानां भाववचनानामन्वरेः आशिषिनाथः जासिनि प्रहरणाटक्राथपि बां हिंसायां
 व्यवहपणोः समर्थयोः कृत्वर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इत्यष्टसूत्री तु नेह साख्याता तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् तथा हि तत्र शेष इत्यनुवर्तते शेषत्वेन
 विवक्षिते च करणदौ षष्ठी सिद्धेव तदयमर्थः इह षष्ठेपवनतु तल्लुक्तया च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति तथा च वार्तिके प्रतिपदविधानाचेत्यादि
 हरिश्चाह कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रियेषु नः प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति तेन शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्य
 समस्तान्येव साधूनि हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि तत्र च कारकपूर्वकत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः शेषष
 ष्ठा समासे त्वंतो दातृत्वं स्यात्तच्चानिष्टं तथा च स्वरार्थे यमष्टसूत्रीति परमनिष्कर्ष किंच मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलं न हित अकारक षष्ठी
 लभ्यते न लोकेति निषेधात् आह च निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति एवं स्थिते वृत्त्यादिबुद्धग्रंथेषु इ

हप्रकरणं उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यद्यन्तिदं तं दृश्यते न तत्सर्वमुपलक्षणात् यानेयमिति हरदत्तादयः सर्वनामस्त्वृतीयाचद्वहसर्वनाम्न इति षष्ठीत
 दाहसर्वनाम्नः प्रयोगे इति पंचम्यानुहेतुशब्दात् षष्ठीतृतीयेन स्यातामिति भावः निमित्तप्रयोगेति पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति एवमित्यादिना प्राचानु
 किमर्थमित्युदाहृतं तन्न किमः क्लीबत्वं दुर्लभं सामान्येन पुंसकृतं समासिवा आश्रित्य कथं चिद्धानेयं असर्वनाम्न इति निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदंश
 नमिति वार्तिकं हि वृत्तिकारणयद्यपीहोक्तं तथापि भाष्यकृता हेता कित्यत्र पठितं तेन सर्वनामा प्रयोगेऽपि प्रवर्तते किंतु प्रायग्रहणात् तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः
 बर्हमानस्तु प्रथमामर्थान् चति यच्छतसर्थे प्रत्ययेन पंचम्या इति कथं तर्हिततः पश्चादिति ततः पश्चात्संस्पतेष्वस्यते चेत्त्रिभाष्यप्रयोगात् पश्चाद्योगपंच
 म्यपि प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं एनपाकथं तर्हितत्रागारं ध्वनप्रतिभृद्वादुत्तरेणास्मदीयमिति उत्तरेणेति तृतीयांतो रणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बो
 धं दूरांतिकाथैः अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थमिति तेन च विप्रकृष्टापि पंचमी समुच्चयते व्याख्यानात् ननु षष्ठीद्वितीया तृतीयाः तदेतदाह पंचमी चे
 ति दिवस्तदर्थस्य तद्वदेन व्यवहृत्पणोपरा मृश्येतेनौ च द्यूते त्रयविक्रयव्यवहारे चतुर्थार्थपूर्वस्त्रेण हीनौ इत्याशयेनाह द्यूतेति कर्मणीति इह शेष इ
 तिन संवध्यते उत्तरस्त्रद्वयारंभादिति भावः अतएव हि त्रिसृत्यांतिदं तमुदाहरति शतस्य दीव्यतीति प्रेष्यब्रुवोः इष्यते देवादिके स्पगत्यर्थे स्पलोहमध्या
 मपुरुषेकवचनं प्रेष्यति तत्साहचर्यात् ब्रुविरपितया भूतएव गृह्यते अतएव हेतुशेषग्रहणं न संवध्यते तिदं तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् कर्तृकर्मणो
 कृतिगुणेति तदुक्तं प्रधाने नियता षष्ठीगुणो नृभयथा भवेदिति कृतपूर्वीति पूर्वकृतमनेनेति विग्रहः पूर्वकृतवानित्यर्थः अविशितकर्मकृतस्याभावेन
 सुसुपेति समासः पूर्वोदिनिः सपूर्वोच्चेति कर्त्रे रिडनिः तद्धिधौ आह मनेनेति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः अथ कथं या ये रामो दमुत्तममिति मद्भिः अत्रोह अनित्य
 मितं तदहमिति निर्देशात् स्त्रीप्रत्यययोरिति कथं तर्हि सुविथोरिति सूत्रे सुवासीपुतो वाधोनेति वृत्तिः करणात्त्वविवक्षायां तृतीयेति गृहाण नलोकाभ्ययेनिष्ठा
 उश्च उकश्च ऊकौ लश्च ऊकौ चेति विग्रहः उकारेण कृतो विशेषणं न देत विधिस्तदाह हरिं दिदृशुर्लंक रि क्षुर्वेति शेषे षष्ठीत्विति एतेन इह्वाकृणां दुरोप

र्थत्वदधीनाहिसिद्धयः अपिवागधिपस्यदुर्वचं वचनंतद्विदधीनविरुपयमित्यादिव्याख्याते यद्वाइक्षाकूणांसिद्धयइत्यन्वयः नतुइक्षाकूणादुरा
 पइति तथावागधिपस्यविस्मयमित्यन्वयः नतुवागधिपस्यदुर्वचमिति तुल्यार्थः कथंनर्हितुलांयदारोहतिदंतवाससाइतिकालिदासः सुप्रोपमं
 भूतिसितेनशंभुनेतिमाघश्च उच्यते सहयुक्तेप्रधानेइतितृतीया स्ववालभारस्यतदुनमांगजैः समंचमर्येवतुलाभिसाविणइत्यत्रयथा उक्तं।
 हिविनेपितद्योगंतृतीयेति व्याख्यानादिति सूत्रैर्यशब्दोपिपृथग्भिः मितं तथाचद्वंद्वएवायं नतुअर्थशब्देनबहुव्रीहिरिति भावः इतिषष्ठीआ
 धारस्त्रिधेति एतच्चसंहितायामित्यधिकारसूत्रेभाष्येस्पष्टंचनस्वइति प्रातिपदिकार्थमात्रेइतिभावः किंच दूरांतिकेति सूत्रस्यइहाप्यनुवर्तनाद
 धिकरणोप्येतावोध्याः कस्येति इन्इत्नंतः शब्दोविषयोवृत्तिभूमिर्यस्यतंतत्तस्येत्यर्थः हेतुतृतीयेति तादर्थ्यंचतुर्थीत्यपिबोध्यं सीमेत्यादिसतच्छु
 र्गवाक्यप्रबोधेकुलचंद्रेणोक्तं मेदिनीकारोप्याह सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेष्वंडकोशेषुचस्त्रियामिति अथपुष्कलकोगंधमृगेक्षपणकीलयोरि
 मिच्चहरदत्तवयसुपुष्कलकःशंकुःसी मिसीमज्ञानार्थंहतोनिहतःनिखातइत्याहुः यस्यचनिर्ज्ञातकालाक्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रिया
 याः कालपरिवर्तकत्वाच्चक्षणांतदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधक दियंसप्तमी तत्रब्राह्मणेष्वधीयमानेषुगतइतिकर्तृयुदाहरणं कर्मण्याह गोवि
 ति इहअधीयमानं ब्राह्मणानांदुह्यमानानांगवांचप्रतीयमानं तक्षकत्वंविशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रिययोर्विश्राम्यतिभेदएवेति नतुश
 व्दान्तरोपांतसामान्यरूपाक्रांततेतिभावः माथुरादिति नक्षत्रगर्भाः क्लेशादाविवसामान्यविशेषभावः किंतुशब्दोपानयोर्धर्मयोर्विशोधएवनिपुणो।
 राज्ञइति साधुशब्दप्रयोगेअर्चविनापिसप्तमीभवत्येवसाध्वसाधु प्रयोगेचेतिवार्तिकान्प्रसितइतितत्परंप्रसितासक्तावित्यमरःमूलैनेति नक्षत्रेणयु
 क्तः कस्तद्व्यणोलुविशेषइतिलुप पर्यायेणेति ईश्वरशब्दोभावसाधनः यस्यस्वामिनः ईश्वरत्वमुच्यतेइत्येकंव्याख्यातंयस्येतिस्वनिर्दिश्यतेयस्य
 स्वसर्इश्वरउच्यतेइत्यपरंएवंचव्याख्याभेदात्यर्यायेणविभक्तिः साचविशेषणत्वशीवत्इतिभावःइतिसप्तमी॥इतिविभक्त्यर्थाः समर्थान्नितइतिसूत्रेसमर्थशब्दो

म.सु.
५७

लाक्षणिक इति भावः कतिपयेति यद्यपि उदात्तवता गतिमता च तिङागतेः समासो नित्याधिकारे वार्तिककृतोक्तः तथापि नासौ नियतः ये आनयत
अभिप्रभरधृषतेत्यादौ समासादर्शनात् अतएव भाष्यकृता सहेतियोगविभागेनायं साधितः यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः सन्नेति एतदपि
योगविभागस्यैष्टिसिद्धयर्थत्वादेव लभ्यते छंदस्येवेति एतच्च संप्रदानसंज्ञासूत्रे पदमंजरीस्यष्टं यदि हिलोकेऽपि स्यात्तर्हि अभिप्रैतीत्यादौ समासात्स्वादयः
स्युः पचत्रिकल्पमित्यादौ तद्धितांताद्यथानचल्लिंगसर्वनामनपुंसैरुपाभ्युपगमेन निर्वाहः यत्प्रकुरुते इत्यादौ ह्रस्वापत्तेः प्रकुर्वीरन्निर्घत्रनलोपापत्तेश्च
निर्देशादिति अर्थो हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भवतुः इत्येनेति अयमपि समा
सः पूर्ववत् क्वाचित्क एव तेन जीमूतस्येवेत्यादौ नैतिरी याणां पृथक् पृथक्त्वेन पाठः उदाहरिव वामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छते गोस्त्रियोः उपसर्जनं
मइति यत्तु प्राचीनां तस्त्रीप्रत्ययां तयोरिति उक्तं तन्न चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि न दंत स्यात्तथात्वात् गोरीपतिरित्यादाविति प्रसंगाच्च कथं
गोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् शृणु उपसर्जनत्वस्य ससंबंधिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वे विधीयते तदर्थं प्रतियद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभाव
सदैव ह्रस्वत्वं न चेह तदस्ति गोः कुलं प्रतिगुणीभावेऽपि स्रं प्रत्यतथात्वात् कुमार्याः पुत्रं प्रतिगुणीभावेऽपि स्रं प्रत्यतथात्वात् दिशयोरिति दिशोरिति हलन्तेन
विग्रहेऽप्येतदेवरूपं दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठा ह्रस्वचनसाप्रत्य्यादिति विभक्तीत्यनेन हि येन संबन्धेन सह समासस्य ह्रस्वकीभूतैव विभक्तिर्गृह्यते
संनिधानात् तदर्थं चोक्तकश्चाधिरिति भावः परिशिष्टे तु प्रथमान्तेनायं समासः षष्ठ्यन्तेन चेत्यपि पक्षद्वयमपि स्थितं यत्तु प्राचीनां ह्रस्वोऽधिकृत्येति वि
ग्रहेऽपि वधिस्थित इति तन्न नित्यसमासत्वेन विग्रहायोगात् यदाहुः अविग्रहो नित्यसमास इति ननु अस्वपदविग्रहोऽपि स्वीक्रियते कुंभं करोतीति प्रथया
प्रमपितथास्तु अधिकृत्येति ल्यवंतस्य समासाप्रविष्टत्वादिति चेत् न समासार्थलेशमपि अवोधयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासंभवात् यत्तु व्याचख्युः
विग्रह इव विग्रहोऽर्थक्यनमात्रं तेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वेन विग्रहं अतएव समासप्रकृतिभूतमलौकिकवाक्यांतरं दर्शयति ह्रस्वोऽधीति स्थि

राम
५७

न इतीति अत्रेदं वक्तव्यं विग्रहद्वये वा संगतं अर्थकथनवाक्यस्यैवावेग्रहत्वेन ततो भेदाभावात् अर्थकथनमात्रमित्यपि न त्यवं तेन समासार्थो
 संस्पर्शात् हरो अचिदिति अलौकिकमित्युक्तं तदपि न तत्र हरिडि इत्यस्यैव प्रवेशात् अंतरंगानपीति न्यायात् अन्यथा समासे हरिशब्दे कारस्पृहत्वे
 भत्वापत्तेः यदपि व्याचख्युः अलौकिकत्वादेव अधिशब्देनाभिहितेऽपि सप्तमी अन्यथा सानस्यात् अनभिहिताधिकारादिति तदप्यापात्तम् अलो
 किकत्वं हि नित्यविध्यंतरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वं न त्वेव न त्वेनात्रेण ननु शिष्टायाः सप्तम्यास्तत्र प्रवेशः स्वरूपादः अतिप्रसंगात् यत्तु न त्वेन व्या
 ख्यातं तिङ् कृतद्धितसमासेरिति परिगणनादधिनाभिहितेऽपि सप्तमीति तन्न परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वरूपमपि न
 थैवोक्तत्वात् क्रमादमुं नारद इत्यबोधिसुदृश्यादिप्रयोगविरोधाच्च द्वितीयापंचम्योरिति एतच्चरक्षितप्रथेस्पृष्टं यत्तु वदंति चैत्रस्य वनादागदित्या
 दोसापेक्षत्वाद् समासे चरितार्थत्वाद्धिधानसामर्थ्यनास्तीति तच्चिंत्यं नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवा संभवात् उक्तं
 हि नाप्येवमस्य विशेषणयोगो नेति ननु सविशेषणानां वृत्तिर्नैतदपि भाष्ये उक्तमिति चेत् सत्यं अनित्यसमासविषयतत्तन्नित्यसमासस्यापि सविशेषणे
 ष्वप्रवृत्तौ महत्तुं भस्म उपद्रव्याद्यापद्येत यत्तु प्राचा कृत्स्नस्य उपेत्युक्तं यत्तु व्याचख्युः ईदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादि
 कमेव संप्रतिनेति संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे वर्तते एतर्हि सं प्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथेत्यमरः तच्चाधिकं भाष्ये शक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेन
 वान्वयाहं निषेधोऽपि क्रियाया एव तदेतदाह युज्यत इति असंप्रतीतिरित्युज्जि क्रियोतर्भवति दध्योदन इत्यत्र अप्सं च न क्रियाय या यत्तु प्राचीकं
 असंप्रतीति संप्रत्यभाव इत्यर्थः अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालः तस्यैव निषेधः क्रियत इति तन्न अधिकरणस्य निषेधं प्रतिप्रतियोगित्वे
 नान्वयस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतले निषिध्यत इति कश्चिदस्युपेति न वा युक्तिसहमित्यास्तां नावत् इति हरीति स्वरूप
 परेण षष्ठ्यतेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येति शब्दस्य समासः प्रतिशब्दस्येति यत्वाहुः ग्रामस्य दृशं दृशं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासोभावे द्वितीया

विधानं सावकाशमिति तत्रागे वद्विषितं हरदत्तत्वाद् अर्थमर्थप्रतीतिभाष्यकारप्रयोगात्वाक्यमपि साधुयद्वा नात्राव्ययं वीप्सादृष्टिर्किं तर्हि कर्मप्रवच-
नीयत्वात्संबन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनो न्येति सहपूर्वाह्लमिति साकल्येऽव्ययीभावः गुणभूतेपीजियदिसादृश्यइति नोच्येतततोयत्रसादृश्यं प्रधा-
नं तत्रैव स्यात् अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः अन्तेति इदानीमेतावान्प्रदेशोऽप्येतद्व्यदृष्टियावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कृतः
तदपेक्षा समाप्तिरिहांतो विवक्षितः स चासकलेष्वध्ययने भवति तिसाकल्यात् यगुच्यंते साग्रीति अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रंथे वर्तते सत्तृतीयांतः सप्तस्य ते
यद्यप्यग्निना सहे निधयोगार्हमेव तथापि साहित्यमात्रे तथा अंतत्वे विवक्षायां तु समासो नित्यः अतएवाग्निग्रंथपर्यंतमिति अस्वपदविग्रहो दर्शितः य-
त्तु अग्निरंतो स्येति प्रथमं तेनाग्रे रंतत्वमिति षष्ठ्यंतेन वा विग्रहइति प्रथमं तेन षष्ठ्यंतेन वा समासइति तन्न सहशब्दस्योत्पादकत्वाभावात् अंत-
त्वं स्यत्तु सुदृग्मलाभात् तस्याध्ययनेऽनन्वयाच्च सहयुक्ते तृतीयाया न्याप्यत्वाच्च सत्तृणमतीत्यत्र साकल्यस्येव साग्रीत्यत्र अंतत्वं स्यापि साहित्यद्यो-
त्यतया तत्र तृतीयांतेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च यावच्छ्लोकमिति यावदित्यव्ययं समस्य ते विग्रहस्तु तद्धितेनेति अस्वपदत्वं वे-
धं विभाषा एतदिति न्यायसिद्धेरर्थलिंगदर्शनमिदं टिष्ठुभादिसंज्ञानामिव समाससंज्ञाया अपि नित्यं प्राप्नोत्वात् त्वचनं विना विध्यं त एणा मिव संज्ञाना-
मपि विकल्पा लाभात् स्यादेतत् सुप्सुपेत्यपि तर्हि नित्यं स्यात् न चेषापन्तिः अपसिद्धांतात् तथा हि चरं सूत्रे वृत्तिरुक्तोक्तं पूर्वभूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति स-
मासइति तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः सूत्रत्रनित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्चो वाप्यश्चइति भाष्यकैयटो-
व्याख्यत्वाप्यश्चइति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वासिद्धः प्रतिषेधइति तथा अनुदात्तपदमेकवर्जं असिद्धवदत्रेत्यादिसूत्रेष्वपि कै-
यटस्य षष्ठमिदं अत आह सुप्सुपेत्विति समासेति योगविभागेनैव सिद्धे समासै उत्ररसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयति एवं च इवेन समास-
स्यापि क्वाचित्कत्वादुदाहुरिव वामनव्यादिसिद्धं इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुं गतीत्यत्र पर्युते तथापि सुप्सुपेत्यत्र न्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः

(C) सप्तमः अध्यायः ।

संस्थितेन द्वेन समासस्य द्वांदसत्वं कल्पयंतः प्रत्युक्ताः जीमूतस्यैवेत्यत्र बहुवचनेऽपि समासाभ्युपगमे पितृतिरायेर्व्यस्तस्यैव पाठादिति दिक् अपपरिवहिरंच व-
चस्या अतएव ज्ञापकाद्बहिर्योगोपचमी शांपक सिद्धं न सर्वत्र तेन करस्य करभो वहिरिति सिद्धं आवालमिति यन्नु आपरमाणेरान्वभांगोल कमिति कि र
णावत्याप्रयुक्तं तत्रामादिकं समासमध्ये च शब्द प्रयोग संभवनात् अभ्रूल कादिनि तुपाख्यं पदार्थ मिति सूत्रेण युज्यते इति सामान्येन पुंसकं अव्यये विभा-
गीत्यनेन सिद्धे विभावार्थं सूत्रेणेन पक्षेवनस्यानुद्यदाहार्यं अनुर्थोगमिति इहायामोपलक्षणत्वं चातुजाद्येत्यने लक्ष्यं तु समासार्षः अत एव वा सगास्थाः।
सामानाधिकरण्यं एवं स्थिते फलितमाह गंगादैर्घ्ये निवारणासीतिवरंचतून अनश्ववानः श्रेष्ठोदके तस्मादूर भवा अदुरभवश्चेत्य गाआदि बुद्धिः पूर्वप-
दासंज्ञायामिति तात्वन्दीभिश्च स्वरूपस्य संज्ञानद्याश्च नेग्रहणं बहवचन निर्देशात् किंवर्थ स्पन्नच तस्य समासः संभवति अतस्तद्वाचिनमयं स
म्भूतः हेच्च न केवलं विशेषशब्दे एकं किंतु सामान्यशब्दे पि नित्य समास इति एतच्चाहुनौस्पष्टं शाकलसूत्रे कैयट स्वरो व्येवं न वेवं व्याप्ताया ह दुवी
हेरपि नित्य समासत्वं सादिति चेन्नैवं यस्येत्यादि पदानंतर समभिव्याहरणा न्यपदार्थ प्रतितीतेः अतएवेह संज्ञानवगमादित्युक्तं न त्वन्यपदार्था न्नवगमादिति
संज्ञायामिंशी प्रमाणे देष्टः अथाव्ययी भावेः साधारणान्समासान्तानाह अव्ययीभावइति समासान्तइति समासस्य समासाधारेण रूपस्य वाचर मावयवद्व-
त्यर्थः तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम हिपुरीत्यादौ द्वि गोदिङ् दीञ्च सिध्यति जरा या इति गणसूत्रं प्रति परेति च अक्षाः परमिति अविषयदन्यथः
वृत्तिविषये अक्षिशब्दः इंद्रिय मात्र परः समक्षमिति अक्षणी योग्यं नदी इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः पूर्णमास्यं ग्रहा णयोः पृथग्ग्रहणात् उपन-
दी ति टजभावेन पुंसक ह्रस्वः इदं त्वबध्येन दीभिश्चेति सूत्रे विशेषाणा मि वस्वरूपस्यापि ग्रहणं विशेषाणामेवेत्यत्र मानाभावादित्युक्तं तेन पंचनदमि-
तिसिद्धति अत्र च नित्यो चतुर्त्तं गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्या या उत्तरेयदीति एतच्च अन्यतन्वेत्यत्र अजितियो गविभागान्ति हं पूजार्थमिति अन्यतरस्याग्र-
हणस्य प्रकृतत्वादिति भावः इत्यव्ययीभावः द्वि गोस्तत्पुरुषत्वेफलमाह समासान्तइति पंच राजमिति राजा हरिति टच् उत्तरपदस्यानकारांतत्वात्स्त्रीत्वाभावः-

समासार्थोत्तरपदांताः समासांतादिति पक्षे तु पात्रादित्वं बोध्यं काशिकायां तु पंचराजीति काचित्कः पाठः अपपाठः स इति हरदत्तः श्रितादीति श्रितादीनां यथा-
 पिसं बोधने सुवंतत्वं संभवति तथापि अन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्वृटितसमुदाये लाक्षणिकाः प्रायेण समासतद्धितप्रकरणे एव मेव खदा-
 क्षेपे गगोदिभ्यो यञ् इत्यादिसामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् न हि खद्वे यस्य द्विणीयां तत्त्वं गगोदीनां षष्ठ्यंतत्वं वा संभवति येन विधिरिति सूत्रं स्वभाष्ये वृत्तिग्रंथोपी-
 हमानं तत्र के यट्हरदत्तादीनां तु महान्प्रमाद इति शब्दकोस्तु भेदप्रपञ्चमिति भावः यत्र वदंति श्रितादीनां कृदंतत्वेन गतिकारकोपपदानामिति सुबुद्धेः प्रा-
 गेव समास इष्टः यस्याकाष्ठश्रिते योनसिधेदतएव किल प्राचाश्रितादिभिरित्येव व्याख्यातं न तु मुवं तैरिति तन्न प्रपञ्चप्रत्ययेन दादिनियमाभावेन
 काष्ठश्रिते यस्य निबोधत्वात् यदपि श्रिताशब्दादपि कदाचित्स्यादिति न सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् गतिकारकेत्यादेस्तु नायं विषयः कर्तृकरणोरुताव-
 द्दत्तस्य भेदेति वदंति द्वितीयाश्रितेति सूत्रे कारकतद्विशेषयोरनुपादौ नादिति दिक्कृष्टमिति इह श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्तरिक्तः श्रयणं प्राप्तिरापत्तिश्चेह
 गतिरेव न तु कर्तृत्वेन सति सुव्यतिक्रमः सोपि गतिविशेष एवेति प्राञ्चः यदा श्रित इत्यादौ आदिकर्मणि क्तः प्रासंगमीति गमेरि निरित्योणादिक इति स च
 भविष्यत्काले भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः अकेनोरिति कृद्योगलक्षणवृत्तिनिषेधात् कर्मणि द्वितीया यनु गत्यर्थकर्मणि द्वितीयेति सूत्रे द्वितीयाग्रहणस्य
 कृद्योगवृत्तिबाधनार्थतामाहुस्तद्वाप्यविरुद्धं भाष्ये तत्सूत्रं प्रत्याख्याय कृद्योगेष्वप्येव स्वीकारादित्यन्यत्र विस्तरः खद्वारूढ इति ज्ञात्वा समीक्ष्य-
 कारीत्यात् इत्यमरः वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खद्वारेण ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होपियः खद्वारो हति स जात्नः रूढश्चायं तेन खद्वार-
 मारोहतुमावानि विद्वानुष्ठानपरं सर्वोपि खद्वारूढ उच्यते अतएवानित्येति मासप्रमित इति मादृमाने आदिकर्मणि कर्तरिक्तः इह प्रतिपञ्चद्रेण नास्त्य-
 तसंयोगः मूढतेमिति मुहूर्ते व्यापीत्यर्थः कालाध्वनोरन्यतसंयोगे इति कर्मणि द्वितीया तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन तच्छब्देन तृतीयां तपरामर्शि-
 तातदर्थलक्ष्यते तदर्थकृतत्वं च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणं एवं स्थिते फलितमर्थमाह तृतीयां तार्थेत्यादिकृतो योगोऽस्तद्वचनेनेत्यर्थः धाव्येनेति

रणेनृतीया अर्थतद्व्यर्थः प्रयोजनं अर्थनमर्थः अभिलाषो वा अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया पूर्वसदृश इह समसदृशाभ्यां योगे तु ल्या
 धिरिति तृतीया अन्ये योगे तु हेताविति अनएव वचनाद्वा इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् न च तत्पुरुषे तु ल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृति
 स्वार्थमिदमिति वाच्यं सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये इति सूत्रेण तन्निर्देशः ऊनार्थेति पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयप
 रंतच्च ऊनशब्देनैव संवध्यते न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथगुक्तत्वात् नादिति भावः भक्ष्येण मिश्रीकरणं स्वरं विशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं स्वरं कठिनं विशदं
 विविक्तावयवं यत्प्रयातस्य एरजतस्य च भक्षयते स्तत्रैव प्रयोगात् गुणात्तरेणेति एतच्च वार्तिकं सर्वगुणकार्त्त्ये इति सूत्रे पठितं मृणमिति अत्र द्विजश
 व्देन समासप्रसंगः तदपेक्षा हि षष्ठी श्रेष्ठत्वं च द्विजेतरमनुव्येभ्यः तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनायाः अन्याप्यत्वात्
 अथ कथं पुस्तकौत्तम इति यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणे हेतुः एतन्निर्द्धारयसंनिधाने सत्येवायं नियेय इति द्विवचनविभज्योपपदे
 तिसूत्रे केयः यदा पुरुषेषु त्तम इति संज्ञायामिति निर्द्धारणासप्रम्याः समासः न चैवं निर्द्धारण इति व्यर्थं स्वरभेदात् सप्तमीसमासे हि पूर्वपदप्रकृति
 स्वरः षष्ठीसमासे च तोदाज्जत्वं स्यात् पूरणगुण अत्र प्राचोक्तं एतदर्थः षष्ठीनसमस्य तदिति न्यूनं एवं हि सुहितां तानामेव गृहणीयात् तावतामेवार्थश
 व्देन समस्तत्वात् इति न पत्राह सदादिभिश्चेति अत्र व्याचरव्युः पूरणार्थशब्दः प्रत्यय एव गृह्यते कृत्रिमकार्ये संप्रत्ययादिति तन्मदं न हि प्रत्ययविभ
 शेणाणां पूरणार्थत्वं टिपुभादिवत् संज्ञासूत्रैर्लब्धमस्तियेनाक्तपरिभाषावकाशमसादयेत् कुतस्तर्हि पूरणप्रत्ययांताः यथादय एव गृह्यते न तु पूरणोभ
 नादिशब्दा इति चेत् लोपे चेत्याद पूरणमिति निर्द्देशादित्येवेहि तेमकुं भूषणभवः पदरूढैरित्यादिसिद्धं कथं तर्हि तान्युच्छ्रयं किं तस्य कतानौति प्रमादस
 वायमित्येके वस्तुनस्तु उच्छेषेषु उच्छ्रयकः षष्ठ इति वा व्याख्येयं यत्तु पूरणेति स्वयं तेनाधिकारगतिः अयं तु भागार्थकान्प्रत्यय इति तन्न अत्ययानेना
 पि निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात् अनएव भिक्षाद्वितीयमित्यादावन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् षष्ठीसमास इति तत्रोक्तं ननु ब्राह्मण

स्यशुक्लादित्यत्रसमासप्रसंगएवनास्ति ब्राह्मणशब्दस्यदंतैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्ययेदंतास्तेशुक्लादित्यर्थादत आहयदेति शुक्लशब्दएवेहविशेष्यस
 मर्थक इतिभावः यन्तुभावप्रत्ययांतोगुणवाच्यत्रनिषिध्यतेइति प्राचोक्तंतत्र उक्तोदाहरणस्यभाष्यरूढस्यासंगतिप्रसंगात् यदपिसदागुणावाचिनोननि
 वेधइतितदपिनभावप्रत्ययांतस्यसदागुणावाचितयापूर्वग्रंथविरोधोत्पन्नयन्तुव्याचक्षतेभावेत्यादेर्भावप्रत्ययांतएवनिषिध्यतइतिनार्थः किंतुभावप्रत्य
 यांतएवसन्योगुणमाहुतदभावेतुगुणगुणिनेचसंशुक्लादिरेवनिषिध्यतेसदेति अंतरेणापिभावप्रत्यययोगुणमेववृत्तिगंधादिशब्दस्तस्यननिषेधइ
 त्मर्थइतितदपि किंच पुनरुक्तिग्रस्तचकाकस्यकाक्ष्यमित्यादावव्याप्त्युक्तव्याख्याहिशुक्लादीनामेवनिषेधोलभ्यतेनतुशौक्लादीनांनहिशौक्ला
 दिशब्दःभावप्रत्ययलब्धानिष्कृष्टगुणमाहुःनवातदभावेगुणगुणिनेचकिंच तरेणापिभावप्रत्ययगुणमात्रपरत्वादूपरेसंयमस्यशौदिशब्दतुल्या
 एवनेचशौक्लमिति काक्ष्यमितिभावप्रत्ययोक्त्येवेतिवाच्यंतस्यशुक्लकृष्णादिशब्दैर्लब्धत्वेपिशौक्लादिशब्दैर्लब्धत्वादित्यथातदभावेनित्यादिस्वग्रं
 थेनैवसहविरोधापत्तेरित्यवहितैराकलनीयंयदितुप्राचाग्रंथोपियोज्यद्व्याग्रहःस्तर्हिइत्यंयोज्यतांसदेत्यादितावद्यथाश्रुतंचंदनगंधइत्युदाहरणंच।
 अस्यापवादंप्रथममाहभावेति नन्वस्तुनामेयंयोजनाआकरग्रंथानुक्तयमेतावान्सिद्धांतोलब्धइतिचेच्छृणुसूत्रेगुणार्थइत्यनेनकेवलगुणस्यगुणोप
 सर्जनद्रव्यस्यचप्रतिपादकोगृह्यतेव्याप्तिन्यायात्काकस्यकाक्ष्यं ब्राह्मणस्यशुक्लादिति द्वेधाभाष्येउदाहरणाच्चचंदनगंधइत्यादौतुतिषेधेप्राप्तेन
 त्थेश्वगुणैरिति वचनेनसमासः प्रतिप्रसूयतेगंधत्वेनप्रतीयमानैर्हिगंधो नकदापिगुणिसमानाधिकरणः किंतुस्वप्रधानःइदमेवतात्पर्यननुव
 हतिजलमियंपिनष्टिगंधानितिप्रयोगदर्शनादयुक्तमिदमितिचेन्न तत्रहिगंधानितिनगुणशब्दःमालतीकुसुमादिष्वदर्शनात्किंतुचंदनत्वादिजा
 तिनिमित्तकोऽन्यएवसःतस्माच्चंदनगंधइत्यत्रतत्स्थत्वंसुस्थमेव एवंघदरूपमित्यादावपिसुरभिःशुक्लादयःशब्दास्तुनतत्स्थगुणप्रतिपादकाःएवम
 तिनेका मोरभ्यादिशब्दैः मद्रममासोदवीरइतिचेन्मैवंतैर्हिशक्त्वादिप्रकारकएवगुणबोधःतद्रूपापन्नानांचद्रव्यसामानाधिकरण्यमल्पेवशुक्लः

सुरभिरित्यादावितिदिक् फलानामिति करणस्यशेषत्वविवक्षायां षष्ठी ब्राह्मणस्य कृत्वेति तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी ब्राह्मण
 संबन्धिनीया क्रियातदनंतरमित्यर्थः इत्यादीति तथा च भट्टिः यत्कृतेरिति गृहीतमः आदेयाः किंकृते भोगाः कुंभकर्णत्वया विनेत्यादि अनेकमन्यपदार्थे इ
 तिसूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगो यो हानुकूलः रक्षित इति कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे वृक्षस्योपरीत्युदाहरंतौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते
 स्वरेभेद इति कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणानिस्वरस्यैवावस्थानात् अतः स्वरितः इष्टः न व्येन तु मध्योदात्तत्वे स्यादिति भावः तक्षकस्येत्यादियनु प्राचामुदाहरणं
 राज्ञो नलस्येत्यादियच्च समर्थं न सति समासे पूर्वनिपातानियमः स्याद्विशेषणसमासस्तु स्यादेवेति अत्रेदं वक्तव्यं विशेषणविशेष्यभावे कामच्चादव्यव
 स्थायां प्राप्तायां अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थेतामाश्रित्य द्रव्याश्रितत्वेन गुणादीनामप्राधान्यात् द्रव्यापेक्षया गुणादीनां विशेषणत्वेति व्यवस्थेय्येतेन
 लुपुष्ठासमासेऽपि सुवचमिति किंतु निषेधेन क्तेन च पूजायां पूजाग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचष्टे मतिबुद्धीति भूत इति न च तत्तत्कौडिन्यन्यायेन मत्या
 दिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां वाधत इति वाच्यं तेनेत्यधिकोपज्ञातमिति निर्देशेनावाधज्ञापनात् न च ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकं पूजितोयः सुरासुरै
 रित्यादिप्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकत्वस्यैव न्याय्यत्वादित्यनुन्यासकारः अन्यतु कारकषष्ठा एव समासनिषेधोयं शेषषष्ठा तु समास इत्याहुः एते
 न कलहं सराममहिर्नः कृतवान् इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः इदमेव मितिकोधिकरणे चेति क्तः अधिकरणावाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी अधिकरणे चेत्ये
 व सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थं कथं तर्हि किं दत्तं यद्वृत्तमिति नायमधिकरणोक्तः किंतु कर्तरि किमावृत्तं निबध्यन्नमित्यर्थः कर्मणि च यच्च त्रया
 काचन कर्मणि षष्ठी गृह्येन तर्हि तु जकाभ्यां निषेधो व्यर्थः स्यात् न स्मादव्ययानामनेकार्थत्वादिनीत्यर्थे च शब्दोयं तदाह कर्मणि तिया षष्ठीति सप्तम्य
 कवचनांतं पदं समुच्चार्य षष्ठीविहितापरिशेषितावेत्यर्थः नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्विधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् तत्तज्जकाभ्यां
 इह कर्तरीत्यकस्यैव विशेषणं न तु तच्चः अव्यभिचारात् तथाप्यपरं जकत्वमात्रमभिप्रेत्याह कर्त्रर्थेति जयादित्यनुकर्तव्यत्वादिति व्याचष्टे तन्मते

तुत्तुत्तरार्थे इति कल्प्यस्यात् किंच कर्तृग्रहणं तु जकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुतत्वात् न तु षष्ठादिति भावः शेषषष्ठेति केचित्तु जनिकर्तुः
 प्रकृतिस्तस्य योजको हेतुश्चेति निर्देशादनित्योयं निषेध इत्याहुः न्यासकारत्वात् न तमेव तत् न लोकेति यक्षी निषेधस्त्व नित्यः त्रकाभ्यामिति वक्तव्ये
 त्वः सानुबंधस्य ग्रहणाज्ज्ञापकादिति पूर्वोपर एकदेशशब्दोचयवैरुद्धः अतएव तस्य कर्मधारयत्वे पितो मत्वर्थीयः कृत्त सपेवान्वत्मी क इति
 वत् यद्यपीह एकगो पूर्वोदिति ठञ् प्राप्तस्तथापि अतएव निर्देशादिनिस्तदेतद्वह अवयविनेति ननु किमनेन सूत्रेण कर्मधारयेतौव पूर्वकाय इत्या
 दिप्रयोगास्तेत्येति अर्धकाय इति वत् समुदाये हि वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि खर्तत इति न्यायात् अत आह षष्ठीत्यादितथा च काय पूर्वद्वयं दिप्र
 योगव्यावृत्तये सूत्रमिति भावः नन्विह षष्ठी दुर्लभा अन्यारादिति पंचमी प्रसंगात् तत्र हि दिशि दृष्टः शब्दो दिक् शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिगृह्णति
 ननु अत्र मेमेव चमी स्वी कृतेति चेत्सत्यं अवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठे वै व्यतेतस्य परमास्तेडितमिति लिङ्गात् पूर्वनाभेरिति नाभेर्यः पूर्वो भागः सका यस्यावय
 व इत्यर्थः नाभेरिति दिग्योग लक्षणा यंचमी अत्र पूर्वस्य भागस्य नाभे रवधिः नत्वेकदेशिनी अतो नाभ्या सह समासो नेत्यर्थः कायेन तु स्यादेव पूर्वका
 यो नाभेरिति पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्राधान्याच्च पूर्वश्चात्राणामिति समुदायसमुदायि संबंधेष्वपि बहुवचनं तु उद्धृतावयवभेदसमुदायवि
 वक्षया यथा छात्राणां पंचम इति ततश्च छात्राणामेकदेशित्वे सत्यपि एकत्वसंख्या वैशिष्ट्याभावान्न समासः सर्वोपीति पूर्वोदिभिन्नोपीत्यर्थः ज्ञापका
 दिति न ह्यन्यथा साय पूर्वत्वमहस्योपपद्यते न चोद्धृतावयवत्सामानाधिकरण्येन निवार्हः शक्यः अहः सर्वैकदेशेत्यादिनाविहितस्य समासं तस्य अद्भो नू
 एतेभ्य इत्यन्तादेशस्यैकदेशिसमासं विनानुपपत्तेरिति भावः इत्यादुरिति नचैवं दिनमध्योरात्रिमध्य इत्यादिनसिध्येदिति वाच्यं ज्ञापकसिद्धस्यासर्व
 त्रिकत्वात् यत्तु प्राचीनं सवेणैकदेशेनान्हः समास इति तत्र एकदेशस्य तृतीयानिर्दिष्टतया परनिपातापत्तौ धर्मग्राहकमानविशोधात् यदपि पाठान्तरं स
 र्वैकदेशिना हू इति तदपि न अहरेव यद्येकदेशिना च तेनैव तस्य समास इति संभवति अह्नपुंसकं नित्यं स्त्रीव इति अह्नेमिति निर्देशादेव स्त्रीवत्वेन लब्धेन

पुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकार्थमित्यर्थः खंडमात्रवाची तु त्रिलिङ्गः भिन्नं शकलखंडे वा पुंस्पर्द्धेर्द्धसमैः शकै इत्यमरः अत्र वा पुंसीति पूर्वोत्तराभ्यां संव-
 ध्यते तत्र शकलखंडे इति रूपभेदान् स्त्रीवत्त्वे निर्णीते वचनात्पुंस्त्वविकल्पेः स्त्रियामिति फलितं न च खंडे इति स्त्रीलिङ्गमेव किंच न स्यादिति वाच्यं भिन्नलिङ्गा-
 नानद्वंद्वइतितेन परिभाषितत्वात् शकलश्चास्त्रीति निर्देशेनैव निर्णयान् अर्द्धे इत्यत्र नुरूपभेदान् पुंस्त्वावगतौ सत्यामपि वा पुंसीति तद्विकल्पेनाविशेषात्
 स्त्रीनपुंसके लभ्येते प्राग्वदिति अवयविना सह समस्यते इत्यादी इत्यर्थः अर्द्धेऽपि व्यलीनामिति इह अर्द्धेऽपि व्यलीनामिति प्राप्तं परवर्द्धिं गतिदेशेऽपि वचनानि देशा-
 भावात् विशेष्येक्याच्चेति भावः कथं तर्हि अर्द्धेऽपि व्यलीनामिति अर्द्धेऽपि व्यलीनामिति विग्रहे माभूत् खंडं समुच्चये तु भविष्यति अर्द्धेऽपि व्यलीनामिति अर्द्धेऽपि व्यलीनामिति अर्द्धेऽपि व्यलीनामिति
 चेत्यादिविग्रहात् एकदेशिनेति किं अर्द्धेऽपि शोर्द्धे वदन्नस्य अत्र देवदत्तस्वामी नत्ववयवीति न तेन समासः एतत्सूत्रं परवर्द्धिं गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातं त-
 थाहि अर्द्धेऽपि व्यलीनामिति कर्मधारयेण सिद्धं समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवेऽपि वर्तन्ते इति न्यायात् समप्रविभागादस्य त्रहितवाप्येषैव गतिः अर्द्धोद्धारः अर्द्धज-
 रतीयं अर्द्धवैशंसं अर्द्धोक्तमर्द्धविलोकितमित्यादि दर्शनात् न च समप्रविभागे षष्ठी समासं वा धितुमिदं सूत्रमिति वाच्यं षष्ठी समासस्यापीष्टत्वादिति तथा
 च कालिदासः प्रायुङ्क्ते प्रेम्णा शरीराद्वंद्वं हरस्येति द्वितीयतृतीयनिषेधवाधित्वेति भाष्यकारास्तु परवर्द्धिं गमिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादि
 वार्तिकं पूर्वापरं पदेष्वर्द्धिं सूत्रां च प्रत्याचख्युः तन्मते भिक्षादितीयादिसिद्धये पूर्येत्यादि निषेधस्यानित्यत्वमाश्रयणीयं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादि निर्देशानां स-
 मान्यापेक्षया ज्ञापकता च एवं च सति तान्मुञ्चष्येत्यपि सिद्धं प्राप्तापन्ने अत्र चकाराणां विधेयसमुच्चयार्थेन अकारप्रश्लेषानुमानात् प्राप्तापन्ने समस्येने-
 अत्र अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितं तत्र चकारात्पूर्वमेव अकारं स्मृत्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावोनेति प्रांचः इमं क्लेशं परिहरन्नाह द्वितीयया अइति प्राप्ता-
 स्त्रीति एकादेशस्वपूर्वतत्वेन ग्रहणात् लिङ्गविशेषपरिभाषया प्राप्तापन्नयोश्चावन्तयोरपि समासः कालाः परिमाणानां परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परि-
 माणं परिच्छेदकं तद्वान्यरिमाणा तदाह परिच्छेद्यवाचिनेति कालादिति कालविशेषवाचका इत्यर्थः कालसामान्यस्य अपरिच्छेदकत्वात् मासो जातस्येति षष्ठीस-

मासे प्राप्ते वृत्तनं ननु जातः पुरुषः तस्य च हस्तवितस्यादिकं परिच्छेदकं न तु कालः तस्य क्रियामात्र परिच्छेदकत्वादिति चेत्सत्यं साक्षात्क्रियां परिच्छिदन्नपि
 कालः तत् द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति यस्य हि जननादूर्ध्वमासो गतः समास जात इति व्यवहियते तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरंतरालभावी मासो जनन
 द्वारा जातमपि परिच्छिनत्येव इह विग्रहेष्वपीति निर्दिष्टस्यापि तृतीयो प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य सदस्युक्तं अलौकिके तु प्रक्रियावाक्येनास्य प्रवेशः एवं बहुव्रीहाव
 पि एतावान्यरो विशेषः इह जातशब्दात्पक्षीचित्रगुरित्यादौ तु द्वाभ्यामपि भागाभ्यां प्रथमेव समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमाणत्वात् विशेषण
 विशेष्यभावं व्यत्यासेनैकार्थीभाव इति तुल्यं यत्तु मीमांसकाः चित्राणां गवामयं इति विगृह्णन्ति तत्रेदं वक्तव्यं उक्तरीत्यां वृत्तिवाक्ययोः कचित्प्रधानार्थसा
 म्यत्वाभेपि अषष्ठ्यर्थवद्ब्रह्मोपचयेपि कर्मकरणदिप्राधान्यस्याभिमतस्योक्तविग्रहादलाभात् वृत्तिवाक्ययोर्महान्विप्रकर्षः स्यात् कृतविश्वः प्राप्नोद
 कीग्राम इत्यादौ कर्तृकर्मणोः समासेनाभिहितत्वान्नकारकविभक्तिरित्यादिसिद्धान्तस्य निर्विवादत्वात् किंचालौकिके प्रविष्टा ॥
 नामेव पक्षांतरेपि परिनिष्ठितानां लौकिकेपि प्रवेशसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनं अन्याय्यमसांप्रदायिकं च तदनुगुणं तथैव पदांतरा
 प्रक्षेपगोरवंतुफलमुखत्वान्नदोषावहं अतएव वाक्यार्थतत्पदं दातुं प्राच्येन विषयेर्पिते लौकिको वाक्यभेदेन विग्रहो वृद्धसंमतः अथ वामास्तु तच्छ
 ब्दः प्रधानार्थसाम्यमपि औत्सर्गिकमिहत्यज्यतां तथोक्तं च हरिणा कचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य आख्यातं तद्विगतार्थस्य यत्किं
 चिदुपदर्शकं गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय इत्युक्तं तद्विग्रहणं कृतानामप्युपलक्षणं तेन आक्षिप्तः वैयाकरणः पाचकः इधमश्च न इत्यादीनां
 विग्रहवाक्यादीनीहोदाहरणं स्यादेतत् चित्रगुर्दंडीति समासतद्विग्रहत्वात्सलौकिके प्रक्रियावाक्येपि चित्रा गोदंड एते शब्दाः षष्ठ्यन्ता एवेति मीमांसका
 शय इति चेन्नैवं शेषो बहुव्रीहिः त्रिकतः शेषः अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुपसमर्थानां प्रथमादित्यादिस्त्रभाष्यविरोधेन वृत्तेरेव तत्र दुर्लभत्वादिति
 दिक् प्रकृतमनुसरामः उत्तरपदेनेति परिमाण्युत्तरपदहनुकद्विगुसिद्धये वहुनांतस्य रुषस्योपसंख्यानमित्यर्थः सुप्तसुपेयेकत्वस्य विवक्षितत्वादप्रा
 प्तेवचनं अन्धादेश इति त्रिपदतत्पुरुषानंतं उत्तरपदे परतोऽवांतरद्विगौ सतीति भावः सप्तमीशोडशैः बहुवचननिर्देशाद्गुणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थो वग

तिरित्यभिप्रेत्याह शैंडादिभिरिति शैंडः प्रवीणः इह आसन्निरूपाक्रिया वृत्ता वंतर्भवति तत् द्वारकंच सामर्थ्यं यथादध्यैदत्तगुडधानादौ तेन कारका
णां क्रिययैव संवेध इति नियमस्य भंगेनेति बोध्यं अधिशब्द इति आधेय प्रधान इति शेषः अधिकरण प्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव अधिहरोति यथा
अतः शब्दोऽप्यत्र पठ्यते सचाधिकरण प्रधानः मध्ये इत्यर्थोऽत्र योगेऽवयविनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति वनेंतः वनांतर्वसति य
त्त्वधिकरणमात्र इति रंतः शब्दस्तस्य विभक्त्यर्थ इत्यव्ययीभावेऽनित्यसमासः प्रनिरंत रिति एतत्त्वं अंतर्वणं यत्र हरदत्तेनोक्तं तत्पुरुषस्यैकल्यिकत्वात्
शब्दोऽव्ययीभाव इति तच्चित्तं तत्पुरुषस्यैकल्यिकत्वेऽपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्दने अंतरिति त्वदुक्तविग्रहस्यैवासंगतेः किंच विभक्त्यर्थमात्र इति तत्रैव व्ययी
भावः वचनभ्रह्मणसामर्थ्यात् अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादाविति प्रसंगाच्च तत्कथं मध्यवाचिनः प्रसंगः किंच अत्र प्रक्रियावाक्यांतर्गतविभक्त्यर्थ इति तत्रैवा
व्ययस्य समासः सन्निधानात् तत्सामर्थ्यादेव निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात् सप्तमीति स्थितं न चैतदिहास्ति अवयविन आधारत्वविव
क्षायां सप्तमीति त्वयैवोक्तत्वादिति दिक् यदप्याहुः अतः शब्दोऽधिकरणे शक्ति प्रधानः तत्सामानाधिकरण्याद्दनात् सप्तमी वनरूपे मध्ये इत्यर्थोऽतः वने
ऽतर्वेनांतर्वसति पूर्वपदार्थप्राधान्येन अव्ययीभावः वनस्यातः अंतर्वणमिति अत्रेदं वक्तव्यं सामानाधिकरण्ये सप्तमीत्यसंगतं व्यधिकरणसमासप्र
करणात् विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव गतार्थत्वात् किंच मध्यवाचिनाव्ययीभावेऽदुर्लभः लक्षणाभावात् अथ अव्ययमिति योगविभागेन कथंचि
दुपपत्तिं ब्रूवे अपदिशमिति यथा तर्हितयैवेहापि नित्यसमासत्वादविग्रहत्वं स्यात् तथा च वनस्यांतरिति त्वदुक्तिर्विरुध्येतद्विस्तरेण संज्ञायां नि
यमार्थमिति कथं तर्हि त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विष इति कालिदासः त्रिलोकेशब्दस्यासंज्ञात्वात् न च समाहारे द्विगुः द्विगोरिति ङीप् संज्ञात् न च पा
त्रादित्वं कल्प्यं यदि त्रिलोकी गणना परास्यादित्यादि प्रयोगविरोधात् न चोत्तरपद इति समासः त्रिपदनपुरुषस्येदुर्लभत्वात् अत्रोच्यते लोकशब्दो
त्रलोकसमुदायपरः अवयवो लोकस्त्रिलोकः शाकपार्थिवादिः एतच्च द्विगोर्लुगनपत्ये इति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टं एतेन नवरसरूचिरामिन्यादिव्याख्या

म.सु.
६३

तं न द्वितीयो एकापि सप्तमी विषयभेदाद्विधत्त इत्याशयेनाह न द्वितीये विषय इत्यादि सर्वनाम्न इति एतच्च पूर्वोपरोदाहरणान्वयि यद्यपि स्त्रियाः पुं
वदित्यनेनापि प्रकृतनिर्वाहः सिद्धः तथापि दक्षिणपूर्वेत्यादि सिद्ध्यर्थं सर्वनाम्न इत्यावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापिन्याय्यमिति भावः षाण्मातुर इति मा
तुरुत्संख्येत्युत् अनपत्य इत्युक्तेर्दिगोर्लुगिति लुङ् विकल्पे प्राप्ते इति प्राचाग्रंथमनुसृत्योक्तं वस्तुतस्तु त्रयाणां समासेकृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण
परस्परसंबन्धाभावात् ह हतस्य रूपयोरप्राप्तौ सत्यावचनमिदमिति बोध्यं तत्र न द्वितीयेति सूत्रेणोत्तरपदे परेत्युक्तं बोधवचनसामर्थ्यात् सिद्धः एकार्थो
भावसत्त्वादेव तन्नित्यप्यपि सिद्धं नहि महाविभाषापिसत्येकार्थीभावे संज्ञायाविकल्पिकानच संज्ञाया भवाभावाविष्येते इति भाष्यविरोधात् किंतु वैकल्पिकैका
र्थीभावविषये नित्येव तत्संज्ञादह तु वैकल्पिकांशो वाधितः एवं च कार्त्तिकेत्युत्तरपदस्य शोभापकं सिद्ध्यर्थं नुवादं मात्रं अतएव स्वादिरेतरं शस्यमिति क
र्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिः ननु त्रिपद इति समर्थं सूत्रशेषे कैयटोक्तं संगच्छते पुंवद्भावपूर्वनिपातयोः सिद्धये हितयोक्तं अतएव चित्रांजरदुरिति संग
च्छते पूर्वकार्त्तिकेत्यादेर्जरद्वत्वादेर्कृतार्थेतया भूतपूर्वगत्या प्रवृत्तेरयोगात् इति दिक् हं हस्योदाहरणं तु वाक्कदपच प्रिये अस्य वागृषदप्रियः।
छत्रोपात हृषियः इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं हं हः तेन समासांतष्टजपिनित्यमेव यत्तु पूर्वतंत्रे वाधलक्षणे पृष्ठस्य युगपद्विधेरेकाहवत् द्वि
सामन्वमित्यधिकरणे पृष्ठः षडहो वृहद्रथं तस्मात्कार्य इत्युदाहृत्य हं हं कृत्वा बहुव्रीहिरिति पूर्वपक्षं रचयित्वा तत्रोपष्टंभकतया कात्यायनवचनमि
दमुपन्यस्तं यच्च नेह हं हं इति सिद्धांतयित्वा कात्यायनवचनं तु समासांतकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्तं ननु भयमपि चिंत्य उत्तरपदे इत्युक्तेर्हं हं कृत्वेत्यस्या
संगतेः स्वरे विशेषस्य स्पष्टतया समासांतपर्यंतमाग्रहे वीजाभावाच्च नित्यसमासवचनमिति वार्त्तिकस्य संकोचे प्रमाणाभावाच्च संख्यापूर्वोद्दिगः अ
त्रोक्त इति अयं भावः पूर्वसूत्रविषय एवेयं संज्ञा ननरस्येति न्यायात् एतदर्थमेव हितत्रयोगविभागः कृतः अन्यथा दिक् संख्येयं संज्ञातद्वितीयोत्तरपदस
माहारे इत्येव ब्रूयात् तेन सप्तकृषय इत्यत्र द्रुगंतकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति किंतु समासान्नोदात्त एव तथाच लक्ष्यं सप्तकृषयस्तपसेये निषेदः स

एम
६३

प्रकृषाणां सुकृतां यत्र लोकद्वयादि सनपुंसकमिति एतच्च मूले एव व्याख्यास्यते कुत्सितानि कुत्सनैः कुत्स अवशेषोपगोमस्य दिसूत्रे च कारस्यानुक्तस
 मुच्यार्थत्वात् वर्तमाने ऋद्व्याशयेनाह कुत्समानानीति तदर्थकानीत्यर्थः वैयाकरणखसूचिरिति सूचयते रचइः यः पृष्टः सन्प्रश्नं विस्मारयितुं स्वं
 सूचयति अहो निर्मलगगनमिति स एव मुच्यते दुर्दुरूढ इति दुल ऊत्क्षेपे दुःपूर्वः श्रौणादिकः कूटप्रत्ययः बहुलमन्यत्रापीति णिलुक्कारलया रेक वि
 षयत्वस्मरणाद्रः विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थसूत्रं प्रायेण ग्रैव्येवमेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं सन्निधानात् तेनेहन मीमांसकोदरिद्रः पूर्व
 सूत्रेति पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रमिति भावः लाक्षणिकमिदं अतएव
 सामानाधिकरण्यात् सृगी वचपला सृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः उत्तरपदौ पस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेवेह सादृश्यं च गृह्यते सन्निधानात् वाग
 र्थाविवेक्यादावपि हि संनिहितसंपर्कादिद्वारकमेव सादृश्यं च प्रतीयते कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत् भूतपूर्वगत्या शक्यं मादायेत्यवेहिसामान्यव
 चनत्वं चोपमानौ पमेयसाधारणधर्मविशिष्टौ पमेयपरत्वं बोध्यं उपमितं कथं भाष्याब्धिः कातिगंभीर इति कैयटः सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्राप्तेः उ
 च्यते इह गभीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किंतु विततदुरवगाहत्वादिना तस्य चाप्रयोगो स्येवेति निर्वाधः समासः विशेषणं ननु विशेषणविशेष्यभावेका
 मचारात् पाचकपाठकपाठकपाचकः पाठकपाचकः पाचकसूत्रज इति सूत्रेति चेत् अत्राहुः जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे
 विशेष्यसमर्पकत्वेन तेन न लोत्यलपाचकं ब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खंजकु
 ङः कुक्कुखंजः पाचकपाठकः पाठकपाचकः खंजपाचकः पाचकसूत्रज इति सूत्रे च मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा अप्रधानं ह्युपसर्जनं गुणक्रिय
 योश्च द्रव्यं प्रत्य प्राधान्यं स्पष्टमेवेति यद्वा विशेषणविशेष्ययोः स संबंधिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणोतराक्षेपसंभवे उभयोपादानं निरूढविशे
 षणपरिग्रहार्थं निरूढिश्च प्रागुक्त भाष्यकारादिव्यवहारादवसीयते पूर्वोपरा अपरस्येति एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितं बाहुलकादिति एके

म.सु.
६४

युमुख्येषु वीरयते पराक्रमतेति वा बोध्यं श्रेणि कृता इति एकेन शिष्येन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः कृता कृतमिति एकदेशकरणा-
नृतं एकदेशांतरस्याकरणादेवाकृतं सन्महतं गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थे सूत्रे तत्पुरुषः समानाधिकरण इत्य-
र्थ आद्यजंतः औपचारिकं वा समानाधिकरणपद इत्यर्थः भाषितं पुंस्कादित्यादियतश्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटी करिष्यते ननु तेनैवं कर्मधार-
ये सिद्धं जातीयदेशीययोस्तु तसिलादिष्विति सिद्धं तत्किमनेन सूत्रेणेत्याह पूरणित्यादितथेत्यादि च स्त्रीपुंसलक्षणमिति स्तनश्मश्रादियुक्ता स्त्रीपौटे-
त्यमरव्याख्यातौः हरदत्तस्तु न पुंसकं पोटमित्याह तत्र मूलं मृग्यं अमरं गानपुंसकं पर्यायेभ्यः पृथगे वा स्य पाठतः कठधूर्त इति नात्र कठत्वं कुत्स्यते-
तः कुत्सितानि कुत्सनैरिति गतार्थतानशंका प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः कथं तर्हि जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तकोवालमस्यानामिति
वकधूर्त इति युक्तं सत्यं प्रमाद एवायमिति प्रामाणिकाः प्रशंसावचनैश्च वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थं ये तु योगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीया-
दयः ये च विशेषवचनाः शुचिमुद्धादयः ये च गौण्याद्व्याप्रशंसो गमयन्ति सिंहो माणवक इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते कुमारः एतदेवेति एवकारः स्फु-
टसिद्धत्वं चाङ्गीकार्यः ज्ञापकांतरस्यापि स भवात् तथा हि युवाखलतीति सूत्रे जरती ग्रहणं लिंगं न हियुवशब्दस्य पुंस्त्वे जरती सामानाधिकरण्यं न्याय्यं य-
नु अश्वादिभ्यः फञ् विधौ पुंसि जात इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिरपीह ज्ञापिकेति तत्र एकादेशस्य पूर्वोक्तवद्ग्रहणं न ज्ञापकस्य मूलशैथिल्यात् चतुर्थादौ-
गर्भिण्या मंडूकप्लुत्या जातिरित्यनुवर्तते तेनेह न कालाक्षी गर्भिणी चतुष्पात्किं ब्राह्मणी गर्भिणी प्रत्युदाहरणं तु विशेषणमिति समासः स्यादेव पूर्वनि-
पाते विशेषः मयूरव्यंसकादयश्च चकारोऽवधारणार्थः समासांतरं व्यावर्तयति धूर्त इति तथा च गुणवचनत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमिति भा-
वः अन्यत्वाद् मयूरद्वयं सकः उपमानानि सामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषेणेत्यर्थेति स्वरो माभूत् इति सद्यपमानं संशब्दनेन विहि-
ते समासे प्रवर्तते अश्रीनपिवतेति इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाद्वा पूर्वमपि रांजांतरमिति अंतरात्वात् भिन्नवाची मात्रांकात्स्ये

राम
६५

वधारणे अंतरमात्रशब्दाभ्यां सहनित्यसमास इति नञ् उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः तथा हि आरोपितत्वेन जायमान्यन्ते आरोपमात्रं वा विषयत्वं ।
तु संसर्गः तथा चाब्राह्मणशब्दादरोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थो ब्राह्मणं भिन्न इति पर्यवस्यति अतएवानुपसर्जनत्वादेतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकाः ।
यैः सिध्यति तत्पुरुषस्य औत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्रधान्यमप्येवं सति निबोधं एतज्जोहोरिति सूत्रेऽनञ् समासग्रहणं चेह लिङ्गैः सीमां सकादयस्तु ब्राह्मण
भिन्न इत्यादिरेव शाब्दबोध इत्याहुः तन्मतेऽसद्व्यादेः अतिसर्वद्व्यादिसमकक्षत्वात् सर्वनामसंज्ञाकार्यमंतरंगणकार्यं च न स्यात् यत्तु तत्सादृश्यमभावात्
अतदन्त्यत्वेन दत्तता अप्राशस्त्यविरोधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्तिता इति पठित्वा अब्राह्मणः अपापं अनश्वः अनुदरा कन्या अपशवो वाऽत्येमे अश्वेभ्यः
अधर्म इत्युदाहरति तत्तु यथा यथं आर्थिकार्थमभिप्रेत्य कथंचिन्नेयं सर्वथापि नञ् समासस्योत्तरपदार्थप्रधान्यं भाष्योक्तं नान्यथापि तव्यं अतएवाने
कमन्यपदार्थे इत्यत्रानेकशब्दादेकवचनप्रयुक्तं साधेपि सेव्यते नेकया सन्नता पांगयेति कथं तर्हि पतत्यनेके जल धेरिवोर्मय इति उच्यते अध्यारोपि
तैकत्वानां प्रकृत्यर्थे तपातत्र वास्तववहुत्वाभिप्रायं बहुवचनं यद्वा समुदायवहुत्ववहुवचनं रथोऽश्वो गजश्च प्रत्येकमनेकस्ततः अनेकश्चानेकश्चेत्ये
कशेषात् यत्तु प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षाणा आहुः नञ् विशिष्टेनोत्तरपदेन सादृश्यादयो लक्ष्यं ते इति तत्स्वकीयग्रंथं संदर्भाच्चिरुद्धं आकरविरुद्धं च प
दपिविचारचिन्तामणौ क्तं समासेत् उत्तरपदप्रधान्यं मास जातवत् नञर्थे मिश्रितं तच्च सदृशादौ निलक्ष्येदिति तदप्युक्तीत्याभाष्यवार्तिकविरू
द्धमिति स्पष्टमेव यदि तु स्वातंत्र्यमेवावलंब्यते तर्हि कथंचित्समर्थयितुं शक्यं तस्यां हि असुलक्षणेन तथापि नञ् समासे उत्तरपदप्रधान्यप्रयुक्तका
र्याणिलभ्यंते अनञ् समास इति ज्ञापकात् उपेयप्रतिपत्त्यर्थं उपाया अव्यवस्थिताः इति न्यायाम् समासे निति वदन्वाक्येन जोऽसमस्तत्वात् क्रिय
ये बा वान्वय इति ध्वनयति यतः संबोधनोत्तरकत्वार्थाः कारकं प्रथमोऽपतिः धातुसंबन्धाधिकारे निष्पन्नमसमस्तनञ् तथायस्य च भावेन षष्ठीचित्युदि
नं द्वयं साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधारितं युक्तं चैतत्त्वं पचसि युवां पचथ इत्यादौ नञ् समभिव्याहारे क्रियाया एव निषेधप्रतीतेरनुभवसि ।

म. सु.
६५

हत्वात्भवतिप्रयोगेपितथैवत्याप्यत्वात् घटोनास्तिपटौनस्तः अहंतत्रास्मीत्यादौवचनपुरुषव्यवस्थादर्शनाच्च अन्यथाअर्थभावेऽव्ययीभावस्यदु-
र्वारत्वाच्चयत्तुभूतत्वाधेयत्वाभाववान्घटइत्यर्थवर्णनंतन्नक्रियानन्वयेकारकविभक्तेर्दुर्धर्मत्वात् तस्मात्कारकविशिष्टक्रियायानञर्थेन्वयः शाब्द-
न्येवतत्वं भाष्यवार्तिकेत्युपलक्षणंसांप्रदायिकरीत्यापूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्राधान्येतत्पुरुषइतिविषयविवेकस्यसुलभत्वा-
त्तयत्तुवदंति यद्वाअभावसामान्येनञ्वर्ततेतदाऽव्ययीभावः अभावविशेषविशेषज्ञापंतुतत्पुरुषएवतस्यनञर्थत्वाभावेनपूर्वपदार्थप्राधान्यासंभ-
वादितितन्नयापामावोअपापमितिस्वोक्ततत्पुरुषोदाहरणेपिअभावत्वेनैवाभावाभावेनाव्ययीभावस्यदुर्वारत्वात्तदपिविशेषस्यनञर्थत्वंनास्तीति
तदपिननिर्विशेषस्यसामान्यस्याभावात् विशेषरूपेणवाच्यत्वंनास्तीतिचेत्तर्हिअविघ्नमित्यादिरव्ययीभावोदन्तजलांजस्तिरेवस्यादितिनकिंचि-
देतन्नञोनलोपइतिजिह्वान्तसमासाभावादप्राप्तौवचनं अपचसी तिकुत्सितंपचसीत्यर्थः नशब्देनेतिनञसमासेत्त्वनेकधेत्येवभवतीतिभावः ऊ-
र्प्यादिच्छिदाच्चश्चिदाचौकृम्यस्तियोगेविहितौऊर्प्यादपोपिस्वभावान्नैवप्रयुज्यन्तेतत्रापिआविः प्रादुःशब्दोमुक्त्वाऽन्येषां करोतिनैवयोगइतिमाधवा-
दिग्रंथेस्थितंनथैवोदाहरति ऊरीकृत्येति आविः शब्दस्यतुसाक्षात्प्रभृतिषुपाठान्कृजोयोगेगति संज्ञाविकल्पः भवस्तियोगेतुअनेननित्यमितिनिश्चेत्-
कथं तर्हिवाङ्मयमदविशंकमथाविश्वशुभोभवदसाविवरागइतिमाधवः अभवद्युगपदिलोलजिह्वायुगलीढोभयसृक्किभागमाविरितिचनिरंकु-
शः कवयः इतिहरदत्तः वस्तुतस्तुतेप्राग्धातोरितिस्त्रस्यप्रयोगनियमार्थत्वेप्रकृतेनुपपत्तावपिसंज्ञानियमार्थत्वंपक्षेदोषलेशोपिनास्तीतिप्रपंचितंश-
ब्दकौस्तुभेएतेनपुरौरामस्यजुहवांचकारज्वलनेवपुरितिभट्टिर्व्याख्यातः हतंपरिगृह्येतिहत्वागमनंहिधाहतंत्यक्त्वापरिगृह्येति आद्यमुदाहरणंहिनी-
यंप्रत्युदाहरणं अपरिग्रहेइतिच प्रयोगोपाधिनेतुवाच्यकोटिनिविष्टमितिभावः कणोहत्येतिअतिशयेनाभिलष्यतन्निवृत्तिपर्यंतंपिवतीत्यर्थः ततश्च
अद्यायाअपगमात्रप्रतिधातोगम्यते प्रत्युदाहरणंतुकाणोहत्वागतः स्वरः तंडुलावयवः कणः तस्मिन्हत्वेत्यर्थः पुरस्कृत्येतिनमस्युरसोरितिसत्त्वं कथं

राम
६५

तर्हि असुं पुरः यश्च सिद्धे दारुमिति स्थितमित्यध्याहारेण दृशिं प्रत्यगतिवात् एतेन तस्य स्थित्वा कथमपि परः कौतुकाधानेनो रिति व्याख्यातं असुं
 च अव्ययमिति किं असुं कांडक्षिप्रमित्यर्थः अदः कृत्वेति यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणंति रंतर्हो अंतर्हो किंतिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भू-
 त्वेत्यर्थः विभाषा कृत्तिरः कृत्वेति गतिवाभावपक्षे सत्वमपि न तिरसो न्यतरं स्यामिति सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः केचित्तु पराभवेति रस्कारशब्दप्रयो-
 गमनुरुधानः सत्वविधौ गतिग्रहणं निवर्तयंतीति माधवः वाचं नियम्येति निवचनं हि वचनाभावः अर्थोभावेऽव्ययीभावः इह अविशेषेण एदंतता-
 निपात्यते न तु संज्ञासंनियोगेन प्रगत आचार्य इति अनेन गतार्थे वृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति अतिमाल इति एवमभिगोतो मुखं अ-
 भिमुखः अर्हते विलामुद्देलः प्रतिगतोक्षं प्रत्यक्षः उपपदमतिङ् अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किंतु समासस्य एतच्च अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रेमा-
 व्ये एव स्पष्टं तत्र हि किं वृत्तस्यानधिकारादकिं वृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा उपपदसंज्ञार्थं तद्दीप्याशं क्वातिङिति समासप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्यामिति-
 सिद्धांतितं तदेतदभिप्रेत्याह अतिङं तश्चेति ननु सुपेत्यधिकारात्तिङं तेन न भविष्यति तत्राह अतिङ्ग्रहणमिति पूर्वसूत्र इति कुप्रादयः कुप्रादयः सुवं-
 ताः सुवंतेन समस्यते ततः गतिः गतिः सुवंतोऽतिङं तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः तथा चेति यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि त्रितयवि-
 षयिणि प्राचां पत्रिभाषा एकदेशानुमितिद्वारा दहापि ज्ञाप्यत इति भावः यदा कारकशेकर्तृकरणकृतेति सूत्रस्थं बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकं बोध्यं प्रा-
 गिति कदंतादत्र रपदात्सुवत्यतेः प्रागित्यर्थः प्रथमांतं तु सुवृग्रहणमिहाहुर्वर्तत एव अतएव राजदशीत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्ये सिध्यति परि-
 भाषायाः फलदर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आतश्रोपसर्गे इति कः पाप्राभ्येति शप्रत्ययसु संज्ञायां नेति वक्ष्यते व्याडो घ्रीश-
 व्देन गतिसमासः संयदि प्रशब्दस्य सुवंततामपेक्षेत तर्हि सुवृत्यतये संख्यां च पेश्यततः प्रागेवलिंगयोगः लिंगनिमित्तश्च प्रत्ययश्चावेव स्यान्न तु डी-
 प्रप्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् ततो प्राशब्देन समासे सति अदंतत्वाभावात् जातिलक्षणो डीष्णस्यादिति भावः उपपदमुदाहरति कळपी

निकलेनपिवतीनिकछपी व्याघ्रीवत् सुपीतियोगविभागात्कः यत्प्राचा उपपदमतिङं तमिति व्याख्यातं तन्न तथा सति प्रथमांत सुवग्रहण निवृत्त्या
 बहुविधवापत्तेः तथा हि निर्गत इत्यत्र निरीरुत्वं संयंतेत्यत्र मोनुस्वाः राजदर्शीत्यादौ न लोपश्च न स्यात् प्राटितेत्यादावतो गुण इति परस्मैपंच स्यादेतेना
 तिङि किं एधानाहारकोत्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तं यदपि कुगतीति सूत्रे उक्तं अत्र सुसुपेत्य ननु हने स्तिङापि समासः ऊरीकरोतीत्यादितदप्य
 सत्तत्र शेषीकृतेनातिङ् ग्रहणेनैव विरोधात् तिङ् समाससु सहेतियोगविभागवल्लभ्यश्चादस्येति प्रागेवोक्तं लोके तु प्रभवतीत्यादावुपसर्गः ए
 थव्यदमेव काव्यादिपाठिनामेकपद्यधमेतु धातुपसर्गयोः संहितायानित्यत्वेन कथं तर्हि अत्र आयाहीत्यादौ पदपाठे उपसर्गवसानमिति चेत्
 पदपाठस्यापि व्याख्या विशेषतया तत्रानुकरणशब्दत्वेनोपसर्गत्वाभावात् तद्वदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वाद्यतदेतेभ्य इति सूत्रेन
 दाद्यत्वं कुर्वता एकशेषं चाकुर्वता सूत्रकृतेनैव तथा ज्ञापितत्वादिति दिक् अमेवाव्ययेन तुल्यविधानमिति एतच्चाध्याहरेण लभ्यं तदेवेति नियमस्वभा
 वलब्धार्थका यनपरोयमेवकारः न तु सूत्रस्थः अव्ययेनेति किं कुंभकारः असति ह्यव्ययग्रहणेऽमेव तुल्यविधानं तदेव समस्येत पूर्वसूत्रारंभसाम
 र्थादव्ययविषयक एव नियम इति चेत् तर्हि अमेतविषयक एव किं न स्यात् अमेतेनयः समासः सोऽमेव तुल्यविधानस्येति तथा च अत्रेभोजमित्यत्र
 माभूत् अत्रेभुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां उभयत्र विभाषेयं अमेव तुल्यविधानस्य प्राप्ते यथा उपदेशस्तु
 यायामिति यत्तु अमाचान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते यथा अव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति उच्चैः कारमाचष्टे इह समासपक्षे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरः
 आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां इत्याद्युदात्तत्वं असमासे तु उच्चैरित्यंतोदात्तत्वं स्वरदिष्ठतथा पाठात् अमेत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह अमेतेनेति तेनेहन पर्याप्तो भोक्तुः
 तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः समासां तापेक्षया वयवषष्ठी द्व्यंगुलमिति द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचोलुक द्वंद्वार्थमिति तेन पुरुषस्यासंभवादिति भा
 वः ननु अहश्चासौ एतश्चेति कर्मधारयोस्तु पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य गौणत्वसंभवादिति चेन्न मुख्यसंभवे गौणग्रहणयोगात् हेमंतशिशिवावहोरा

त्रेचच्छंदसीतिस्त्रेद्वंद्वेसमासांतदर्शनाच्च अहोरात्रइति जातिरप्राणिनामिति समाहारद्वंद्वः रात्रान्हाहाइतिपुंस्त्वं यत्तु प्राचोक्तं एकवद्वा वान्कीवतेति
 तन्न सनपुंसकइत्यस्य रात्रान्हाहाइतिपुंस्त्वेन परत्वात् इति वक्ष्यमाणत्वात् आकरविरोधाच्च द्विरात्रमिति संख्यापूर्वरात्रंकीवमिति वक्ष्यते अ-
 न्हृष्टखोरेवनस्तद्धितइत्येवसिद्धेनियमार्थमिदं एवकारस्य सार्थः अन्हृष्टवटस्वयोरिति विपरीतनियमस्तु न भवति आत्माध्वानौस्वइति प्रकृतिभा-
 वविधानाद्विंशगात् अनित्यत्वादिति अत्रचलिंगशक्तिलांगलांकुशेत्यत्र घटीग्रहणं अहोन्हृष्टेभ्यः अहः सर्वेतिस्त्रेअहरादयोभिर्दिष्टाः चकारे
 णचसंख्याव्ययेअनुकृष्टेतत्रसर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषेपि अहः शब्दइहनगृह्यते संभवादित्याशयेनाह सर्वादभ्यइति समासंतेपरइति प्रकरण-
 वललभ्येतेतत् प्राचातुटचिपरतइति व्याख्यातंतदपि सामर्थ्यलभ्यमिति कथं चिन्नेयं भाष्ये तन्हादेशः प्रत्याख्यातः अन्हृष्टभ्य अचू स्याद्वचोप-
 वादः अहृष्टखोरेवेति नियमादिलोपोन अहोपोनइति व्युत्पादनात् अन्होदंतातरेफादित्यदिलक्षात् इत्यपि प्रयोगोस्ति नर्हिषादित्यपि बोध्यं
 षाम्भामित्यधिकारात् अत्रप्राचः अन्हइति षष्ठ्या स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा अदंतनिर्देशान्नेह दीर्घाहोप्रावृडिति वदंतितन्नतत्र व्यत्ययादिवर्णनं
 शो व्यर्थः दीर्घाहोप्रावृडिति प्रातिपदिकान्तेति एतत्तद्व्यावर्तयितुं क्षुभादित्वस्यैव वक्तव्यत्वादाकर एव तथोक्तत्वाच्चैत्याशयेनाह अन्होनस्येति प्राचस्तु अ-
 न्होनस्येत्युक्त्वा अदंतनिर्देशादिति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव कालादुन्निति एतत् संख्या विसायेति स्त्रेन्यासपदमंजय्याः ओहाइ धातौ माध्वग्रं-
 थेचस्पष्टं यत्तु न संख्यादेः समाहारइति स्त्रेद्वन्द्वइत्यत्राणोलुगिति वृत्तिकारदिभिरुक्तंतदयुक्तमिति भावः प्रसंगादाहस्त्रियामिति टावितेयत्तु प्रा-
 चाकालनिर्णयदीपिकायां पूर्वोक्तान्नवमीशभाष्यदशमीकालास्पृगाद्यायसाद्यहो कालयुगादिमोत्तरयुताचाथोत्तरिकादशीतिश्लोकेद्यहोति प्र-
 युक्तं सादृशमीद्वयोरन्होर्भवद्यहोत्यादिचतद्विचरणे व्याख्यातंतत्सर्वं प्राप्तादिकमिति भावः तथाहि इहटि तिङीप्द्विगोरिति वा आद्ये अस्मंतत्वादुन्नंतत्वा-
 दजंतत्वाद्दीनाद्यः वृत्तिकाराद्युक्तस्याणइहप्राप्तादिकत्वाद्युक्तालुक्त्वाच्चनचप्रत्ययलक्षणं आणोयोकारइति व्याख्यानात् नापि द्वितीयः षोडशोयोका

म.सु.
६७

रस्तदंतादिति व्याख्यानात् अतएव हि द्विनिष्केत्यत्र क्रीतार्थे प्राग्वर्तीयस्य ठजोलुकिटावेवाकरे उदाहृतः द्विविस्तेत्यादावप्येवं नापितृतीयः टन्नः सभा
सांततया तदंतस्य तद्वितार्थे प्रति उपसर्जनत्वात् अतएव हि आपिशलिना प्रोक्त मधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्यमतेः चाटचोवाधनाच्च
पिचतुर्थः अपरिमाणेत्यादिना डीपो निषेधात् तस्माद्वा वैवयुक्तः स्यादेतत् तावप्ययुक्तः स्त्रीत्वस्यैव दुर्लभत्वात् तथा चान्हो न्ह एतेभ्य इति सूत्रे कैयट
हरदत्तावाह तुभ्रात्रा न्हा हाः पुंसीति वचनात् स्त्रियो वृत्त्यभावाद् टजचोर्नीस्ती हविशेषे इति मेवं भावानवबोधात् इत्यंहिकैयटाद्याशयः सर्वोदिषदुपूर्वोदिह
एजपवादो ज्विहितः तत्र संख्या पूर्वस्य तद्वितार्थे द्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेन स्त्रीत्वसंघेऽपि टजंतस्य तद्वितं प्रत्युपसर्जनत्वादन्युपसर्जनाधिकारोक्तस्य टि
ट्टेति डीपः प्राप्तिरेव नास्तीति तत्र टजचोर्विशेषः स्यष्टएव पुण्याहमित्यत्र तु उजमेका म्यंचेत्यचो निषेधः अन्हादेशस्य चेति मतं मेदेन व्यवस्थितं इतरे
षाचतुर्णां तु रात्रा न्हा हा इति वचनात् स्त्रियो वृत्तिर्नास्तीति स्यादेतत् भवेदयं बृहानामाशयः यद्युक्तद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वे प्रमाणं स्यात् तदेव किमिति चेत्
उच्यते अमरसिंहिन पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुरा इति पुंस्त्वाधिकारे अन्हाहांताः स्वेडभेदा रात्रांताः प्रागसंख्याकाः इत्युक्ते अर्थो ताः प्राचले
प्राप्तापन्नपूर्णाः परोपगाः तद्वितार्थे द्विगुः संख्याः सर्वनामतदंतका इति च ततः परमुक्तं एवं चेह अन्हाहांता इत्यनेन पुंस्त्वं प्राप्तं तद्वितार्थे द्विगुरिति परोप
गत्वेन परत्वाद्देववाच्यते तथा च तेनैव परिभाषितं परं विरोधशेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगत इति तस्मादमरग्रंथ उक्तार्थं प्रमाणं किंच परवर्द्धिगमित्यस्य
रात्रा न्हा हा इत्यपवादः यत्र तु द्विगुप्राप्तेत्यादिनोत्सर्गो निषिद्धस्तत्र तदपवादस्याप्रवृत्तिः स्यष्टेव एतच्च माधवेनापि ध्वनितं इत्यनुपदमेवैव वक्ष्यामः किं
च भवाद्यर्थं तद्वितांतं परोपगमिति निर्विवादं तद्वितलोपेतुयः शिष्यते सलुप्यमानार्थोभिधायीति न्यायेन भवाद्यर्थवत् स्त्रीत्वादेरप्यभिधानं न्याय्यं
मैव प्रकृतेर्लिङ्गानुशासनस्य केवलायां प्रकृतौ पक्षीणस्य लुप्ततद्वितायां प्रवृत्तेः लुपियुक्तवदिति लिङ्गातिदेशोप्यत्र प्रमाणं प्रकृतलिङ्गानुशासन
नां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः अतएव लवणाः सूपः लवणाय वा गृह्णित्वा दौ न स्त्रीवत्त्वं अतएव च कुमारी ब्राह्मणा इत्यादिष्वचारकिंवन्तप्रकृति

राम
६७

ककर्तृकिंवन्तेष्वपि विशेष्यनिघ्नतैवाकरेस्पष्टाद्वन्तीति डीपंवदताप्राचापि स्त्रीत्वं स्वीकृतमेवेत्यलं बहुना यदि समर्थनीय इत्याग्रहस्तर्हि आधारेण धेयभावव्यत्या-
 सेमसमर्थतां द्वे अहनी अस्यामिति दिनद्वयाधारभूतेत्यर्थलाभात् उपांसास्यापीति यथाप्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्तथेहा-
 पि उक्तमग्रहणसामर्थ्यादस्योर्द्वयोर्ग्रहणं उक्तमौचस्कश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः स्वार्थः प्राचाद्विगोरिति स्वारीशब्दात्ताद्विगोरित्य-
 र्थः द्यजलमिति समाहारे द्विगुः आत्महतः पदाधिकारे तदंतस्यापि ग्रहणान्महच्छब्दांतस्यापि कथं तर्हि परममहत्परिमाणमिति परममहतोद्रव्यस्य परि-
 माणमिति षष्ठीतत्पुरुष इति वृद्धाः यनुवर्द्धमाने नोक्तं इष्टकैषीकामालानामित्यत्र तदंतविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदंतविधिनीस्तेनित्त-
 भ्याष्यकैयटं विरुद्धं तथाहि पदाधिकारे प्रयोजनं इष्टकचितं पकेष्टकचितमित्यादि भाष्ये उदाहृतं कैयटेन च पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते इति व्याख्यातं ए-
 तदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु इष्टकैषीकेत्यत्र स्वतंत्रमुपसंख्यानमस्ति महतीशब्दस्येति यत्तु प्राचोक्तं जातीयघासादौ तीशब्दस्याप्यालं वक्तव्यमि-
 ति तत्र जातीयेति व्यर्थं पुंवत्कर्मधारयेति आत्महत इति च सूत्राभ्यामेव रूपसिद्धेः तीशब्दस्येत्संख्यपाणिनीयत्वादुपेक्ष्य अष्टन इति कपाले उत्तरपदे ह-
 विषिवाच्येऽष्टन आलं वक्तव्यमित्यर्थः अष्टकपाल इति संस्कृतं भक्ष्या इत्यादि आधुमर्धपूर्वेति लुगिति व्याचख्यस्तद्रभसात् द्विगोर्लुगनपंत्येति तु बोध्यं ।
 द्वाधिका इति सूतचवार्तिकारूढमित्युक्तं यत्विह पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिर्भवेत्सिद्धिराकृतिगणत्वं शरणीचक्रस्तच्चित्यं उपलभ्यमानस्य तादृशस्वरस्य
 द्वेद्वेन निर्वाहस्तस्वरान्तरेषोष्ठापत्तौ बाधकाभावादिति दिक् एकादिः अदुक्ककारे चारणसामर्थ्यात्पररूपं न केचित्तुं स्पष्टार्थमादुकं दीर्घादिमाहुः रोआ-
 ह्राहाः पुंसि परत्वादित्यत्तु प्राचा एकवद्भावात् स्त्रीवतैस्तुक्त्वा अहोरात्रमित्युदाहृतं तन्नैत्यवोचाम यत्तु वदंति रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वं विधीयते तदंत-
 स्य तु परस्त्रिंशमित्येव सिध्यति अतएव भिन्नविषयत्वान्न विप्रतिषेधशंका एवं च समाहारे स न पुंसकमित्येव भवति परस्त्रिंशपवादत्वादिति तन्न-
 उक्तरीत्याद्वह्यहादावपि कीवत्वं स्यात् न चेष्टापत्तिः प्राचापि द्वह्यहादुदाहृतत्वादाकरविरोधाच्च अमरोप्याह तेनु त्रिंशदहोरात्र इति मासेन स्यादहोरा-

म.सु.
६८

न इति च तस्मात्तदंतस्सैवायं पुंस्त्वविधिः दृढतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणादिति स्थितं संख्यापूर्वमिति तथाचलिंगानुशासनसूत्रं अथयपुरायाहौनपुंसकौ संख्या।
पूर्वसन्निरिति अमरोप्याह रात्रं प्राकसंख्ययान्वितमिति गणरात्रं निशादह्ना इति च पुंस्त्वाधिकारेऽपि स एवाह रात्रांताः प्राभासंख्यका इति एवं स्थिते द्विरात्रलि
रात्र इति वृत्तिकारहरदत्तादिभिरुक्तं पुंस्त्वमामादिकमेवेत्यवधेयं अर्द्धर्चाः पुं सच इह केषां चिदर्थभेदेन व्यवस्था तथाच शाश्वतः मकरंदस्य मद्यस्य मासिक
स्यापि वाचकः अर्द्धर्चादिगणयाठास्तुनपुंसकयोर्मधुरिति अमरस्तु माढीकं मधुन द्वयोरित्याह पात्राद्यंतस्य नेति स्त्रीत्वमिति शेषः सुदिनाहमिति सुदिनश
ब्दः प्रशस्तपर्यायः तथाच प्रयोगः सुदिनासुसभासु कार्यमेतत्प्रविचिन्वीतविशेषण स्वयंचेति यथः कथं तर्हि व्यध्वोदुरध्वोविपथः कदध्वाकापथः समा
इत्यमरः व्यध्वोविपथकापथाविति रभसकोशाच्च अत्राहुः प्रमाद एवायमिति वस्तुतस्तपथे गता विस्यस्मात्पचाद्यचिपथते व्याप्नोतीति यथः अकारं तोयं।
तथाच त्रिकाशङ्कोषः वारः पथश्च मार्गः स्यादिति तेन समासे पुंस्त्वं न चैवं विपथसिद्धावपिकापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यं ईषदर्थे चेति तत्संभ
वात् कुत्सायामर्थतः पर्यवसानात् इदं स्ववधेयं परवह्निगतापवादरूपत्वात् तत्पुरुषे एवेदं क्लीबत्वं प्रवर्तते नान्यत्र विपथानगरीवहुव्रीहिरयं पंथानम।
तिक्रान्ता अस्ति पथा इहापि न द्विगुप्राप्ते स्यादिना परवह्निगतायाः प्रतिषेधादिति माधवः एवं च न्यायसाम्येन ह्यनेत्यत्रापि रात्राहो इत्यस्य प्रवृत्तिर्नेति
माधवेनोक्तप्रायं मृदुपचतीति क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयांतं धातृपातभावनां प्रतिहि फलांशः कर्मभीभूतः तथाच फलसामानाधिकरण्याद्वितीया अ
तएव कृत्वा वित्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्यण यत्र तु भावनां प्रतिकरणा तथा धात्वर्थविशेषो न्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयांतं तैव ज्योतिष्टोमै नयजेतेति य
था एतच्च कारो यज इति सूत्रे वृत्तिपदमंजरीः स्पष्टं न चैवं ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वयजेतेति न सिध्येदिति वाच्यं भावनाविशेषणत्वे तदुपपत्तेः तत्रापि सं
दर्शनप्रार्थनादिभिर्यज्यमानत्वात् क्रियाया कृत्त्रिमकर्मत्वविवक्षायां तद्विशेषणत्वाद् द्वितीया अन्यथा तु प्रथमेवेति विवेकः सामान्येन पुंसकमिति रात्र
च अनियतलिंगविषयकं तेन आदिः पचति प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव वित्तरस्तु शब्दकौस्तुभे बोध्यः पर्यायस्यैवेति कथं तर्हि नृपति सभामगमन्नवेपमा ६८

नाइतिकीचकवधेगजपतिवत्तजविशेषत्वादिति रक्षितः विभाषासेनाश्वनिशमिति कृष्णचतुर्दशीत्याहुः तस्यां किल केचिच्छान उपवसंति तथा च तिर्यगधि
करणेण शवरभाष्यं शुनश्च चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामइति इति तत्पुरुषः यस्य त्रिकस्येति यद्यपि प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेत्युक्तं तथापि द्वितीयाश्रितादिभि
रितिवत्प्रथमाकेनचित्सहसमस्यते इति नोक्तमित्यर्थः वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृतानोक्तमिति वा अन्यस्य पदस्येति पदेन हि प्रकृत्यर्थोप
सर्जनः प्रत्ययार्थोभिधीयते तथा च द्वितीयाद्यर्थे इति फलितः तदाह अप्रथमेति समानेति एतच्च शेषपदास्त्रयं प्राप्तामित्यादि ग्रामकर्मैकप्राप्तिकर्तृ उदा
कं विग्रहार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मैतिसमासार्थः विग्रहे स इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः यद्यपि तत्प्रत्ययार्थस्य कर्तृर्धात्वर्थप्रतिविशेष्यत्वेति च।
ता तथापि व्यपेक्षावादिभिर्गत्या समासे भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थतयोदकस्य तदभदो वाच्यः स च
वाधितः न हि कर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमिति संभवति अपि च व्यस्ते समीचीनमुदकमिति वत्समस्तेपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तेः स च वृत्तस्य विशेष
णयोगेनेति वचनेनैव वारणीयः सिद्धोनेतु बहुना वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महदौ रवंतस्मादेकार्थोभाव आस्थितः चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्यु
त्पत्तिर्भजनं कर्तृव्यतेन्यायसिद्धत्वं समाकृतं इति स्थितं ऊढेत्यादि अनङ्गत्वं कौटुहलन कर्म्मभूतः रथः रथकर्म कौटुहलन कर्त्तुं समासार्थः रुद्रसंमदा
नकोपहरण कर्म्मपशुः पशुकर्म कोपहरणसंप्रदानं रुद्रः स्थात्यवधिकोद्धरण कर्म्म औदनः औदनकर्म कोद्धरणवधिस्थालीत्यादिरर्थः इह कर्म
दीनां समासेनाभिहितं त्वात्प्रथमा प्रथमार्थेति वृष्टेदेवे अनयोर्न समासोऽशेषत्वात् इत्यत्र तात्पर्यं व्यधिकरणानामिति अत्राप्युक्त एव हेतुः इ
त्यंशेषग्रहणफलमुपनिवर्द्धनचोन्मत्तगंगमित्यादिव्यावृत्तिरेव तत्फलं एकसंज्ञाधिकारौ वतस्सिद्धेरिति भावः अनेकं किं बहुना मपि यथा स्यात्
तदुदाहरणानुमूले एव स्फुटीभविष्यति एवं चात्र सुवित्येवानुवर्तते न तु मुपेति यत्तु मुपेत्यनुवर्त्यनेकं सुवंतं सुपासहेति व्याख्यातं तन्न द्विप्रदवहु
ब्रीह्यसिद्धिप्रसंगात् प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्वा तु जंतदंतस्य पदोत्तरा सह समासो व्याख्येयः सूत्रसिद्ध्यर्थानुवादोयं वाचेति इदं तु वाचनिकं पूर्वपदो

म. सु.
६९

तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्येति यावत् लोपोवाच्यः एतच्च प्रादिना मेव वृत्ते विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजं स्त्रियाः पुंवत् ऊङोभाव इति यदितु ऊङोऽन्योऽन्य-
ङिति पर्युदसः स्यात्तर्हि यवायंतमेव गृह्येतततः किमिति चेत् इडविडोऽस्य जनपदशब्दात् सत्रियादज्जे डविडः दरदोपसंघात् मगधेस्य ण् दारदः तयोः
स्त्रियामतश्चेति लुक् इडविडदरत् साचासौ वृंदारिका च ऐडविडवृंदारिका कस्द्वृंदारिकेति न सिद्धेत् न ह्यत्र स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः निपातना-
दिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यं वैयधिकरणेन स्वरसतो बहुव्रीहेर्दुर्लभत्वात् अलुमिति इह भाषितपुंस्कमततीति भाषितपुंस्कात् अततेः क्विप् एवं च स-
मानाधिकरणेन एव बहुव्रीहिः अलुमर्थश्च यत्नो मास्त्विति यद्यपि सुवचं तथापि प्राचामनुरोधेन क्लिष्टं व्याख्यातमित्यवधेयं षष्ठ्याश्चेति एवं च सूत्रे-
केषांचित् षष्ठ्यंतपाठो नाकरसबहरदत्तादिग्रंथविरोधादिति भावः तुल्ये अङ्गिर्न्येयभावः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तद-
स्यास्तीति अर्श आद्यच्च तेन तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तं पुंस्कं शब्दरूपं लभ्यते इति स्त्रीवाचकेति एतेन स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति तथा हि सति इ-
त्यं सूत्रार्थः स्यात् अनुङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत् निवृत्तिरित्यर्थः यथामरूभूमिव दस्मिन् ग्रामे जलमित्युक्ते अभाव एवातिदिश्यते तद्धत् नन्वयमे-
व वाक्यार्थोऽस्तु यथोक्तं प्राचा उक्तपुंस्कात् परस्यानुङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत् स्यात् पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययलोप इति चेत् तमेवं अस्यार्थस्याकार एव अ-
नेकधा दूषितत्वात् तथा हि अस्मिन् पक्षे पटभार्य इत्यत्रोत्तरपदनिमित्तायाः ङीषो निवृत्तेः अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वे सति मण क्विच बतंतस्या-
पसं स्त्रीवतं ङीवतं ङीवतं ङीवतं यज् तस्य लुक् स्त्रियामिति स्यपत्ये लुक् शाङ्खादित्वा ङीनवतं ङीचासौ वृंदारिका ववातं ङीवृंदारिकेतीत्यस्ते अत्र ङीनौ ।
निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्या निवृत्तत्वाच्च लुक् स्त्रियामिति प्रवर्तते तत्रापि चैवं ऐडविडवृंदारिकेत्यादि प्रागुक्तं न सिद्धेत् किंच गार्ग्यश्च ताः वृंदारि-
काश्च गर्गवृंदारिकाः ङीपि निवृत्तेः पियज्जोरिति लुङ् न स्यात् अस्त्रियामिति निषेधात् तस्माद्यथा करमेव ग्राह्यं लौकिकेति यत्तु चित्राणां गवामयमिति एम-
मोमोसकैर्विगृहीतं तत्त्वौ किकालौ किकवहिर्भूतत्वाद्दुपेक्ष्यमिति भावः एतच्च मासजात इत्यत्र प्रपंचितं चित्रा अस्मिति अंतरंगानपीति न्यायादिह पूर्वम

एम.
६९

यत्तदीर्घो न प्रवर्तते अन्यथा एकदेशस्य परादित्वेन सुपोलुकिचित्रगुरित्यत्र अकारे न लभ्येतेति भावः नेहेति इष्टसिध्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्य
 तेन तु सर्वत्र तच्चाचौजः सहो भसदिति सूत्रे हरदत्तेनेत्यमेवोक्तमिति भावः आनडितितथाच समर्थसूत्रे भाष्ये होतृयोतृनेष्टोक्तात्परादित्यत्र चतुर्णां द्वंद्वे तृती
 यस्यात्तद्वदाहृतः पूर्वपदक्षेपे तु सुनसिंध्येत् न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं नापितदंतं होतृरेव पूर्वपदत्वादिति भावः अतएवेति पूर्वपदनाक्षेपादेव इत्यर्थः चि
 त्राजरदिति न चैह द्वंद्व्यात्मकस्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावो लुतथाच यवपि निवर्ततेति वाच्यं द्वंद्वान्तर्गतयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितं पुंस्कत्वेऽपि उदा
 हृतद्वंद्वस्यातथात्वात् तथाच पक्षी मृद्वो भार्येयस्येति विगृह्य पक्षी मृदु भार्ये इत्युदाहरता भाष्यकारेण सर्वमिदं ध्वनितमिति भावः द्वयोरप्येति पूर्वपद
 दान्तर्गतं उत्तरं पदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः जरच्चित्रेति पूर्वकालैकेति सूत्रे जस्त्वस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति लिंगविशि
 ष्टपरिभाषया जरस्याः पूर्वनिपातः कर्मधारयोत्तरपदेति एतेनादृष्टसदृशप्रजमिति प्रयोगो व्याख्यातः इह प्रघटके वह्नां वहुव्रीहौ पूर्वपदं न पुंवदिति
 उक्त्वा रूपे विशेष उक्तः अनिज्विधावपि विशेषांतरं वक्ष्यति यत्तु प्राचानी लोज्वलवपुरित्युदाहृतं तत्र स्वरे विशेषो बोध्यः तथा हि वहुव्रीहि पूर्वपदे नी
 लशब्दस्य प्रकृतिस्वरः कर्मधारय पूर्वपदे तु कर्मधारयस्यांत उदात्त इति महान्मेदः स्त्रीप्रमाणीयस्येति करणार्थं लुङंतत्वात्प्रमाणाशब्दो विशेष्यलि
 गः रित्वाद्धेन्यु कथं तर्हि प्रमाणायां स्मृताविति शावरभाष्यं भावे लुङंतत्वात् तत्कर्मणि निगुणचिपचाघचिटाप् यद्वा प्रमाणा मिवाचरतीति आचारक्लिवंतास्य
 चाघच् भट्टास्त्वप्रमाणा मयतेयाति मूलभूतां श्रुतियतः क्लिवंतादयते तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरूप्यते १ इत्यादि ग्रंथेन अयतेः क्लिवंतस्येदं रूपमित्याहु
 तत्र ह्रस्वस्यपितीति तु दुर्वारः आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिक गतिः इह तु मत्तं तस्मिन्मेव यदप्याहुः न्योर्वलीति स्त्रेयेपीह वत्त्वादिसंज्ञायां यद
 तितदप्यापाततः तत्र प्रत्ययग्रहणाया प्रकृतत्वात्तौ धेरः पचेते इत्याद्युदाहरणा विरोधाच्च त्यास्तां तावत्परिगणितान् तत्र तसादीन् त्रयोदशक्रमेणोदा
 हरति वक्षीष्विति यद्यपि वद्धादिषु डीषोवैकल्पिकत्वात्तदभावे वहुत्रेहोदिसिध्यति तथापि पाक्षिकानिष्ठवारणा येदं यत्तु प्राचा ततस्तत्रे लुदाहृतं तत्

म. सु.
६९

तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्येति यावत् लोपो वाच्यः एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्यसमुत्पन्नं स्त्रियाः पुंवत् ऊङोभाव इति यदितु ऊङो न्योः
डिःतिपर्युदसः स्यात्तर्हि यवाद्यंतमेव गृह्येतततः किमिति चेत् इडविडोः संजनपदशब्दात् स्रज्यादज्जे डविडः दरदोपसंघात् मगधेसरादारदः तयोः
स्त्रियामतश्चेति लुक् इडविडदत् साचासौ वृंदारिका कसद्वृंदारिकेति न सिद्धेत् नद्यत्र स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः निपातना
दिति एतच्च पूर्वत्रापियोज्यं वैयधिकरणेन स्वरसतो बहुव्रीहेर्दुर्लभत्वात् अलुगिति इह भाषितपुंस्कमततीति भाषितपुंस्कात् अततेः क्विप् एवं च स
मानाधिकरणेन वहुव्रीहिः अलुगर्थं च यत्नोमास्त्विति यद्यपि सुवचं तथापि प्राचामनुरोधेन क्लिष्टं व्याख्यातमित्यवधेयं षष्ठ्याश्चेति एवं च सूत्रे
केषांचित् षष्ठ्यंतपाठो नाकार एव हरदत्तादिग्रंथविरोधादिति भावः तुल्ये अङ्गिर्भूयभावः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तद
स्यास्तीति अर्श आद्यच् तेन तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तं पुंस्कं शब्दरूपं लभ्यते इति स्त्रीवाचकेति एतेन स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति तथा हि सति इ
त्यं सूत्रार्थः स्यात् अनूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत् निवृत्तिरित्यर्थः यथा मरूभूमिव दस्मिन् ग्रामे जलमित्युक्ते अभाव एवातिदिश्यते तद्धत् नन्वयमे
व वाक्यार्थोऽस्तु यथोक्तं प्राचा उक्तपुंस्कात् परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत् स्यात् पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययलोप इति चेत् मैवं अस्यार्थस्याकार एव अ
नेकधा दूषितत्वात् तथा हि अस्मिन् पक्षे पटभार्य इत्यत्रोत्तरपदनिमित्तायाः ऊङो निवृत्तेः अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वे सति यण क्विच बतं उस्या
पसं स्त्रीवतं डीवतं डीचेति यज् तस्य लुक् स्त्रियामिति स्त्र्यपत्ये लुक् शाईरवादि त्वा लोपेन वतं डीचासौ वृंदारिका ववातं वृंदारिकेतीष्यते अत्र डीनौ
निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्या निवृत्तत्वाद् लुक् स्त्रियामिति प्रवर्तते तत्रापि चैवं एडविडवृंदारिकेत्यादि प्रागुक्तं न सिद्धेत् किंच गार्ग्यश्च ताः वृंदारि
काश्च गर्गवृंदारिकाः डीपि निवृत्तेः पियज्जोरिति लुङ् न स्यात् अस्त्रियामिति निषेधात् तस्माद्यथा करमेव ग्राह्यं लौकिकैकैतियत्तु चित्राणां गवामयमिति
मीमांसकैर्विगृहीतं तत्त्वौ किकालौ किकवहिर्भूतत्वादपेक्ष्यमिति भावः एतच्च मासजात इत्यत्र प्रपंचितं चित्रा अमिति अंतरंगानपीति न्यायादिह पूर्वस

राम.
६९

यर्लोदीर्घो न प्रवर्तते अन्यथा एकदेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारेण लभ्येतेति भावः नेहेति इष्टमिध्यनुरोधेन पूर्वपदं कचिदाक्षिप्य
 तेन तु सर्वत्र तच्चाचौजः सहो भसदिति सूत्रे हारदत्तेनेत्यमेवोक्तमिति भावः आनडितितथाच समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोक्तात्परादित्यत्र चतुर्णां द्वे द्वे तृती
 यस्यान्तर्दाहृतः पूर्वपदाक्षेपे तु सुनसिंघेत् न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं नापित्तदंतं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः अतएवेति पूर्वपदनाक्षेपादेव इत्यर्थः चि
 त्राजरदिति न चैह द्वंद्वात्मकस्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावो लुतथाच यवपि निवर्ततेति वाच्यं द्वंद्वं तर्गतयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितं पुंस्कत्वेऽपि उदा
 हृतं द्वंद्वस्यातथात्वात् तथाच पक्षी मृद्वौ भार्येयस्येति विगृह्य पक्षी मृदु भार्ये इत्युदाहरता भाष्यकारेण सर्वमिदं ध्वनितमिति भावः द्वयोरप्येति पूर्वपद
 दांतर्गतं उत्तरं पदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः जरच्चित्रेति पूर्वकाले केति सूत्रे जस्त्वस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्युपसर्जनत्वे सति लिंगविशि
 ष्टपरिभाषया जरस्याः पूर्वनिपातः कर्मधारयोत्तरपदेति एतेनादृष्टसदृशप्रजमिति प्रयोगो व्याख्यातः इह प्रघटके वहुना वहुव्रीहौ पूर्वपदं न पुंवदिति
 उक्त्वा रूपे विशेष उक्तः अनिज्जिधावपि विशेषांतरं वक्ष्यति यत्तु प्राचानो लोज्ज्वलवपुरित्युदाहृतं तत्र स्वरे विशेषो बोध्यः तथा हि वहुव्रीहि पूर्वपदे नी
 लशब्दस्य प्रकृतिस्वरः कर्मधारय पूर्वपदे तु कर्मधारयस्यांत उदात्त इति महान्मेदः स्त्रीप्रमाणीयस्येति करणार्थं लुडंतत्वात्प्रमाणाशब्दो विशेष्यलि
 गः रित्वा लोप्य कथं तर्हि प्रमाणायां स्मृताविति शावरभाष्यं भावेत्युडंतात्तत्करीणि निगिणिचिपचाघचिटाप् यद्वा प्रमाणा मिवाचरतीति आचारक्विवंतास्य
 चाघच् भट्टास्त्वप्रमाणा मयतेयाति मूलभूतां श्रुतिं यतः क्विवंतादयते तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते १ इत्यादि ग्रंथेन न्रयतेः क्विवंतस्येदं रूपमित्याहुः
 तत्र ह्रस्वस्यपितीति तु दुर्वारः आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिक गतिः इह तु मत्स्यतरमुक्तमेव यदप्याहुर्व्योर्वत्सीति स्त्रेयोपीह वलादिप्रत्ययाश्रय इ
 तितदप्यापाततः तत्र प्रत्ययग्रहणस्याप्रकृतत्वात् गौधेरः पचेते इत्याद्युदाहरणा विरोधाच्चेत्यास्तां तावत्परिगणितान् तत्र तसादीन् त्रयोदशक्रमेणोदा
 हरति वक्ष्यति यद्यपि वद्धादिषु डीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे वहुत्रेयोदिसिध्यति तथापि पाक्षिकानिष्टवारणा येदं यत्तु प्राचा ततस्तत्रेत्युदाहृतं तस्म

म सु
७०

वेनाम्नोवृत्तिमात्रेऽस्यनेनगतार्थत्वादुपेक्षितं दर्शनीयतरेति यनु प्राचापदुत्तरापदुतमेत्युदाहृतं तत्प्रामादिकमिति ध्वनयन्नाह घरूपेति बहुथेति मका
रवचेनेत्याह तत्र हि किं सर्वनामबहुभ्य इत्यधिकृतं वृत्तिरिति वृत्त्येकाभ्यां तिलतातिलौ च छंदसीतितिल अजथ्येति अजाविभ्यां थ्यन् शसीति वक्त
ल्यार्थादित्ययमपिशसतसिलादिषु दृष्टव्य इत्यर्थः त्वतलोरेति अत्र वदंति जाति संज्ञा व्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुणा इति एवं च क्रियाशब्दानामप्यनेन पुं
वद्भाव इति भावः अतएव प्राचानकोपधाया इति सूत्रे पाचिकातापाचिकात्वमित्युदाहृतं तस्यौत्रेण च त्वतलोरेति व्याख्यातं तदेतत् सर्वं भाष्यादिवि
रोधादुपेक्ष्य तथा हि एकतद्धिते चेति सूत्रे एकता एकत्वं इत्युदाहृत्य पुंवद्भावेन सिद्धमित्याशंक्य भगवानाह उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणावचनस्येति अत्र कै
यटः एकशब्दस्य संख्यावाचितायां गुणावचनत्वेऽपि असंख्यवाचिनो तथास्त्विदिति भाव इति एवं हि वदता शुक्रादय एवेह गुणा इति ध्वनितं अतस्तथैवोदा
हरति शुक्लत्वं शुक्लतेति अतएव च प्रत्युदाहरति कयो इति कर्त्रीत्वमिति तथा च स्त्रियामिति सूत्रे व्यापिनोत्वात् प्रवृत्तेरिति कैयटेन प्रयुक्तं तथा पुंयोगादिति
सूत्रे स्त्रियाः संविधात्रीत्वादिति तेनैव प्रयुक्तं प्रगृह्य संज्ञाप्रकरणेऽपि विभक्तेरेव संज्ञिनोत्वादित्युक्तं स्यादेतत् निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थतां क्षीवतामुपगता
स्वनुबेलं धृष्टारहसिभर्तृपुताभिः सामुमोचरति दुःखशूलतां इत्यादिप्रयोगाणां कागतिरित्यत आह शरद इति सामान्ये इति तथा च प्रत्युनोपज्ञसंयोगा
दिति सूत्रे प्रत्याः फलप्रतिगृहीतत्वादिति वृत्तिग्रंथमुपादाय कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वमिति डीम्लकृत इति हरदत्तौ व्याख्यत परः सन्निकर्ष इति सू
त्रे एकैकवर्णवर्तित्वाच्च इति भाष्यकैयटोप्येव माह एतेन नेष्टं पुरोद्धारवतीत्वमासीदिति माघोपि व्याख्यातः रौहिरो य इति रोहितशब्दोद्धारो दनुदात्ता
दिति डीप्रकारो पुंवद्भावे तु सति तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः गृह्यत इति व्याख्यानमेवात्र शरणं शत्रुपर्यायादिति अत्रे च व्यनुसपत्ने इति निर्दे
शोलिंगं रियौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणादुर्हद इत्यमरः विवाहनिबंधनमिति तज्जन्यसंस्कारविशेषेरूढमित्यर्थः सापस्य इति भाषितपुंस्कत्वात् पुंवा
द्भावे कृते यस्येति लोपः एतच्च सुवधानुवृत्तौ स्पष्टं यत्तु पारसरा इति धातौ माधवेनोक्तं भावकर्मणोः पत्यंतलसरो यकिसापत्यं अभाषितपुंस्कत्वात् पुंवा

राम
७१

द्वावेनेति तत्तु द्वितीयं सपत्नीशब्दमाश्रित्येत्यविरोधः यत्तु नित्यं सपत्न्यादिष्वित्यत्र न्यासकृतोक्तं समुदायोच्चारणं पुंवद्वाधनार्थमिति तन्न समानस्य सभावाथंरु
 क्थं च निपातनाश्रयणेन समुदायोच्चारणस्य तावतैवोपसयात् अन्यथा संबुद्धिह्रस्वादीनामपि बाधाय तैः किंच तसिलादिष्विति सूत्रे भाष्यकारेण सपत्नीश
 ब्दाद्धिवाच्यमस्याठ इति पुंवद्वावेन सापत इति प्रापय्य शिवादिषु केवलपौगिकस्य ग्रहणं नेत्याशयेन सापत इति प्रयोगोक्तिरिति निपातनस्य पुंवद्वावनि
 क्तस्यर्थत्वेऽतु तत्सर्वं विरुद्धेति तदिह भावत्वा इति ठावस्थायामेवाभत्वेऽपि पुंवद्वावो विधीयते अन्यथा हि कृतेऽकादेशे भत्वात्पुंवद्वावे सन्निपातप
 रिभाषया कादेशेन स्यान्माथितिक इति वत् भाष्यकारेण्येति अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिः संभवोऽपि ध्वनितः अतरेदृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् निष्कर्षतु वैय
 र्थ्यस्यष्टमेवेति भावः इष्टेरूदाहरणं न्याह सर्वमय इत्यादिनामयडादीनां परिगणिततसिलादिवहिर्भावात् न सूत्रेण गतार्थता अतएव सर्वतः सर्वत्रेत्यादिनो
 दाह तत्सर्वकभार्य इति न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थतानकोपधायाः इति निषेधात् न चास्यापितेन निषेधः शङ्क्यः स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यै
 वतेन निषेधात् अस्या इष्टेऽस्तु तस्मिन् प्रकरणेऽसमाविष्टत्वात् सर्वप्रिय इति अप्रुङ्गा प्रियादिष्विति पर्युदासादप्राप्ते पूर्वस्येति वृत्तिघटका नेकभागमध्ये
 किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः अतएव तदिदं तस्योदोपरस्य न पुंवद्वावः लिङादिति अन्यथा एषा ह्येतयोः कात्पूर्वस्य आपि विधीयमानमित्येवं निर्विषयं
 स्यादिति भावः यत्तु प्राचोक्तं सर्वनाम्नः समासे पूर्वपुंवदिति यच्च व्याचरव्युः वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना सर्वनामशब्देन संज्ञोपसर्जनमिन्ना एव
 गणोपठितार्थपलक्ष्यं ते तेन सर्वानामकाचित् तस्यापुत्रः सर्वापुत्रः अतिसर्वापुत्र इत्यत्र नातिप्रसंग इति तदेतत्सर्वमापातरमणीयं तथा हि समासेऽस्य
 नाकरं वृत्तिमात्र इति भाष्यात् मयडाद्यंते व्याप्तं च तथा च श्रीहर्षः प्रायुक्त निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयोध्यापतिनाव नोपतिरिति किंच ब्राह्म
 णी पूर्वइच्छादावतिव्याप्तिः न च जातेऽपि निषेधः सौत्रप्राप्तिमात्रविषयकः स इति सिद्धांतात् रूपवती पूर्वइत्यादौ जातिवाचकत्वाभावेनातिव्याप्तिदोषा
 च वार्तिकार्थमित्यपि स्थवीयः वार्तिकग्रंथेऽतदभावात् न चात्र विवदितव्यं कच्छसोरित्यस्य निरालंबनतापत्तेः सर्वनामशब्देनेत्याद्यपि न साधु उक्तो दाह

रणयोर्लक्षणां विनापि सुस्थत्वात्तदक्षिणपूर्वयै इत्यादावुपसर्जनतया व्याख्यायते अथ ननु मात्रग्रहणसामर्थ्यात् सर्वनामता उपलक्षणां न तु विशेषणं तेन वृत्तेः
 प्राक् सर्वनामः संप्रत्य सर्वनामत्वेऽपि पुंवद्भावो लक्ष्यते इत्याकरे स्थितं मया पितृप्रत्ये उक्तमिति चेत्तर्हि उपसर्जनमिन्नालक्ष्यते इति त्वद्वयस्त्वदुत्तरे वपरा
 हत इत्यवधीयतां न चैवमति सर्वात्रेति व्याप्तिः अति सर्वाशब्दस्य कदाप्यसर्वनामत्वेन तत्रातिव्याप्रेरुक्ति संभवाभावादित्यास्तां तावत् स्वभिन्नामिति या
 त्वात्मानमेव दर्शनीयं मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धं एकस्या एव रूपभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वास्तव्यभेदेन सामानाधिकरण्याविद्यातादि
 तिभावः मद्विकायत इति मद्रेषु भवामद्रिकां मद्रवृज्योः कन् पाकाभार्येति अर्भकपृथुकपाकावयस्योऽतिप्रत्ययां तोयं उगादिषु निपातः न त्विह तद्धितः
 नापि बुः वयसि प्रथम इति डीपं वाधित्वा जादित्वा दाप् रट्ठिनिमित्तस्य वृद्धिश्चैतुकिम् तावती भार्यस्य तावद्भार्यः आसर्वनाम्न इत्याकारविधौ वृद्धिश्चै
 नास्ति फलोपधानेति निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्येण न सिद्ध्येदिति भावः अके संति संहनञ् विद्यमानपूर्वाच्चेति डीषभावः
 जातेऽथ जातेः पर इति जातिवाचका सरत्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जातेरित्येवं विधानपर्यंतमाग्रहः भाष्ये हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं
 निषेध इत्युक्तेः तेन हस्तिनी भार्य इत्यादौ नांतलक्षणा स्यापि निषेधः सिध्यतीति भावः यः प्रत्यय इति दावादिः प्राचा नु विशिष्य डीषे बोधात्तः तन्निर्मूलं
 ष्टुद्भाभार्य इत्यादावव्याप्ति चेति भावः ब्राह्मणीति शाङ्खादित्वा न्ङेन यत्तु प्राचा डीष न पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणी भार्य इत्युदाहृतं तत्परस्परविरोधाद्
 पेश्यसौत्रस्येवेति व्याख्यानमेवात्र शरणं संख्यया सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे वृत्तेऽथ विरहात्पूर्वणा प्राप्नोवचनं उपदेश इति उपशब्दः समीपे स
 मीपि निवर्तते आद्ये व्यप्यो भावः द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः सूत्रेतीति लुप्रषष्ठीकमित्याहतिशब्दस्येति अन्येषामपि दृश्यते अत्र प्राचोक्तं दृशिग्र
 हणात्कर्मव्यतिहार बहुव्रीहौ पूर्वपदांतस्य दीर्घत्वमात्वं चान्वीति तत्रात्वं चेत्स पाणिनीयं अतएव मुष्टामुष्टिवा हावीहवीति उदाहरणमप्यप्रामाणिकमेत
 वभाष्यादिविसेवादात् अतएव दृशिग्रहणस्येदृशेयतास्य न कल्प्यमिति प्रामाणिकः पंथाः अर्वाचीनास्तु आत्वमाहुः तथा च पंचिकायां त्रिलोचनदासेनोक्तं

नाभ्यंतपूर्वपदस्यात्वंदृश्यतइति एवंचप्राचाकेचिदितिवक्तुमुचितुं पाणिनीयसूत्राशयमध्येनिसेपस्त्वनुचितएवेतिदिक् ओगुणः तद्धितेकिंपद्वीगुणोक्ति।
रितिपद्यपिओरोदितिसूत्रितेपिभस्यतद्धिते इतिसंज्ञाद्वयपूर्वकत्वमस्त्येव तथापिबिधेयसमर्पकंपदंपत्रसंज्ञारूपंसंज्ञापूर्वकाविधिरितिभावः य
द्यपिओदितितपरस्तत्कालस्यसंज्ञैव तथापीहतकारउच्चारणार्थः ओरोइत्येववास्तुस्वरूपंशब्द स्येतितुप्रसारव्यातमितिभावः तैनसहेतितुल्ययोगे तुल्य
योगेकिंसहैवदशभिः पुत्रैर्भारंवहतिगर्दभीविद्यमानतावाचीसहशब्दः दशसु पुत्रेषुविद्यमानेष्वित्यर्थः वोपसर्जनस्य उपसर्जनस्येति तुसहस्यविशेषता
अव्यभिचारेत् किंतुत्तरपदेनसन्निधापितस्यसमासस्यतच्चावयवद्वारकं उपसर्जनसर्वावयवकस्यसमासस्यवहुव्रीहेरितियावत्तव्यधिकरणोच्यते
तदेतदाह वहुव्रीहेरवयवस्येति तैनेहनसहकृत्वा सहयुध्याप्रापिकमिति सपूर्वायाः प्रथमायाः उदञ्चरः सकर्मकादित्यादिनिर्देशादितिभावः स्वरेविशे
षइतिउचिसतिचितइत्यंतोदात्तत्वंस्यात् असतितुपूर्वपदप्रकृतिस्वरइत्यर्थः संख्यायाइतिसंख्यातस्यतस्युरूषस्य अंतावयवोऽज्जवाच्यइत्यर्थः एकवि
शतिरित्यादौतुन अन्यत्राधिकलोपात्इतिवार्तिककारोक्तेः स्थूलस्येत्यनुप्राचाप्रत्युदाहृतं स्थूलाक्षिरिष्टुरिति तन्न अक्षोर्दशनादित्यत्रप्रसंगात् यत्तुव्या
चख्युः समासांतविधेर नित्यत्वात्सनकृतइतितदापाततः एवंहिषजपितथैवभविष्यतीतिप्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् नेतुर्नक्षत्रंइति नक्षत्रे।
योनेत्तशब्दस्तदंताद्वहुव्रीहेरित्यर्थः नेतानायकः नतुस्थूलपूर्वादिति स्थूलपूर्वाद्वहुव्रीहेरचनेत्यर्थः खुरखराभ्यामिति नासिकायाइत्यपेक्षते केवलादेश
वचनंप्रत्ययनिवृत्त्यर्थे उपसर्गोच्च उपसर्गग्रहणंप्रादीनामुपलक्षणां नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेनतंप्रत्युपसर्गत्वायोगात् तदाहप्रादेरिति तद्वत्त्वेति।
प्रणोनयप्रतर्वावस्योअच्छप्रनः पृषाइत्यादावव्यास्यतिव्याप्तिप्रसंगात् शोभनंप्राप्तरस्येति प्रातःशब्देनप्रातस्तनंकर्मलक्ष्यते अन्यथाप्रातःशब्दस्याधिक
रणशक्तिप्रधानतया सामानाधिकरण्यसंभवात् इत्याहुः एणीपदादिषुत्रिषुनिपातनात्सुवद्भावः धर्मादनिचकेवलात् उहवहुव्रीहिणापूर्वपदमाक्षिप्यते
इत्यनुपदमेववक्ष्यतेतच्चकेवलादित्यनेनविशेष्यतैइत्याह केवलादित्यनुप्राचाकेवलादित्युभयविशेषणतयाव्याख्यातं तस्योत्रेणचकेवलादितिधर्मश

दस्यपूर्वपदस्यचविशेषणमित्युक्तं पाणिनीयमतदर्पणौ च केवलादितिकैवल्यं धर्मप्राक्यदयोर्मतमित्युक्तं तत्सर्वमाप्ताततः धर्मपदविशेषणोप्रयोजनाभावात् धर्मशब्दं
 तं यत्रोत्तरपदं पुद्गादृतिः फलमिति चेत् न तत्र धर्मपदस्य बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्याभावात् त्रिपदे बहुव्रीह्याविति इह सर्वनामसंख्ययोरूपसंख्यानमिति स्वशब्द
 स्य पूर्वनिपातं न भवति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तमांधवौ आपेक्षिकमिति नन्वतएव केवलग्रहणं व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे लुप्ते नैव
 मध्यमपरव्यावृत्तिसंभवात् इति चेत् मैवं पूर्वपदाक्षेपेतात्पर्यग्राहकत्वेनैव केवलपदस्य सार्थकत्वात् कर्मधारयेति यत्साहुः सांध्यो धर्मो स्येति साध्यधर्मो संदिग्धश्चासौ सचे
 तिविग्रहः सच संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति सोपेयथाक्लेशः उक्तरीत्यैव साध्यस्मात्साक्षात् संदिग्धत्वलाभात् ननु कर्मधारयपूर्वपदत्वेऽनिचदुर्लभः केवलादित्य
 स्य समासनात्मकादित्यर्थादिति चेन्नैवं त्वदुत्प्रेक्षितार्थस्याकारमंथानारूढत्वात् अस्मदुक्तार्थस्तु भ्वादिगणो धृञ्धारणो इति धातौ माधवग्रंथे स्पष्टः निवृत्तिध
 र्माहिस्थानी भवतीति प्राचां प्रयोगोऽपि अस्माकमेवानुकूल इति दिक् दंते चेति तथा च दृश्यते इमं जंभसुतं पिबेति दक्षिणोर्मालुब्धो व्याधः अतएवाह व्याधेनेति कवयस्तु
 हिंसा मात्रे प्रयुजते बालीहेम ज्वमालो गणनिधिरिषुणानिर्मितो दक्षिणोर्मा इति यथा केशाके शीति तत्र तेनेति बहुव्रीहिः तत्र हि ग्रहणप्रहरणयुद्धानौ व कर्म व्यतिहा
 रोऽपि इति शब्दो ह्यभ्यते इच्च प्रत्ययस्य तिष्ठदुप्रभृतिषु पाठतदंतस्याव्ययीभावत्वं नन्वेवं अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया वा धानसमासस्वरंगौ वा तोदातत्वं
 सिद्धं तत्किमिच श्रित्वेन अत्राहुः विशेषणार्थं तत् तिष्ठदुप्रभृतिष्विकारमात्रपाठे हि सुगंधिरित्यादावति व्याप्तिः स्यात् यद्वा दंडादंडीत्यादौ संज्ञयोः समावेश एव
 उपजीव्यविरोधस्यान्यापत्वात् एवं च स्वार्थमपि चित्त्वं द्विदंडीति द्विदंडाशालेत्यत्र तु इच्चन समुदायनिपातनस्य विषयविशेषणीग्रहार्थत्वात् उभाहस्तीति नि
 पातनादेवाय च विनापि प्रयोगः उभयाहस्तीति यक्षेऽयच्च उभयाहस्त्याभरप्रसंभ्या जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थगतमुपपदनिबंधे बाह्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति
 द्विकं न निर्देशः तत्फलं तु स्थानवच्छिन्नस्फुटीकरणं जानुन इत्युक्ते किंपेचमीपं प्रत्ययाधिकाराच्च नुरपि प्रत्ययइति संभाव्येत तदेतत्स्वनयन्नाह नुरादेश इति छंदसि
 तुस्वतंत्रो गिदृश्यते उपनुवाधोन मसासदेमधनुषश्च धनुरंतस्येति धनुरंत इति प्राचः प्रमादः अथ कथं स्वलावरायां साधृतधनुषमन्हायतृणावदिति पुष्पदंतः स

मासातदिधरनित्यत्वात् अनित्यत्वेप्रमाणानुश्रवादिगणोजनशब्दस्य पाठः मुहिप्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषेइत्यंतोदात्ततार्थः राजाहः सखीतिर्यचोनित्यत्वेतु दिंतेनेति
 दिक् अविभागेनेति एवंचगुणवाचिनएवेहग्रहणाननुद्रव्यवाचिनइतिफलितोर्थः द्रव्याणीति अस्तिचगंधशब्दोद्रव्यवचनः बहतिजलमियंपिनष्टिगंधा
 नियमियमुद्रयतेस्रजोविचित्राइतिदर्शनात् गंधस्तुसौभेनृयेगंधकेगर्वले शयोः सएवद्रव्य वचनोवहुत्वेपुंसिचस्मृतइतिकोशाच्चएतेनमहीभृतः पुष्यसुगंधि
 राददेभग्नवालसहकारसुगंधौइत्यादिव्याख्यातं एतच्चसर्वहरदत्तग्रंथेस्पष्टंकेचित्तुतदेकांतशब्देनस्वाभाविकत्वेविवक्षित्वा आगतुकस्यनेत्सहः तथाचभट्टिः
 आघ्रायिचानगंधवहः सुगंधइति व्याख्यातंचजयमंगलायां गंधस्येदुस्मृतिसुसुरभिभ्य इतीकारः समासांतोनगंधस्येत्वेतदेकांतग्रहणं इतिवचनोतसुगंधआप
 णिकइतियथेति अतएवभग्नवालसहकारसुगंधावित्यादीनांप्रामादिकत्वंदुर्घटंरुतिरुक्तेतं अस्याख्यायांसूपस्येतिव्यधिकरणपदोवहुव्रीहिः अतएवज्ञा
 पकात् यद्वासूपोगंधोस्मिन्नित्येवविग्रहः गंधशब्दस्यविशेषणत्वेपिअस्मादेवज्ञापकात्परनिपातः इतिविश्वइति एतेनात्ययोयोयंगंधशब्दइतिप्राचो
 ग्रंथोव्याख्यातः अस्याख्यायामितिसूत्रस्यापीहैवस्वरसः यत्तुवदंतिगंधशब्दोत्रलक्षणापात्यत्वंगमयतीतितच्चित्यंशक्तिग्राहकस्योक्तत्वात्पादस्ययग्रयंलोपः
 समासांतोनस्यादादेः परस्येत्यादेः स्यात्तुशेषिकः कपूचप्रसज्येतसमासांतोपेसस्यशेषस्याश्रयणात् अतआहअयंसमासांतइतिकथंपुनरभावोभावस्यावय
 वः स्यात्तत्राह स्यानिद्वारेणेतिओपचारिकमवयवत्वंवचनवलादितिभावः वयसि कथंतर्हिसादसरोषात्सुदतीससर्जेति नह्यत्रवयोगम्यतेअतः सुदंतीतिभा
 व्यंअत्राहुः शोभनादंताः अस्याः समस्ताजाताननु न्यूनाइतिकथंचिदिहापिक्वोगम्यतएवेति उरः प्रभृतिभ्यः कंषुलक्ष्मीरिति नद्यतश्चेतिसिद्धेनिय
 मार्थमिहपाठः एकवचनांतस्येवनित्योयथास्यात् अन्यत्रशेषादितिविकल्पएवतेनअहृशमरुशलक्ष्मीश्चेतसाशंसितंसइतिसिद्धं अहृशलक्ष्म्योपस्येतिवि
 ग्रहः यत्तुमात्रोक्तंनद्यतश्चेतिकपूवहुलक्ष्मीकइतितस्मामादिकमिति व्याख्यातारः नियमशास्त्रस्यनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षमाश्रित्यवायोयं अनर्थके
 नापीति कथंतर्हिसुयथीनगरीतिप्राचामुदाहरणंस्वयमनुसृतंकपोदुर्वोरत्वात् नचनपूजनादितिनिषेधः षचः प्राचीनानामेवमइतिवक्ष्यमाणात्वात् सत्यं

म. सु.
७२

दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमित्युक्तं पाणिनीयमतदर्थेणैव केवलादिति कैवल्यं धर्मप्राक्यदयोर्मतमित्युक्तं तत्सर्वमाप्तातः धर्मपदविशेषणोपयोजनाभावात् धर्मशब्दो
 तं यत्रोत्तरपदेषु द्यावृत्तिः फलमिति चेत् न तत्र धर्मपदस्य बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वाभावात् त्रिपदे बहुव्रीह्याविति इह सर्वनामसंख्ययोरूपसंख्यानमिति स्वशब्द
 स्य पूर्वनिपातनमभवति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तमांधवौ आपेक्षिकमिति नन्वतएव केवलग्रहणव्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे ह्यत्वे नैव
 मध्यमपरव्यावृत्तिसंभवात् इति चेत् मैवं पूर्वपदाक्षेपेतात्पर्यग्राहकत्वेनैव केवलपदस्य सार्थकत्वात् कर्मधारयेति यत्साहुः सांध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मोऽसिद्धिश्चासौ सचे
 तिविग्रहः सच संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव ययैव स्यतीति सोऽयं वृथा क्लेशः उक्तरीत्यैव साध्यस्मात्साक्षात्सिद्धिगत्वलाभात् ननु कर्मधारयपूर्वपदत्वेऽपि च दुर्लभः केवलादित्य
 स्य समासनात्मकादित्यर्थादिति चेन्नैवं त्वदुत्प्रेक्षितार्थस्याकारग्रंथानारूढत्वात् अहं दुक्तार्थस्तु भ्वादिगणो धृञ्धारणो इति धातौ माधवग्रंथे स्पष्टः निवृत्तिध
 र्माहिस्थानी भवतीति प्राचां प्रयोगोऽपि अस्माकमेवानुकूल इति दिक्कंदंते चेति तथा च दृश्यते इमं जंभमुतं पिवेति दक्षिणोर्मालुब्धो व्याधः अतएवाह व्याधेनेति कवयस्तु
 हिंसा मात्रे प्रयुजते बालो हेम ज्वमालो गुणनिधिरिषुणानिर्मितो दक्षिणोर्मो इति यथा केशके शीति तत्र तेनेति बहुव्रीहिः तत्र हि ग्रहणप्रहरणयुद्धादीनां कर्मव्यतिहा
 रोऽपि इति शब्दाद्भ्यते इच्च प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठतदंतस्याव्ययीभावत्वं नन्वेवं अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधान् समासस्वरणौवांतोदातत्वं
 सिद्धं तत्किमिच श्रित्वेन अत्राहुः विशेषणार्थे तत् तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकारमात्रपाठे हि सुगंधिरित्यादावति व्याप्तिः स्यात् यद्वा दंडादडीत्यादौ संज्ञयोः समावेश एव।
 उपजीव्यविरोधस्याप्यापत्वात् एवं च स्वार्थमपि चित्त्वं द्विदंडीति द्विदंडाशालेत्यत्र तु इच्चन समुदायनिपातनस्य विषयविशेषणीग्रहार्थत्वात् उभाहस्तीति नि
 पातनादेवाय च विनापि प्रयोगः उभयाहस्तीति यस्मैऽयच्च उभयाहस्त्याभरप्रसंभ्या जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थगतमुपपदनिबंधे बाधित्वमाश्रित्य जानुनोरिति
 द्विवचननिर्देशः तत्फलं तु स्थानवच्छिन्नस्फुटीकरणं जानुन इत्युक्ते किंपंचमीपंचमसयाधिकाराच्च जुरपि प्रत्यय इति संभाव्येत तदेतत्स्वनयनाह जुरादेश इति छंदसि
 तु स्वतंत्रोऽपि दृश्यते उपपत्तुवाधोनमसासदेमधनुषश्च धनुरंतस्येति धनुरंत इति प्राचः प्रमादः अथ कथं स्वलावरायां साधृतधनुषमन्हायतृणावदिति पुष्पदंतः स

राम.
७२

मासातदिधरनित्यत्वात् अनित्यत्वेप्रमाणांतुं श्रद्धादिगणोजनशब्दस्य पाठः सहिप्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषेइत्यंतोदात्ततार्थः राजाहः सखीतिट्चो नित्यत्वेतु दिंतेनेति
 दिक् अविभागेनेति एवंचगणवाचिनएवेहग्रहणानतुद्रव्यवाचिनइतिफलितोर्थः द्रव्याणीति अस्मिचगंधशब्दोद्रव्यवचनः बहुतिजलमियंपिनष्टिगंधा
 नियमियमुद्गथतेस्त्रजोविचित्राइतिदर्शनात्गंधस्तुसौभेनृस्येगंधकेगर्वले शयोःसएवद्रव्य वचनोवहुत्वेपुंसिचस्मृतइतिकोशाच्चएतेनमहीभृतःपुष्पसुगंधि
 राददेभग्रवालसहकारसुगंधौइत्यादिव्याख्यातं एतच्चसर्वहरदत्तग्रंथेस्पष्टंकेचित्तुतदेकांतशब्देनस्वाभाविकत्वेविवक्षित्वा आगतुकस्यनेत्सहः तथाचभट्टिः ।
 आप्रायिवानगंधवहः सुगंधइति व्याख्यातंचजयमंगलायां गंधस्येदुसूतिसुसुरभिभ्य इतीकारः समासांतोनगंधस्येत्वेतदेकांतग्रहणं इतिवचनोत्सुगंधआप
 णिकइतियथेतिअतएवभग्रवालसहकारसुगंधावित्यादीनांप्रामादिकत्वंदुर्घटंवृत्तिरुक्तं अस्याख्यायांसूपस्येतिव्यधिकरणपदोवहुव्रीहिः अतएवज्ञा
 पकात् यद्वास्त्वोगंधोस्मिन्नित्येवविग्रहः गंधशब्दस्यविशेषणत्वेपिअस्मादेवज्ञापकात्परनिपातः इतिविश्वइति एतेनात्ययोयोयंगंधशब्दइतिप्राचो
 ग्रंथोव्याख्यातः अस्याख्यायामितिसूत्रस्यापीहैवस्वसः यत्तुवदंतिगंधशब्दोत्रलक्षणापाल्यत्वंगमयतीतितच्चित्यंशक्तिग्राहकस्योक्तत्वात्पादस्ययस्यलोपः ।
 समासांतोनस्यादादेः परस्येत्सादेः स्यात्शेषिकः कप्चप्रसज्येतसमासांतोपेस्सस्येधमाश्रयणात् अतआहअयंसमासांतइतिकथंपुनरभावोभावस्यावय
 वः स्यात्तत्राह स्यानिद्वारेणेतिओपचारिकमवयवत्वंवचनचलादितिभावः वयसि कथंतर्हि सादसरेषात्सुदतीससर्जेति नद्यत्रवयोगम्यतेअतः सुदतीतिभा
 व्यंअत्राहुःशोभनादंताः अस्याः समस्ताजातनतु न्यूनाइतिकथंचिदिहापिवयोगम्यतएवेति उरःप्रभृतिभ्यः कंप् लक्ष्मीरिति नशुतश्चेतिसिद्धेनिय
 मार्थमिहपाठः एकवचनांतस्येवनित्योयथास्यात् अन्यत्रशेषादितिविकल्पएवतेनअकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसाशंसितंसइतिसिद्धं अकृशलक्ष्म्योयस्येतिवि
 ग्रहः यत्तुप्राप्तोक्तंनष्टंश्वेतिकप् बहुलक्ष्मीकइतितस्मामादिकमिति व्याख्यातारः नियमशास्त्रस्यनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षमाश्रित्यवायोज्यं अनर्थके
 नापीति कथंतर्हिसुयथीनगरीतिप्राचामुदाहरणंस्वयमनुसृतंकपोदुर्वोरत्वात् नचनपूजनादितिनिषेधः षचः प्राचीनानामेवसइतिवक्ष्यमाणत्वात् सत्यं

समासांतविधिरनित्य इति कथं चित्समाधेयं सुपथीतियुवोरनाकसूत्रीयभाष्याच्चेत्युक्तं तत्रादिनेति एतच्च प्रकृतसूत्रस्थवृत्त्यादिग्रन्थानां बहुब्रीहिप्रकरणे कव
 भावार्थे चेद्विपुलः भीष्मकारेणैश्वर्यालोचनया लभ्यते यत्तु वदंति प्रतिपदोक्ताः समासांताः स्वविषये बाधका भवन्ति तत्किं अनुक्तसमासांतपरेण शेषग्रहणेनेति
 तन्न अकूरित्वादीनां समासांतरे चरितार्थतया परेण कया बाधा पतेः बहुनाडिरिति उपसर्जनद्वयः सप्रमोविशेषणो कंठे काल इति यदा कंठे किंचिदस्तीति निरीते का
 ल इति विशेषणं तदेदं बोध्यं अन्यदा तु सप्रमो ग्रहणं विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं चित्रगुरिति यद्यपीह उपसर्जनं पूर्वमिति सिद्धं तथापि बहुब्रीहौ सप्रमोत्युक्तं तत्र
 कांदिन्यन्यायेन उपसर्जनपूर्वत्वं बाध्यते अतो विशेषणग्रहणं सर्वनामेति कथं न हितः परेण स्मात्सतपरः इति कथं च जहत्स्वार्थो नृत्तिरिति इह हि जहत्स्वपदं यं
 सजहत्स्वः सार्थो यत्रेति बहुब्रीहिगर्भो बहुब्रीहिः तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात् पूर्वनिपातेन भाव्यं सत्सूत्रभाष्यादिप्रयोगात् राजदंतादिप्रयोगाद्वा सिद्धं
 सारंगजग्धीति अस्वागपूर्वपदाद्वेति ङीष् कथं चारुस्मितमिति नपुंसके भावेत् इत्यस्य न पूर्वनिपातः निष्ठाशब्देन विहितस्यैव ग्रहणादित्याहुः इति बहु
 ब्रीहिः चार्थे द्वंद्वः चार्थ इति च शब्दयोस्त्यस्यार्थः असामर्थ्यादिति एकार्थो भावाभावादित्यर्थः तथा हि बहुब्रीहिघटकपदानां कर्माद्यंतर्भावेणो वद्वंद्वघटकपद
 नां चार्थो तर्भावेणो कर्माभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति परि भाषितत्वात् चार्थे द्वंद्व इत्युक्तेष्वनैकशक्तिविषयाणां समप्रधानानां परस्परं विहाय इ
 तएन्वयः संभवति येन समुच्चयान्वाच्यो स्यात् किंतु मिलितानामेवान्वयो वाच्यः मेलनं च समुदायः सच वर्ति पदार्थं प्रति विशेषणं विशेष्यं चेति द्वैधं तत्राद्ये इ
 तरेतरयोग द्वंद्वः द्वितीये समाहारद्वंद्वः उभयथापि समुदायस्य द्वंद्वेनोक्तत्वाच्च शब्दाप्रयोगः नचैवं नीलोत्पलमित्यादावपि च शब्दांतर्भावेणैव ग्रहदर्शनादेका
 र्थो भवसत्त्वाच्च द्वंद्वो दुर्वार इति वाच्यं सामानाधिकरण्ये विशेषविहिततया विशेषणं विशेष्येणो तितसुरूपसंज्ञायां द्वंद्वसंज्ञाया बाधत यत्तु केचित्कर्मधारयसं
 ज्ञायाश्च इत्याहुस्तत्तु तस्याः एकसंज्ञाधिकास्वहिर्भूतत्वात्संज्ञानां चकृत्कृत्यप्रत्ययादिषु समावेशस्य सुप्रसिद्धत्वात् न्याय्यत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्याविवक्षा
 यानुद्वेष्टेऽप्यपत्तिरेवेति दिक् होतृणामिति अनयोरुत्तरपदपरत्वाभावादान्न अजाद्यदंतं कथं न हितं सौख्यवौदार्यविशेषणालिनीलोचनाधरकृतादृतारगेति

भारविः अत्राहुः अनिसमिदं प्रकरणं समुद्राभ्राह्म इत्यादिनिर्देशात् द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसमाहार एवेति विपरीतस्तु नियमो न भवति समाहारे प्राण्यंगादीनामे
 वेति द्विष्यपुनर्वस्वेति सूत्रे बहुवचनग्रहणात्तद्विसमाहारेकवचनस्य मा भूदिति कृतं तिष्यपुनर्वस्वित्यथा उदगादिति इह यदा कंठेषु कलापेषु उदितेषु प्रतिष्ठि
 तेषु वाभ्यां तत्र त्रयमिति संवादं कृत्वा तं च विस्मृत्य कश्चिदास्तेतं प्रतीदमुच्यते कठेन प्रोक्तमधीयते कटाः वैशंणायनां ते वासित्वा मिनिः कठचरका लुक् ॥
 अध्येत्राणां सुप्रोक्ता लुक् कलापिनोऽगा स च ब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्या नादित्त्रोपः अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदं लक्ष्यति तदाह यजुरिति पदास्यधीते पदकः क
 मादिभ्यो वुक् वेक्रमकः पदान्यधीत्यक्रमो धेतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः अध्ययनतः किंपिता पुत्रौ अविप्रकृष्टेति किं याज्ञिकवैयाकरणौ जातिरेषां णिनां कथं ता
 हि रंजितानुविधिधा सुरुशैला इति भारविः तरुसहिताः शैला इति व्याख्येयं विशिष्टलिङ्गो नदी सूत्रे च त्वा रोपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविनिर्द्वंद्वे बोधाः नदी
 ग्रहणमदेशत्वात् जने पदो हि देशः अतएव पर्वतानां न कैलासश्च गंधमादनं च कैलासगंधमादने च कोरेणावाध्यते इति चकारः पुनर्विधानार्थ इति भावः या
 त्रादित्येर्भुक्ते भस्मना शुध्यते कां स्यामि त्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः अनिरवसितानामिति निषेधवत्तादेव शूद्रशब्दो न्नत्रैव शि
 केता परः न तु शूद्रत्वजातिपरः गवाश्चमिति इह पशुद्वंद्वे विभाषा प्राप्ता दासी दास्यमिति अत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो वाध्यते अत्र वार्तिकं गवाश्च प्रभृतिषु
 यथोच्चारितं द्वंद्ववृत्तमिति गरा पाठरूपमेवां विवक्षितं न तु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमित्यर्थः तेनावडादेशाभावपक्षे न भवति अपशवो वा अन्ये गो
 अश्वेभ्यः पशवो गो अश्वः पशुग्रहणमिति विकल्पार्थमनुयज्यते न पुंसकत्वार्थमिति अयं भावः पशुद्वंद्वे इत्येव सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रति परविधा
 नार्थं तेनाश्ववडवमित्येकवडावपक्षे पूर्ववदश्ववडवाचित्ये तद्वाधित्वासनपुंसकमित्येतदेव भवति तच्छब्देन हि एकवडावभाजं परमृश्यविधीयमानं न पु
 संकत्वं एकवडाववदेव प्रतीयदविहितं भवतीति अन्यथेति न च पूर्ववदश्ववडवाचित्यस्य निरवकाशत्वं शक्यं एकवडावविरहपक्षे सावकाशत्वात् विप्र
 तिषिद्धं च भवत्येवेति विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्यात् अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः यतु वृत्तिरुता कामक्रोधाविति प्रत्युदाहृतं तन्न तत्रापि

म. सु.
७४

शीतोष्णसुखदुःखमित्यादाविवपाक्षिकस्यैकवद्भावस्य दुर्वोरत्वात् नियमार्थे हीदं सूत्रमिति स्थितं न चाद्रव्यवाचिनां चेद्भवति तर्हि विप्रतिषिद्धानामेवेति ।
तदा शयः कल्पः शीतोष्णो उदके इत्यत्र पाक्षिकैकवद्भावपक्षे न चेष्टापत्तिः अनधिकरणवाचीति किम् शीतोष्णे उदके इति स्वोक्त्या सह विरोधापत्तेरिति दिक् दध्यप-
पसी इति व्यञ्जितत्वादिकल्पः प्राप्तिः अधिकरणो तावत्वे च समासार्थस्याधिकरणमाश्रयो वर्तिष्यदर्थः तस्य एतावत्त्वं परिमाणनियमः तस्मिन् गम्यमाने इति व्याच-
ष्टेद्रव्यसंख्येति शत्रव्याचरव्युः समाहारद्वंद्वस्यैवायं निषेधो न तु नियमस्य तथा हि सति नियमे प्रतिषिद्धेऽपि चार्थद्वंद्वइति समाहारे द्वंद्वः स्यादिति तन्नेति ध्वनय-
न्त्या चष्टे नियमो न स्यादिति अयं भावः प्राचीनपक्षेदं शब्दोऽस्ति त्वदुदाहृतं मेव न सिद्धेत् प्रागेप्यनां समाहारइत्यनेन इतरेतरयोगद्वंद्वस्य निषिद्धत्वा-
त् ननु समाहारद्वंद्वेऽपि प्रकृतसूत्रेण निषिद्धइति चेत् तर्हि वाक्यमेव स्यात् द्वंद्वद्वयस्यैव निषेधात् एवं च यंच स्विहास्योऽधिकरेष्वभिरव्याभिसाधुनामाधुकरि-
सदृशेऽदीनामाधुत्वं स्यात् किंच समाहारद्वंद्वनिषेधोऽर्थः न्यायवलेनैव तद्वारणात् तथा हि वर्तिष्यदार्थस्य संख्याविशेषबोधनीये समाहारद्वंद्वस्य प्रा-
प्तिरेव नास्ति सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वचनात् सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वा कथं तर्हि दशपंचमूल्यइति समाहारे द्विगुरिति चेत् प्रधानभूते समाहारे दशत्वसं-
ख्यान्वयादिति रूपाणां न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वंद्वोऽपि न स्यादिति वाच्यं तत्र प्रधानस्य सापेक्षत्वात् उक्तं हि भाष्ये भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति ।
न्याय्यं चेत् तद्व्यधानस्यैकदेशत्वाभावात् सामान्याप्रयोगे इति लिङ्गादिति दिक् विभाषा समीपे यद्यपीह समाहारद्वंद्वो वेति व्याख्यानेऽपि नूतनस्थितिस्तथापि प्र-
क्रममभिरुद्धाह नियमो वा स्यादिति उपदशमिति एकवद्भावपक्षेऽप्ययं भावस्यैवानुप्रयोगः यदितु बहुव्रीहिस्तदा उपदशस्य पाणिपादस्यैतिष्यस्यैव उप-
शंपाणिपादस्यैव चेष्ट्यते इत्याकरः आनङ्गोऽद्वंद्वइत्येतरेतरपदेन पूर्वपदं नास्ति प्यते तेन मध्यमस्याप्यानङ्गं तदा ह होतृपोतृनेष्टोद्गाता रइति एतच्च समर्थ-
सूत्रेभ्यः केयटयोऽभ्यष्टं ओजः सहोभस्तमस्तृतीयाया इति सूत्रे पदमंजरी तु स्पष्टतरं यत्तु प्राचीनं पूर्वपदस्यानङ्गस्यादिति यच्च व्याख्यातृभिर्द्वंद्वे पूर्वपद-
कार्यविशेषमाहेतुवतारितं यच्च अधिकृतेनेतरपदेन पूर्वपदमास्ति प्यत इत्युक्तं तत् सर्वमाकरविरोधादुपेक्ष्य प्रसिद्धसाहचर्यस्येति द्वंद्वरहस्यमयोदावचन-

राम.
७४

युक्रमण्यज्ञयोत्रेऽप्योगाभिव्यक्तिसूत्रेभिव्यक्तिग्रहणो नासंतसहचरितयुगलेदं दृड इति निपातनादिति भावः ईदमेतः देवतादं दृड इति काशिकानुरोधेनानुव
 र्त्तितं अश्वत्थलापनं ज्योतिर्लतयोरदेवतादं दृडपि प्रयुंक्ते अग्नीषोमौ प्रयोग्यामीति अग्निष्टुदिति अग्निः स्तुयते स्मिन्सक्रतुविशेषः संपदादित्वादधिकारणो
 क्तिपूर्वत्वं माभूदिह अकारे सतिसकारस्य श्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकारभावो नुमीयत इति भावः विसर्गमिति तथा च क्वचिद्विकारोने सेवानुमेयं लक्ष्या
 नुरोधादिति भावः मातृपितरौ मातृशब्दस्यारडादेशो निपातते वा कृत्वचमिति बहुना दं दृडेतु वा कृत्स्नकृत्वचं दं दृडगर्भे दं दृडेतु वा कृत्स्नजत्वचं इति दृडः विरूपा
 णामपीति च सूत्राक्षरैरेव सुलभं रूप्यते इति व्युत्पत्त्या सोत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात् दृढोयूना अपत्यमेतर्हितं दृढमिति पूर्वाचार्यै
 परिभाषितस्य हेतुहृणं यूना कृत्रिमेणासाहचर्यात् तदाह गोत्रं शिष्यत इति भागवित्तौत्रि भागविति शब्दादगोत्रार्थकादि अंताद्युनिदृष्टात्कृत्सोवीरे
 षु बहुलमिति कुत्सायां कृत्सोवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते न तु युवत्वमात्रकृतं वै रूपं गार्ग्यवात्स्यायनौ इति उहप्रकृत्यंशे वै रूपं न गोत्रादिकृतं पुंवद्भाव
 प्रयुक्तं वै लक्ष्यं स्फुरीकर्तुं द्विवचनांतेन विग्रहमाह गार्ग्यायनाविति पुमानस्त्रिया ननु हंसश्च वरटा चेत्सत्रप्रसंगः हंसत्वजातिसाम्येपि शब्दे वै लक्ष्यस्य
 स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादिति चेत्तमेव सरूपग्रहणादृतेः अनुदितौ ज्ञापकं ते भ्रातृपुत्राविति सूत्रं नन्वेवमपि गौरियंगौश्चायंतयोः संहोक्तौ एतौ गा
 वाविति नियमतो भवत्यात्तद्वत्क्षणाविशेषाभावादिति चेत् तमेव तदितरकृतविशेषविरहस्ये विशिष्टाभावेतात्पर्यात्तस्य चेहविशेष्याभावादस्येव इदं दृ
 ण्यावित्यादौ तु नैकशेषः पुंयोगकृतविशेषात्पितामात्राश्वशुरः श्वश्चानन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं तथा हि यः शिष्यते सः लुप्यमानार्थाभिधायोतिन्यायेना
 स्मिन्विषयेऽपि शब्दस्य वमातरमपि वक्ति श्वशुरशब्दश्च श्वश्रुतत्रशक्तिरेव निरुद्धलक्षणावै सन्यदेतत्तच्च सूत्रविनापि सुलभं न च पूर्वसूत्रसमूहवत इ
 दमापि सूत्रस्य दं दृडनिरुत्पत्त्यर्थमिति वाच्यं हं दृडस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति चेत् तमेव पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रुशब्दयोरुक्तविषये केवलयोः प्रयोगं वा
 रपितुं सूत्रारंभात् अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्याने तु दुर्बलमिति दिक् त्यदादीनि सर्वैः सर्वैः किं प्रत्यासत्त्यासदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो माभूत् यस्यरमिति

शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः सदादित इति आद्यादित्वात्तसिः सदादीनां शेषे सहविवक्षितेषु यः पुमान्यच्च न पुंसकंतद्वशेन लिंगप्रतिपादकानि भवन्ति ॥
 अर्थोसदादीत्येव अद्वंद्वेति द्वेद्वादिविशेषणानां प्रागुक्तं न किंतु विशेष्यनिघ्नतैवेति भावः तच्चेति पिप्पल्या अर्द्धमित्यर्थः मा चेति अर्द्धपिप्पल्येत्यर्थः इह ।
 सर्वत्रेति एतेन कृतद्वंद्वानामेकशेष इति भ्रमव्यावर्तयति ननु तथैव किन्नस्या दिति चेत्तत्र एकशेषस्यांतरंगत्वात् न च इदं दृश्यमात्रं किंतु फलेपि विशेष्योऽस्तीत्याह तेनेति पुरुषद्वयपवादो एकशेष इति केषां चिदुद्घोषस्तत्रापवादशब्दे धाकमात्रपरतयानेयः इको गुणवृद्धति सूत्रे तच्छेत्तु दपवादो वेत्यत्र यथा इत्येकशेषः प्रतीगादाह पार्थेति अभिधानमिति कारणेत्सु अनेनैव तद्वर्णयति न केवलया कृपया प्यवयवशक्त्या सर्वत्र निर्वाहः किंतु विशिष्टार्थविषयकं शक्त्यंतरमेव स्वीकर्तव्यं अतएव वृत्तौ विशेषणस्य पदार्थैकदेश्चान्न विशेषणसंबन्धः द्वंद्वे च शब्दस्याप्रयोगः बहुव्रीहौ यच्च व्यादेः वा केतु सर्वमिदं भवत्येवेति वैलक्षण्यं किंच अवयवशक्त्यैव निर्वाह इत्याग्रहे मीमांसकानां बहुव्रीहेरन्यपदार्थशक्तिर्न सिध्येत् योगरूढिश्च तत्तद्वादिनां दुर्लभा स्यात् कृपशक्त्यनुसारिण्या निरूढलक्षणायैव निर्वाहात् न चेष्टापत्तिः अपसिद्धांतादिति भावः अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः अस्वपदेति सुप्रसृत्य मानयावत्सदाघटितविग्रह इत्यर्थः कटपृः अजस्रमिति इह कृत्स्नस्य विधौ कटपृ अजस्र इति समस्तानुवादसामर्थ्यात् धातुना समास आक्षिप्तत्वेनैव निपात्यते इति हरदत्तादियं स्पष्टं तिङ्तात्थकृतेन सहेतियोगविभागेनाप्येतत् सुसाधं इति सर्वसमासशेषः अकूपः तदंतस्येति तद्वाचकधृः शब्दात्स्येत्यर्थः यदितु अस्ते समासार्थे सति नेति व्याख्यायेत तर्हि दृढधूरस इत्यत्रैव स्यात् न सधूरित्यत्र यदि चास्ते पूर्वपदे नेति व्याख्यायेत ततो सधूरित्यत्रैव स्यात् ननु दृढधूरस इत्यत्र तस्माद्व्याप्तिन्यायाच्चोक्तमेव ज्यायः कृतसमासांतस्येति येन विधिस्तदंतस्येति सूत्रे प्रयोजनं महदपस्वसूत्रं हः समासोऽत्र यजमिति देवा इत्यंतेस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः समासशब्दस्य पुंस्त्वं लोकादित्याहुः भाष्यतुक्तीवमुदाह्रियते अवर्णांताद्वेति व्यंतरिति

सूत्रे अपरः प्राह इत्येवमवर्णादिति वक्तव्यं इह मा भूत् प्रापं परापमिति भाष्ये क्तेः गतिश्चेति सूत्रे वद्विधि न स्मावावीत्वस्वांगादिस्वरणात्वेषु दोष इत्युपक्रम्य अवी
त्वं प्रेयं परं इति भाष्ये क्तेश्चेति भावः ऊदनोर्देशो दीर्घोच्चारणं अवग्रहार्थमित्याकरः वदुचास्तु अनूपे गो नानगोभिरित्यादौ अनृपं शब्दं नावगृह्णन्ति अनुग
ता आभास्मिन्निबन्धनो देशः जलप्रायमनृपस्यादित्यमरः प्रतिसाममिति अव्ययीभावः प्रादिसमासः बहुव्रीहिर्वा कृष्णभूमइत्यादयो बहुव्रीहयः पद्मबाभइ
ति पद्माकारानाभिर्पश्येति गौरोनपद्मशब्देन सामानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिः यद्वा गङ्गादित्वात्सप्रम्याः परनिपातः एतेनोर्णानाभो व्याख्यातः तत्रैङ्गयो संज्ञा छंदसो
रिति ह्रस्वो विज्ञेयः गङ्गा इति गावः किरणाः अचतुरनिपात्यंत इति निपातफलं तु समासविशेषनियमः रिलोपादिकंच तदाह आद्या इति बहुव्रीहय इति व
ह्व्रीहय एवेत्यर्थः नूनं न तत्पुरुषे अचत्वारइत्येवेति भावः त्रिचतुरा इति त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः संख्यया व्यपेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहो संख्ययेति उचोप
वा दोच् अस्मिन्नुवमिति भावः प्राण्यंगत्वादेकवत् ऊर्वष्टौवमिति सविथक्को वेपुमानूरु रित्यमरः जानूरुयवोष्टौ वदस्त्रौयामिति च सरजः पंकजमिति क
थं तर्हि सरजसमपहाय केतकीनां प्रसवमिति सरजसमकरंदनिर्भरा सुप्रसवविभूतिषु वीरुधां विस्तु इति प्रमाद एवायमित्याहुः गोष्ठे श्वेति एतेन सप्रमी
तत्पुरुष इति नियमं दर्शयति षष्ठोत्पुरुषेतु गोष्ठश्चेत्येव ब्रह्मवर्चसमित्यादि षष्ठोत्पुरुषो वर्चो दीप्तिः पलं मांसमर्हतीति पल्पः मांसभोजीतदीपवर्चः प
ल्पवर्चसं अवैतमसमित्यादि अवहीनं संततंच तम इति विग्रहः अंधमिति गाढमिति फलितोर्थः अतएव ध्वांते गाढे धतमसंक्षोणे वतमसंतमः विश्व
कसंतमसं इत्यमरः श्वसो वसुशब्द इति एतेन अवसुशब्दादीयसुनि अवसीय इति व्याचक्षणा आकरविरोधादुपेक्ष्या इति ध्वनयति वसीय इति तथा च श्रू
यते यः कामयेत वसीयानस्यामिति वसुमान्प्रतो वसीयान् भूयासमिति श्वसुशब्द इति यद्यप्ययमन्यत्र कालविशेषे वर्तते तथापीह समासे उत्तरपदार्थभूतो
प्रशंसामाशिषो विषयमाह आशीर्विषयमीद्योतकोयमिति यावत् एतच्च वृत्तिरीत्योक्तं श्वसुशब्दस्येहार्थ एव नास्तीत्यपि सुवचं उत्तरपदार्थमात्रवृत्तिस्त्वास्तु
उक्तंच पारिणतोयमतदर्पणे अर्थपरपदस्येह श्वः शब्दः कालवाच्यपि अभिधत्ते स्वभावेन तेनेमौ संगतार्थकाविति अन्ववरहइत्यप्रकाशमुच्यते अनुगतमव

म. सु.
७६

हीने चरहइति प्रादिसमासः अनुगतं रहोस्मिन्नि स्यादिवहुव्रीहिर्वा तत्रमिव तत्र परेणानधिगम्येहियइहावन्तितप्रवत् तत्रचतद्रहश्चेतिततप्रहसंविदुः नष्ट
जनात् इत्यतः प्रागिति प्राग्वद्व्रीहिग्रहणं कर्तव्यं इति वार्तिकोक्तेरिति भावः प्राचातुवहुव्रीहौ सकृदप्यक्षोरनिषेधइत्युक्तं तन्मूनं इत्यादावित्यध्याहारेणावा
येज्यंतेनरुध्रौ प्रसूधौ स्यादिति द्वे नञ् तत्रुक्तात् नञ् इति षष्ठी इति सकलसमाससाधारणाः समासांताः श्लोकान्मुक्तइति समासप्रयोजनं तु श्लोकान्मुक्तस्या
पस्यं श्लोकान्मुक्तिः श्लोकान्मुक्तायाः अपस्यं श्लोकान्मुक्तेयः इह श्लोकांतिकद्वयार्थकृच्छ्राणि कृतेनेति समासशाले पठिता एव श्लोकादयोग्यं ते इत्याशयेनाह एव
मिति ओजः सहः कथं तर्हि सततं नैशतमो वृत्तमन्यत इति भारविः अत्र दुर्घटवृत्तिस्तु उत्तरपदाधिकारे तदंतग्रहणं नास्ति किंतु केवलपदाधिकार एवेति
तन्न भाष्ये पदांगाधिकारे इत्यत्र इष्टकेषीत्यादेः प्रयोजनत्वेनोदाहरणात् यदपि हस्तदय आहुः उत्तरपदाक्षिप्तेन पूर्वपदेनेह ओजः प्रभृतयो विशेष्यंते पूर्व
पदभूतेभ्यः ओजः प्रभृतिभ्य इति नचात्र तमः शब्दः पूर्वपदं किंतर्हि सततं नैशतमः शब्दः यत्र तु तदंतविधिरिष्यते तत्रोपात्तेनाक्षिप्तेन विशेष्यंते यथा इष्टके
षीकादाविति तदपि जिज्ञासां भाष्यवार्तिकविरोधात् विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थार्थमेव पदांगाधिकार इत्यादीनां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्या
तत्वात् भारवित्थो गत्स्वित्यं समाधेयः वृत्तं वृत्तिः नैशतमो वृत्तमिति षष्ठी तत्पुरुषः नपुंसकेभावेत्तस्य योगेशेषविवक्षायां षष्ठी ततः सततं नैशतमो वृत्तं यस्मिन्नि
तिवहुव्रीहिः यद्वा वृत्तवर्तने घञर्थकविधानमिति भावेकः शेषं प्राग्वत् पूरणा इति वक्तव्यमिति इह आत्मनश्चेत्यशेषोपिवार्तिकोक्तं तर्गतः ननु सूत्रमिति को
चिद्भ्रमं नित्यं न्नादत्तं व्यमिति भावः तथा हि सति उत्तरसूत्रे आत्मन इति नलभ्येत परस्य चेति तदुत्तरसूत्रे च व्यर्थमेव स्यादिति स्पष्टमेव विवेकिना बहुव्रीहि
र्बोध्यं इति एकस्मिन्पि वस्तुनो भेदं परिकल्प्य वर्तिपदार्थत्वं अन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः वैय्याकरणाख्यायां व्याकरणो भवावैयाकरणी अण
गयनादित्यस्या च सावाख्या चेति कर्मधारयः आत्मने भाषा इति यद्यप्येयमाख्यायाध्याप्या न दृष्टा तत्रापि वैय्याकरणा भवत्वेव धातुसूत्रगणो रणादिवा
क्यात्मकं पण्यं आकरणा मिति स्वीकारात् अस्याश्च धातुपाठे दृष्टत्वात् ननु प्रकृतिविकृतिभावविरहात् रंधनायस्थास्तीति वत् समासेन स्यादत आह योग

राम.
७६

विभागादिदि शतच वृत्तिन्यासावनुसृत्योक्तं अलुग्विधिसामर्थ्योदित्यपीह सुवचं ह्युभ्यांच हृदि स्थितिहृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः कर्मणोधिकरणविव
क्षयासप्रमीभाष्येतुर्भरणेव सप्रमीसुक्तं अलुग्विधिरेवज्ञापक इति तदाशयः अप्सव्य इति दिगादित्वाद्यत् ओर्गुणाः वां तोपि प्राचानुयत् स्थानेजशब्दं पठित्वा आ
पसुजइत्युदाहृतं तत्कारविरोधादुपेक्ष्य अप्सुजइति तु हलदंतादित्येव सिद्धं अशुमंतावितिकारीण्या आज्यभागौ अप्सव्येद्यधिष्ठव अशुमेसोमो अत्रोत्त
इत्यनुवाक्ये तत्राशुशब्दोक्तिनन्वेवं प्रकृतिवदनुकरणोदित्यतिदेशेन अशु इति सोः प्रत्ययत्वात् तदंतात्प्रथमाया अभावे मतुवेव दुर्लभः अतिदेशाप्रवृत्तौ
नुसोलुं कृप्राप्तिरेव नास्तीति चेत् सत्यं अतिदेशस्य वैकल्पिकत्वान्नोक्तदोषद्वयमपि वैकल्पिकत्वे प्रमाणानुषतदेतेभ्य इति सोत्रनिर्देशः उक्तः प्रकृतवार्तिक
मपितथेति बोध्यं अशुश्चाचामतिष्विति पठित्वा अशुमतिरित्युदाहृतं तद्वाष्पादौ न दृष्टं यत्तु वदंति मतिष्विति पाठे सप्रम्यंता न्मतुपः कथं संभव इति चिंसमिति
तदेव चिंसं पाठांतरस्यानाकरत्वात् मतुपः संभवस्योक्तत्वाच्च पश्यतो हर इति षष्ठी चानादर इति षष्ठी पश्यंतमना दृश्यहरतोत्यर्थात् देवानामिति मूर्खा
हि देवानां प्रीतिं जनयंति देवयशुत्वात् शुनं शेष इति शुन इव शेषमस्य शुनः शेषः शेषशब्दो अकारांतोप्यस्ति शीर्डीनीयादित्वादौ राणादिकः पप्रस्वयः तथा
चमंत्रः यस्यामुशंतः प्रहरामशेषमिति एवं पुच्छंलांगूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः ऋषिविशेषाणामेताः संज्ञाः बह्वचब्राह्मणादौ प्रसिद्धाः मानुः पितृभ्यामिति सू
त्रे समास इत्यनुवर्तिनं तस्य फलमाह असमासेत्विति इह पाक्षिकमपि यत्त्वं नेत्यर्थः इत्यलुक् समासः धरूपचेल इति पचादौ टिसक्यते डीवर्थः ब्राह्मणा
तरेति तसित्वादिष्विति पुंवद्भावस्तु न जाते श्वेति निषेधात् एतेन पुंवद्भावं वाधित्वा परत्वाद्भस्व इति व्याचक्षाणाः परस्ताः आमलकी तरेति आमलकी शब्दो
हि वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गः एवं कुवली शब्दः नद्याः पूर्वसूत्रे श्रुतादन्यः शेषः सच द्विधेस्तो ह ड्यं तेति निर्मूलमिति यत्तु वृत्ति कृतोक्तं पुंवद्भावोत्रपक्षे वक्तव्यः श्रेयस्त
राविद्वत्तरा प्रकर्षयोगात् प्राकृस्त्रीत्वस्याविधिसिद्धत्वात्सिद्धं अत्रेदं वक्तव्यं पुंवद्भाव इत्यादि सुनिश्चयानुक्तत्वादप्रामाणिकं सूत्रकृताहितमित्यादिष्विति नित्य एव
पुंवद्भाव उक्तः ननु पाक्षिकः भाष्यवार्तिकयोरेपि नाधिकमुक्तं प्रमाणातामभ्युपेत्यापि ब्रूमः कथमिह वचनं व्यज्यते पुंवद्भावोयः प्राप्तः सोत्रपक्षे वक्तव्यः इति अत

म. सु.
७७

पुंवद्भाववक्तव्यइति आद्येपुंवद्भावनिषेधार्थमिदं वचनं स्यात् तथा च इतः प्रागेव त्वदुदाहृतानि श्रेयसीतरा श्रेयसीतमाविदुषीतरा विदुषीतमेति दोषोऽपीति ।
द्विषिष्टानिरूप्याणि सिध्यन्तु नाम प्रकर्षयेद्भादित्यादित्वदीयग्रंथस्वसंगत एव स्यात् स हि उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे इति न्यासकृतावतारितः प्रत्याख्यानं च तस्य
पुंवद्भावफलत्वे सत्येव स्यात् ननु तन्निवृत्तिरुलकत्वेव सुतसुतदपितु ज्यायग्रहणं तदेतात्तद्विधानार्थमित्युक्तत्वात् स्वार्थद्रव्यलिङ्गाद्यनेतरमेव प्रि
यकुत्सनप्रकर्षोऽपि विवक्षेति भाष्ये निर्णीतत्वाच्च द्वितीयसुसंभवेद्यदितसिलादिमध्येतरप्रमूत्रोपरिगण्येयातां तौ तु सर्वेरेव परिगणितौ दर्शनीयतरादर्श
नीयतमेति चोद्गृह्यते न च वृत्तिग्रंथे विदुषीतमेत्यादिदोषोऽपि न्यासः स्थितिप्रदर्शनपणेन तु त्रैरूप्यपरइति वाच्यं प्रकर्षयोगादित्यादिग्रंथशेषविरोधात् त
स्मादसंगतसवायं वृत्तिग्रंथइति एतच्च सर्वे इति मन्यत इति वदता हरदत्तेन ध्वनितं न्यासकारस्य तु इदमुपसंख्यानमिति भ्रमः तत्प्रत्याख्यानं युक्तमिति भ्रमश्चा
स्त्येवेति तत्तद्व्यदर्शनां स्पष्टमेव एवं स्थिते पक्षे पुंवद्भाववक्तव्यइति प्रक्रियाग्रंथः न्यायसिद्धमिदमित्यादितद्व्याख्यातग्रंथश्च वृत्तिन्यासोक्तार्थानुवादी मूल
शेथित्यादनादनेत्यइति दिक् पादस्य पदपदेति सौत्रो विभक्तिलुक्कचः शेषे इति शसप्रत्ययस्येदं एकदेशानुकरणा उदमेघइति सादृश्यात्पुरुषस्येयं संज्ञा उ
दपेषमिति स्नेहोपपद्यइतिणमुल् उदधिर्घटइति उदकंधीयते अस्मिन्निति विग्रहः कर्मण्यधिकरणोचेति किप्रत्ययः उदमंथ इति द्रवद्रव्यसंस्कृतां सक्तवोमं
थः तृतीयेति श्रुतियोगाविभागात्समासः षडः संप्रसारणा इहतत्पुरुषइत्यनेन पूर्वपदमुत्तरपदं च आक्षिप्यते इत्याशयेनाह पूर्वपदस्येति उत्तरपदयोरिति च उद्गोत
रपदेन पुत्रपत्नीविशेष्येतेन तु विपरीतेन कारोषगंध्यापरमपुत्रइत्यत्र नातिप्रसंगः मालभारेति मालाविभर्त्तातिताच्छीत्येणिनिः केचित्तु हासिषिति पठंति कारे
सत्याभदस्यसंस्कारः समयकरणां अशपथेपि परत्वाद्वाचं वाधित्वामुम् अगदंकारो वैद्यः अस्तुंकारोभ्युपगमः अस्त्विति तिङ् तत्प्रतिरूपकमव्ययं धेनुं भव्ये
ति भव्येति प्रतिकर्ताररूपः धेनुश्चासौ भव्याचेति विग्रहः भविष्यती धेनुरित्यर्थः गौतमस्मृतौ तु स्त्रातकधर्मेषु अधेनुं धेनुं भव्येति ब्रूयादिति प्रयुक्तं तत्रार्थत्वात्
नुमागमोऽपि तद्व्याख्यामितां क्षरायां हरदत्तः लोकं प्रणाइति प्रणातिः पूरणा कर्मेति हरदत्तः श्रीरान इति तु पक्षतएव अनभ्याशमित्यइति अभ्याशं समीपं त

राम.
७७

द्विरुद्धमनस्योऽंशद्वयस्येति लुशास्वित्यादिना इणः क्यप् भ्राष्ट्रमिध इति कर्मण्यण्यजंतेन वा षष्ठीसमासः तिमिगिल इति मत्स्य विशेषः गिरते मूलविभुजादि ।
 त्वात्कः गिलिगिले इति गिलं गिलती गिलगिलः तिमीनां गिलगिल इति विग्रह इदमारब्धं नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः सज्योतिरिति समानं ज्यो ।
 तिरस्येति विग्रहः स्मिन् ज्योतिषि आदित्येन सूत्रे वा उपनियतितं तदस्तमय षष्ठीतमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते षष्ठोदरादीनियथोपदिष्टं निरु-
 क्तादिशस्त्रसिद्धानां असमासपदानामुणादपो बहुलमिति सिद्धिः अनेन तु समासपदानामिति विवेक इति हरदत्तः वस्तुतस्तु समासविषयकमेवेदमिति
 न नियमः हेहं सिंहशब्दयोरपि प्राचांकारिकायामुदाहृतत्वात् हंतेः पचाद्यचिसगागमः हिंसेस्तु पचाद्यचिहकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः यदितुभवेदि-
 त्यादि श्लोकस्यापि प्रकृतः सूत्रोदाहरणात्तायां नाग्रहः किंतु नैरुक्तव्युत्पत्तिरद्वेकधेत्येतावन्मात्रे तदाहरदत्तोक्त विवेकोपनिर्वाध एवेति दिक् आकृतिग-
 णायमिति तेनान्यदपिसिध्यति यथा लुंयेदवश्यमः कृत्येत्तुं काममनसोरपि समोवाहिततयोर्मोसस्य पचि युट्यजोः अंतमिति शेषः कृत्यप्रत्ययांते उत्त-
 रपदे अवश्यमृशब्दस्यांतमकारं हंनुपेतं तथा कामशब्दे मनःशब्दे च परेतुमृशब्दस्यांतं तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा युड्यज्प्रत्ययपरोयः पच्चात्तुः तस्मिन्
 परेमासस्यांतमकारं लुंयेदित्यर्थः अवश्यमेव्यः गंतुं कामः गंतुमनाः सहितः संहितः सततः मास्यपचनं मास्याकः इहमेयो गांतलोपभावोपनिपातनादौ ।
 ध्यः छंदसितुं अयस्मयादित्वेनापि निर्वाहः उक्तः अपरस्पर्शः क्रियासातस्य इति सूत्रे सातस्य इति निर्देशेनैव कदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्य्यपठितो यं श्लोको-
 ज्ञापित इत्यप्याह न हि वृत्तिरुपरेष्विति उद्धरपदे ध्विति बोध्यं उपनस्यते इत्युपायतसंपदादि स्वात्कर्मणि क्यप् निवर्तते इति नीवृत् प्रवर्धतीति प्राच्यम ।
 मांशविध्यतीति मर्मावित् रुचदीप्रौ निरोर्नते इति दीरुकृत्तिसहतेः ऋतीष्यसहैयतनर्त्तीभ्यां चेत्यत्र सहेरित्योगविभागादनुक्तसमुच्चपाद्वास्य षत्व-
 मिति न्यासकारः पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः परितनोतीति परीतत् गमः क्वावित्यत्रेण मादीनामिष्यत इति वचनात्तनोर्नलोपः यत्तु वेदभाष्ये ऋतेन मि-
 त्रावरुणावृतावृथाविति मंत्रस्थव्याख्याया उक्तं ऋतस्य वर्धयितारवित्यर्थे अंतर्भावितार्यथा हृधेः क्यप् न हि वृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ इति तच्चिन्त्यं ॥ ५

प्रकृत सत्रे वृधेरनुपातत्वात् तस्मादन्येषां प्रतीयति दीर्घस्तत्र बोध्यः वने पुण्या व्यस्येन षष्ठाः स्थाने प्रथमे साह वनशब्दस्येति विध्यर्थे इति असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्
 तसंज्ञापामित्यस्याश्रयेरिति भावः अतएवाह निपातनादिति यत्तु व्याचक्षते हलदंतादिति सप्रम्या अलुक इति तन्नेति भावः प्रथमेति सप्रम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थे न
 भावादिति भावः निषाद इति निषेदं त्यस्मिन् ण्यपमिति निषादः पुलिंदो मनुष्यजातिः हलश्चेत्यधिकरणो घञ् कथं तर्हि प्रतीहारे दौवारिकः अत्राहुः प्रतीहारे द्वारं ता
 त्स्थानाच्छब्दमिति एकचित्तोक्त इति शेषिकः कपुशुनोदने सादि अत्र केचिदंष्ट्रे ईह स्वांत पठित्वाश्वादेष्ट इति बहुव्रीहौ वैवायं दीर्घ इत्याहुः अन्ये तु दीर्घात्
 मेव पठंतस्तस्य स्थाप्यदाहरणतामाहुः इह्यादिति केचित्तु कार्श्येति तालव्यमध्ये पठंत आमादिकमिति भावः शिरीषवणमिति ननु यस्य फलमेव न पु
 ष्यं सवनस्यतिः वानस्यस्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्यतिरित्यमरकोशात् सच उदुवरादिः शिरीषस्तु न तथा ज्ञस्य पुष्पफलोभयसत्त्वात्तत् कथमि
 हणत्वमिति चेत्सत्यं इह वनस्यति शब्देन वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते अत्र च लिंगं लुपियुक्तवद्विस्त्रे व्यक्तवचने इति किं शिरीषाणामदूरं भवो ग्रामः शिरीषाः
 तस्य वने शिरीषवनं वनस्यति त्वमिति दिश्येत ततश्चणत्वं स्यादिति भाष्यकारोक्तिः इरीकादिभ्य इति औषधित्वात्प्राप्तिः क्षीरपाणा उशीनरा इति उशीनरशब्दो
 देशवाची तद्वासि श्वौपचारिकः गिरिनद्यादीनामिति वक्तव्यमेतत् संज्ञायां प्राप्ते असंज्ञायां प्राप्ते उभयत्र विभाषेयं माषवापिणा विद्विबहुलमाभीक्ष्ण्ये इ
 ति शिनिः ब्राह्मिर्धापाणीति कर्मण्यण उत्तरपदं यदिति अत्र च व्याख्यानेनैव शरणं प्रांचक्षुनुमग्रहणमिह ज्ञापकमित्याहुस्तद्दर्शयति अतएवेति ज्ञाया
 कं शिथिलमिति ध्वनयति किंचेति परिपक्वानीति अत्र कुमति चेति नित्यं तात्त्विकं प्राप्तिं हरिमाणोति मनैरायं तात्त्विकं प्राक् सुबुद्धतेः समासात्कारं तमुत्तरपदं
 नातस्वन्दीवृत्तं च हरंगयोगेनेति चत्वार्यगान्यस्य तेन योग इति विग्रहः अतद्विद्वदिति व्यवधायकस्य पदस्य तद्विद्वत्परो न भवति तदनिषेध इत्यर्थः ।
 आद्रं गोमये गीति अत्र गोशब्दः पदं पारस्कर इति पारं करोतीति विग्रहे हेतुतात्त्विक्येति टः किञ्चिंधेति किः किं दधातीति विग्रहे आतो नुपसर्गेकः पूर्वस्य कि
 मोमलोपः सट्पत्वं च निपात्यते रूदिशब्दाश्चैते कथंचित् व्युत्साद्याः तद्दहतोरिति गणसूत्रं तादिति तलोपश्च सत्रेति भावः चत्वेनेत्युपलक्षणां मरौ मरीति

लोपस्याणिसुवचत्वात् दकारतकाराविति तद्वहद्वा यथासंख्यं बोध्यं प्रायस्येति प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशेषधनमिति स्मरंति आकृतिगणोपमिति तेन
परः शता इत्यादि सिद्धं अधि श्रयं तीर्जनताः परः शता इति माघः शतास्य रा इति विग्रहे पंचमीतियोगविभागात्समासः राजदंतादित्वात्परनिपातः सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः लोकाश्रयत्वाच्चिगस्य विशेष्यनिघ्नता पारस्करादित्वात्सुडिति दिक् इति समासाश्रयाविधयः समर्थानां ननु प्रकृतसूत्रेण
कार्थ्यभावरूपं सामर्थ्यं प्रदीतुं नोचितं समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् घकालतनेष्विति अलुग्विधानादिसुवंचात्तद्विज्ञेयमिति तथा च
पदविधित्वं स्पष्टमेव अत आह सामर्थ्यमिति कृतं त्यादि अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रेण ल एव सुदीर्घमिति इह समर्थोत्पद्यमादित्युक्तं वक्तुं महो
त्सर्गो नाह प्राग्दीव्यतोऽणश्च पत्यादिभ्यश्च प्राग्दीव्यतीयेष्विति दीव्यतः प्राक् प्राक् दीव्यत् अपपरिवहिरं च वः पंचम्यर्थे व्ययीभाव इत्याहुः प्राग्दीव्यत
मिति तु उचितं न य इति च प्रवृत्तेः ततो भवार्थे वृद्धाच्छः त्यप् न अमहेत्यादि परिगणनात् अच्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परि
गणनाच्च अचामादेरिति निर्धारणोपपद्यते नार्थसिद्धमाह अच इति अचोऽजिगतीति सूत्रादच इत्यस्यानुवृत्तिरपीह सुवचा प्रामादिकमेवेति यद्यपि च
तुर्वर्ण्यदेराकृतिगणत्वात्प्राप्तत्वं सूपपादं तथापि हरदत्तग्रंथानुरोधादेव मुक्तं दित्यदित्या पूर्वपतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वादित्यादिभि
र्द्वैतः कार्य इति व्याचष्टे दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्चैति यस्य तादिति तु नोक्तं बहुच्यूवादिपि संगात् दैत्य इति ननु दिव्यप्रत्ययो देवता धर्मसावकाशः अ
पत्ये तु परत्वादितः आनिज इति ठ कस्यात् सत्संपन्नतेः पूर्वविप्रतिषेधः गपादयोऽर्थविशेषलेखनादगपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति अर्थविशेषे किं ।
औष्ट्रपतं उष्ट्रपतिर्नाम पत्रं तस्येदं पत्राध्यक्ष्युपरि सदृशे तस्य अथ कथं दैतेय इति अत्राहुः दिति शब्दात्तद्वदिकारा दक्तिन इति डीषिकृते स्त्रीभ्यो ढक् ।
गपस्तु नलिंगविशिष्टपरिभाषाया अनिदत्त्वादिति आदित्य इति आदित्यशब्दात् गपस्य तस्येति लोपे हलोपमामित्यलोपः न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भा
वः न पदांतेति यलोपे तन्निषेधात् काशिकायामिति हरदत्तमाधवादिग्रंथेष्वेवं तथाच प्रयोगः नाप्नुयामशतशो याम्या पुनर्यातना इति भाष्ये तु नैतदृष्टं तत्र

ष्यजाप्रयोगोनिर्वाहः वहिषइतिरिलोपवचनमव्ययानांभमात्रइत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थेनेनारातीयइत्यादिसिद्धं राण्यप्रकृतेयञ्चवचनमाद्युदात्तार्थे प्राचाग्रंथ
 तुयराचेतिपठ्यतेतदनाकरंअश्वस्यामइति भाष्योदाहरणादेवेहतदंतविधिःअन्यथात्रैलवाचिनःस्यामन्शब्दस्यकेवलस्यापत्येनयोगाभावेपिजातादि
 ष्वेवविधिःस्यात्अश्वस्येवस्थामयस्येतिबहुव्रीहौषोदरादित्वात्सस्यतःगोरितिनेकेवलमपत्यएवकिंतुसर्वेषुप्राग्दीव्यतोयेषुगव्यमितिगविभवंगो।
 रिदंगौर्देवतास्येसादिरर्थःअनेनहिगव्यमितिजैमिनोयसूत्रेविद्यमानेदृषयंतोवार्तिककारसमाहिताःकेचित्तुप्राग्दीव्यतोयेभ्योऽन्यत्राप्यर्थेअयंयदि
 तिव्याचक्षाणाःगवाचरतिगव्यइत्याद्यप्याहुःगोरूप्यमित्यादिहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यःमपटचेतिरूप्यमयोरुत्तादिभ्योजअणस्तदपवादानामि
 जादीनांचापवादोयंइहपठ्यतेवष्कयासेअसेअसेनासेपूर्वाचार्यसंज्ञेयंवष्कयस्यापत्यंवाष्कयःअसेकिंगौवष्कमिःअसइत्येतदेवेहतदंतविधिंज्ञापयति
 तेनअधेनूनांसमूहःआधेनवइतिसिध्यतिधेनुशब्दस्येहपाठात्नचैवंधेनुकंगोधेनुकंचमसिध्येदितिवाच्यंधेनुरननइकमुत्पादयतीतिविशेषवचन।
 स्यभाष्येआपिशलिमतत्वेनोदाहृतत्वात्इकमितिठकमित्यर्थइतिकैयटःअग्निकलिभ्यामितिअयमर्थःसूत्रकृतासास्यदेवतेत्यधिकारेअग्नेर्द्विगि
 तिसूत्रितंदष्टसामेत्यधिकारेकलेर्द्विगिति वार्तिककृतापूरितं तदिदं द्वयमपेनीय श्रीग्दीव्यं तइतिप्रकरणेऽग्निकलिभ्यां द्विगिति पाठ्येन अग्नेरयस्य अ।
 ग्निना दष्टसाम अग्नौ भवं अग्नेरागतं अग्नेः स्ववा अग्नेयं कालेयमिति सिद्धं एतेन मीमांसकैर्यदुक्तं कलेर्द्विगिति पाणिनीयसूत्रमपार्थक्यमित्यादित
 त्सर्वमवैयाकरणीमीमांसकसंतोषार्थमिति प्रपंचितं शब्दकौस्तुभे इत्यपत्यादिविकारांतार्थसाधारणाः प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यां प्रागित्यनुवर्तते स्त्रेणाइति
 स्त्रीर्षुभवः स्त्रीभिश्चरति स्त्रीभ्योहितइत्यादिवस्यर्थेति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः अतएवोदाहरति स्त्रीवदितिकथं तर्हित्वत्तलौ स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वपुं
 स्तेति आत्रत्वादिति चकारादिति वक्ष्यते द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोरिति षष्ठीतदर्थं श्वहेतुत्वं तच्चरथंतरसामत्वादेरिव भाविनोपि बुध्याध्यवसायात् तदेत।
 दाह द्विगोर्निमित्तमिति अजादिरिति एतच्चोत्तरसूत्रादचीसस्यापकर्षात्त्र्यभ्यते वाग्रहरामनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषा अयणोनवागोत्रे लुगचिगोत्रे किं

पस्कादिभ्यो गोत्रे इति प्रकरणेन यस्य प्राप्तं तस्यैव लुग्यथा स्यात् नेह कुवलसेदं कौवलं वादरं यूनिलुक् इह हि गोत्रे न पत्येचि सृनि गोत्रे नेसेव सृत्तां तथा च लुग
लुगग्रहणं शक्यमकर्तुं अजादाविति किं ग्लौचुकायनरूपं प्राग्दीव्यतीये किं तस्मै हितं ग्लौचुकायनीयेन ननु उपगुभ इति स्थिते भागुणं वा धित्वा परत्वादवोच्चातीति वृ
ध्योरुकाशः गौः पाचकः आदि वृद्धेरुकाशः शुश्रुतः सौश्रुतः औपगवः त्वाष्ट्रः जागत इत्यादौ उभयप्रसंगे पराद्वाभाव्यं गुरास्यतु पिचव्य इत्यादिरुकाशः किंच वृ
त्तेर्गुणोऽवादेशे च अत उपधाया इति वृद्ध्याभाव्यतत्राह आदि वृद्धिरिति परत्वादिति भावः अस्योपधा त्वादादि वृद्धिरेव भवति न च पुनः प्रसंगविज्ञाने संक
र्षति न्यायाश्रयणात् अत्र च ज्ञापकं अनुशक्तिकादिषु पुष्करसत्त्वस्य पाठः अन्यथा उपधा वृद्ध्या यौष्करसादेः सिद्धत्वादुत्तरपदवृद्धयर्थं सत्रपाठोऽनर्थकः स्यात्
अकृतेति परिभाषायाश्च समर्थग्रहणमेव ज्ञापकं तद्विपरिनिष्ठितपरमिसुक्लपरिनिष्ठितत्वं चङ्गा यप्रातिपदिकां श एव न तु सुविशिष्टे ईष्यवधेयं तेन औप
गवः दंडिमानित्यादिसिद्धं अश्विमानाति सौत्रप्रयोगश्चेहलिंगं यदि तु न डोडिः करणेनाकृतेन व्यूहपरिभाषाज्ञाप्यते पामादिगोविष्वगित्युत्तरपदलोपश्चा
कृतसंधेरित्यत्राकृतसंधिग्रहणेन परिनिष्ठिततद्वितोत्यतिस्तरिहिसमर्थग्रहणं शक्यमकर्तुं ननु समाससिद्धितेन चिद्व्याधयेत न च तद्वितस्यैव कल्पिकत्वा
त्सस्येसोपीति वाच्यं यत्रोत्सर्गोपवादौ महाविभाषया निष्कल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तत इति पारे मध्येष स्यावेति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह दे
वयज्ञीत्यादिजातित्वादितियनुप्राचोक्तं अणंतत्वा न्दो विति यच्च व्याचख्युष्टिद्वारा जित्यनेनेति तदुभयं प्रामादिकमिति भावः औत्स इति उत्सः प्रसूवणं वा
रिप्रवाहो निर्जृग मरुत्समरः तस्यापस्ययोगस्तृणां गेयो भीष्म इति वत् जीवति तु वंश्ये युता पिबति ता महादिरूत्यादकप्रवंधो वंशः तत्र भवो वंश्यः दिगादित्याद्य त
यौत्रप्रभृतीत्यनुक्तं षष्ठाविपरिणाम्यते व्याख्यानादित्याह यौत्रादेरिति तु शब्दोभिन्नः सः युवेत्यस्मात्परो बोध्यः संचयवकार्थ इति व्याचष्टे युवसंज्ञमेवेति
एको गोत्रे अयस्य प्रत्यय इति एतच्चाधिकारवलाद्यत्र भ्यते औपगव इत्यादि उपगोरणा गगोदिभ्यो यज्जडादिभ्यः फकसत्त्वारंभफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति गो
त्र इति स्वगोत्रं तदपेक्षया एको न संख्यानां तृतीयेद्वयोः चतुर्थे त्रयाणामित्यादीत्यर्थः यद्वेति तृतीयेण कस्मादनिष्टोत्यतिः चतुर्थे द्वाभ्यामित्यादीत्यर्थः पितुरेवेति

म. सु.
८०

तथाचामरः आत्मज्ञस्तनयः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे पत्यंतो कंतयोः समे इति ततः प्राचामिति तथा हि न पतंत्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तिः
पंक्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यकृता दर्शिता व्यवहितोपि पिता महादीनामुद्धर्तेति प्रसिद्धं जरत्तावोद्युपाख्यानेषु सूत्रकारेणाह अपत्यं पौत्रप्रभृतीति आद्यप
क्षे अपत्यमिवापत्यमिति गोणीवृत्तिरप्यणीया स्यात् औपगवादिजिति यस्यापत्यं तद्वाचकादेव प्रत्यय इति भावः एवं सत्यनुपदं वक्ष्यमाणं संपिता महा
दीनामिति सूत्र्यपक्षस्य विवरणोऽप्यगो रणा इष्टमिदं स्याद्युक्तिः संगच्छते मूलादिति पंचमी तु अथधिसमर्पणमात्रार्थानर्ह्यगुरु रूपमूलस्य संख्यातः पाति
त्वार्था अतएव द्वितीयपक्षे मूलपदमनुपादाय शतुतमइत्येवोक्तत्वा न्मूलस्य संख्यातः पाति त्विद्वेयं इज्जपीत्यपि निर्णयक्रमोऽंतादिस्य ग्रेवोध्यः गोत्रा
द्युनि गोत्रप्रत्ययांतादेवेति न तु युवप्रत्ययांतादिति प्रथमपक्षेऽर्थः द्वितीयपक्षे तु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योनेत्यर्थः स्त्रियां त्विति अयं भावः अस्त्रियामित्येव
विभज्यते षूनीति शब्दस्वरूपपरं परिभाषा चैयं यत्र युवसंज्ञाविधौ यते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत्यर्थः सिद्धस्य गतिरियं जीवितं तु वंशेषु वा अ स्त्रियां मिति सूत्रम् ।
यितुमुचितं अत इज्जतपरं किं शुभंयः अपत्यं शोभंयः कथं तर्हि प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति अपत्यरूपविशेषस्या विवक्षायां शेषिकेणाह विरिति
यत्तु बाधलोडने इति धातौ माधवेनोक्तं केवलस्य बाहोरपत्येनायोगात्तामर्थ्यात्तदंतविधिः सौत्वाह विरिति तच्चित्यं जानंति वाहवोत्याश्च द्यमनराज्ञा द्वाकादि
भ्यश्चेति सूत्रे वाह विरिति भाष्यकृताद्युदाहरणाच्च बाहोः संज्ञाशब्दत्वात् औडलोमिरिति यच्च पिलोमन् शब्दो गणो पठ्यते तथापि सामर्थ्यात्तदंतग्रेह्यां ३।
डनीवशरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं औडलोमिः शारलोमिः बहुल्वेतु इत्येव वादोऽकारः प्रागेवोक्तः उडुलोमाः शारलोमाः इहयाः पुराणादिप्रसिद्धाः संज्ञा ४।
भ्यश्चैव प्रत्ययो बोध्यः निरुद्धत्वेन प्रथमो पस्थिताभिरेव विधेर्निराकांक्षत्वात् मसुद्धा नींतनो वाहुस्तस्यापत्ये वाहवइत्येव उक्तं च हरिणा अभिव्यक्तपदार्था
येष्व तं अलोकविश्रुताः शास्त्रार्थेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तचक्रमेणाविशेषणा व्यावर्त्यं तदुक्तिषु तत्सदृशेष्वित्य
र्थः अतएव संज्ञाश्च शुरस्यापत्यं श्वाशुरे रित्यत्र राजश्च शुरादित्यन्नमिमीते मांता तस्य स्वसामातृ स्वसा मातृपितृभ्यां स्वसेति पत्यं न वारुडकिरिति वारुडादयो

राम.
८०

जातिविशेषाः इत्यादीति आदिशब्दानैषादकिः चांशालकिः वैवकिः वक्ष्यतइति व्रातच्छ्रजोरिति विहितस्य ज्यप्रत्ययस्येति शेषः यजिजोश्च गोत्रे योचिति गोत्रे किं द्वीपा
 दनुसमुद्रं यज्जुः सुतंगमादिभ्य इज् सौतंगमिः तदपत्येमाभूत् अनृषानंतये अनृषीति पंचम्यां सौत्रोलुक् सूत्रइति आनंतये इत्यत्रेत्यर्थः वैदिरित्यत्र नृष्यणमा
 शक्वाह वक्तादेरिति प्रवरध्यायेति एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् सूत्राविति सूत्रे कैयटग्रंथे स्पष्टं कायेयइति इतश्चानिजइति ठक् कपेर्गंगादित्वात्प्राप्ते आंगिरसए
 वेति नियमार्थं सूत्रं गणोपारस्तुलोहितादिकार्यार्थः काप्यायनौ वौधिरिति अनृषित्वादिज्वाह्वादिवाहवतं डाच्च यजगोः प्राप्प्रयोः आंगिरसे यजेवेति नियमार्थं
 सूत्रं लुक्स्त्रियां विहितस्येति परिशेषितस्यैवेति बोध्यं एतच्च आंगिरसइत्यनुवृत्त्या लभ्यते अतएवाह अनंगिरसेत्विति वक्ष्यमाण इति अणिजोऽन्वयोरिति
 सूत्रेणेति भावः अश्वादिभ्यः फज् गोत्रे इति क्वचित्पूज्यपितृयाहि अश्वादिगणो गोत्रप्रत्ययां तास्त्रयः पठ्यंते वैत्यः आनडस्यः आत्रेयश्च विजिर्नोपाराजर्षिः त
 तो वृद्धे लोको सत्वेति न्यङ् आनडस्य शब्दो गगोदियजंतः आत्रेयशब्दो ढगंतः ततः सामर्थ्यात् अतिफज् नहियुवानं विना अपत्यप्रत्ययद्वयं लभ्यते पुंसि जा
 तइति गणसूत्रं पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दस्तस्मात्फजित्यर्थः जाताया इति लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वोत्त्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्त्रः फज् शिक्वेदिभ्योः
 रागोत्रइति निवृत्तमिति इतः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः एतच्च वृत्तौ कैयटादिग्रंथे च स्पष्टं यतुयूनि सुकसूत्रे भाष्ये कैयट्यपोचनया गोत्रसंज्ञा
 सूत्रपर्यंतं गोत्राधिकारइति लभ्यते तन्मतांतरमिति भावः विपाशशब्देन प्रपठ्यते तस्य कुंजादिष्वपि पाठस्येच्छुज् वैपाशः वैपाशायन्यः जरत्कारुशब्दः पठ्य
 ते ततः शुभ्रादित्वाद्गपि ढेलोपो कद्वा इत्युलोपः जरत्कारवः जरत्कारेयः विश्रवणारवराशब्दोपठ्यते तौ विश्रवः शब्दस्यादेशो प्रकृत्यंतरेण वा वृत्तिविषये त
 त्समानार्थे वैश्रवणः रावराः रावसाः इतश्चानिजः द्यवः किं उदधेरपत्यं औदधः यमुकाशिकायां मरीचे मरीच इति प्रत्युदो हतं तच्चिं संवाह्वादित्वेनेज्प्रसंगात्
 तथा च मिदचोत्थास्य इति सूत्रे भाष्यं मरीचिशब्दो वाह्वादिषु पठ्यतइति शुभादिभ्यश्च मकंडशब्दोत्रपठ्यते सच अदंतः एतच्च मृगयादयश्चेति सूत्रे उज्वलद
 त्ग्रंथे स्पष्टं मृकंडस्य मुने स्तोत्रं तद्याभ्यामिति निर्मलमिति स्कांदे मार्कण्डेयः उकारंतपाठे तु ढेलोपो बोध्यः कल्याण्यादीनामि नङ् परस्त्री शब्दोत्रपठ्यते पारस्त्रे

तथाचामरः आत्मज्ञस्तनयः सुतः सुतः पुत्रः स्त्रियोन्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे पत्योः कंतयोः समे इति ततः प्राचामिति तथाहिनपतं सनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तिः
 पंक्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यकृता दर्शिता व्यवहितोपि पिता महादीनामुद्धर्तेति प्रसिद्धं जरत्तावौद्युपाख्यानेषु सूत्रकारेणाह अपत्यं पौत्रप्रभृतीति आद्यप
 क्षे अपत्यमिवापत्यमिति गोणी वृत्तिराप्रपणीया स्यात् औपगवादिजिति यस्यापत्यं तद्वाचकादेव प्रत्यय इति भावः एवं सत्यनुपदं वक्ष्यमाणं संपिता महा
 दीनामिति मुख्यपक्षस्य विवरणोपगो रणा इष्टसिद्धत्वाद्युक्तिः संगच्छते मूलादिति पंचमी तु अवधिसमर्पणमात्रार्थानर्ह्यगुरु रूपमूलस्य संख्यातः पाति
 त्वार्था अतएव द्वितीयपक्षे मूलपदमनुपादाय शततम इत्येवोक्तत्वात् मूलस्य संख्यातः पाति त्विदं इत्येव इजपोत्यपि निर्माक्रमोऽंतादित्यस्या ग्रेवोध्यः गोत्रा
 द्युनि गोत्रप्रत्ययांतादेवेति ननु युवप्रत्ययांतादिति प्रथमपक्षेऽर्थः द्वितीयपक्षे तु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योनेत्यर्थः स्त्रियास्त्विति अयं भावः अस्त्रियामितियोगे
 विभज्यते यूनीति शब्दस्वरूपपरंपराभाषाचेयं यत्र युवसंज्ञाविधीयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः सिद्धस्य गतिरियं भवितुं वंश्येयुवा अ स्त्रिया मिति तु सूत्र
 पितुमुचितं अत इज त पक्षे शुभंयः अपत्यं शोभंयः कथं तर्हि प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति अपत्यरूपविशेषस्याविवक्षायां शेषिकोणात् अहविरिति
 यत्तु बाधलोडने इति धातौ माधवेनोक्तं केवलस्य बाहोरपत्येनापोगात्सामर्थ्यात्तदंतविधिः सौत्वाहविरिति तच्चित्यं जानंति वाहवोत्याश्च द्वायनरात्राद्वाकादि
 भ्यश्चेति सूत्रे वाहविरिति भाष्यकृत्याद्युदाहरणाच्च बाहोः संज्ञाशब्दत्वात् औडलोमिरिति यच्च पिलोमनृशब्दो गणोपपद्यते तथापि सामर्थ्यात्तदंतप्रेक्षा ३।
 डनीवशराड्वलोमानियस्य तस्यापत्यं औडलोमिः शारलोमिः बहुल्ये तु इजयवादोऽकारः प्रागेवोक्तः उडुलोमाः शारलोमाः इहयाः पुराणादिप्रसिद्धाः संज्ञादंता
 भ्यएव प्रत्ययो बोध्यः निरुक्तत्वेन प्रथमो पस्थिताभिरेव विधेर्निर्गकोप्तत्वात् मसुइदानीं तनोवाहुस्तस्यापत्येवाहवइत्येव उक्तं च हरिणा अभिव्यक्तपदार्था
 येस्य तं अलोकविश्रुताः शास्त्रार्थेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति अनर्थकं सदिग्धार्थकमप्रयुक्तचक्रमेण विशेषणव्यावर्त्यं तदुक्तिषु तत्सदृशेष्विस
 र्यः अतएव संज्ञाश्च शुरस्यापत्यं श्वाशुरे रित्यत्र राजश्च शुरादित्यन्वमिमीते माता तस्य स्वसामातृ स्वसा मातृपितृभ्यां स्वसेति पत्येन वारुडकिरिति वरुडादयो

जातिविशेषाः इत्यादीति आदिशब्दान्नैषादकिः चांगलकिः वैवकिः वक्ष्यतइति व्रातच्छ्रुतिरिति विहितस्य प्रत्ययस्येति शेषः यजिजोश्च गोत्रेयाविति गोत्रे किं द्वीपा
दनुसमुद्रं यजद्वैप्यः सुतंगमादिभ्य इज् सौतंगमिः तदपत्येमाभूत् अनुष्णानंतर्ये अनृषीति पंचम्यां सौत्रो लुक् सूत्र इति आनंतर्ये इत्यत्रेत्यर्थः वैदिरित्यत्र नृष्यणामा
शङ्काह वक्तादेरिति प्रवरध्यायेति एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्रज्जाविति सूत्रे कैयटग्रंथे स्पष्टं कापेय इति इतश्चानिज इति ढक् कपेर्गोर्दित्वा प्राप्ते आंगिरस ए
वेति नियमार्थं सूत्रं गणोपास्तुलोहितादिकार्यार्थः काप्यायनी वौधिरिति अनृषित्वादिज्वाह्वादित्वाद्वा वतंडाच्च यजरोः प्राप्रयोः आंगिरसेयनेवेति नियमार्थं
सूत्रं लुक्स्त्रियां विहितस्येति परिशेषितस्यैवेति बोध्यं एतच्च आंगिरस इत्यनुवृत्त्या लभ्यते अतएवाह अनांगिरसेत्विति वक्ष्यमाण इति अणिजोऽन्वयोरिति
सूत्रेणेति भावः अश्वादिभ्यः फज् गोत्रे इति क्वचित्पूज्यपितया हि अश्वादिगणो गोत्रप्रस्थानात्स्त्रयः पठ्यते वैत्यः आनडस्यः आत्रेयश्च विभिर्नाम राजर्षिः त
तो वृद्धे लोमलेति न्यङ् आनडस्य शब्दो गणीदियजंतः आत्रेय शब्दो ढगंतः ततः सामर्थ्यात् न निफज् न हियुवानं विना अपसप्रत्ययद्वयं लभ्यते पुंसि जा
त इति गणसूत्रं पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दस्तस्मात्फजित्यर्थः जाताया इति लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वोत्त्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्ते फज् शिक्वेदिभ्योः
रागोत्र इति निवृत्तमिति इतः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः एतच्च वृत्तौ कैयटादिग्रंथे च स्पष्टं यजुयुनिषु कसूत्रे भाष्ये कैयटपरोचनया गोत्रसंज्ञा
सूत्रपर्यंतं गोत्राधिकार इति लभ्यते तन्मतांतरमिति भावः विपाशशब्दोत्रपठ्यते तस्य कुंजादिष्वपि पाठस्येच्छुज् वैपाशः वैपाशायन्यः जरत्कारुशब्दः पठ्य
ते ततः शुभ्रादित्वाङ् गपि ढे लोपो कद्वा इत्युलोपः जरत्कारवः जरत्कारेयः विश्रवरावरणशब्दोपठ्यते तौ विश्रवः शब्दस्यादेशो प्रकृत्यन्तरेण वा वृत्तिविषये त
त्समानार्थे वैश्रवणोः रावणः रावसाः इतश्चानिजः द्यवः किं उदधेरपत्यं औदधः यमुकाशिकायां मरीचे मरीच इति प्रत्युदीहृतं तच्चिं संवाह्वादित्वेनेज्प्रसंगात्
तथाचमिदंचेत्यासर इति सूत्रे भाष्यं मरीचि शब्दो वाह्वादिषु पठ्यत इति शुभ्रादिभ्यश्च मृकंडशब्दोत्रपठ्यते सच अदंतः एतच्च मृगयादयश्चेति सूत्रे उज्वलद
त्तग्रंथे स्पष्टं मृकंडस्य मुने सौर्धेतद्याभ्यामिति निमेलमिति स्कादे मार्केण्डेयः उकारांत पाठे तु ढेलोपो बोध्यः कल्याण्यादीनामिनङ् परस्त्री शब्दोत्रपठ्यते पारस्त्रे

लोयः अनुशतिकादिस्त्वादुभयपदवृद्धिः परभार्ययामुत्पन्नइत्यर्थः विदादिगणोत्पत्त्यस्त्रीपरशुवेतिपठ्यते आपद्यतइतिशेषः परस्त्रियाअपसं पारशवः ब्राह्म
 णाच्छूद्रायातेनैवोऽद्यामुत्पन्नः साचजासंतरयोगात्परस्त्री तदिहपरस्त्रीतिकल्याणादिषुषष्ठीतत्पुरुषः विदादौतु कर्मधारयइतिविवेकः तथाचपाञ्चस्वयः
 विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हिंसात्रियायांविशः स्त्रिभ्यश्चः शूद्रानिषादोजातः पारशयोपिचेति नचैवंपारशवेपिस्थानिवद्भावात् अनुशतिकादिकार्येभ्यो
 तिवाचं पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहान् नहीहएतावान्पूर्वपदस्यादेशः इतिविषयविभागोगम्यते सतीभिस्तु कपत्रेति अत्रइनङ्गिधौ उक्तंचामरसिंहेन अथवांधकि
 नेयः स्यादंधुलश्चासतीसुतः कौलरेः कौलरेयोभिस्तु कौतुसतीयदितदा कौलरेनेयो स्याः कौलरेयोपिचात्मजैः तिकैचित्तुसुद्राया अपिइनडातृतीयंरूपम्
 माहुः वृत्तौतुसुद्राभ्यः परत्वादुगित्युक्तंतच्चिंत्सं तस्यैकल्यिकतयास्वयमपिपक्षेठकः स्वीकाराच्चइनङ्गः प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् तयोस्त्वेति तत्रयावंतातद्धिते
 लुप्रेलुक्तद्धितलुकीतिरापोलुकिषुनरजादिलक्षणाष्टाप् जातिलक्षणास्यडीषोधाधकइतिभावः यत्त्विहर्न्यासकृतोक्तंचटकादैरगित्येवसांप्रदायिकः सूत्र
 पाठइति तद्भाष्यवार्तिकविरोधादुपेक्ष्य आरगदीचां उदीचांग्रहणंपूजार्थेवचनादेवढकूढगारकोः पर्यायसिद्धेः अन्यतइति अनाकारेण्यतस्तुतश्चिदित्य
 र्थः जडस्येतिजलघातने डल्योरभेदाच्चः पडिगतौ पंडः एतच्च उक्तधात्वोमांधवीयवृत्तौस्पष्टं तत्रपाठस्यापसंदन्निमादिवो ध्यं गार्ह्येति भवतुगृष्टिः सकृ
 त्सूतागौरितिकोशाच्चतुष्पाभ्योठञ्इत्येवसिद्धं अत्राहुः कोशेगौरितिप्रायोवादः सकृत्सूतासर्वापिगृष्टिः अतोयमारंभइति वस्तुतस्तुगृष्टिशब्दः सु
 भ्रादिः तथाचांतोदात्तढगंतंप्रयुज्यते संगार्ह्येयोवृषभोगोभिरनडिति अतः पाक्षिकायुदात्तार्थमिहसूत्रेगृष्टिशब्दग्रहणंठञितिगृष्ट्यादित्वावितिभावः केकय
 त्रयु केकयस्यापसंस्त्रीकैकेयी जनपदशब्दात्सत्रियादञ् मैत्रेयिकयाश्चाद्यते मित्रयूनांभावेनेत्यर्थः गोत्रचरणाच्छूद्रा स्याकारेतिवुञ्जतत्रहिलौकिकंयो
 त्रंगृह्यते लोकेचऋषिशब्दोगोत्रमितिप्रसिद्धइतिकाशिकायां एतच्चयदामित्रपुशब्दोऽभेदोपचारात् तदपस्येसंतानेवर्ततेतदाबोध्यं यदानुगृष्ट्यादित्वाडु
 त्रौयस्कादित्वादुषुलुक् तदापारिभाषिकेपिगोत्रेनक्षतिः प्रलयादागतंप्रालेयं इयादेशेनवृद्धिर्नवाध्यते विषयभेदात् अचामादेवृद्धिर्नवाध्यादेशः ॥

अंगतु उभयोर्विशेषणं न कार्यमिति ह्रदतः दाडिनायन एतानेति दंडि न हस्तिन आभ्यां नडादित्वात्फक् यैस्तु नडादिष्वेतौ न पठ्येते तेषाम तत्तन्निपातनात्फ।
 कृटिलौपाभावस्तु निपातनादेव अथर्वन्ति वसंतादिषु पठ्यते अथर्वणा प्रोक्तो ग्रंथः अथर्वोऽप्युच्चारत तमधीते आथर्वणा कः जिह्वा शिन्निति शुभ्रादिः
 जिह्वा शिनो पस्यं जैह्वा शिनेयः वा शिनो पस्यं वा शिनायनिः उदीचां वृद्धादिति फिज् भृगाहनधीवन एतयोः व्यजितकारदेशो निपात्यते भृगा प्रोभावो भ्रौ
 राहत्यं धैवस्यं इह हंतैस्तत्वेहनस्तोचिस्सलोरित्येव सिद्धे निपातनं ज्ञाययति धातोः स्वरूपग्रहणोत्तमस्य ये कार्यविज्ञानमिति तेन वार्त्तं घमि त्यत्र तत्त्वं न मृ
 इसस्याणि परेयादेर्वो निपात्यते सरष्वां भवं सारवमुदकं देविकायां सरष्वा च भवेदाविक सारवावित्यमरः तत्र देविका शिंशपादित्यवाद्दो घं सन्नप्रेयसामा
 त् इति सूत्रेण देविकाशब्दस्याचामादेराकारदेशो बोध्यः ऐस्वा क इति अणो ब्रमजं तं च एकश्रुत्या पाठत उभयत्राप्युकारलोपः इस्वाको यत्तु न पदशब्दा
 त्सत्रियादन् ऐस्वाको रजा बहुत्वे लुक् इस्वाकूणां दुर्गापेथे इस्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण अस्य बहुत्वेऽपि न लुक् ऐस्वाकेषु च मैत्रिल्ये च फलं त्वस्मा
 कमद्या शिष इति मुरारिः हिरण्यशब्दस्य मयटियादिलोपो निपात्यते हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयः यस्कादिभ्यो गोत्रे अप्रुत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं मेव त्रिस्य
 भिप्रेत्याह अपत्यप्रत्ययस्येति राजश्वशुराद्यत् यथा ऋर्ममणिजोरयवादः जातवेवेति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः प्रत्ययस्तु अपत्यस्यैव व्य
 त्पत्तेश्च सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः अस्युत्पन्नं प्राविर्पदिकं वस्तु तस्तु सपत्नीशब्दादिवाच्ये अलं प्रत्ययो निपात्यते सपत्नी व सपत्नः अतएव येन सपत्ना अपत्ये
 भवं त्वित्यत्र सपत्नाः इत्यविग्रहः पठ्यते लित्त्वेण मथोदातः पाप्मनेति न ह्यत्र भातपुत्रत्वरूपोऽवयवाथेति भावः वृत्तिकारस्तु इहायस्य ग्रहणं संवध्य
 ते अनर्थकावेव प्रकृतिप्रत्ययो समुदायार्थः परं सपत्न इत्याह गार्ग्यो अपत्यमिति पितुरसंविज्ञाने मात्राव्ययदेशां त्कुत्सा युवद्वाचादिति मस्यादे इत्यनेन गार्ग्य
 शब्दादिति यद्यपि ह प्रकृतेर्द्धत्वात्तस्यणित्वेनोपयुज्यते तथापि लुचुकायन्याः अपसंगलौचुकायन इत्यत्र वृद्धार्थे तद्बोध्यं गोत्रे किम् कारिकेभ्यः।
 स्त्रियां किम् औपगवस्या पसंयुवा औपगविः कुत्सने किमगार्गेयः कौरव्याज्राहृणा इति यत्तु कुरुनादिभ्यो राण्य इति वक्ष्यते तत्र सत्रियादित्यजि कृतं तद्वा।

जत्वा ह्युक्तावः सत्रियाः इति विशेषः वावदूक्य इति वदेर्यङं तादृकप्रत्ययः सचकुर्वादिगणो वावदूकेति पाठसामर्थ्यादेवेति माधवः उल्लेकादयश्चेत्युणादिसूत्रेण
 त्यन्ये सम्राज इति गणसूत्रेण हारिषेण इति एति संज्ञाया मगादिति षत्वस्यासिद्धत्वात् सेनातोयं नापि स्य इति प्राचां मतेनेदं उदीचांतु परत्वात्किञ्चित्तिवक्ष्यते तस्मात् इति
 उदीचामित्येव इजोपवादः वृत्तिकारस्तु तस्मात् शब्दं शिवादिषु परित्वाकारित्वात् मुदीचामिने अयमगावाधने ण्यस्य तु वाधोनेष्यते इत्याह सर्वथा गणैर्गोभ्यां
 रूपद्वयं निर्विवादं यत्तुषपूर्वहन्धत राज्ञामणेति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं तास्मात् तस्येदमित्यगा नत्व पत्येकारित्वात् सौनराण्येन वाधितत्वादिति तदिह त्यभाष्यवृत्तिस्व
 ग्रंथविस्मरणमूलकं तैकायनिरिति तिक आस्कंदने तिक्रोतीति तिकः इगुपधत्वात्कः वृद्धात्किम् दाक्षिरिति दक्षशब्दोत्र प्रौढपरः नामधेयत्वे तु वातामधेयस्ये
 तिवृद्धत्वात्पक्षेऽपि अभवत्येव दाक्षायण्योश्चिनीत्यादिगण इत्यमरः पेचालाजो राजेति इह अष्टादपि बहुवचने विषयादिति प्राप्नोतुञ्चाध्यते पूरोरिति प्ररुश
 दस्य जनपदवाचित्वाभावात्प्राद्वीव्यतीयेऽणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थे वचनं जनपदवाचित्वे तु द्वाज्मगधेये वसिष्ठे षांडोऽपराणं राकारो वृद्धिनिमित्तस्येति वृद्धव
 प्रतिषेधार्थः पुधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च षांडोर्नेह ग्रहणं जनपदशब्दादित्युक्ते हितदधिपतिवाच्येवोपतिष्ठते कुरुतादिभ्यो ण्यः ऊरोर्ध्वेऽतस्मात् प्राप्तेन
 कारादिभ्यस्तु अत्रि प्राप्ते वचने ते तद्राजाः अजादय इति ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यंते गोत्रपुवसंज्ञाकारेण न विच्छेदादिति भावः तस्य वहुषु तद
 र्थेति तद्राजस्यार्थेन कृत इत्यर्थः रघुपदुशब्दयोरिति एतच्च वक् च इज इति सूत्रे पदमंजरी स्थितं सिंधुतक्षेति कम्बोजशब्दस्य सिद्धादिषु षष्ठ्यमानत्वादिति भा
 वः अवंती कुंतीति न्यजे लुक् इतो मनुष्यजातेरिति डीष् कुरुरिति ण्यस्य लुक् ऊङ्-त इत्युङ्- अतश्च इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते न तु विपरीतं विशेष्यते
 तदेतविधो न्यङ्- राणादीनामपि अनेनैवलुक् सिद्धौ अवंतिकुंति कर्तृभ्यो लुग्वचनवैयर्थ्यापत्तेः तेन कौशल्येति सिद्धं तदेतदाह तद्राजस्य कारस्येति कारुणीति क
 ञ्जः कर्तुः तं वष्टिमूलविभुजादित्वात्कः कर्तुः एतेन कर्तृत्वेति मूर्धन्यपाठः प्रासुक्तः अणिजोः यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः ष्यङ्- प्रत्ययत्वेन ष्यसिद्धिरप्यप्रसू
 हा तथाप्यदेशत्वमवोचितं यत्पुनो यज्ञसंयोगे इति नकारस्य यथा अणिजोरिति षष्ठीस्वरसात् इत्यभिप्रेत्याह ष्यङ्गदेशः स्यादिति नन्वयं तात इत्यर्थेन सर्वोद्देशः ।

स्यात् डिच्चेत्यस्यानेत्यर्थे डिच्चेत्वनमदिषु चरितार्थत्वात् ष्यङेडित्वस्य यङ् आविति विशेषणार्थत्वादित्यत आह निर्दिश्यमानस्येति कौमुदगुंध्येति आशाः ष्यङ् वारा ।
 ह्येति डजं ष्यङ् अशिजोः किमन्वार्तभागस्य विदादित्वादज् इत्यपसाधिकारः ख्यतेऽनेनेति शुक्लस्य वर्णांतरोपादानमिह संज्ञेयः कथं त्वारिश्च कुरस्य पादाविति उ
 पमानाद्विष्यति लाक्षणे च नात् वृत्तिवृत्तुवार्तिकस्थो शक्य कर्दमावपि सूत्रे प्रचिक्षेप आभ्यामिति भाष्यादौ तु नैतदस्ति नीत्येति नीलो औषधिविशेषः नृपुत्रे
 रानसत्रवाचकाः शब्दः वृत्तिविषये तद्युक्तं चंद्रमसमभिधानाः प्रत्ययं लभंते पुष्येणेति पुष्यसमोपस्थेन चंद्रमसेत्यर्थः षष्टिदंडेति अयं च विशेषः पूर्वसंज्ञा
 वृत्तिवलाद्यत्र भ्यते तेनाद्येत्सुत्पानद्यो नष्वइति विशेषे गम्यमातेपि लुब्धवत्येवेति भावः द्वंद्वानुः विशेषे उदाहरणमाह तिष्यपुनर्वसवीयमहरिति अविशेषितु
 अचराधानुराधीयं नच लुवविशेषइति अराडवत्त्वस्यापि लुप्यादिति वाच्यं पूर्वोपस्थितेन अरौ वतस्य निराकांक्षत्वात् एतदेव हि मध्यं वाद न्यायेपितत्वं
 अस्मिन्नर्थे इति तथा च श्लोकवार्तिकं दृष्टे सामनिजाते चाप्यगिड् द्विर्विधीयते इति जातर्थे यो द्विरास च वाडिदित्यन्वयः शतभिषजिषु शतभिषशा
 तभिषजः इह हि प्राज्ञीव्यत इति प्राप्नोराकांक्षावाधितः संधिवेलादिसूत्रेण प्रतिप्रसूतः इत्ययं द्विरुक्तोऽपि अतो वाडित्वं एतच्च मूले स्वस्थाने वक्ष्यते त्रामदे
 वात् यस्येति लोपेन सिद्धेऽप्यतः प्रायोर्द्वित्करणं स्वार्थं ययतोश्चेति सूत्रेण विधीयमानं न उन्नतस्य ययदं तस्य अतोऽतत्त्वं अवामदेव्यशब्दे भाभूत् किंतु अ
 व्ययपूर्वपदस्वरवयथा स्यात् ननु कृतेपि डिच्चेत्येतोरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति चेत् परिभाषा वलादित्यवेदितथा हि निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति यप्र
 ह्यग्रहणनभवति तदनुबंधकग्रहणेनातदनुबंधकस्येति यद्ग्रहणेऽप्यद्ग्रहणं नभवति इमे च परिभाषे इहैव दिव्ये नृजाप्येते तत्राद्यायाः प्रयोजनं पूरणं गुरोति सूत्रे
 तव्यग्रहणे तव्यद्ग्रहणं भाभूत् दिव्यौदित्यं च दीव्यतेर्माभूत् द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणे च द्ग्रहणं भाभूत् अथर्वः अथर्व नेह अशिश्चियत् परिहृतो रथः त
 देकात् ग्रहणं कर्तव्यं नेह पुत्रैः पौत्रैः परिहृतः तत्रोद्भूतं शाखावदिति भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थे इति वृत्तिकाराः अवशिष्ट इति तदर्थः तथा च कल्पसूत्रेषु व्यवहारः अर्द्धेनाद्ये
 न सर्वं जुहोतीति सास्मिन्मौर्णमासीति सूत्रात्प्राकृतं त्रैसनुवर्तते तेन सप्तम्यंतादेव प्रत्ययाः स्थंडिलात् व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्समुदायेन गम्ये अथ्यमिति

कथं तर्हि उरयोः ग्निः न ह्यसौ भस्म इति चेत्ससं भवार्थे दिगादित्वाद्यदित्याहुः दध्रुक् दध्रीति संस्कारश्च हलवरादिना यत्कृतं संस्कृतार्थे प्राग्वहतेरिति द्वयं व्युत्पत्तेः
ततोऽप्यंतात् ततश्च दध्रासंस्कृतोऽपि दाधिक एव उदकेन श्वयतीति क्विप् जुक् इहैव सूत्रे निपातनात्सं प्रसारणाभावः इति शब्दादिति सहिलौकिकीं विवक्षामनुसा-
रयति सूत्रे संज्ञायामिति वृत्तिरुक्ता प्रक्षिप्रं योर्यमासीति महाराजप्रोऽपदादुजित्यत्र तदस्मिन्वर्त्तत इत्यर्थे पूर्णोऽस्मादरा उपसंख्यानादरा शतं रुद्रा इति शतश-
ब्दोऽनंतवचनः सौमीति हलस्तद्धितस्येति यलोपः चायव्यमिति ओर्गुणाः वांतो यीत्यवादेशः उषस्यमिति उषस्य इत्यस्त्रीलिङ्गोदिवोदुहितरं देवतां वक्ति एतच्च सुपे-
शसं सुखं स्थमित्यादि मंत्रेषु प्रसिद्धम् शुनासीरीयमिति शुनश्च सीरश्चेति द्वंद्वः शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिकाराः अन्ये त्वेकमेव शुनासीरमिन्द्रस्य गुण-
माहुः तथा चाश्वलायनः इन्द्रो वा शुनासीर इति मंत्रवर्णने च इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन् यज्ञे हवामह इति मरुत्वती त्वं मरुत्वस्य अग्नेषोमीयम् अग्नेषोम्यम्
वास्तोष्मसं वास्तोष्मतीयं वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् वास्तोः यतिर्वास्तोष्मतिः इहैव सूत्रे निपातनात्साधुः गृहमेधोयमं गृहमेधम् गृहमेधशब्दोऽकार्ष्ण-
यो गृहमेधेभ्यः इत्याश्वलायनः गृहमेधास आगतेति मंत्रलिङ्गं च कालेभ्यो भववत् कालादुज्ज इति प्रकरणोऽप्येव प्रत्ययावश्यते ते सास्येऽन्ते त्वं स्मन्विधा-
येऽनेन सूत्रेणातिदिश्यते वत्करणं सर्वसादृश्यार्थे तेन यस्माद्यो विहितः ततः स एव भवति तथैवोदाहरति मासिकं प्राष्टयेणमिति स्मरति
अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षकारमेव पठेदिति भावः तस्य ससूहः चितवदाद्युदात्तं अगोत्रोत्तं प्रतिपदमनुक्तप्रत्ययमिहोदाहरणं तथा हि अचितादुम्बस्यते
अनुदात्तादेरञ् गोत्रातादुञ् केदरादिभ्यः प्रतिपदं यजादय इत्याशये नोदाहरति काकं वाकमिति एवं बार्कम् काकवकवृकशब्दा आद्युदात्ताः प्राणिनां कु-
रामिति फिदसूत्रात् प्राणिविशेषवाचिनां शब्दानां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः अथादिः प्राकृशकठेरिति ह्यधिकृतं यत्तु वृत्तेऽप्य-
सेच शौकमित्युदाहृतं तस्यामादिकं खंडिकादिषु शुक्लशब्दस्य भाष्ये वृत्तौ च पठितत्वेनाजंतत्वादित्यवधेयं भिक्षादिभ्यो णभेऽसमिति अचित्तत्वाद्दुकप्राप्रः
गर्भिरणमिति अनुदात्तादेरञ् प्राप्रः सति तस्मिन् आद्युदात्तत्वं टिलोपश्च स्यात् युवतीनामिति वृत्तिकारास्तु भिक्षादिगणोऽप्युवति शब्दोऽपि तेषामर्थान्तरं

वदित्याहुः न चानुदात्तादेरजं वाधितुं पाठः भस्मादेतद्धिते पुं वद्वावः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेवेति प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां कनि न्युवृषीति कनिनेन तत्तया आयुदात्त
त्वात् तथा च स्त्रीसंघे यौवतमिति रूपं तन्मते स्थितं किंतु नैतद्युक्तं भाष्यवार्तिके यौवतिशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानत् तथा चेह श्रौतिर्गो गोमेतु भिक्षादि
त्वप्रयुक्त इत्यवधेयं शत्रं तादिति एवं च गार्भिणी यौवतङ्गो इत्यमरेतिः अदः समित्संमुखवोरयौवतं नुटङ्गजाकं नुमृणालहारिणीमिति श्रीहर्षोक्तिश्च भाष्यम
तेपि असंगतेति भावः ब्राह्मणमारावननुत्रयोप्यमो वृद्धाः तेभ्यः प्रकृतो यजेवासु न हि वृद्धात्यजियनिवारूपे विशेषोस्ति न वा स्वरे उभयथाप्यायुदात्तत्वं
नूनानुवर्तिष्यते स्वरितत्वात्सत्यं अन्यतो विधानार्थं यन्वचनं तत् सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाहृष्टादिति एष्टशब्दः स्तोत्रविशेषसंज्ञा एष्ट इति एष्टा
नां समूहः कथं तर्हि एष्टः षडह इति मत्वर्थलक्षणं येत्यवेहि ग्रामजनवृत्तिरुता। तुवार्त्तिकं तर्गतः सहायशब्दोपि सूत्रे प्रक्षिप्तः अनुदात्तदेरजं इह सूत्रे च।
वंत उदाहरणं अचितात्तु आयुपिकं शाकुलिकमित्यादौ परत्वाद्गोवेत्याशयेनाह कापोतमिति कपोतमपूरशब्दो मध्योदात्तौ लघावतत्तु फिट् सूत्रात्।
खंडिकादिभ्यश्च आयुदात्तार्थवचनं अचिताद्गोवाधनार्थं च चरणोभ्यो धर्मवत् यस्याः प्रकृतेः यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते स ततः समूहेऽपि स्यादिति धर्मवत्
दयो हि चरणोभ्यो वक्ष्यते चरणाद्धर्मो म्नाययोरिति तु तत्र वार्त्तिकं तदप्यनेनातिदेशसूत्रेण ज्ञापितमिति बोध्यं कोट्युक्तिमिति गोत्रचरणाद्गुज्ज्वादौ ग्यमिति कुंदा
गौविथ्यकेति न्यः विषयो देशतस्य सनुवर्तत इत्याहुर्ब्रह्मतादिति भौरिकिविधमिति क्रीवत्वं लोकात् सोस्यादिरिति अक्षरेयत्तानिवंधनपङ्क्त्यादिकुंदः त।
ह्यचकात्म्यमांतात् अस्यादिमतिप्रत्ययः स्यात्तय आदिमान् सप्रगाथश्चेत् प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः अकारश्चिच्चारक इति कर्मणि घञ् एषोदरादित्वाद्देफ
नकारो लोपः रूढश्चायं चतुर्थमश्लोपादौ वार्त्तिके प्रगाथे पुनरभ्यसित्वात्तरयोरवस्येत्त इत्येवमादिवचनाद्यत्रैवोक्तं चोक्तिल्लः क्रियंते सप्रगाथः त्रैलुभमि
ति कुटीकुटीर इत्यादिव त्वार्थिके कृते लिंगान्यत्वं संग्रामे प्रयोजनवाचिभ्यो यो वृवाचिभ्यश्च प्रथमांतेभ्योऽस्येति षष्ठ्यंतार्थसंग्रामेऽभिधेयेऽगास्सज्ज्वादेत्या
प्रहेरणं किम् मालाभूषणमस्यां कीडया कीडया किम् स्वङ्गः प्रहरणमस्यां सेनायां घञः सास्याम् घञः किम् श्येनपतनमस्यां वर्तते क्रिया किं प्राकरोस्यां वर्तते तद
अस्येतु प्रणीयत इति प्रगाथः गौशब्दस्य त उभिकुषिगार्त्तिकेभ्यश्चित्रित्याहुः यत्र हेतुत्वावावृत्त्या प्रणीयेते सप्रगाथः ३

म.सु.
८४

स्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामित्युक्तिः स्त्रीयामित्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदिति अतएवाह दंडपातो स्यान्निश्चयविति तदधीते तद्वेद द्वितीयांतादधेत रिवेदितरिचक्रस्य स्या
त द्विलङ्गहणमधीयाने विदुषि च पृथग्विधानां अन्यथा उत्तरक्रतुवसंतादीनां अशब्दात्मकतया अध्ययना संभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यात् सिद्धजे मुद्रिस्त
द्रहणसामर्थ्या क्रतुवसंतादयः शब्दास्तस्मिन्निपादकग्रंथे गौरा अपि प्रत्ययलभंते क्रतुव्यादि क्रतुविशेषेति क्रतुवसंतादयस्तथा हि सति क्रतुसंख्या विधेव
पक्षेपत नापि क्रतुपर्यायाः उक्त्यादिषु यज्ञशब्दस्य पाठ्यदिति भावः आग्निष्टोमिक इति संस्था विशेषवचनस्य अपि आग्निष्टोमशब्दस्य तस्यैव प्रत्ययके क्रतौ निरुद्धः
प्रयोगः वासवदत्तामिति गद्यरूपो ग्रंथविशेष आख्यापिकेति अधिकृत्य कृते ग्रंथ इति सूत्रे हरदत्तः सर्वोदेरिति सादेरित्यत्र अर्थवत्तः स शब्दस्य ग्रहणात् सर्वोदे
पृथगुपादानं एतदपि अर्थवत्परिभाषायां ज्ञापकं सर्वोक्तिं क इति वार्त्तिकं तन्मधीत इत्यर्थः अतवचने व्यपीभावः अव्यपीभावे चाकाल इति सदस्यः ततो गौ
लुक इकन्निति पदशब्दः उत्तरपदं स्यतस्मादिक न्यात् शतशब्दात्पृथिशब्दाच्च योयः पृथिन्शब्दः तदंतात् सिद्धिं क न्यात् षोडशेः शतपृथिक इति अत्र
निकारे बहुलग्रहणं कृत्वा शातपृथ इति अणमप्युदाजहार इकन्वहुलपृथोत्तरपदादित्युक्त्यादिष्वन्तराणामुत्रमिति न्यासकारः वसंतादिभ्यश्च कृत्वा कृत्वादिषु
वसंतादयः पाठ्याः ते वा वसंतादिषु तथा तुनकृतमित्येव अथर्वणमिति अथर्वणप्रोक्तोऽथर्वी उपचारात् यद्वा तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्युक्त्या लुगवत्तव्यः
वसिष्ठः विश्वामित्रो नुवाकः इत्येतादृशस्य अथर्वणो वा अथर्वी अथर्वण इति शेषिकप्रकरणांते भाष्योक्तेः साधुः रायश्च त्रियार्धप्रत्ययान्तास्त्रियगोत्रप्रत्यया
तात् अथ्यभिधापिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् त्रितश्च परयो र्युवाभिधापिनो रणिजोर्लुक् स्यात् कुर्वीदिभ्यो रायः कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः अथ्यधकेत्याणां आफल्कः
तात् तत इज्जलुक आफल्कः पुत्रः वसिष्ठादप्यण् वासिष्ठः पिता पुत्रश्च तिकादिभ्यः फज्जतैकायनिः ततोऽणालुक तैकायनिः पुनः ऋष्यण एवेति पाणिनिवशात्
वेत्तु औत्सर्गिक एवाण इति भावः यद्वा पाणिना शब्दो योगिको न तु ऋषौ रूढः लुग्विधौ तु रूढस्येव ग्रहणं एतच्च शास्त्रांते भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्त्तिकं
कनिर्देशाद्वा सो पुत्रस्य पाणिनेः इति भाष्याच्च निर्णीतमित्यवधेयं अष्टकमिति संख्यायाः संख्यसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदंतायाः कवद्वेदोवाहणानि

म.
४

देवसिद्धे ब्राह्मणग्रहणांतद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थे तेन पुराणप्रोक्तानामेव तद्विषयतानेह याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्काति करवादिभ्यो लोप इत्येवम् आया
 त्यस्य चेति यलोपः याज्ञवल्कादयो नूतना इति सूत्रकारदृष्ट्या इति वृत्ति कृतां व्यवहारः छंदो ब्राह्मणानीति किं याणि नोप्यव्याकराणं अथ चातुरर्थिकाः तदस्मिन् म
 तुपो यमपवादः सकललोकनिरूढे यथा स्यात् नत्वा धुनिकसंकेतिते पीत्येतदर्थे इति शब्दः देशे तन्नाम्नीति उत्तरसूत्रत्रयेष्वेति तेन निर्दिष्टम् अंतर्भावित्व
 र्थादृतेः कर्मणि क्तः चातुरर्थिकत्वमिति चतुरां मर्थानां समाहारश्चतुरर्थी तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः अध्यात्मादित्वाद्भूतद्वितीयेन काशादिकुमुदात्तद्वेदेन सह पुनर्द्वे विधानात् औ
 णक्यसूत्रे कुमुदशब्दस्य द्विः पाठेऽपि एकशेषेन भवति प्रथमतः कुमुदात्तानां चतुरां दं विधाय द्वितीयेन काशादिकुमुदात्तद्वेदेन सह पुनर्द्वे विधानात् औ
 दिशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते तदाह अरीहणादिभ्य इति जनपदेषु तन्नाम्नीत्येव नेह उदुवराः संत्यस्मिन् देशे औदुवरो जनपदः न स्यत्सु वंते नृमधेयं वस्य
 माणेनेति अवर्णोपधात्परत्वादिति भावः न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धेति निषेधात् नन्वेकदेशसिद्धात् न्यायेन पदत्वादुत्वं स्यादिति च न वृहिरंगत्वेन णि
 लोपस्यासिद्धत्वात् न च षाष्टीवहिरंगपरिभाषा इह नृनपश्येदिति वाच्यं कार्यकालपक्षात् अयरात् नन्वेवं औत्सीत्यादौ रूः घटी आमलकीत्यादौ जसुर्वचस्मात्
 यस्येति लोपे कृतेऽवशिष्टस्य स्वादिष्विति पदत्वात् न च न्वत्वं यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् न च पदत्वेऽप्येवं तेऽस्य विधिना सह कार्यकालतया पूर्वत्रासिद्धे चे
 ति निषेधादिति चेन्न पदसंज्ञाया यथोद्देशात् अयरात् अतएव राम औत्सीत्यवस्थायां पदत्वे वस्नसादेरिव स्थानि दृष्ट्वा वेन रामौत्सीदेः पदत्वं अन्यथा उभयत आ
 श्रयेऽतवद्भावमतिषेधात् पदत्वं दुर्लभं स्यादिति चेत् महिषाच्चेति एतच्च सूत्रेणैव सूचितं तथा हि प्रकृतस्य प्रतुष्ट एव हि इत्त्वमिति दिश्यतां प्रक्रियालाघवाय
 द्रुतत्वेन वा क्रियतां एवं अतुष्टचनं अन्यतो विधानार्थं शिखाया वलचूदंतशिखात्संज्ञायामिति पंचमेव दृश्यते तदा उद्देशेऽपि शिखावल इति रूपस्य सिद्धये इदं तु निर्दि
 तं न च तार्थदेशे तन्नाम्न्यो वाधनार्थं चर्कुचैत्यादि नडाद्यंतर्गणसूत्रद्वयं सौत्रः षष्ठ्या लुक् एवं तस्मिन्नित्यत्रापि इति चातुरर्थिकाः शेषेलक्षणां चेति स्यादेतत्तल्लक्षणां
 तावद्यर्थे चास्तुष्टदीनां तस्येदमिति सूत्रेण दार्ढ्यं दादीनां तु संस्कृतं भस्मादित्यनेन सिद्धत्वात् तथा अधिकारोपि व्यर्थः तैविनापि द्यादीनां घुघुलंतानां अयस्यादि च तु

रथपयंतेषु प्रवृत्तेषु पकवलेनैव सुसाधत्वात् तथाहि आर्द्रका शालेसादपोरुद्राः तेषां वृद्धाङ्गु इत्येव सिद्धे उत्करादिप्रपाठो ज्ञापयति नेतः प्राक्क्यादयः स्युरिति ।
 गोत्रोक्तेति वृत्तविधिर्योहलिंगं अन्यथा समूहस्यापि इदमर्थो न भूततया गोत्रचरणादुजित्येव सिद्धे किं तेन किंच अयसाद्यर्थानामनुवृत्त्या तस्येदं विशेषतया वा
 यदितत्रद्यादय इच्छेयन् तर्हि प्राग्देश्यतो गित्यत्रैव रापादिभिः सह पक्षेभ्यः अथोच्येत नापत्यादिव्यावृत्तये शेषाधिकारः किंतु अर्थसाकल्यार्थः अन्यथा संविहिते
 जातार्थ एव द्यादयः स्युः भवादौ तु प्राग्देश्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाः अणादय एव स्युर्लक्ष्ये दयः शेषशब्दानुसर्वेषु द्यादयः सिध्यन्तीति
 मैवं जाताधिकारगणं तं प्राग्देश्यगित्यादिभिः सह द्यादिषु वक्तव्येषु ततः प्राक्पाठसामर्थ्यादेवार्थसाकल्यत्वाभावात् तस्माद्द्वयमिदमिति चेत् अत्रोच्यते अधि
 कारस्तावदावश्यकः शेषिकात्सरूपः शेषिकोनेति वक्ष्यमाणस्यार्थस्य विषयत्वाभावात् यथा स्यात् शेषिकत्वप्रयुक्तं कार्यं शेषध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार
 एव ज्ञापयति शेषिकान्मतुवर्थीयाञ्छेषिको मतुवर्थिक इत्यादि एषच श्लोकः सन्विधौ च भाष्ये पठितः इह तु सन्विधौ उपन्यस्त इति तत्रैव व्याख्यास्यते एवं स्थि
 ते विधायकत्वं मपितस्य सुवचमिति नातो वतत्र निर्भरः कार्यः विग्रहीतादपीत्यादिवाचनिकमेवेदं सूत्रेण संघातस्यैव ग्रहणं अन्यथा वैषम्यात् संख्यातो न
 देशो न स्यात् कुत्सितास्त्रय इति इह बहुव्रीहिरपि सुवचः अतएव निपातनात्कोः कडावः तेन कडावेत्रोपसंख्यानमिति न कर्तव्यं दक्षिणाप्यश्नात्पाश्चा
 त्य इति कथं तर्हि पश्चात्तनैकश्च ननु यमानः इति श्रीहर्षः न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं कालवाचकात् युद्युलौवाधेते पश्चादिति वाच्यं ।
 अग्रादिपश्चाद्विमजिति डिमचाद्युद्युलोर्वाधस्य दुर्बलत्वात् सस्यं पश्चात्तन्वतीति पश्चात्तना इति कथं विद्यो ज्यंकापि श्याष्ककापि शीशब्दान् पक्षकस्य निमित्तं
 विषयः तदाह कापि शापनोद्वाह्येति युप्रागपाक् अपाचोदक्षिणादिक् द्वितीयो वर्णः यकारेण तु दंतोष्पः यदि द्रमागपागुदक् इत्यादौ तथा दर्शनात् प्रागा
 यो द्विविधाः अव्ययाश्च न व्ययाश्च अस्तासंता अव्यया अन्येतुन उभये यो ह गृह्यंते अविशेषात् अथ कथं संस्काराः प्राक्तना इवेति कालवाचिनो व्यया राम
 सत्त्वात् युद्युलाविति बोध्यं औत्तराह इति यदि तु उत्तरादाहि प्रत्यये ततोऽरात्रिं य ते तदा औत्तराह शब्दो तोदातः स्त्रियां डी पूर्वोध्यः आह जंतं तस्मात् प्राद्युसतः ८५

स्त्रियां पृचेति विशेषः वक्ष्यत इति श्वसस्तुच्चेत्यत्र मेद्रेभ्योञ् बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते न तु मद्रपर्यायः दिशो मद्राणामिति दिग्वाचकी दुत्तरपद
 स्य जनपदवाचिनः मद्रभिन्नस्याचामादेरवोवृद्धिः स्यात् निति शितिकिति च तादृते इत्यर्थः पौर्वमद्र इति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधि
 करणान्नद्धितार्थेति समासः उदीच्यग्रा मात् दिग्रहणानि वृत्तं शैवपुरमिति प्रस्य पुरवहांता चेति वृत्तं भवति वृद्धादिति हितत्रानुवर्तते भवतश्च कृत्स्न
 जश्चमिति सिति चेति पदत्वादिति भावः एतदर्थमेव हि छः सकारः अतएव नायं शकारादिः तथा हि सति सित्वं व्यर्थं स्यात् काश्यादिभ्यश्चिठौ इका
 र्णार्थ इति जकार एवोभयत्राप्यनुबंधः तस्य विपर्यासस्तु प्रत्ययविशेषार्थ इति भावः आपदादीति अंतर्गणसूत्रमिदं धन्वयोपधाद्भुज धन्वेति न स्व रूप
 ग्रहणं वृद्धत्वा संभवात्तदुत्पाशयेनाह धन्वविशेषेति एतव तं धन्वेति यद्यपि समानौ मरु धन्वानौ इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं तथापि न पुंसकोपि धन्वशब्दोऽस्ति आष्टकं
 नाम धन्वेति भाष्ये ह्रस्वपाठात् गहादिभ्यश्च एभ्योदेशवाचिभ्यश्छः स्यात् पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावे पिपाठसामर्थ्याच्छः मुख्यपार्श्वेति अलो
 स्यस्येति सकारस्य लोपः यस्येति चेत्सकारस्य अव्ययानां भूमात्रे टिलोपस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुं क्षोपवचनं मुख्यतो यदिति मुख्यतो जातादिः आद्यदित्वात्तसौ ततश्च
 स्वकीयमिति गहादेराकृतिगणत्वाच्छः अदेशवाचित्वेपि पूर्वपक्षादिवत् तथा लु व्योगाप्रख्यानादित्यत्र न हि स्वकीयस्यैव प्रख्यानमिति न्यासः केवलात्त्वश
 व्दान्तु अणसौवं एतच्च द्वादीनां चेति सूत्रे आकरोऽदाहृतं स्वीयमिति तु प्राकृतीताच्छः चांद्राक्षसपजन देवशं कुक्केति सूत्रयंति तत्र राज्ञो न लोपेयत्नः क
 र्त्तव्यः पर्वताच्च कथं तर्हितत्र जग्यं रघोर्घोरं पार्वतीयेर्गौरभूदिति उच्यते पर्वतीयस्य राज्ञाः इमे इत्यर्थे छातादण शेषिका कैं विकोनेति निषेधस्तु नास्ति असरू
 पत्वात् युष्मदस्मदोः इह योगो विभज्यते तेन यथा संख्यं न तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यां कौवा त्यदाहृतं निचेति वृद्धत्वा न्नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयं ततः ख
 ज्च एवमुत्तरसूत्रेपि योगविभागो बोध्यः तेनादेशयोः खजराभ्यां यथा संख्यं न तस्मिन् युष्माकास्माकौ तस्मिन् खन्वीत्यर्थः ततः अणिच अतएव खजराणोरिति
 नोक्तं तव कममकावेकवचने अत्रापि खजिअणिचेति वाक्यभेदेन संबध्यते अतो यथा संख्यं नेति दिक् अतोऽप्रति के संप्रतीत्यवयं प्रज्ञादौ पर्यते तच्च

रथपयंतेषु अ प्रवृत्तेर्ज्ञापकत्वेनैवमुसाधत्वात् तथाहि आर्द्रका शालेसादयो वृद्धाः तेषां वृद्धां कुड्मस्येव सिद्धे उत्करादिषु पाठे ज्ञापयति नेतः प्राकृत्यादयः स्युरिति ।
 गोत्रोक्तेति वृत्तविधिरपीह लिंगं अन्यथा समूहस्यापि उद्गमार्थं तर्भूततया गोत्रचरणानुजितैव सिद्धे किं तेन किंच अगसाद्यर्थानामनुवृत्त्या तस्येदं विशेषतया वा
 यदितत्र द्यादय इत्येव न तर्हि प्राग्देव्यतो गित्यत्रैव गणादिभिः सह पक्षेभ्यः अथोच्येत नापत्यादिव्यावृत्तये शेषाधिकारः किंतु अर्थसाकल्यार्थः अन्यथा संविहिते
 जातार्थ एव द्यादयः स्युः भवादौ तु प्राग्देव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाः अगसादय एव स्युर्वर्धोदयः शेषशब्दानुसर्वेषु द्यादयः सिध्यन्तीति
 मैवं जाताधिकारानं तत्र प्राग्वृत्तगित्यादिभिः सह द्यादिषु वक्तव्येषु ततः प्राक्पाठसामर्थ्यादेवार्थसाकल्यत्वाभावात् तस्माद्द्वयार्थमिदमिति चेत् अत्रोच्यते अधि
 कारस्तावदावश्यकः शेषिकात्सरूपः शेषिकोनेति वक्ष्यमाणस्यार्थस्य विषयत्वाभावात् यथा स्यात् शेषिकत्वप्रयुक्तं कार्यं शेषध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार
 एव ज्ञापयति शेषिकान्मतुवर्थीयाच्छेषिकोमतुवर्थिक इत्यादि एष च श्लोकः सन्विधौ च भाष्ये पठितः इह तु सर्वत्रैव उपन्यस्त इति तत्रैव व्याख्यास्यते एवं स्थि
 ते विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति नातौ वतत्र निर्भरः कार्यः विगृहीतादपीत्यादि वाचनिकमेवेदं सूत्रेण संघातस्यैव ग्रहणं अन्यथा वैषम्यात् संख्यानां नु
 र्देशो न स्यात् कुत्सितास्त्रय इति इह बहुव्रीहिरपि सुवचः अतएव निपातनात् कोः कडावः तेन कडावेत्रोबुपसंख्या नमिति न कर्तव्यं दक्षिणाप्यश्नात्पाश्चा
 त्य इति कथं तर्हि पश्चात्तनैकश्च ननु यमानः इति श्रीहर्षः न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं कालवाचकात् युद्युलौवाधेने परस्वादिनि वाच्यं ।
 अग्रादिपश्चाद्विमज्जिति डिमचाद्युद्युलोर्वाधस्य दुर्बलत्वात् सत्सं पश्चात्तन्वतीति पश्चात्तना इति कथं चिद्यो ज्यंकापि श्याष्ककापि शीशब्दान्शक्यमिति
 शेषार्थः तदाह कापि शापनोद्ग्राहेति युप्रागपाक् अपाचोदक्षिराणादिकु द्वितीयो वर्गः पकारेण तु दंतोष्पः यदि द्रमागपागुदकुड्मस्य दौतयादर्शनात् प्रागा
 दयो द्विविधाः अव्ययाश्च न व्ययाश्च अस्तासंता अव्यया अन्येतुन उभये यो ह गृह्यन्ते अविशेषात् अथ कथं संस्काराः प्राक्तना इवेति कालवाचिनो व्यया
 स्परत्वात् युद्युलाविति बोध्यं औत्तराह इति यदितु उत्तरादाहि प्रत्यये ततोऽणक्रियते तदा औत्तराह शब्दो तोदातः स्त्रियां डी पूर्वोऽयः आह जनेत्युत्तराद्युत्तः

स्त्रियां गृह्येति विशेषः वक्ष्यत इति श्वसस्तुच्चेत्यत्र मदेभ्यो ज् बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यतेन तु मद्रपर्यायः दिशो मद्राणामिति दिग्वाचकी दुत्तरपद।
 स्यजनपदवाचिनः मद्रभिन्नस्याचामादेरवोवृद्धिः स्यात् जिति शितिकिति चतद्विते इत्यर्थः पौर्वमद्रइति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधि-
 करणात्तद्वितार्थेति समासः उदीच्यग्रा मात् दिग्रहणानिवृत्तं शैवपुरमिति प्रस्य पुरवहांता चेति वृत्तभवति वृद्धादिति हितत्रानुवर्तते भवतश्च कृत् सौ-
 जश्वमिति सिति चेति पदत्वादिति भावः एतदर्थमेव हि छः सकारः अतएव नायं शकारादिः तथा हि सति सित्वं व्यर्थं स्यात् काश्यादिभ्यश्चिठौ इकारोऽञ्ज-
 रणार्थ इति जकार एवोभयत्राप्यनुबंधः तस्य विपर्यासस्तु प्रत्ययविशेषार्थ इति भावः आपदादौति अंतर्गणसूत्रमिदं धन्वयोपधाद्भुज धन्वेति न स्वरूप-
 ग्रहणं वृद्धत्वा संभवात्तदुत्थाशयेनाह धन्वविशेषेति एवमेव धन्वेति यद्यपि समानौ गृह्यन्तौ इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं तथापि न पुंसकोपि धन्वशब्दोऽस्ति आष्टकं
 नाम धन्वेति भाष्ये ह्रस्वपाठात् गहादिभ्यश्च एभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावे पिपाठसामर्थ्याच्छः मुख्यपार्श्वेति अलो-
 प्यस्येति सकारस्य लोपः यस्येति चेत् सकारस्य अव्ययानां भूमात्रेऽपि लोपस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुं लोपवचनं मुख्यतोऽपि मुखतो जातादिः आद्योऽपि त्वात्तसौ तत्तच्छ-
 स्वकीयमिति गहादेराकृतिगणत्वाच्छः अदेशवाचित्वेऽपि पूर्वपक्षादिवत् तथा लु व्योगापरव्यानादित्यत्र न हि स्वकीयस्यैव परव्यानामिति न्यासः केवलात्त्वश-
 व्दान्तु अणसौवं एतच्च द्वादीनां चेति सूत्रे आकरोऽदाहृतं स्वीयमिति तु प्राकृतीताच्छः चांद्रास्तु स्वप्राजन देवशं कुक्केति सूत्रयंति तत्र राज्ञो न लोपेयत्नः क-
 र्तव्यः पर्वतश्च कथं तर्हि तत्र जन्यं रघोर्घोरपार्वतो यैर्गौरभूदिति उच्यते पर्वतो यस्य रक्षाः इमे इत्यर्थे छातादगा शेषिका कृष्णिकोनेति निषेधस्तु नास्ति असरु-
 पत्वात् युष्मदस्मदोः इह योगो विभज्यते तेन यथासंख्यं न तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यां कौवा तदाक्षीनि चेति वृद्धत्वा निमित्तं प्राप्ते विकृत्योयं ततः ख-
 ज्च एवमुत्तरसूत्रेऽपि योगविभागो बोध्यः तेनादेशयोः खजराभ्यां यथासंख्यं न तस्मिन् युष्माकास्माकौ तस्मिन् खन्वीत्यर्थः ततः अणिच अतएव खजराणोरिति
 नोक्तं तव कममकाबेकवचने अत्रापि खजिअणिचेति वाक्यभेदेन संबध्यते अतो यथासंख्यं नेति दिक् असंप्रतिके संप्रतीत्यवयं प्रज्ञादौ पर्यते तच्च न

म.सु.
७६

ये वर्तते तथाच प्रयुज्यते अनाप्तश्चतुर्गत्रो अतिरिक्तः षड्गत्रः सबा एष संप्रतियज्ञो यस्य च गत्र इति नमूना नातिरिक्तः सम इत्यर्थः इदानीमित्यर्थेऽपि एतर्हि संप्रतीदानीमित्यम-
रात् ततो रासांप्रते ततो विनयादेरकृतिगमत्वात् स्ये स्वार्थे ढ गिति न्यासकारः द्वीपादनुसमुद्रं यं न समुद्रं समया न समुद्रं अगुर्यत्समयेति अव्ययोभावः सप्रम्यं तं चेदं विष-
मानक्रियाद्वारकंदीपविशेषणमित्याह समुद्रसंमोपेयो द्वीप इति कच्छाद्यणो मनुष्यवृजश्चापवादोयं अनुसमुद्रं किंद्वैपमन्यत् द्वैपको मनुष्यः कच्छादिभ्यश्चमनु-
ष्यतत्स्थयोर्वृज इति सूत्राभ्यां यथायथं अगवुश्च कालादृज इह कालविशेषवाचिनामेव ग्रहणं न तु स्वरूपस्य पर्यायाणां नैति नृतिन्यासपदमंजय्यादिषु स्थितं ।
तन्मते कालिकी व्याप्तिः कालिकः संबंध इत्यादिप्रयोगा विरुध्यते किंच विशेषा एव गृह्यं त इति न निर्मूलं मुनित्रयानुक्तत्वात् यत्तु वदंति स्वरूपं पर्यायश्च नेह ग-
ह्यते ज्ञापकात् तथाहि संधिवेलेति सूत्रेण संधिवेलात्रयोदशो प्रभृतिभ्योः वृष्टेभ्योऽपि अणुविधीयते तच्च ढ औत्पुधनार्थं तदेवोक्तार्थं ज्ञापकमिति तच्चिंत्यं इदं
हि विशेषग्रहणो ज्ञापकं न तु तन्मात्रग्रहणो तथाच न सद्धित इति सूत्रे सायंप्रातिकः पौनः पुनिकः इति भाष्यं चक्षीणः कैयट आहः यथा कथंचित्कालशब्दा-
दृजिति तथाच नदीभिश्चेति सूत्रे नदीवाचकत्वाविशेषात् स्वरूपस्यापि ग्रहणमुक्तं तथेहाप्युचितं तदेतदाह कालवाचिभ्य इति एतेना कालिकैस्तेति जैमिनि-
सूत्रेऽ कालिकेति ह स्वपाठपक्षे कालादृजिति कालिकमिति भट्टवार्तिकमपि व्याख्यातं वृत्त्यादिमते तु कालात्कालशब्दादृजितिकालाद्यत्प्रकृष्टे ढ जिति पांचमि-
कसूत्रेणोत्पेवं परत्पाकु कविकृतिरिव मंत्का व्याख्येयं स्यात् इह गौरामुख्यन्यायो नाश्रीयते तेन कदंबपुष्पसाहचर्यात्कदंबपुष्पः कालः श्रीहिपलालसाह-
चर्या द्वीहिपलालः तत्र भवं कदंबपुष्पिकं त्रेहिपलालिकमित्याकरः अत्र प्रमाणं तु संधिवेलादिति सूत्रेऽनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमित्याहुः यदु-
पुष्पादिशब्दानां कालो मुख्याः र्थः लुवविशेष इति व्युत्पादनादिति चेत् मैवं पुष्पादिसमयस्थेन चंद्रमसा योगाद्भ्रक्षितलक्षणायादिकाले वृत्तिः सैवलुवद्वार-
अन्वाख्यायते यौषादिनिवृत्त्यर्थं न त्वेतावता कालो मुख्याः र्थः अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति दिक् एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति मूलस्य कालप्रतिपादके-
भ्य इत्यर्थो बोध्यः आदेशरदः आह मितिकर्मनामधेयम् अद्वावान्युरुषस्तनेह गृह्यते व्याख्यानात् रुढिर्योगमपहरतीति न्यायाच्च अस्तु इह जवास्यादि

एम.
७६

ति ऐष मोह्य इत्यादिनात्य वपिविकल्पितः पक्षेषु लोको बोध्यौ शौवस्तिकमिति नन्विह इकादेशो दुर्लभः नुटं प्रत्ययभक्तत प्राठस्यादित्वाभावात् कर्मठ इत्यात्रा ठ
केयथा नचपरत्वादिकः आगतयातस्यवहिरंगत्वात्प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत यातुं अतंगत्वात् नचसूत्रभंगेननुकसुकरः इसुसुकतांतादितिकादेशप्रसंगात् मैवं
बुञ्छणादिसूत्रेवद्वचोमनुष्यनामृष्टज्वेति सूत्रेचठचश्चित्त्वेनेकादेशोऽतंगेभ्योवत्त्वानितिज्ञापितत्वात् अन्यथाप्रत्ययाद्युदात्तत्वेकृतेइकादेशः स्यादिति किं
ठचश्चित्त्वेनकृतेत्विकादेशेप्रत्ययस्वरंवाधितुंचित्वंयुज्यते संधिवेलातैषमिति तिष्ठाद्वादौप्रत्ययजातार्थेतुअविष्ठाफलानोतिलुकस्यात् सूर्येतिष्येत्सुवृ
तिष्पुष्ययोर्नैसत्राणांत्युक्तेर्यलोपः प्राठषण्यः ऋत्वणोपवादः प्राठषण्यइति प्राठषिभावः जातेतुठजं वक्ष्यतिरषाभ्यामिति सिद्धे प्रक्रियालाघवीर्थेण
कारोच्चारणं किंच प्राठषेणमाचक्ष्माणः प्राठषेण अत्रणकारश्चवर्णार्थमपिनत् एयंतात्किं पृणि लोपाश्चोपयलोपाः सर्वत्राचतलोपश्चहेमनमिति न
स्तद्वितइतिरिलोपस्तुनभवतितलोपस्यसमुदायलोपत्वपक्षे अन्नितिप्रकृतिभावादवयवलोपत्वपक्षेतुयस्येतिलोपेतस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्यानिवद्वा
बाह्यहेमंतमिति अत्वणितकारलोपोनतस्यसर्वत्रेतिप्रतिपदोक्तेनारणामन्नियोगशिष्टत्वात् वृत्तिकारास्तु छन्दसिठजवसंताच्च छंदसौत्येव ततः हेमंता
च्च इह सर्वत्रग्रहरामपकृष्यते तेनलोकेवेदेचहेमंतिके ततः अणचतलोपश्च एवंचभाषायामपिरूपत्रयामेत्याहुः एतच्चभाष्यविरुद्धं भाष्येहोदंसूत्रं प्रसा
ख्यातमनुचेत्थं हेमंतपर्यायोहेमनशब्दोप्यस्ति हेमन्हेमन्नागनीगंतिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नुशुष्यत इतिप्रयोगात् तत्रभाषायां हेमन्हेमंतशब्दाभ्यामृत्व
णिहेमन्हेमंतमितिरूपद्वयं छंदसितुठजातृतीयम् नचतत्रठजात्राणोबाधः छंदसिसर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति तस्माच्चैकैरूपद्वयमेवेतितत्वं सा
यंचिरमन्वतरंगत्वात्प्रथमतुटिमृत्पुरित्यादाविवसुशब्दस्यप्रत्ययतया अंगसंज्ञानिमित्तोयुक्तस्यविधीयमानोऽनादेशोनस्यात् नचतुगेवकार्यः तस्यपूर्वा
ततयाप्रातस्तनमित्यत्रविसर्जनोयाभावप्रसंगात् अतःआहतुटः प्रागिति इत्यादीति आदिशब्दार्थस्तु घकालतत्वेऽपि सायंतनमिति स्यतेर्यन्निस्सयशब्दो
दिवसावसानेरूढः तस्यप्रत्ययसन्नियोगेनमाकेत्वंनिपात्यते अन्यत्रत्वकारांतएवसीयाद्गः आहचसंख्याविमृष्यपूर्वस्येति भारविश्चसायमंडनमौभत्वरयंस

इति एतच्चवार्तिकमतम् आह हि सायचिरयोर्मेकारांतत्वे प्रत्ययसन्निभयुक्तमिति भाष्ये तु सायंशब्दस्य पाठ इह सूत्रे प्रत्याख्यानः स्वरादिषु पठितात्सायमिति मा-
 तादव्ययत्वेनैव प्रत्ययरूपसिद्धेः न चैक्यजंतात्कालादृजिअनिष्टरूपायतिः तस्य कालवाचित्वाभावादित्याहुः यद्यपि कालबोधकत्वमात्रं लाक्षणिकं साधा-
 रणं ऋजिविधौ ग्रहीतं तच्च उक्तभारविप्रयोगात्सायंशब्देऽप्यस्मिन् तथाप्यनभिधानादृज्जेति बोध्यं एदंतत्वमिति प्राह्लः शोभेः स्य प्राह्लेतनः इत्याद्यर्थे तत्र हि
 सप्तमीनास्ति जातार्थे तु चकालतनेष्वित्यलुकासिद्धं चिरत्नमिति चिरशब्दस्य सूत्रे उपादानात्पुष्ट्यु लावपिस्तः अग्रादीति डिमचौडित्वं शक्यमकर्तुं तत्र
 जातः ननु जातादिष्वणादयः सिद्धा एव चासुषुषरूपमित्यादि सिद्धये शेष इति सूत्रस्य लक्षणात्त्वोक्तेः अधिकारत्वाच्च आदयः तस्माज्जातार्थे निर्देशो व्यर्थः ।
 न च जातादिष्वेवेति नियमः सुवचः चासुषुषमित्याद्यसिद्धेः तत्रातेशेते इत्यादौ तु अनभिधानादेव न भविष्यति अंगुल्या खनति वृक्षमृत्नादभ्यतद्वत्प्रदोय-
 था समर्थविभक्तयस्तु आक्षेपादेवलक्ष्यते चासुषुषमित्यत्र तृतीयायथा तस्मात्तत्र जात इत्यादिसूत्राणि व्यर्थानिति चेत् अत्राहुः प्राचृषष्टिवित्यादीनपवा-
 दास्तत्र तत्र विशेषेव कुं जातादयोऽर्थास्तावदवश्यं वक्तव्याः त्वेच योगविभगेन विभक्तिविशेषसामभिव्याहारेण चोक्ताः स्यष्टत्वार्थं मयानिबुनिरयवादान्य-
 र्थादेशनानि कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादीनि तानि स्यष्टत्वार्थान्येवेति पूर्वाह्लक इति विभाषा पूर्वाह्लपरह्लभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रकः मूलक इति नक्षत्रा-
 णोपवादः प्रदोषक इति निशाप्रदोषाभ्यां चैसस्यापवादः अवस्करक इति औत्सर्गिकस्याणः केचित्तु संज्ञायां शरदोवुजिति सूत्रस्य संज्ञाग्रहणं कृतलब्धे सेत-
 स्यैतं अनुवर्तयन्तीति वृत्तिकारः तेषां मतेऽसंज्ञायां यथायथं अणादयो घादयश्च बोध्याः अमावास्यायावा संधिवेलाद्यणोपवादः अमावस्यदन्यतरस्यामि-
 तिसूत्रेणामापूर्वाह्लसेर्यति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वो निपास्यते एकदेशविहृतस्यानन्यतया ह्रस्वपक्षेऽपि अणवुनौ ल एव आमावस्यः अमावस्यकः केचित्तु संधिवेला-
 दिषु इह सूत्रे च ह्रस्वोपधमधीयते तेषां दीर्घपक्षे न स्यात् विहृतस्याप्रकृतैरग्रहणादिति न्यासकारहरदत्तादयः वक्तव्यस्तु अकृतवृद्धे वृद्धे प्रकृतिभूतस्येदं गृह-
 णमित्याश्रित्य ह्रस्वपाठोपि समर्थयितुं शक्यते अच अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि प्राग्वदुभाभ्यां बोध्यः तदिहामावास्यायां जाते ह्रस्वदीर्घाभ्यां प्र-

स्यत्रयेराषड्पाणिअविष्टाफल्गुनी इहसूत्रेस्वातिशब्दोहस्वांतइतिकैयटहरदत्तादयः माधवलुस्वातीतिष्येतिडीषंतंपठति तथाहि अम्यातत्पविति सूत्रेण।
 षिकृसांविप्रतिषेधनिरूपणप्रस्तावेसौवातइतिभाष्यमुपादायकैयटेनोक्तंभवार्थः राजातेतुअविष्टेत्यादिनालुकस्यादितिसंधिवेत्तादिसूत्रेहरदत्तेनाप्येवमु
 क्तंनचकृदिकारादितिडीषं तात्वातीशब्दाच्चातार्थेअणःअवणामस्त्वितिवाच्यंलिंगविशिष्टपरिभाषया लुकोद्वीरत्वादितिभावः माधवलुज्जार्थेपि
 डीषन्तस्यसौवातइतिरूपमाह लिङ्गविशिष्टग्रहणोकेवलस्याग्रहणात् एतच्चातसातस्यगमनइत्यत्रधातुवृत्तौस्यष्टम् अविष्टास्त्विति अविष्टाधनिष्ठा
 इत्यादीति आदिशब्दादः नुराधास्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः आषाढः बहुलः कृत्तिकापर्ययस्यबहुलाशब्दस्यसमाहारद्वंद्वेनपुंसकहस्वत्वेनसू
 त्रेनिर्देशः उपसंख्यानमितिप्रकरणाद्युक्तइतिबोध्यंस्थानांतंति गोशालशब्दस्यविभाषासेनेतिनपुंसकस्यैवसूत्रेनिर्देशइतिस्यष्टं तत्साहचर्योत्तरशाले
 प्येवमेव नचैवंस्त्रीत्वयस्येलुङ्गेतिभ्रमितव्यं लिंगविशिष्टेभिर्भाषयातत्रापिलुकसिद्धेः पद्यपिटावंतयोः पाठेपिनक्षतिः एकदेशविकृतेन्यायेनकीवेपि
 लुकसिद्धेः तथापिलाघवार्थेह्रस्वपाठइतिहरदत्तः वत्सशालइति वत्सशालायामित्यपिबोध्यं इत्यादीति आदिशब्दादभिजित् आभिजित् अश्वयुज
 आश्वयुजः कृतलब्धयद्यपिकृतक्रीतत्वेजातलब्धत्वेयोष्येतथापिपृथगुपादानेकृतत्वक्रीतत्वप्रकारकेपिबोधेउद्देश्येशेषिकाः साधवर्तितोद्यपि
 तुअतसवजातेलुकभाजामपिक्ततेलुङ्गेतिबोध्यंप्रायभवः नचतत्रभवइत्यनेनगतार्थताप्रायभवस्यभवस्यचविशिष्टाविशिष्टत्वाभ्यांभेदात् उपजान्वा
 दयः सामिष्येऽव्ययीभावाः तेषांसमाहारद्वंद्वेसौत्रपुंस्त्वसंभूतेइहंतत्रावृत्त्यादिनाऽवल्लङ्घिगधेयस्याधारस्यरिमास्मानतिरेकश्चेत्यर्थद्वयमपिगृह्यते स्तो
 त्रइतिरूपेसंभाव्यतेतत्परिमाणान्नातिरिच्यतेवायःसेनादिः स एवमुच्यतेक्रोशदूजकौशेयमितिह्रस्वोयंकोशेसंभवस्तत्कार्यवादाश्रयणात् मतांतरेणानु
 विकारप्रकरणेएरापाठनिस्यस्थानांतरंकीशच्चेतिपाठ्यम तथाचवार्तिकम् विकारेकोशदूजसंभूतेत्यर्थानुप्रमतिरिति एव योगविभागउत्तरार्थः आश्व
 युज्यावुज उन्नेर्थेठजोपवादः नकारः स्वरार्थः उत्तरवृद्धार्थश्च देयम् तौक्रोकिं मासेदेयाभिक्षाः नबभूवः कालादितिनिवृत्तमेकालसंवद्धस्यतत्रेत्यस्यनिवृत्त

म. सु.
८८

ये पुनस्तत्र ग्रहणात् न च पूर्वसूत्रस्य स्यतदित्यस्य व्यावृत्तये तत्र ग्रहणमिति वाच्यम् तदस्येति सूत्रस्येत् उत्तरा अपि सुपक्षे त्वात् दिग्गद्भिभ्यो यत् दिशवर्गं पूगप्रसक्तं
धान्यमित्रमेधा अतरपथिनरहस्य अलोक उखा साक्षिन् आदि अंत मुख जघन मेघ पूयः उदकात्संज्ञायां न्यायत्वात् अनुवंश वेश काले अस्का
शदिगादिः मुखजघनशब्दयोरिह पाठः अशरीरावयवार्थः सेनायाः मुखे जघने च भवं मुख्यजघन्यं दतिकुक्षिदृतिश्च मोर्धकारः शरीरावयवविशेषश्च तत्र
भवं दार्त्तं यम् कुक्षिशब्दो धूमादिः ततो धूमादिभ्यश्चेति वृजिप्राप्तेः नेन ठञ् कलशिर्घट इति तथा च दंडाहतं कालशेषमरिष्टमपि गोरस इत्यमरव्याख्यायां
मथनपात्रं कलशिरित्युक्तं कलशिमुदधिर्जैवस्त्रवालोडयंति इति माघः वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः तत्र भवं वास्तेयम् अस्तीति तिङं तप्रतिरूपको निपा
तः सच तिङं तेन स मानार्थो भिन्नार्थश्च आद्यो यथा अस्ति क्षीरगौः द्वितीयो यथा अस्ति मान्धनवानित्यर्थः तदिहा विशेषात् द्वयोरपि ग्रहणम् आक्षेपमि
ति न्यासकारहरदत्तौ त्रिधा हेयं विधास्यादीत्यमरः ग्रीवाभ्यां ग्रीवाशब्दो धमनौ संघाते वर्तते उद्गतावयवभेदत्वा विवक्षया सूत्रे बहुवचनम् तिप्ते हि त्वयं वे
भेदविषयायां तु एकवचनांतादपि अण्वजौ स एव गंभीराश्च षष्ठ्यर्जौ दुःखसंख्यानं पांचजन्यः परिमुखादिभ्य एवेति दिगादिगणानंतरं परिमुखादिगणः
पश्यते तत्सामर्थ्यादिह सूत्रेऽव्ययीभावपदं तन्मात्रपरमिति निर्णीयते नहि परिमुखादीनां कार्योत्तरं विहितमस्ति येन गणापाठश्चरितार्थः स्यात् परिमुखादिभ्य
इत्येव न सूत्रितं बहुव्रीहितत्वरुषयोरपि प्रसंगात् अव्ययीभावः ग्रहणस्योत्तरत्रोपयोगाच्चेति भावः परिमुखादिगणो प्रतिशाखशब्दोऽपि बोध्यः तथा च
शाखव्याप्ताविति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् अव्ययीभावाच्चेति भावार्थेन्य इति माधवः कर्णललाटात् अलंकारे किं कर्णललाटं मृतस्य व्याख्या इति श
ब्दो वाक्यार्थे परामृशति तत्समीपे श्रूयमाणश्चकारस्तत्र भव इति वाक्यार्थमाक्षिपति व्याख्यातव्यं ग्रंथस्य नाम प्रतिपादकम् तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्येकनाग्र
हनात्मा त्वष्ट्यंताद्याख्यानकरणोत्पत्त्या ता तु भवार्थे प्रत्ययाः स्युः यद्यपि तस्येदं तत्र भव इति सूत्राभ्यांगतार्थता तथापि ठजादीनपवादान्वक्तुमिमावर्थो निर्
दिष्टव्यावेव प्रसंगात् अणादिकं विधीयते इति ध्येयम् व्याख्यातव्यमाहः किम् पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानामुकोशलापाठालिपुत्रं हितया व्याख्यायते इह क्सनि

रम.
८८

बेशविशिष्टमिति नत्विदं व्याख्यातव्यनाम ग्रंथेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् नाम ग्रहणस्य च प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात् वद्वचो तो दा ता इज् अणोपवादः च ।
 वद्वचः किं च चष्टकं वक्ष्यति एकाच प्रसुदाहार्यः सौपम्य अतो दा ता त्किम् संहितायाः साहितम् गतिस्वरेणाद्युदात्तो यम् पौरोडाशः षित्वा न्दोषः पौरोडाशिकीषु
 पुरोडाशिकी दाशदाने कर्मणि घञ इहैव नियातनादस्य इत्वं छंदसो यदणौ द्यजलस्य षकोपवादः छंदस्यः छान्दसः इह अर्थयैः प्रत्ययाभ्यां यथा सख्यं न
 अस्वरितत्वात् चातुर्होतक इति चतुर्होतेति पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादि मंत्रस्य नामधेयं आर्चिक इति आदिशब्दात्प्राथमिकः आध्वरिकः पौरश्चरुणकः
 नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थमिति वार्तिकं तत्र विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थनामशब्दात्तु द्यत्वादेव सिद्धं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अणग
 यनादिभ्यः ढजादेरिति आदिशब्दबुक्छयोः आर्गयन इति अयनशब्दो भावसाधनः तेन समासे नो भावकर्मवचन इत्यतो दात्तः अभेदोपचार इत्येवृत्तिः इ
 ह ऋजुप्राप्तः औपनिषदइत्यत्राप्येवम् विद्यान्यायशिष्याशब्दे भेदश्च प्राप्तः व्याकरणाशब्दात्तु द्यत्वात् ऋगाय आपः स्वाभिप्रास्योभारः स यस्मिन्नुत्पद्यते
 तदायस्थानं बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणानिरासार्थः वृद्धाच्छपरत्वादयं बाधते आपणिकः आकारिकः विद्यायोनि विद्यायोनिकृतः संबंधो येषां तेषां बु
 ज्ञस्यादणोपवादः छंतुपरत्वाद्वाधते आचार्यकः मातामहकः मातुलकः ऋतष्टज् विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्येव तदाह बुजोपवाद इति उः कजिति वक्तव्ये
 तपरकरणां ऋग्रहणं च चिंत्यप्रयोजनमिति भां चः अत्रेयं चिंता पैतृकी विद्ये सत्रदीवर्थे ऋजु न च रिद्धेति सूत्रे कञ्ग्रहणो न सिद्धमिति वाच्यं यादेशी स्याद्यमि
 दैः तदनुबंधकग्रहणोऽतदनुबंधकस्याग्रहणत्वं गोत्रादं क्ववत् अपत्यप्रत्ययां तादं क्वत्स्ययाः स्युः अंके दृष्टस्य सव्यस्यायमतिदेशो मनुसाक्षाद्विहितस्ये
 वस्याग्रहः तेन गोत्रचरणादुज्जितिवुज्जमित्युच्यते सहितस्येदमिति सामान्येन विधीयमानोऽपि अज्यजिजंतादन्यत्रांकेपि वैदमित्यादिसंघांके सुक्ते रत्रा
 यं तादिहाप्यण औपगवकं इति गोत्रचरणादिति बुज् हेतुमबुध्येभ्यः मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थं समरूप्यमिति त्रिभाषागुणोक्तं विभाषेतियोगविभाषां गुणाव
 चना दपि पंचमी मनुष्येभ्य इति बहुवचनस्वरूपे विधिनिरासार्थं मयि च योगविभागो यथा सख्यनिरासार्थः रोदीवर्थः हैमवती गीति हिमवतः प्रकाशते तत्र प्र
 मंश्यत इति यावत् विदूराज्यः अणोपवादः दैर्घ्ये इति दंस्यमध्योपम् शाहलवत् ननु नडुलवन्मूर्द्धन्यमध्यः नन्वर्थसंगतिः बालवायादि असौ प्रभवति विदूरे तु

स्क्रियते ससम् अतएव समाहितं भाष्ये वालदः यो विदुस्त्वेति बालवाय शब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च सूत्रे पठितं अदेशे नानुरूपः स्थनी आशिष्यते यद्वन्नि स्यादा
विवेति भावः तद्गच्छति पथि दूतयोः द्वितीयां तादृशं त्रिप्रसयः स्यत्स चेत्संथा दूतो वेत्स्येः तत्र साध्वसिच्छिनत्तिकाष्टानि यत्तु कदा विवकरणा स्यत्वा तं
विवक्षायां पंथाः कर्त्ता लोभं कान्यकुञ्जरमिति लुघ्राभिमुखनिष्क्रमणो करणीभूतमिति फलितोऽर्थः पूर्ववत्करणा स्यत्वे प्रत्ययः तदित्येवेति अधिकृत्य
स्येतदपेक्षया द्वितीयेयम् शरीरकीय इति कुलेश्वरसूत्रसंभः वृद्धाच्छः शिष्टक्रंदं अत्र वार्तिके द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरम् राक्षोऽसुरम् सोऽस्य
निवासः नन्वस्येति कृद्योगे कर्त्तरि षष्ठी तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् सुघ्राधिकरणकवासकर्त्तृत्वस्यार्थः तथा च तत्र भवइत्येव सिद्धमिति चेत्सत्यं वा स
स्यचेतनमात्रकर्त्तृत्वेन प्रसिद्धत्वात् सकारश्चेत्तेभ्यः वसति हि प्रेमिणा गुणानवस्तुनीत्यादौ तूपचारे बोध्यः अभिजनश्च अभिजायते एभ्य इति व्युत्पत्त्या अभिज
नाः पित्रादयः पूर्वसूत्रादिह निवास इत्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबन्धिनिलक्षणा एवं स्थिते फलितमाह यत्र पूर्वमिति तत्राह देवा नृणां
भ्यां बुन् छाणोरपवादः अत्याक्षरमजाद्यदेतमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञाययति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति स्यादेतत् पूर्वसुदेवस्यार्थस्य वा
सुदेवः अर्ष्यधकेत्या तत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलबुन् इत्युत्तरत्वे त्रिंशु वै जेवास्तु किमनेन बुना नक्षत्रवृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् न च वृद्धिनिमित्तस्येति
पुंवद्भावनिषेधो दोषः बुन्यपिनकोपधाया इति निषेधस्येष्टमाणात्वात् न चाभ्यर्हितं पूर्वमित्येतज्ज्ञापनमेव फलम् तथा त्वेहि पूर्वनिपातप्रकारेणैवाभ्यर्हितग्रह
णामात्रे लाघवात् कुर्ष्यादिति अत्र भाष्यसंज्ञेषात् तत्र भगवत इति अयं भावः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वैयतः ततो सौवासुदेवेति विहङ्गिः परिणीयते इति स्मृ
तेः परमात्मे ह वा सुदेवः सर्वत्रासौ वसत्यंतर्यमित्वात् सर्वमत्र वसति वा सर्वस्य त्रह्मविवर्तत्वात् इति वासुः बाहुलकादुरा कोकः पुराणानुरूपानलिने शस्यश्च वा
सुर्न गयरा पुनर्वसु विश्वरूपा इति त्रिकोणउपशेषः वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः तथा च नेयं गोत्राख्यानापि क्षत्रियाख्या अतो युक्त एव बुन् विधिः तेन प्रोक्तम् प्रकर्षेणो
क्तं प्रोक्तं अभ्यापने नार्थव्याख्यानं न वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रकर्षेणोति वचनान्नेह देवदत्तेनाध्यापितं तित्तिरिव रतं तु अणोपवादः कठचरका द्युक् कठ ४ ४ ४ ४ ४
शब्दाद्वैशंपायनांते वासित्वास्मिनिः चरकादरा तयोर्लुक् कलापिनोऽरा वैशंपायनांते वासित्वात्प्राप्तस्य रा नेरपवादः इन गयनपस इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह ।

नांतस्येति छगस्तिनोदिनुक् कलाप्यते वासित्वात्प्राप्त्याग्निनेरपवादः पाराशर्यमराड्कञ्चुत्पाणिनिरिहसंवध्यते तद्विषयते हेष्यते तदर्थे शौनकादिभ्यश्च न्दस्येति
 सूत्राच्चुं दोग्रहणमनुवर्त्य सूत्रयोश्च दस्त्वन्तु गौरावृत्त्या बोध्यं भिषु सूत्रमिति चतुर्लक्षणी रूपं भिषु नटसूत्रयोः किं पाराशरं शौनकात्मकं कर्म दकृशाश्चादिनिः
 इहापि छेदोऽनुवृत्त्यादिप्राग्वत् भिषु नटसूत्रयोः किं कर्मदं कार्शाश्वते नैकदिक्छंदसीति निवृत्ते पुनस्तेनेत्युक्तेः तमिश्च प्रवेत्ति विषये उपज्ञाते उपदेशं विना
 ज्ञातमुपज्ञातं कृते ग्रंथे तेनेत्यनुवर्तते तस्येदं अणादयः पंचमहोत्तर्गाद्यादयश्च षष्ठ्यं तात्सवंधिनिषुः अनंतरादिष्वनभिधानान्न वहेरिति तुरिति त्
 न्तवोः सामान्यग्रहणं दत्त्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिदं ततो निमित्ताभावान्न दत्त्वादिदुर्धर्ममिदमुपसंख्यानं अणात्तुमिद्वदवाच्यते
 अग्नीध इति णिदयंप्रत्ययः यत्तुपि वाग्नीध्रात्तवेत्यादौ आद्युदात्तं प्रयुज्यते तत्स्वार्थः नृपक्षेवो द्वयं तथा च वार्तिकं आग्नीध्रसाधारणादज्ज इति अग्निमिधे
 इति किप् आग्नीत् कत्विकुविशेषः त्वमग्निद्वतायत इत्यत्र ननु छंदसं ह्रस्वत्वं बोध्यं सामिधेनीति पित्वा न्दी षहलसुद्धितस्येति यलोपः ययाग्निः समिध्यते सा
 समित् संपदादित्वात्करणे किप् ततः कर्मणि षष्ठ्यं तादाधोन करणे तेद्विज्ञेयम् रथाद्यत् अणोपवादः रथाद्रथांगे इति वार्तिकमभिप्रेत्याह रथाच्चक्रमिति
 अत्रेदमवधेयं द्वयोरथयोरंगमिति विग्रहे द्विरथं रथं सीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदंतर्विधेरूपसंख्यानाद्यत् द्विगोलुंगनपत्य इति लुक् यस्तु द्वेभ्यो वहेति
 सद्विरथः तद्वहतीति यत् तस्य प्राग्दीप्यतीत्यभावान्न लुक् अतएव तद्वहतीति सूत्रे रथग्रहणं सार्थकं अन्यथा रथाद्यदित्येवरथांग इव बोध्यं योस्य तां किंचने
 ति ननु द्विगोलुंगनपत्य इत्यत्राचीत्य स्यापकर्षणं पक्षे कथमत्र यतो लुगिति चेत् सत्यं तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकं एतस्य यतो हलादेरपिलुगभवतीति
 अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् दृढदुर्ध्न अणोपकाश्चुं तु परत्वाद्वाधते काकोलूकिकेति काकोलूकस्यैव रमिष्यर्थः वृत्तं तं स्त्रियां वैरमैथुनिकादिवु
 न इति स्त्रियाधिकारेऽमरः कुत्सेत्यादि कुत्सकृषिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः सवंध इत्यर्थः मिथुने हि दम्यतीतस्य कर्मक्रियाविषयः क्व मनोज्ञादित्वाद्भुजतदं ॥
 ते चेदं स्त्रियां स्वभावात् संघादः पूर्वस्य वृत्तौ पकादः घोषेति अतएव यथासंख्यमपि न वैयस्यात् प्रकृतयस्त्रिषु प्रत्ययार्थाविशेषः चत्वारि पांपरेति यथागव्य
 दिनिष्ठः स्वामिना गेहारा संवंधः साक्षादिति यथाविदनां विद्या यद्यपि अंकलक्षणा योः पण्यायत्वं प्रसिद्धं कलं कां कौलां छत्तं च चिन्हं तस्माच्चलक्षणा मिति कोशाप्रसिद्धं

म.सु.
८०

च तथापि पृथग्रहणसामर्थ्यादिहविशेषपरत्वेति भावः शित्वेऽप्येवमपुंस्त्वान्विते धातौ च वैदो विद्यायस्य वैदो विद्यः विदो नाम साधारणीया विद्या तद्वान्वितस्यैः कं दे
गोविथकसङ्घादयो निवृत्ताः एभ्योऽन्यः स्यात्तस्यैव मर्थे चरणशब्देभ्यो वृजोपवादः नटात्तु औत्सर्गिकस्याः धर्माच्चाययोरित्युक्तं इदं गोदोगङ्गुलमित्यादि समीपे
शेषिकाः तस्य विकारः द्यादिसंबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्य तुक्तम् आणादयस्तु न निवर्तते प्राग्दीप्यतः प्राग्भवत्तु विशिष्टावधिपरिच्छेदेनान्विते कृते
त्वात् षष्ठ्यताद्विकारोऽणोदयः सुः तत्र प्राणिजतादिभ्योऽञ्जः प्राञ्जः अनुदात्तादेश्च मयङ्ङेतयोः नित्यं वृद्धशरादिभ्यः पितृभ्यश्चैत्यादिभिरपवादावश्यंते अतः अमा
णिअनकारेण आधुदात्तं अहं प्रतिपदमवेष्यमाणं प्रयुज्ये चेहोदा हरणमित्याशयेन तथैवोदाहरति आशमइत्यादि अश्मनभस्मनशब्दौ मनिन्प्रत्ययांतौ मृदलिकम्
त्रयोऽपि निस्त्वरेणाद्युदात्ताः प्राचीनस्य तस्यैव स्य निवृत्तत्वादधिकारोक्ता षष्ठ्यदयोपि नेह हालः सैरः मायूरइति प्राणिजतादिभ्योऽजिस्त्रः अनुदात्तादेश्च मः सिद्ध
त्वादुदात्ताद्यर्थवृद्धेऽप्युपमयद्वाधनार्थे चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते मौर्वमिति मूर्वाशब्दस्य गान्ध्यानां च द्यपामित्याद्युदात्तः पिप्लेऽशब्दोऽप्ये
वम् लघावने द्वयोश्चैत्युक्तेः प्रयुज्यते च तथा तयोरन्यः पिप्लत्वेऽहिति मन्त्रे त्रयुजतुनोः अणस्यादिति विल्वादिभ्योऽणित्यतोऽनुवृत्तेः औभ्रज्जुभ्यस्यापवादोऽपि
षित्वाऽङ्गेषिति माधवस्तुटित्वाऽङ्गिवित्वाह तस्मादिह शमोर्लोशब्दस्यादिरतो वा उदात्त इति कचिद्देहलक्ष्यं दृष्ट्वाप्यत्र प्रत्ययस्य षित्वाटित्वे षाभ्योऽसाध्वसाधुः
विवेको बहुश्रुतेः कार्यः आश्मनमिति विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्वालोपो वाच्य इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपेऽश्मन्निति नांतमवशिष्यते तथा
च कल्माषाघ्नेराज्ञोभार्यायां मदयं त्योवसिष्ठेनोत्सादितः क्षेत्रजः सुतोऽश्मको नाम तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावेऽश्मन्निति नानं नाम भवति तस्यावपवे आश्मेनं विका
रेऽपि आश्मनमित्येव भवति न चाश्मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यं प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र गृहीतुमुचितत्वात् वस्तुतस्तु तस्यैव मितिसामान्यवि
वक्षांशो भविष्यति पैथेसुरेति वत् मौद्गइति मुद्गशब्दोऽहतादित्वादेतोदात्तः कार्यसमिति कृजः पासइति पासप्रत्यये सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुरोरपरे कृते कर्षासीशब्दे
जातिर्लक्ष्मणः कषितः ताभ्यामनुदात्तादेश्चैत्यजं वाधित्वा विल्वादिभ्योऽणो भाषायां किम् र्वादिरोप्यइति वृत्तिकाः यद्यपि मयटो वैकल्लिकत्वातिः इमिदं तथापि वेदे वद्वचः
परस्य मयटोऽर्थात् रपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहार्थमेवेदं ननु द्यचश्चंदसीति सूत्रं द्यच एवेति नियमार्थे सदुक्तार्थे तात्पर्यग्राहयिष्यतीति चेत् सत्यम् विपरीतनियमशंका

राम.
८०

निवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणमिति तत्त्वम् अधिकारादेव सिद्धे एतयोरिति वचनं इत उत्तरेषां प्राणिजन्तादिभ्यो जित्येवमादीनामपि विषये येषां प्रवृत्त्यर्थं कथोतमयं लोहम्
इह विकारेणावयवेनैकैकेन सहाभ्या कृत्वा नयोरिति संबध्यते स मासनिर्देशात् अतो यथासंख्येन स्यादेतत् उत्तरमो मासायामानंदमयाधिकारो भाष्यम्
कारैरन्तरात् आत्मानंदमय इति श्रुतौ आनंदमय इति विकारे मयडित्युक्तम् तत्कथं संगच्छतां भाषायामिति सूत्रय तापाणिनिना सह विरोधोऽत किंच विकारशब्दा
दिति तत्रैतन्नाचुर्योदिति सूत्रयतो व्यासस्यापि आनंदशब्दस्य वक्तव्यं चेतया कृत्वा सिद्धिं विकारे मयडित्युक्तम् तत्कथं संगच्छतां भाषायामिति सूत्रय तापाणिनिना सह विरोधोऽत किंच विकारशब्दा
उभयसंभव एव तस्य निरूपय कत्वात् तथा च प्राचुर्ये मयटं वदतां वृत्तिरुक्ता मेव व्याख्यानां प्रवर्तनं तु भाष्यकारोक्तमिति चेत् अत्रोच्यते श्रीगामरण्याच्छ्रुदसीनि सूत्रे
अयच्छ्रुदसीत्यंशस्तावद्गवता भाष्यकारेणाप्रत्याख्यातः कृदसि सकलविकल्पानां व्यहृतिरिति तत्त्वात् अतएव उक्तं नित्यं कृदसि वक्तादिभ्यश्च नित्यं कृदसी
त्यादयोऽपि वैयाकरणे रित्यमेव प्रत्याख्याताः न्यायसाम्यात् एवं स्थिते तात्पर्यं ग्रहस्य न्यायानुसंधानेनैव सिद्धे स्तदर्थं पाणिनि सूत्रां भादर्शनाच्चैत्र भाषायामिति त्या
ज्यम् तथा च द्वा च कृदसि नोत्त्व ह्यन्धे वित्वादिति द्विसूत्रापि त्याज्या सति हि भाषाग्रहणं शरमयं वर्हि रित्यादि सिद्धार्थं द्वा च इत्यारध्वं मौजं शिक्वम् अर्थं चर्चुं वै
त्वोयूप इत्यादौ द्वा च इति प्राप्तिप्रतिषेधो नोत्त्वदिति सूत्रमारुह्य उक्तरीत्या तु सर्वमिदं निष्फलं भव्यकारैरेव प्रत्याख्यातं प्रायंच एवैव च वेदांतसूत्रवृत्तिरुक्ता मपि
ति तैरपि आनंदमयादि तेषु विकारे मयटः स्वीकारात् अन्नमय प्राणमय मनोमयेषु द्वा च त्वान्मयटं संभवेपि विज्ञानमयशब्दे विकारे मयटं उक्तप्रकारेणैव
नुसर्तव्यत्वात् तथा च आनंदमयेऽपि विकारार्थं तैरपि चिन्ता एकरूप्यात् यद्वा प्राचुर्ये मयट्यपि प्रकृत्यर्थं विरोधि नोत्त्वशतोऽनुवृत्तिलाभात् प्रकृत्यर्थं विकारार्थः
पर्यवस्यतीत्याशयः अथवा नित्यं वृद्धे तत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते अनुवृत्तावपि भाषायां नित्यं अत्यन्तं क्वचित्क इत्यादि स्य मयटसु साधो अतएव शरादिषु
मृतशब्दपाठोप्यर्थवान् मोसुवरूपा मृन्मयं गृहं गजानहं गममिति मित्रैर्दर्शनात् न च भाषार्थ एव मृच्छस्य पाठ इति वाच्यं अर्थः केमर्थ्यादेवं सिद्धे नित्यग्रहणम्
योगविभागेनान्यत्रापि कचिन्नित्यार्थं तेनैकाचो नित्यमित्युक्ता वाच्यं यत्तद्व्ययमित्यादेरुक्ते उदाहृतत्वात् एवं च वदतां मृच्छस्य पाठोप्यर्थवान् मोसुवरूपा मृन्मयं गृहं गजानहं गममिति मित्रैर्दर्शनात् न च भाषार्थ एव मृच्छस्य पाठ इति वाच्यं अर्थः केमर्थ्यादेवं सिद्धे नित्यग्रहणम्
हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयट् इति सूत्रेणाप्राप्तार्थं मयट् विकार इति त्वार्थं कार्यकथनमेव सर्वथापिशंकरभगवत्सादोक्तिरनवयवेति दिक् गोश्रुतेषु

म.सु.
२९

एम.
३९

प्रचिक्षेपः त्रैर्मन्त्रिसंनित्यग्रहणं स्वातंत्र्येण प्रयोगं वारयितुं अतएव लौकिके विग्रहवाकोक्तिन्नादीनां प्रयोगेन तु क्रैः तदाह कस्यानिर्देतमिति संख्या
 वाचोन्निशब्दस्तनेह गृह्यते व्याख्यानात् प्रत्यया प्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् शिजां त्रयाणां मित्यादिलिगाच्च ननु नित्यग्रहणे न निर्देतार्थविवक्षा
 यो बाक्यस्य वारोपितदविवक्षायां स्वातंत्र्यस्य दुर्वारत्वात् तदेदं लिङ्गमिति चेन्न नित्यमितियोगं विभज्य तस्मात्प्रार्थ्यार्थविशेषानादरेणैव स्वातंत्र्यवारणार्थं
 भावप्रत्ययां तादिति एवं च मप्यनकर्तव्यः तथाहि भावप्रत्ययां तादिमप्यतस्मै भावेत्याद्यनुवर्तते नियमार्थं चेदं तेन निर्देतेतावेष्टक्यं निवर्तते ततः नित्य
 म् अनेनाप्यत्रापि स्वातंत्र्यं वार्यते त्यवंतमिति उदीचां माड-इति का प्रत्ययेऽप्यनेन सह गति समासात् मपतेरिदम्यतरस्यामितीत्यम् तथा च न्यस्मात्
 तीयांतां त्रस्ययः किंतु वचनात्प्रथमां तादेवेति भावः प्रतीपं वर्तत इति प्रतिगता आपोस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋकृपूरित्यकारः समासांतः द्यंतरूपसंगेभ्यो
 ऽपईदिति ईत्वम् व्युत्पत्तिमात्रं चेदं प्रतिकूलानुकूलपर्यायाहीमे एवं च अपलोमकूलशब्दा अविवक्षितार्थाः ऊदनोद्देशोऽस्युत्वं तु न अदेशत्वात् परि
 मुखमिति अपयरीवर्जने इति परेः कर्मप्रवचनोपता पंचम्य पाङ् परिभिरिति पंचमी अपपरिवाहिरंचवः पंचम्येत्यप्ययो भावः ततश्च स्वामिनो मुखं च
 जपित्वायः सेवको वर्तते स पारिमुखिकः यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च तद्वत्प्रतोयतः स्वामिनो मुखं ततो यो वर्तते सोऽर्थः एवं पारिपाथिकेभ्यः
 द्विगुणार्थमिति बहुवृद्धादेश्य कदान कर्मतस्मात्प्रसङ्गस्यैवं वार्धुषिक इति वृद्धार्थवृद्धिः तां प्रयच्छतीति विग्रहः अथ कथं वृद्धा जीवश्च वार्धुषिरित्यमरे तस्मै नः
 स्यान्न वार्धुषिः वार्धुष्यं लवणाक्रिया वार्धुषिः सम्भक्त्येतेत्यादि च स्वच्छंदवाचः कवय इति हरदत्तः गह्वे किं द्विगुणं वृद्धिं च प्रयच्छत्यधमं गीः कुसीददंशैकादशा
 तृष्टन्ष्टचौ निपात्यत इति अतएव वाक्यभेष्यकारांतेन भवेद्वीति भावः तदेव दर्शयति दशैकादशानिति संख्यायां च ल्यापस्या इति पूर्वनिपातः उच्छ्रि भू
 मौपतितस्य एकैकस्योपादानमुच्छः शब्देकं गेतीति प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादपतीत्यर्थः अत्रैवार्थयंप्रत्ययस्यैव विधानं स्वाभावात् तेभ्यो न श
 ब्दं करोति वचनैः दार्दुरिक इति कुलालः दार्दुरेभ्यो विशेषः दार्दुरस्तोपदेभ्यो वाच्यमां डाद्रिभेदयोः दार्दुराचंडिकायां च चामालितुददुरमिति विग्रहः
 तिस्रक इति मत्स्यस्य रूपमिति परिगणानात् सूर्युतिष्येति यलोपोन मार्गिक इति आरण्यचतुष्पात्सु हरिणो च वृत्तेर्द्वैर्वा मृगेशब्दः तत्रार्थस्य विशेषोचितो

यस्यतुपर्ययोहरिणशब्दः यदोत्तरपदं गृह्यन्ति यदा तमिति तु मोक्तं बहुच्युर्वात्मा भूत धर्मं चरतिरिहा सेवायाम् च त्वनुष्ठानमात्रेतेन देववशात् धर्मं प्रवृत्तौपि दुर्देतो धार्मिक इति नोच्यते आसेवा हि स्वार्थिकी प्रवृत्तिः एवमप्येव समवायान्तरमवैति समूहवाचिभ्यो द्वितीयोऽन्तेभ्योऽस्यात् समवैतीत्यर्थः इत्युक्तं वृष्वर्षस्य इराः र्थः प्रविश्येकदेशो भवनम् तत्रैराभूतं प्रवेशं प्राप्ते प्रकृत्यर्थस्य कर्मता बोध्या विशेषानुरोधेन तु लोके संक्षेपे येषां प्रयुज्यते कुरु संक्षेपं वेता इति यथा सैन्याः सैनिका इति द्वितीयोऽन्तेभ्योऽस्यात् सम्यक्ज्ञाने संज्ञा तस्याम् प्रसिद्धि विषयो भूतेः र्थविशेष इति यावत् क्षालाटिक इति दूरस्थित्वा प्रभोर्क्षलाटि शब्दाभ्यां द्वितीयोऽन्तेभ्योऽस्यात् सम्यक्ज्ञाने संज्ञा तस्याम् प्रसिद्धि विषयो भूतेः र्थविशेष इति यावत् क्षालाटिक इति दूरस्थित्वा प्रभोर्क्षलाटि टं पश्यति न तु कार्येषु पतिष्ठत इत्यर्थः क्षालाटिकः प्रभोर्भाले दर्शो कार्या समश्चयः इत्यमरः कौकुरिको भिक्षुरिति सन्यासो हि पारविशे येषां प्रदेशाय र्थेन मेव च सुः संयम्य गच्छतीति भावः माद्वेगिक इति मृगं गवादने प्रकृते लक्षणा मुख्यार्थे दृष्टेस्त्वनभिधानान्न धानुष्क इति इराः षडिति षः परश्च धादृश्च चान्द्राच्च प्रत्ययः दिष्टमित्यादि देवदिष्टं भागधेयमित्यमरः नालं वते दैष्टिकता अन्विषीदति यौरुषे इति माघः यत्तु प्राचोक्तम् प्रमाणानुगमतिर्दिष्टा साऽस्यास्तीति दैष्टिक इति तन्न । आकरविरोधात् दिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वे स्त्रीत्वसिद्धेः सितार्थपरत्वे च मानाभावात् किंच सास्यास्तीति विग्रहोप्युक्तः न ह्यस्य र्थः पंप्रत्ययः स्मर्यते नवा आस्तिक इत्यत्रे वा स र्थस्य प्रकृत्यर्थतया पीह प्रवेश इत्यास्ता तावत् हितं भक्ष्याः अस्म्येति प्रकृतमपि चतुर्थ्या विपरिणाम्यते हितयोगात् यदा तदस्मादतीह अपक्रष्टव्यम् प्रकृतिः । अतदीय भक्षणो लाक्षणा कीत्या शयेनाह अपृषभस्य गंहितमस्मै इति आराणा इकार उच्चारणार्थः टोडो बर्थः यवा गूरू लिका आराणा विलेयीतरु च संसमरः आवसंथा तद्वत् वसतीत्यर्थः आवसंत्यस्मिन्निति आवसथः उपसर्गे वसेरित्यथ प्रत्ययः कुसीदसूत्रादिति कुसीदसूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः इह येषां षकारः सोहितीक इति संभाव्यते तेषामेव गणने कृते छनादेः वित्तमनार्थमिति भ्रमः स्यात् अतो वार्तिककारः सर्वानेव पर्यजीगरात् ढको वधिसमाप्रः युग्य इति युगोरथागे तद्वहतीत्यर्थः प्रासंग इति प्रासज्यते सावितिकर्मणि घञ् धुरेय ढको इह धुरेय ढकेत्येवोचितम् खः सर्वधुरात् शब्दस्वरूपापेक्षया न पुंसकनिर्देशः वेधुनि बहुव्रीह्या विनिवृत्तः स

धुरामिति सर्वधूः सर्वधुरा पूर्वकालैकेतिसमासः ऋक्पूरिति समासांतः परवद्विगमिति त्वीत्वं याप् एकधुरीण इति चकारेण स्वस्यानुकर्षण सामर्थ्यात् स्ये अवा
राम् अस्याहिचकारं विनैव प्राकराणिकस्य यतो लुग्विधीयते जनीवधूरिति जायतेऽस्यां गर्भ इति जनिघसिभ्यामिण जनिवध्योश्चेति नट्टिः कृदिकारदिनि।
डीषजयेति जामातुर्वयस्येत्याहुः साहिबधूंजामातुः समीपं प्रापयति कालिदासस्तु वध्वभ्यानवाहेष्वपि प्रायुक्त यातेति जन्यानवदत् कुमारीति पद्या इति पद्य
सतर्ह्येति पद्मावः अधनुषाकिम् चौरं विधत्ति संभाव्यते हि चौरव्यधने धनुषः करणा ता यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव नैव भवति वशंगतः वशनं व
शः इच्छा वशिराणोरूपसंख्यानमित्यप् मूलमस्यावर्हि प्रथमां तादृहीत्युपाधिका मूलशब्दाद्यतस्यात् मूल्यामुद्गा इति मूलोत्पादनं विना संग्रहीतुमशक्वाः मध्य
तोलवने क्रियमाणो कोशस्या अपि यस्या मवस्थायां यते पुस्तकमवस्थं प्राप्ताः सुष्टुष्का इति यावत् यप्रसय इति तेन धेनु ष्याशब्दोत्तौ दातः यतितु नित्स्वरः स्यादिति भा
वः संज्ञायामिति ऋणाप्रत्ययस्यायया धेनुर्दोहनार्थं मुत्तमार्गायदे यते तस्याः संज्ञेयम् नौवयो धर्मः अष्टभ्यो यथा संख्यमष्ट स्वर्थेषु यतस्यात् इह तार्यादियोगे यथा सं
भवं करणो कर्तारि हेतौ तु स्याथ्ये योगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थी ह्यत्र भूते मूलेनानाम्यमिति मूलं नाम पयदीनामुत्पत्त्यैव णिभिर्विनिष्पन्नं प्रव्यं तेन स्व
स्मादतिरिक्तं लाभास्वद्रव्यं आत्मानं प्रतिशेषो क्रियते आङ्पूर्वस्य तु न मतेरभिभवेर्थः तस्मात्सोरदुपधादित्यति प्राप्तेऽतएव निपातनात् रायत् आनाम्यं अर्थि
भवनीयम् आत्मानं प्रतिशेषो कर्तव्यं सचलाभाभ्यो भाग एव लौके तु यावता द्रव्ये सापदादिकं विक्रीयते तत्र समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धः एवं चलाभमात्रे व्युत्पत्ति
तस्य मूल्यशब्दस्य तद्वृत्तिरिति संघाते निरूढलक्षणं व्यासोत्तयेति सोताहलाग्रं तेन संमितं संगतं निम्नोन्नतादिरहितं कृतं समीकृतमिति यावत् तुलया संमितमिति
समितं परिच्छिन्नं रूढिश्च यं संज्ञायामित्यधिकभास अतएव सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तु तुलाया माग्रहः अतएव च वयसां तुल्यः शत्रुमित्यत्र न स्तिग्धो वयसः सव
या इत्यमरः पथ्यमिति शास्त्रीयासथोऽनपेतमित्यर्थः संज्ञाधिकारान्नेह पथोऽनपेतश्चोरः मार्गोऽनपेत इत्यर्थः इच्छया कृतमिति हेतुसंवरणोऽर्थोऽपि इच्छया
मपि वर्तते ततोऽत्रिद्वयापर्यायश्छदशब्दः स्वच्छंदोच्छलदश्च कच्छेत्यादौ असुनितुसंगतः सोत्रप्रकृतिः यद्यपि वेदे त्रिष्टुपादिषु चाप्यस्ति तथापीह न गृह्यते
धिकारतत्तत्र निमित्तोऽच्छायाः करणात्तात्पर्यं तृतीयां तादितिलभ्यते इति भावः हृदयस्य कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी अलौकिके तद्विप्रकृतिभागे तु वचनसाम

म. सु.
८३

र्यादेव एवमन्यत्रापि बोध्यम् जनस्य जस्य इति जस्य शब्दो भावसाधनः कर्त्तरि षष्ठी हलस्य कर्ष इति कर्षणं कर्षः कर्मणि षष्ठी करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि
वारथसीताहलेभ्य इति तदंतविधिः द्विहल्यः त्रिहल्यः तत्र साधुः साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा नोपकर्त्ता तत्र हितस्मै हितमित्यनेन भाव्यं अग्र इति यत्तु प्राचा अग्रे
भवः अग्रः अग्रियः अग्रीयः इति रूपत्रयमिहोक्तं तन्न अग्रपतञ्जलो वेति सल्लदयस्य छंदो विषयत्वात् तद्विभवे छंदसीत्यधिकारिष्यते छंदो धिक्काश्वापादसं
माप्तेः इति सिद्धांतलोके तु भवार्थे अग्रिम इत्येव भवति प्रतिजनमितिः जनो जनः इति प्रतिजनं यथार्थं यदव्ययमिति बोधायनस्य बोधः प्रतिजनः इदं युग संयु
ग पापकुल परस्यकुल असुष्यकुल सर्वजने विश्वजन पंचजन परस्यमुष्येति षष्ठ्योर्निपातनादलुक् गुडादिभ्यश्च गुडकुलमाषः सक्तुः अपूपः मांसः ओदनः
इक्षुः वेणुः संघातः प्रकासः निवासः दृत्वमनं वसतिरिति वसेत्यतिप्रत्ययः स्वस्य पतिः स्वपतिराख्यंतस्मिन् साधुः स्वपतेयं सभायायः यतिर्तुर्तिस्वरः स्यात् कर्त्तृभ्य
स्तु कस्य इति वत् यतो नाव इति तु न यदुत्पत्तिवैलोक्याद्यक्षस्पदंतस्य आदिरुद्यतः स्यात् इति व्याख्यानात् एतच्च वेदभाष्ये स्पष्टं यथा श्रुतव्याख्याने तु आद्युदाहृतः सा
तनमः शष्प्या पच फेन्याय चेत्यादिवत् इह पक्षद्वये उवथ्य फेन्यादीनां परस्परविसंवादे पिच्छंदसत्त्वेन निर्वाहो बोध्यः समानतीर्थे वासी निपातनाट्टिनिः प्रहाकेश कृतिगो
रात्वादा सतीर्थ्य इति तीर्थे य इति समानस्य सभावः तं सनेनेति तीर्थं मृतरते स्थूक् तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपापोपाध्यायमंत्रिषु योनौ जलावतारे चैति विश्वः इह ल
ध्यापकवाचिन एव ग्रहणं शयितस्थित इति शौधा तु हि स्थितौ दृष्टः जलाशयं कुशशयमिति यथा समानोदरमिति पूर्वोपरेत्यादिना तत्सु रूपः ततो यत् तित्त्वरा
पवादोऽकारस्योदात्तः सोदराद्यः ओचोदात्त इति नानुवर्तते विभावोदर इति सभावः तत्र तीर्थे ये इत्य तोय इत्यनुवर्तते सा च विषयसंप्रमी तेन सोदर इत्यस्मा
द्य प्रत्ययस्वरः कथं तर्हि अप्यंथानंतु गच्छंतं सोदरोपि विमुंचतीति मुरारिः उच्यते सह समानं उदरं यस्येति बोधोपसर्जनस्येति स भावः अतएव यत्र भ्राता सहोदर इ
त्यपि सिद्धं इति प्राग्वितीयाः समाप्ताश्चतुर्थिकाः अथ पांचमिकाः प्राक् क्रीताः इत्यतः प्रागिति अर्थोऽत्रावधित्वेन गृह्यते ननु अस्यः प्रकृतिर्वातेन प्राक्
क्रीताद्योऽर्थोऽस्तेष्वप्यपस्थानं अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति यथा मासांतर इति कालः प्रतीयते ग्रामासुर्व इति देशः एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषाद्विहि
तोयदादिः छंवाधते अन्यथा यच्छयोः सन्निधानाविशेषात् व्यतय्यानीयरा मिव पर्यायः स्यात् ननु यदादिविषये छोनभविष्यति विभाषाहविरपूयादिभ्य इति

राम.
८३

विभाषाग्रहणास्त्रिंशदिति चेत् सस्यम एव सति अवधिग्रहणं मास्तु छडत्सेवास्तस्य प्रतिपत्त्यर्थे तदिति चेत् हि अर्थ एवावधित्वेन निर्देष्टुमुचितः अन्य
थाभक्षितेऽपिलशुनेन शांतो व्याधिरिति न्यायः आपद्यतेति दिक् गवाद्ये तर्गणसूत्राण्याह नाभिनमं चेति नाभि शब्दो यस्य स्यं लभते न भादेशं चेत् सार्थः नभ्योऽस्य
ति रथो गंसच्छिद्रं नाभिः तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽस्त्रः स च तदनुगुणत्वात् संहितः अजनेनैलाभ्यंगः तदपि स्नेहः त्वान्नाभयेहितं रथेति शरीरावयवे तु परेण
वाधानेति भावः शुन्यमिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थं त्वान्नस्तद्धित इति रिलोपो न ये वा भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः संप्रसारणादौ कृते अनुरूपभा
वात् दीर्घपक्षे तद्विधानसामर्थ्यादिलोपो मा भूत् पक्षाद्वरेत्तु वैवर्गतिः न इ चेति न श्वेति सुवचं ऊधन्य इति ये चेति प्रकृतिभावः विभाषा हं विरपूपादिभ्यः ह
विर्विशेषाणां मिह ग्रहणं न तु स्वरूपस्य तस्य गवादिषु पाठान् ननु विपरीतमेव किन्न स्यात् गवादिषु विशेषाणां ग्रहणं इह तु स्वरूपस्येति चेत् मैवं असंजातविरोधित्वे
न तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्यायत्वात् अपूपत राडुल पथुक सुसलः सुवर्णाः कटक कर्णवैष्टक इत्यादीन् प्रक्रम्य पठ्यते अन्नविकारेभ्यश्चेति अस्यार्थः अन्नवि
काराः अन्नप्रकाराः अदनीपविशेषाः तेभ्यो यद्वा स्यात् ओदन्याः ओदनीयाः एवं च अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपंचार्थः ह विरपूपादिभ्यो विभाषा या उ
गवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन चरव्यास्त राडुलाः सक्तव्याः धानाः चरुर्लोमहविरितिकाशिका स्यात् लोवचने स्य चरुशब्दस्य तत्र स्येह विधि उपचारादुतिरि
ति कैयटहरदतादयः ययपोदं त्रिचूर्वधिकराणां विरुद्धं तत्रादित्यश्चरुत्पक्रम्य अदिति मोदनेनेति वाक्यशेषप्रवणात् चरुशब्दोदने शक्तः लोके
स्थस्याप्येव चारिक इति सिद्धांतितत्वात् तथापि कैयटादीनामयमाशयः लोके स्थान्यां प्रयोगस्तु वत्सर्वे सम्मतः तथा च स्थान्यामेव शक्तिरस्तु तदनुगुणेन
न वेदे साक्ष्येण कतोचिता लोके गृहीतशक्तिकशब्दो वेदेऽपि बोधक इति स्वीकारात् उक्तं च लोकप्रसिद्धार्थसमन्वयेन वृत्त्यंतरेण प्रतिपादिते सति शक्त्यनुरं
तत्र न कल्पनीयं तथा सतो ह कनुलक्षणं भवेदिति नाभ्यमिति नाभिनमं चेति न भादेशस्तु न भवति तस्य गवादि यता संनि येषां शिष्टत्वे सुशुभ्रभावेन प्रवृ
त्तेः खलपव अत्र वृषशब्दोऽकारांतो गृह्यते न तु नकारांतः अन्यथा स्य संदेहार्थं न लोपमकृत्वेव निर्देशेन आत्मन्विषयजनेति वत् वृषायहितं वृष
त्रक्षणमिति वृषनशब्दो ब्राह्मणायर्प्यः इह वृषनशब्दात् ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति कोऽपि अनभिधानान्नेसाकरः रथेति रथाय हिता गवादिषु पा

होनां योक्तः हितार्थे एव यथा स्यात् अर्थोतरे मा भूदिति अजाविभ्यां थ्यन् अजशब्दः पुस्त्रिगुण्यात् अतएव द्वंद्वे होस्विशब्दस्य पूर्वनिपातवाचित्वाच्च जा-
 यदंतमित्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः लिङविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् तस्मिन्नादिष्विति पुंवङ्गावः तत्र थ्यनः परिग्रहानात् कर्मधारयादेवेति
 व्याख्यानमत्र शरणाविश्वजनीयमिति विश्वस्य जतः सर्वसाधारणी वेश्यादिः विश्वोजनोऽस्येति विग्रहेऽपि स एवा न्य पदार्थः तस्मिन्नेहितमित्यर्थः संज्ञानादिति
 रथकारपंचमाः चत्वारो वर्णाः पंचजनाः तिस्रस्त्वे सज्ञायामिति समासः एतस्मिन् भूतिवार्तिकत्रितयमपि कर्मधारयविषयमेव तेन षष्ठी समासात् वहेज्री हे श्वच्छ
 एव पंचजनीयः सर्वजनादिति पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः सर्वजानीन इति साध्वर्थे प्रतिजनादिभ्यः खजिति खजितुसार्वजनीनवैश्वजनीनौ युस्यादितौ हितार्थे नुख ए
 व ननु खज्मातृभोगीण्डिति मातृभोगः शरीरं तस्मिन्नेहितः यद्यपि अमरेण भोगः सुखे स्मादिभूता वहे श्वफलाकां ययोरित्युक्तम् तथापि अहेरिभिप्रयोगवाहुः
 त्याभिप्रायम् शक्निस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः मातृपितृशब्दाभ्यां तु औत्सर्गिकं च्छ एव मात्रीयः पित्रीयः राजाचार्याभ्यां तु अनभिधानाच्छोनकिंतु गद्वेहितस्माचा
 र्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः सर्वादिभिः अनुकरणात्वात् सर्वनामकार्याभावः मातृवीनमिति अयस्येकुत्तिते मूढे मनोरोत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूढं न्य
 स्तेन सिध्यति मातृभावः इत्यपत्याधिकारे वार्तिकम् एतच्च एतस्मिन् त्रिर्द्वै शसिद्धार्थकथनपरमिति बोध्यम् चतुर्थ्येतादिति एतच्च सामर्थ्यात् न भूते विकृत्य
 र्थायां हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते तच्च तस्यास्तार्थ्यं चतुर्थ्येव गम्यते यदा तस्मादस्य नुवर्तते छादिषेयाणीति यदा तु चर्मविकारश्च दस्तदा यत्वा चर्मणोऽनुत्स्यन्
 प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन ढजे वेद्यते छादिषेयं चर्म आह च षत्त्र्या वजः पूर्वविप्रतिषिद्धं नृचेति एवं च निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधिं त्वं बलापं स्वेम
 योजकं ननु सावकाशत्वे इति मुनिसम्मते लक्ष्यते तेन स्वपितृकाकानीत्येव पुक्तं परत्वा न्नु मप्रवृत्तेः प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्य सां पितृकाकानीति मतं तु दुर्लभमिति
 दिक् चर्मणोऽनु चर्मण इति षष्ठी ननु यंचमीतथा हि सति चर्मशब्दात् चर्मार्थो यंच प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणोऽदीपोत्यादौ तदाह चर्मणोया विकृतिरिति वाच्ये
 इति वृधिविभ्यां स्तुडतिरत्यस्येव ध्रंशब्द आद्युदात्तः चर्मवाची तस्य विकार इति षण्ठि ट्ठेति दीपवार्ध्वा रज्जुः वद्धीति तु वधे रौणादिकेष्टुनिनद्धी वद्धी वस्त्रास्या
 दित्यमरः चंचाः पश्य वद्धिकाः पश्येति भाष्यं प्रनुवोचं वाध्यश्च स्यनामेति वेदे प्रयोगः तत्र अवग्रहकाले ह्रस्वस्तुङ्गायोरिति बोध्यः तदस्य स्यादिति संभावने लिङ्

इष्टकानां बहुत्वेन संभाव्यत एतत् प्राकारः आसास्यादिति देशस्य च गुरो न संभाव्यते प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं किं
 नु योग्यता मात्रम् तेन पूर्वस्यायमविषयः मनुविधाविवसकृतं द्रव्यगोनसिद्धे द्विस्तच्छब्दोपादानस्य प्रार्थम् छपतोऽपूर्णावधिः प्राग्वतेषु ज्ञेयैव वक्तव्ये
 प्राग्वतेरिति वचनमध्ये योऽधिकारवान् अयवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामगाजौ शीर्षच्छेदाद्यच्चैत्येवमादिः तेन विच्छेदे पिठजेव यथास्यादित्येवमर्थे तेन पाण्य
 रानुं पण्योऽसौ ठञ् लभ्यते न चैवं पाण्यरादि सूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति चेन्न उत्तरसूत्रे येषां पण्यदासः तेभ्यः क्रीता घथे ठञ् इष्टत्वात् तेष्वप्रकृतसूत्रविना च
 लाभात् तेन गौ पुच्छिकः साप्रतिकः इत्यादौ ठञ् अर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं यत्र प्राचातेन क्रीतं तृतीयांता क्रीतार्थे ठक् स्यात् सप्रत्याक्रीतः साप्रतिकः इत्युक्तम् तेन अ
 गो पुच्छेत्यादि पण्यदासेन ठकोऽसंगतत्वात् तेन क्रीतमिति सूत्रस्य त्रयोदश प्रत्ययानधिकृत्य कृतस्य षड् मात्रपरत्वेन व्याख्याया असंगतत्वाच्च प्रदक्षिणा च स
 तेन अतः परमार्हादगो पुच्छसंख्यापरिमाणादुक्तस्य धिक्त्वा हीयान्दर्शयति तेन क्रीतं संतत्त्वान्नायं कनादेर्विषय इत्युदाहरति सप्रत्येत्यादौति अत्रेदेव कृत्यं तेन
 क्रीतमित्यस्य ठञादि त्रयोदश साधारणा तया हीयान्दर्शयतीत्यवतारिका तावदसंगता अनन्यार्थस्य प्रथमोपस्थितस्य च प्राग्वतेषु जित्येतस्योपेक्षा महतया प्रा
 प्तवतीयानित्यस्य वक्तुमुचितत्वात् किंच कनादेरित्यादि शब्दोऽनुचितः संतत्त्वस्य कनूविधावेव पर्युदासप्रयोजकत्वात् आदिशब्दग्राह्यस्य दुर्वचत्वादिति सिद्धं य
 द्यत्र प्रत्ययोऽवधित्वेन गृहीतस्तथापि अर्थे खेवोपतिष्ठतेन प्रतिप्रकृति तेनापवादविषयेन भवति अत्र च ज्ञायकं शूयोदजन्यतरस्यामिति सूत्रेऽस्मिन्तरस्याग्रहणं
 आर्हात् तदर्हतीति अर्हतीति तिङ् तस्य एकदेशः संवतोऽत्रानुक्रियते न तु तदर्हमिति सूत्रांतर्गतं अजंतमिति भावः अत्र च व्याख्यानमेव शरणा मिति हरदत्तः अ
 त्र श्लोकवार्तिकम् ऊर्द्धमानं किलोन्मानं परिमारा तु सर्वतः आयासस्तप्रमाणं स्यात्संख्यावाद्या तु सर्वतः अर्थः द्रव्यांतरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दा
 च्येन पाषाणादिना तु लादावरोपितेन येन सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदर्होरे परादूर्द्धमानमिति शब्देन विवक्षितं तदुन्मानं अंशोत्तरिणाहाभ्यं अंशसंभ्यायेन
 काष्ठादिनिर्मितेन ब्रीह्यादिपरिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादिपरिः सर्वतोभावे आयासोऽर्ध्यसयेन मीयते तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तिथ्यं वस्थितस्य वस्तुनः यथा वस्तु
 दर्हस्तादिः क्वचिदूर्ध्वधरदिगवस्थितस्य यथा हस्तनमुदकं ऊरुद्वयसमुदकमिति संख्यातु उन्मानपरिमाणप्रमाणोभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यः त्रिभ्यो बहिर्भ्यः

ता एकत्वद्वित्वादिवोधेति इह संख्या परिमाणयोरेव प्रकृतत्वेऽपि उन्मानप्रमाणयोर्विवेचने प्रसंगात्कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कादिभ्यः निष्क-परा-पाद-मा-
ष-वाह-द्रोण-षष्ठि-इति सप्तनिष्कादयः तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची-षष्ठिशब्दः संख्यावाचीताभ्यां ठजिप्राप्तेवचनं इतरैर्प्रातुपंचानां उन्मानवचनतया पूर्व-
सूत्रेण सिद्धेऽकिं सप्तप्रतिषेधार्थवचनं अन्ये त्वहुः पूर्वसूत्रे यरिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्ने परिमाणशब्देन गृह्यते तेन सर्वेभ्यश्च नव अपवादः-इति प्रातु सर्वत इ-
ति भेदेन व्युत्पादनं तु परिमाणपरिमाणभ्यां संख्यायां अपि संशयेऽस्यादावुपयोक्ष्यत इति एतच्च पदमंजय्यास्थं सुगममिति उगवादिभ्यो यत् यवायुष्यमिति वि-
भाषाह विरूपादिभ्य इति यत् न्यासकारत्वात् अन्विकारत्वादेव सिद्धे अप्रुपादीनां प्रतिषद पाठसामर्थ्यात् तदंतविधिर्नैति तद्वति विरोधादुपेक्ष्यमिति भावः इ-
त ऊर्द्धमिति संख्या पूर्वपदानामिति किं इह मा भूत् परमपरायणवर्तयति हि शूर्यमिति द्वाभ्यां शूर्याभ्यां क्रीतमिति तद्विधौ द्विगुः न तावदंशुलुगं ता प्रकृति-
रिति संख्या पूर्वपदादपि शूर्यादजन्यतरस्यामिति अजष्टजोवा अर्धपूर्वेतिलुक द्विशौर्यिकमिति ठजो द्विगुं प्रतिनिमित्तत्वाभावात् नृगभावः परिमाणान्तरस्य
त्युत्तरपदद्विः शताच्च उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोपवादः स्यंतशदंताया इति स्यंतसहिताशदंतेति उत्तरपदलोपो समासः पंचक इति लौकिक्यां संख्याया उदाह-
णं बहुक इति पारिभाषिक्याः चात्वारिंशत्क इति इ सुसुक्तात्तात् अर्थवतंस्ति शब्दस्य ग्रहणादुत्पद्यमानस्यति शब्दस्य पर्युदासोऽन कतिकः वंतोरि द्ववतोरि
ति पंचमी साचकनिति प्रथमायाः षष्ठीकल्पयतीत्याह वत्वंतात्कन इति अर्द्धक इति अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धरुद्ध इति भगवदपेक्षया अर्धमर्थं न श-
क्यं यदा प्रकरणादिवशेन भागि विशेषे विज्ञाते सति नास्य सामर्थ्यं शूर्यात् ठजोपवादः शूर्यशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् शतमानठजठकनामिति शतमा-
नं परिमाणं ततश्च प्राप्तः विंशत्या क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दायं असंज्ञा यो हि विश-शतित्रिंशद्ग्रामिति दुन स्यात् संज्ञा च यदि परिमाणस्य तेदाठजठकनामिति शतमा-
नं तस्य तर्हि ठकप्राप्तः वसनशब्दात्तु ठगव सहस्रसंख्या ततः संख्याया अतिशदंताया इतिकप्राप्त इति विवेकः अर्धपूर्व अर्धमर्द्धयस्मिन्तत अर्धपूर्वप्रादिभ्यो
धातुजस्येति साधुः अर्धपूर्वच द्विगुश्चेति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं अर्धपूर्वद्विगोश्च परस्येति अनेन सूत्रे द्विगोरिति पंचमी लुक् भवति इतच्च वृत्ति का-
रीत्या व्याख्यातं अत्र वार्तिकम् द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्विहितस्य लुगिति वक्तव्यम् द्वाभ्यां शूर्याभ्यां क्रीतं द्विशूर्ये द्विशूर्येण क्रीतं द्वि-

शौर्यिकमित्यत्र पूर्वोदाहृतं द्वितीयस्य माभूत् तथा अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपि यत्र तद्वितार्थद्विगुणसहाय्येन भिद्यते तत्र स तद्वितो यस्य निमित्तं
 न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यं द्वयोः श्रृषयोः समाहारो द्विश्रृषीया क्रीतमिति विग्रहेऽपि द्विश्रृषमित्येव यथा स्यात् वक्तुं तत्सूत्रे द्विगोरिति षष्ठी मा
 श्रिस्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वित इति व्याख्येयं द्विश्रृषीया क्रीतमित्यत्र तु अनभिधानात्प्रत्ययेनेति भाष्यारूढः पंथाः पांचकलापिकमिति एवं पांचलोहितिकमपि बो
 ध्यं पांचकलापाः परिमारा मस्य पांचलोहित्यो गुजाः परिमारा मस्येति विग्रह्य तद्वितार्थेति समासः तदस्य परिमारा मिति ढञ् भस्यादेन द्वित इति पुंवद्भावात् लो
 हिनी शब्दस्य कारनकारयोर्निवृत्तिः परिमारा विशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातस्य विशेषणान्तु द्विगोः एतच्च वृत्तिरुक्तौ च रिणोत्सूत्राशयमेतु
 रूध्योदाहृतं भाष्यवार्तिकयोस्तु असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथा हि द्विगुविशेषणं मसंज्ञाग्रहणं पांचकलापपांचलोहितशब्दे च द्विगुत्वं तद्वितं लुकावे
 व संज्ञेयत्वात्ताभ्यामुत्पद्यते ऋक् स श्रूयत एवेति स्यादितत् अर्धद्वैशब्दः संख्यावाची तथा च लोके गण्यते एकोऽर्धद्वैशब्दोऽपि अतएवाध्यर्धमिति कर्त्तुं अर्धद्वैकं स
 मिति तद्वितार्थे द्विगुश्च भवति तत् किमध्यर्धग्रहणेनेति चेत् सस्य ज्ञापनार्थमिदं संख्याकार्ण्यं किंचिदस्य नेति तेन कन्समासोत्तरपदद्विभ्योऽन्यत्र भवति तद्यथा
 अर्धद्वैकरोति नेह कृत्वमुच्यः स कृत्फलांतां क्रियामभिनिर्वर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन्मध्ये निवर्तते स एव मुच्यते विभाषा अर्धद्वैकसहस्रमिति शतमानविंशति
 केति विहितस्यागोलुक् तदभावे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्सुत्तरपदद्विः इदानीमेव ह्युक्तम् अर्धद्वैशब्दे संख्यावाचीति द्वित्रिपूर्वा निष्कृता अर्धद्वैपु
 र्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपि नेह संबध्यते द्विगोरिति तु संबध्य तएव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुं अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् अन्यथा अर्धद्वैपूर्वात् द्वित्रिपूर्वा
 च निष्कादिति समुच्चयः स्यात् द्विनेष्टिकमिति प्राप्नोते ढञ् मतांते तु ढक् परिमारां तस्येत्सुत्तरपदद्विः विंशतिकारः शतमानविंशतिके स्यात् प्राप्नोतस्य च लु
 कि प्राप्तेरविविधीयते स्वार्थः तदस्य परिमारा मिति ढञ् प्राप्नोतस्य लुकि ईकन् विधीयते प्राण्यंगेति पादस्य पादाज्यातिगोपहतेष्वित्यत्र तद्वत्प्राण्यंगस्यैव पाद
 स्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबन्धसंभवात् यद्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः इह तु परामाषाभ्यां साहचर्यात् परिमारावाचिनो ग्रहणम् ।
 शारणाद्वा पक्षे ढञ्जिति यद्यपि शारणा उत्मानंतु थाप्पार्हादित्यत्र परिमारा ग्रहणेन योगवृत्त्या परिच्छेदकमात्रं गृह्यत इति वादिनां मते अस्यापि पश्येद्वासादिति

ता एकत्वद्वित्वादिवो ध्येति इह संख्या परिमाणयोरेव प्रकृतत्वेऽपि उन्मानप्रमाणयोर्विवेचनप्रसंगात्कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कादिभ्यः निष्क-परस-याद-मा-
 ष-वाह-द्रोण-षष्ठि-इति सप्तनिष्कादयः तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची षष्ठिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्तेवचनं इतरे प्रातु पंचानां उन्मानवचनतया पूर्व
 सूत्रेण सिद्धेऽकिं सप्तप्रतिषेधार्थवचनं अन्येत्वाहुः पूर्वसूत्रे यरिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते तेन सर्वे भ्यष्ट्रज एव अपवादः सप्तानां तु सर्वतः
 तिभेदेन व्युत्पादनं तु परिमाणपरिमाणभ्यां संख्यायां अपि संशयेऽस्यादावुपयोक्ष्यत इति एतच्च पदसंज्ञया स्थलं सुगव्यमिति उगवादिभ्यो यत् यवाप्युप्यमिति वि-
 भाषाहविरूपादिभ्य इति यत् न्यासकारत्वाद् अन्विकारत्वादेव सिद्धे अप्रुपादीनां प्रतिषद पाठसामर्थ्यात्तदंतविधिर्नैति तद्वति विरोधादुपेक्ष्यमिति भावः इ-
 त ऊर्द्धमिति संख्या पूर्वपदानामिति किं इह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति द्विशूर्यमिति द्वाभ्यां शूर्योभ्यो क्रीतं मिति तद्विधौ द्विगुः न तावदेवा लुगं ता प्रकृति-
 रिति संख्या पूर्वपदादपि शूर्योदज न्यतरस्यामिति अजष्ट्रौ वा अर्धपूर्वे तिलुक द्विशौर्यिकमिति ठञो द्विगुं प्रतिनिमित्तत्वाभावात्लुगभावः परिमाणान्तरस्य
 तु उत्तरपदद्विः शताच्च उत्तरसूत्रेण प्राप्स्यकनोपवादः स्यंतशदंताया इति स्यंतसहिताशदंतेति उत्तरपदलोपो समासः पंचक इति लौकिक्यां संख्याया उदाह-
 रणं बहुक इति पारिभाषिक्याः चात्वारिंशत्क इति इत्सु सुक्तात्तात् अर्थवतंस्ति शब्दस्य ग्रहणादुत्पद्यव्यवस्यति शब्दस्य पय्युदासो न कतिकः वंतोरिङ् वतोरि-
 ति पंचमी साचकनिति प्रथमायाः षष्ठीकव्ययतीत्याह वत्वं तात्कन इति अर्द्धक इति अर्द्धशब्दः कार्धोपणास्यार्द्धरूढ इति भगवदपेक्षया अर्धसमर्थं न श-
 क्यं यद्यप्रकरणादिवशेन मागि विशेषे विज्ञाते सति नास्त्यसामर्थ्यं शूर्यात् ठञोपवादः शूर्यशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् शतमानठञ्ठक्कनामिति शतमा-
 नं परिमाणं ततश्च त्रिप्राप्तः विंशत्या क्रीते विंशतिकं संज्ञाशब्दोपसंज्ञायां हि विश- शति त्रिंशद्ग्रामिति दुन स्यात् संज्ञा च यदि परिमाणस्य तदा ठञ्ठमोः अथा-
 थोतरस्य तर्हि ठक् प्राप्तिः वसनशब्दानुठगव सहस्रसंख्या ततः संख्याया अतिशदंताया इति कआप्ति इति विवेकः अर्धपूर्व अर्ध्याह मर्द्धयस्मिन्तत अर्धपूर्वप्रतिषे-
 धांतुजस्येति साधुः अर्धपूर्वच द्विगुश्चेति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं अर्धपूर्वद्विगोश्च परस्येति अनेन सूत्रे द्विगोरिति पंचमी लुक्तं भवति एतच्च वृत्तिक-
 रीत्या व्याख्यातं अत्र वार्तिकम् द्विगोर्लुकितन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् द्वाभ्यां शूर्योभ्यो क्रीतं द्विशूर्ये द्विशूर्येण क्रीतं द्वि-

जोषिकमिस्यत्रपूर्वोदाहृतं द्वितीयस्यमाभूत् तथा अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपिपत्रतद्वितार्थद्विगुणासहार्थानभिद्यतेतत्रसतद्वितीयस्यनिमित्तं
त्रभवति तस्यादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यं द्वयोः श्रृषयोः समाहारो द्विश्रृषीयाक्रीतमिति विग्रहेऽपि द्विश्रृषमिस्येव यथा स्यात् वक्तुं तत्तद्विगोरिति षष्ठीमा
श्रिस्यद्विगोर्निमित्तं यस्तद्विगतइति व्याख्येयं द्विश्रृषीयाक्रीतमिस्यत्रतु अनभिधानास्यस्योनेति भाष्यारूढः पंथाः पांचकलापिकमिति एवं पांचलोहितिकमपि बो
ध्यं पांचकलापाः परिमारा मस्य पांचलोहित्योगुजाः परिमारा मस्येति विग्रह्यतद्वितार्थेति समासः तदस्य परिमारा मिति ढञ् भस्यादेव द्वितइति पुंवडावात् लो
हिनी शब्दस्य कारनकारयोर्निवृत्तिः परिमारा विशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययां तस्य विशेषणं न तु द्विगोः एतच्च वृत्तिरुक्तौ च र्णिंते सूत्राशयमेतु
रुध्योदाहृतं भाष्यवार्तिकयोस्तु असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथा हि द्विगुविशेषणं मसंज्ञाग्रहणं पांचकलापपांचलोहितशब्दे च द्विगुत्वं तद्वितं लुकावे
वसंज्ञेयत्वात्ताभ्यामुत्पद्यते ढकसश्च्यतएवेति स्यादितत् अर्धद्विशब्दः संख्यावाची तथा च लोके गण्यते एकोऽर्धद्वौ द्वौ द्वौ अतएवाध्यर्द्धमिति कर्त्तुं अर्धद्वकं स
मिति तद्वितार्थे द्विगुश्च भवति तत् किमध्यर्द्धग्रहणेनेति चेत् सस्यं ज्ञापनार्थमिदं संख्याकार्यं किंचिदस्यनेति तेन कन्समासोत्तरपदद्विभ्योऽन्यत्र भवति तद्यथा
अर्धद्वकरोति नेह कृत्वमुच्यः स कृत्फलोतां क्रियामभिनिर्वर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन्मध्ये निवर्तते स एव मुच्यते विभाषा अर्धद्वसहस्रमिति शंतमानविंशति
केति विहितस्या लो लुक् तदभावे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्तत्तरपदद्विः इदानीमेवं ह्युक्तम् अर्धद्विशब्दः संख्यावाचीति द्वित्रिपूर्वोन्निष्कृतं अर्धद्वे
र्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपि नेह संबध्यते द्विगोरिति तु संबध्य तएव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुं अत्र च व्याख्यानमेव शराराम अन्यथा अर्धद्वपूर्वोत्तद्वित्रिपूर्वो
च्च निष्कादिति समुच्चयः स्यात् द्विनेष्टिकमिति प्रभवते ढञ् मतां तरुढकू परिमारा तस्येत्तत्तरपदद्विः विंशति कात्वः शर्ममानविंशतिके स्यात् प्राप्ते तस्य च लु
कि प्राप्ते खोविधीयते खार्याः तदस्य परिमारा मिति ढञ् प्राप्ते तस्य लुकि ईकन् विधीयते प्राण्यंगेति पादस्य पादा ज्यातिगोपहतेष्विस्यत्र तत्तु स्यात्तु गस्येव पाद
स्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गेति वचनैः संबन्धसंभवात् यद्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः इहतु परा माषाभ्यां साहचर्यात् परिमारा वाचिनी ग्रहणम् ।
शाणाद्वा पञ्चेद्वजिति यद्यपि शाणा उत्तमानं तथाप्यार्हादित्यत्र परिमारा ग्रहणेन योगवृत्त्यापरिच्छेदकमात्रं गृह्यतइति वादिनां मते अस्यापि पश्येद्वासादिति

म. सु.
२६

भावः मुख्यमते तु ह्येवं बोध्यः शाखादिति सूत्रे शताच्चेति वक्तव्यम् पूर्वशा नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थे अर्धद्वैशत्यम् अर्धद्वैशतं पंचशतं पंचशतं यदभावे संख्यत्वे शाखा
स्य कनोलुक शताच्चेत्यताविति तु न भवति तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तितत्वात् द्वित्रिपूर्वादावचर्तिकमिदम् इति कृतासूत्रेषु प्रक्षिप्तम् शाखादित्येवेति शतग्रह
णानुनेह संवध्यते व्याख्यानात् अत्र च भाष्यप्रमाणमिति भावः यत्तु न्यासकृतौ कृतं शतशाखाभ्यां वेति सूत्रपितव्ये प्रागापादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं किंप्रतेतस्य द
फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोपि शाखादित्यत्रैव संवध्यते तदुत्तरसूत्रेन संवध्यते तेनानेति तदेतत्सामर्थ्यवर्णनं अत्रिव धायकैवार्तिके सूत्रत्वभ्रम
प्रयुक्तमित्यास्ता तावत् त्रैरूप्यमिति अत्रिणिकं प्रति द्वितीयं कनोलुकि तृतीयं तेन क्रीतं तृतीयांतातक्रयणावर्गणिवाच्येठ जादयस्वपीदशमस्य यायथायथं
सुः ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं मसंतोषेण क्रीतमित्यादाविति प्रसंग इति चेत् सत्यम् करणे तृतीये वैहसमर्थविभक्तिः सापि मूल्यद्रव्यसमर्थकाच्छब्दादुत्प
न्नानत्वस्यापि अन्यत्र हि अनभिधानान्न प्रत्ययः एतच्च तद्धित इति महासंज्ञाकरणादत्र भ्यते तेभ्यः प्रयोगेर्मेहिता इति व्याख्यानात् पुत्राच्छब्दकथं पुत्रीयः क
तुरिति नहि कृतुः संयोगो नाप्युत्पात इति चेत् मैवं संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या हि येन पागादिकरणेन पुरुषाः फलेन संयुज्यन्ते स पागादिरपि संयोगः न केवलं सं
धयेत्याग्रह इति हरदत्तः तस्येश्वरः तत्र विदित इति च योगविभागे यथा संख्यनिगसार्थः उत्तरार्थश्च तस्य बापः तस्येति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठेन कर्तरि ते
न देवदत्तस्य बापः क्षेत्रमित्यादौ न तदस्मिन् शुल्कग्रहणं प्रपंचार्थं तस्याप्यायविशेषत्वात् तथा च शौल्कशालिकः इत्यत्र ऋगायस्थाने भ्यदिति ऋग्मेव इति अर्द्धि
क इति अर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति ठाप्रः सति च तस्मिन् ङीष्पात् इष्यते तु टाप् रूपकस्येति रूपकं कार्षीपणाम् रूढ इति तथा च भागवदपेक्षत्वेन सामर्थ्येनोद्भाव
नीयमिति भावः व्याख्यांतरमिति अत्र पक्षे भारभृतार्थाभिधायित्वा हं शादयो भारशब्देनोच्यन्ते प्रत्येकसंबंधविवक्षया सूत्रे एकवचनं ब्रह्मद्रव्याभ्यां वस्तोभूत्यसं
भवत्त आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनधारणं संभवनेरर्थः अतः सकर्मकत्वात् तदित्यमुद्यत्यालभ्यमाना द्वितीया समर्थविभक्तिर्न विह
र्यते तदाह स्वस्मिन्नित्यादिसूत्रेऽवहरतीत्यत्र षष्ठ उपसर्गस्तद्वाच्ये उपसंहरतीति तस्य च तीति पचति ग्रहणं संभवत्यवहरति निवृत्त्यर्थे द्रोणपरिमिते त्रीत्या
दौ द्रोणशब्दः आढकाचित पक्षे ऋजिति न तु ऋक् आढकादीनां परिमाणत्वात् द्विगुणं च षट्त्रिंशति छेदः तदाहा पित्वादिति अपरिमाणोति तस्मिन् सूत्रे आवितशब्दस्य सा

रामे.
२६

षाडुपादानादितिभावः तदस्यपरिमाणं इहपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रं गृह्यते न तु सर्वतो मानमेव उतरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् षष्ठिर्जीवितपरि
 माणमस्य षष्ठिकः पंचदशमंत्रादिति साम्ना लुवीत एकं साम न्यचे क्रियते इति हि श्रुतिः तत्र न्यचस्य पंचकृत्व आठस्यापंचदशमंत्रादिति सप्तदशे स्तोमे अंत्यायाः सप्तकृत्व
 आठतिः एकविंशे न्यचस्य डित्करणमेकविंशे तिलोपार्थं त्रयस्त्रिंशदौ तिलोपार्थं च पौर्णविंशति पचशब्दस्य तिलोपः तिप्रत्ययः चोः कुरिति कुत्स्म रूढि शब्दादिति तथा
 चात्रनावयवार्थः भिनिवेष्टव्यम् पंक्तिशब्दो हि नानार्थः अस्ति छंदो विशेषेयस्य पंचाक्षराः पंचपादः अस्ति चक्रमसं निवेशे ब्राह्मणपंक्तिरिति अस्ति दशसंख्या
 यां कृतवानपंक्तिरथो विलेख्य इति दशरथ इत्यर्थः द्वयोर्देशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः
 शच प्रत्ययः चतुर्णां दशतां चत्वारिभावः पंचानां दशतां पंचाभावः एभ्यः त्रिभ्यः शत्प्रत्ययः यस्मां दशतो षषतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च सप्तानां दशतां सप्तभिभावः
 अष्टानां दशतां मशी नवानां दशतां नवभावः एभ्यः अष्टमस्य दशानां दशतां शभ वस्तुश्च प्रत्यय इति दिक् पंचदशतौ पृथु इति संख्याया इति कन त्रिंशच्चत्वारिंशे रिति पंच
 मर्थे षष्ठी द्विवचनं चत्वारिंशत इति सूत्रपाठे तु समाहारद्वंद्वस्य च म्येकवचनं अत्र ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठी समासेन निर्देष्टुमुचितं एवं हि ब्राह्मणस्य चैतं संज्ञे
 निस्फुटी भविष्यति अन्यथा तु यस्य कस्यचित् संज्ञायां ब्राह्मणस्थे च प्रयोगे इति संभाव्येत मंत्रे भाषायां च उग्नस्यात् इष्यते तु सः तस्मादिष्टानुरोधेन व्याख्येयं छे
 दादि इह नित्यग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं सूत्रमेव मास्तु इति तदाशयः दंडादि पूर्वसूत्राद्यदनुवर्तते तदाह्यस्यादिति केचित्तु दण्डादिभ्यो य इति सूत्रमिति तद्वा
 ष्यविरोधादुपेक्ष्य मिति हरदत्तमाधवादयः तथा हि यद्विधौ हनो वावधः तद्धितो वेत्युक्तं यदि चेह्यद्विधीयते तदैतदुपपद्यते कृष्णायुदात्तत्वं यस्य पितृद्विते य तो ना
 वइत्यायुदात्तत्वमेवेति यदित्वत्रयोविधीयेत तदा स्वरोभिद्येत यनुप्रमाणं तरो यन्यसनं इभवधमेधशब्दाः दंडादयः ते च छंदसि पंडुनित्या युदात्तप्रदृश्यते ऊष्मान्नरा
 जावनान्यति तस्मादपि वधं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छति अप्रामेयं यज्ञियमित्यादीति तन्न दंडादिभ्यो यविधाने पितस्य भाषायां चरितार्थं वया छंदसि चेत्युत्तरं सूत्रेण वाच्य
 स्यात्पत्वात् तेन हि प्रातिपदिकमात्रात् छंदस्य हेतौ तस्यैव द्विधीयते यप्रत्ययवदङ्गिरपि छंदसि चेति सूत्रे मंडकपुराणतत्त्वविधेयत्वादिति दिक् कडंकरदक्षिणा
 क्वच कडंगरेति पाठस्तु हरदत्तमाधवादिविरोधादुपेक्ष्यः स्थालीविलात् क्यतावनुवर्तते पाकयोग्या इति त्रिः फलीकृता इति यावत् यज्ञं ऋत्विजमर्हतीति अर्थो स

मर्थोविद्वान्शास्त्रेणाप्युदस्त इत्यर्थः देशस्यानेवंविधत्वादुपसंग्रहानं यज्ञियोदेशइति यज्ञानुष्ठानेयोग्य इत्यर्थः आर्होपाणाढगादीनां द्वादशानां पुरोर्ध्वं वधि-
पाण्यतु रायरा आदित-आरभ्य आताद विच्छेदेन वेदस्याध्ययने पाण्यरां तच्च गुरुशिष्याभ्यां निर्वर्त्यते अन्यतरासन्निधौ अध्ययनक्रियाया अनुस्यत् तथा
पिशिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरो वित्याकरः तदृशयति पाण्यराणि कश्चात्र इति तौराणि कोयजमान इति इदमपि यजमान एव ष्यते अस्मिन्नुत्पद्यते पुरोडा-
णादिकं निर्वर्तयति तथापि तत्रनेष्यते इति भावः विप्रयो भूतोर्थ इति संदेधरितु प्रत्ययोनेष्यत इति भावः तथा च ज्ञानं प्रामाण्यं स्वतो न गृह्यते सांशपिकत्वादिति सं-
दिह्यमान एव-
वृद्धाः प्रयुजते यतु सांशपिकः संशयायन्नमानसः इत्यमरेणोक्तं तदपि संशयायन्नमानसं यस्मिन् विषये इति व्याख्येयमिति भावः।
ततोऽभिगमनमिति अत्र पंचम्यं तात्पर्यः पंचोरा निसं अत्र निसं ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं उत्तरयथेन चंकारात् गच्छतीति प्रत्ययार्थ आकृष्यते तदाह उत्तरय-
थेन गच्छतीति कालात् स्वरूपग्रहणमिह न भवति तमधीष्टो भूतो भूतो भावो त्यस्यंत संयोगे द्वितीया निर्देशत् मासादयसीत्यादौ मासादीनां कालेन विशेषणा-
च्चेतेन निर्देष्टं तेनेति करणे तृतीया चतुर्थ्यं तर्गतेनेन निर्देष्टं इत्यत्र तु कर्तारितृतीयेति विशेषः उभयत्राप्यंतर्भावितरायर्था दृष्टेः कर्मणि क्तः मासादयसि खजो जि-
त्करणं स्वार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च मासीनाभार्यः द्विगोर्यप् पित्वादनुदात्तः तेन कालोते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोवतिष्ठते यवपीति अत्र च व्याख्यानं
शराणां द्वैयन्धिक इति नन्वत्र राजाहः सरिवभ्य इति परत्वाद्वाभाव्यं न च महाविभाषयारचो विकल्पः ब्रह्मतीजास्यंताः समासांताश्चेति नित्येषु परिगणनादत आ-
ह समासां तविधेरिति द्विवर्धोरो व्याधिरिति व्याधिशब्देन प्रत्ययार्थस्याचेतनतोक्ता चित्तवति हि निसंलुग्वक्ष्यते परिजप्य इत्यस्य विवरणं जेतुं शक्यं इति
महानाम्योनामेति तथा चाभाषितपुंस्त्वत्वात् पुंवद्भावेनेति भावः हादतस्त्विति पौगिकोयं नतुरुद्ध इति मन्यते अव्ययसंघातादिति वन्न न सामर्थ्याद्वा क्पादपि
प्रत्यय इति भावः कालाद्यत् काल्यं शीतमिति प्रातः काले कल्पशब्दस्य सुत्स्यं तं मृगं प्रकृष्टे ठञ् प्रकृष्यते यमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः ठञ्ग्रहणं विस्मयार्थं अन्यथा अनंत-
रस्य पंतो नृत्तिराशं केतद्वजः पूर्यो वधिः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः तुल्यमिति सामान्येन पुंसकं ब्राह्मणेनेति ब्राह्मणशब्दः तत्कर्तृकेऽध्ययने लक्षणाया वर्तते ब्राह्मण-
कर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः गणतुल्ये इति अक्रियया तुल्य इत्यर्थः अतएव महानसंवादि वतेः साधुत्वरक्षणार्थं प्रतिज्ञावाक्ये वहिमान् भवितुमर्हतीत्या-

दिक्क्रियापदं प्रयुजते वृद्धः अर्वाचीनास्तुम हानससदृशपर्वत इति व्याचक्षाणाः सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः ननु तद्वीत्याव्युत्पन्नस्य तादृशबोधोऽप्यनुभवसिद्ध इति चेत् सस्य
 तादृशोऽर्थे साधुत्वमात्रं निराकुर्मो न तु बोधमपि तथा हि भेद्यभेदकसंवेधोपाधिभेदं नियंत्रितं साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो न ह निवार्यते अव्युत्पन्नस्य साधुभ्योऽप्यवोधा
 त तत्रैव व्युत्पन्नस्यासाधुभ्योऽपि बोधाच्च कस्मात् किं बुध्यते इति नियंत्रितं शक्यं किं तु किं विशेष्यके किं प्रकारके किं संसर्गके बोधे नुद्देश्ये किं साधु किं न स्येव शभ
 स्वीयविचारविषयः उक्तं हि भगवता समानायामर्थो वगतौ शब्दे आपशब्दे अभ्याभ्यादिव नियमः क्रियत इति तत्र तस्यैव द्रव्यगुणादितुल्यार्थ आ
 रंभः क्रियाचेदिति नानुवर्तते तदहं अहंशब्दः पचाद्यजंतः तद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठाः अनित्य
 त्वे लिङ्गमिदं तेन ध्येयमोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः समाहित इत्याहुः विधिमर्हतीति द्वितीयां तादेव प्रत्यय इति स्फुरीकर्त्तुं तिङ्तेन विग्रहः कथं तर्हि न
 तो यथा वद्विहिता ध्वरा येति उच्यते यथा शब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः तथा त्वं यथा त्वमित्यादिषु त्वत्वादिदर्शनात् तथा च द्वितीयां तादर्थ्ये वतिः यो
 ग्यतामर्हति विधानमाख्याने चेत्यर्थः क्रियायोगोऽपि सुलभः तस्य भावस्त्वतलौ प्रकृतीति ननु यः कश्चिद्धर्मः घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेरभावात् गर्भभाव इति इ
 ह गोशब्दोऽर्थपरः शब्दस्वरूपपरोवेति पक्षद्वयं आद्ये धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते प्रकृतिजन्येत्यादि स्तूप्रयोगोपाधिः द्वितीयेन न्या
 बोधप्रकारः प्रत्ययार्थः बोधः प्रकारमात्रं वा जन्यत्वं तु संसर्गः सर्वचेदं सृष्ट्मदृशाभाष्यकैयटारूढमेव एवं स्थिते कृतद्वितसमासेषु एकार्थीभावाभ्यु
 पगमात् तदुत्तरं त्वत्वादिभिरपि उक्तरीत्यैवार्थबोधनिर्वाहे तत्र नापूर्वशक्त्यंतरं कल्प्यं किं तु तत्र प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरस्य दार्थ्योऽप्यसंसर्गोऽपि प्रायेण प्र
 कारतया प्रविशति औपगवो राजपुरुष इत्यादौ लुप्रषष्ठ्यर्थस्य वृत्तौ प्रवेशावश्यंभावात् पाचक इत्यादावपि कारकाणां प्राधान्यात् कर्तृत्वादेश्च संबंधवि
 शेषात्मकत्वात् तदेतदभिप्रेत्य हरिटीकायामुक्तं कृतद्वितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति विस्तरः शब्दकौस्तुभे बोध्यः पृथ्वादिभ्य इमन्तिच्वा अणा
 दीतिपेङ्गतालघुपूर्वाः पृथु मृदु प्रभृतयस्तेष्वणाः समावेशः चंडखं अदिषु गुणावचनेषु ष्यञ् बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्यान इति बोध्यं त्वत्तलौ तु पूर्वसूत्रे
 गौबलव्यौ वर्णद्वयादिभ्यः गुणावचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थे वचनं औचित्येति ब्राह्मणादेरुक्तिगणत्वात् ष्यञ् हलस्तद्धितस्येति यलोपः एवं यथा

मर्थो विद्वान् शास्त्रेणाप्युदस्त इत्यर्थः देशस्यानेवं विधत्वा दुपसंख्यानं यज्ञियो देश इति यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः आर्क्षे पाणां ढगादीनां द्वादशानां पूरणं वधि-
पाण्यतु रायरा आदित-आरभ्य आताद विच्छेदेन वेदस्य ध्ययने पाण्यरां तच्च गुरुशिष्याभ्यां निर्वर्त्यते अन्यतरासन्निधौ अध्ययनक्रियाया अनुस्यद्वात् तथा
पिशिष्ये एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरो वित्याकरः तदृशयति परा यणिकश्चात्र इति तौरा यणिको यजमान इति इदमपि यजमान एवेष्यते अत्रिक्तुवधेषु पुरोडा-
शादिकं निर्वर्तयति तथापि तत्र नेष्यते इति भावः विषयो भूतोर्थ इति संदेधिरितु प्रत्ययो नेष्यत इति भावः तथा च ज्ञानं प्रामाण्यं स्वतो न गृह्यते सांश पिकत्वादिति सं-
दिह्यमान एव-
वृद्धः प्रयुजते यतु सांश पिकः संशया यन्मानसः इत्यमरेणोक्तं तदपि संशया यन्मानसं यस्मिन् विषये इति व्याख्येयमिति भावः।
ततोऽभिगमं नमिति अत्र पंचम्यं तात्पर्यः पंचो रानित्यं अत्र नित्यं ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं उत्तरयथेन चंकारात् गच्छतीति प्रत्ययार्थ आकृष्यते तदाह उत्तरयं
थेन गच्छतीति कालात् स्वरूपग्रहणमिह न भवति तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्यस्य तस्येति द्वितीया निर्देशात् मासादयसीत्यादौ मासादीनां कालेन विशेषणा-
च्च तेन निर्वृत्तं तेनेति करणोत्तरीया चतुर्थ्यं तर्गतेनेन निर्वृत्तं इत्यत्र तु कर्तारितृतीयेति विशेषः उभयत्राप्यं तर्भाविते रायर्थ्या दृष्टेः कर्मणि क्तः मासादयस्मिन् खजो जि-
त्करणं स्वार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च मासीनाभायः द्विगोर्यप् पित्वादनुदात्तः तेन कालांते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोवतिष्ठते यवपीति अत्र च व्याख्यानं
शरां द्वैयन्तिक इति नन्वत्र राजाहः सरिवभ्य इति परत्वाद्वाभावं न च महाविभाषयारचो विकल्पः ब्रह्मतीजास्यंताः समासांताश्चेति नित्येषु परिगणनादत आ-
ह समासां तविधेरिति द्विवर्षीणो व्याधिरिति व्याधि शब्देन प्रत्ययार्थस्या चेतनतोक्ता चित्तवति हि नित्यं लुग्वस्यते परिजप्य इत्यस्य विवरणं जेतुं शक्य इति
महानाम्यो नामेति तथा चाभाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावोनेति भावः हरदतस्त्विति पौगिको यं न तु रूढ इति मन्यते अव्ययसंघातादिति वज्रनसामर्थ्याद्वा क्पादपि
प्रत्यय इति भावः कालाद्यत् काल्यं शीतमिति प्रातः काले कल्पशब्दस्य सुत्यस्यं तं मृगं प्रकृष्टेष्ठं प्रकृष्यते यमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः ऋग्रहणं विस्पष्टार्थं अन्यथा अनेन
रस्यं पतौ नुवृत्तिराशं केतद्वजः पूरणं वधिः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः तुल्यमिति सामान्येन पुंसकं ब्राह्मणेनेति ब्राह्मणशब्दः तत्कर्तृकेऽध्ययने लसराया वर्तते ब्राह्मण-
कर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः गुणतुल्ये इति अक्रियया तुल्य इत्यर्थः अतएव महानसंवादतिवतेः साधुत्वरस्यार्थं प्रतिज्ञावाक्ये वहिमान् भवितुमर्हतीत्या-

दिक्क्रियापदं प्रयुजते दृष्टः अर्वाचीनास्तुम हानसमदृशपर्वत इति व्याचक्षाणाः सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः ननु तद्रीत्याभ्युत्पन्नस्य तादृशबोधोऽप्यनुभवसिद्ध इति चेत् ससं
 तादृशोऽर्थे साधुत्वमात्रं निराकुर्मो न तु बोधमपि तथा हि भेद्यभेदकसंबंधोपाधिभेदं नियंत्रितं साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो न ह निवार्यते अभ्युत्पन्नस्य साधुभ्योऽप्यवोधा
 त तत्रैव व्युत्पन्नस्यासाधुभ्योऽपि बोधाच्च कस्मात् किं बुध्यते इति नियंत्रितं शक्यं किं तु किं विशेष्यके किं प्रकारके किं संसर्गके बोधे नुद्देश्ये किं साधु किं न स्येव शा
 स्त्रीयविचारविषयः उक्तं हि भगवता समानायामर्थो वगतौ शब्दे श्वापशब्दे श्वभक्ष्याभक्ष्यादिवन्नियमः क्रियत इति तत्र तस्यैव द्रव्यगुणादितुल्यार्थ आ
 रंभः क्रियाचेदिति नानुवर्तते तदहं अहंशब्दः पचाद्यजंतः तद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता सौत्रो विभक्तिव्यस्य इत्येके अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्याः अनित्य
 त्वे लिङ्गमिदं तेन धर्मेण मोदमुत्तममिति भेदप्रयोगः समाहित इत्याहुः विधिर्महतीति द्वितीयां तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङ्तेन विग्रहः कथं तर्हि त
 तो यथा वह्निहिता ध्वरायेति उच्यते यथा शब्दोऽवृत्तिविषये सत्त्वार्थकः तथा त्वं यथा त्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात् तथा च द्वितीयां तादर्थ्यवतिः यो
 ग्यतामर्हति विधानमाख्याने चेत्स्यार्था क्रियायोगोऽपि सुलभः तस्य भावस्त्वतलौ प्रकृतीति ननु यः कश्चिद्धर्मः घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेरभावात् गौर्भाव इति इ
 ह गौशब्दोऽर्थपरः शब्दस्वरूपपरोवेति पक्षद्वयं आद्ये धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते प्रकृतिजन्ये त्यादि स्तुप्रयोगोपाधिः द्वितीयेन न्या
 बोधप्रकारः प्रत्ययार्थः बोधः प्रकारमात्रं वा जन्यत्वं तु संसर्गः सर्वे चेदं सस्मदृशां भाष्यकैयटारूढमेव एवं स्थिते कृतं द्वितसमासेषु एकार्थीभावाभ्यु
 पगमात् तदुत्तरं त्वतलादिभिरपि उक्तरीत्यैवार्थे बोधविबोहे तत्र नापूर्वशक्त्यंतरं कल्प्यं किं तु तत्र प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरप्रत्यययोश्च संसर्गोऽपि प्रायेण प्र
 कारतया प्रविशति औपगवो राजपुरुष इत्यादौ लुप्रषष्ठ्यर्थस्य वृत्तौ प्रवेशावश्यभावात् पाचक इत्यादावपि कारकाणां प्राधान्यात् कर्तृत्वादेश्च संबन्धवि
 शेष्ठात्मकत्वात् तदेतदभिप्रेत्य हरिटीकायामुक्तं कृतं द्वितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति विल्लरः शब्दकौस्तुभे बोध्यः पृथ्वादिभ्य इमन्तिज्वा अणा
 दीतिपेङ्गतालघुपूर्वाः पृथु मृदु प्रभृतप्रस्तेष्वणाः समावेशः चंडखे अदिषु गुणावचनेषु ष्यञ् बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्यान इति बोध्यं त्वतलौ तु पूर्वसूत्रे
 रौबलभ्यो वर्णादृदिभ्यः गुणावचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थवचनं औचितीति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् हलस्तद्धितस्येति यलोपः एवं यथा

म.सु.
६८

कामीअत्रगणसूत्रं वेर्यातला भमतिमनः शारदानां विशब्दादुत्तरेपेयातादयः पंचतदंतानां समासानां अनंतरः अत्र भवतीत्यर्थः विधातत्वं विपातता विधाति ।
मावेयास विलाभत्वं विलाभता विलाभिमावेलाभ्यं विमतित्वं विमतिता विमतिमावेमसंश्रुतत्वादणपि वैमतं विमनस्त्वविमनस्ता विमनिमावेमन ।
स्यम विशारदत्वविशारदता वैशारद्यमा विशादिमा समोमतिमनसो संमतित्वं संमतिता संमति मासंमसं पूर्ववरण सामतमित्यादिगुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मेह क्रिया
कार्ये च ब्राह्मणादिगणकृतिगण इति केषांचित्स्वरलुकार्णोतरायतथाहि अर्हंतो मुमेति नुमर्थः पाठः एकभावत्रिभाष्य अन्यभावइति एषां पाठः स्वार्थे
विधानार्थः तथा च वार्तिकप्रयोगः अन्यभाव्यंतुकालशब्दव्यवायादिति यत्तु व्याकरणाधिकरणोऽप्यप्रयोगायमिति भेदे रूपन्यस्त तत्पूर्वपक्षिणः प्रौढि
चादमात्रं प्रायेणातस्मिन् अघट्टकेतादृशानामेवोपन्यासात् तद्यथा अविरविकन्यायेने सुदाहृतं तदपि हि वस्तुतो निर्दोषमेव अविः अविकः अनयोर्मे ।
य्येविकारादिप्रत्ययः कप्रत्ययांतादेवनतुकेवलात् तेन आविकं मांसमिति भवति नतु आवमिति व्युत्पादितं तत्र अविरविकइति सुवंत इत्यसुमुदाये चर
मंसुपंविहाय प्राग्भागमनुकृत्य अविरविकन्यायेनेति भगवता व्यवहृतं तत्र कोनामदोषः न हि विभक्तिविशिष्टमेवानुकर्तव्यमिति नियमेवो जमस्ति अ
स्यवामीयमित्यादि निरूढव्यवहाराच्च एतेन नासदासीयं ब्रह्मसूत्रमिति शांकरभाष्यप्रयोगोपि व्याख्यातः आसीदित्यत्र तकारं विहाय प्राग्भागास्यैवानुक
रणात् प्राग्नौ चरादित्यादावप्यनर्थकस्यैकदेशस्यानुकरणां प्रसिद्धमेव अस्तु वा आसीदिति तां तस्यानुकरणांततः अनुकरणांचानिति परमिति निपातत्वा ।
दव्ययत्वे अव्ययानां भूमात्रे इति टिलोपः प्रकृतमनुसरामः सर्ववेदइति पूर्वकालैकेतिसमासः चतुर्वेदइति तद्धिताथेद्विगुः अणोलुक् चतुर्विधइति वि
धासूत्राणां सूत्रांतादिति ठक् तस्य लुक् संघातग्रहणमिति वृत्तग्रहणोत्तराकारस्य यस्येतिलोपेतस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्वादादयादेशः स्यादिति भावः ननु
संघातग्रहणोपि अलौक्यस्येति कुतौनेति चेत् आरंभसामर्थ्यात् नानर्थकेऽलौक्यविधिरिति निषेधाद्वा कपिज्ञात्याः इह क पिज्ञातीशब्दौ द्वौ अर्थवपि द्वौ
तयोः यथा संख्यनेष्यते एवं यस्यंतपुरोहितादिभ्यः हायनांतयुवादिभ्यः ङङमदौज्ञादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यं ब्राह्मणादित्वादिति यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजशब्दः
केवलः पठ्यते तथाप्ययमेवासे इति प्रतिषेधो ज्ञापयति अस्मन्नराजशब्देन तदंतविधिरिति एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषवि

राम.
६९

हितोयगेवभवति अतएवअवेष्टाधिकरणोऽत्रः कर्मण्यंत्राह्यणादित्वात्पुनितिशावरभाष्यंभट्टपादैर्दृष्टितंकेचित्तुभाष्यंसमर्थयमानादित्यमाहुः ब्राह्म
 णादेराकृतिगणत्वादेवतदंतातुष्यजिसिद्धराजशब्दस्यतत्रपाठोयकासहसमविशार्थइति एतच्चहरदत्तमाधवाभ्यामेकीयमतत्वेनोपनिबद्धं प्राणभृज्जाति
 प्राणिजातीत्येवमुच्यं प्राणभृदिति किं तृणात्वंजातीति किं देवदत्तत्वम् औद्धानमिति उद्धानादिषु येऽत्र त्वि गृवचनास्तेभ्यो होत्राभ्यश्च इति छेप्राप्तेऽत्र
 विधीयते सुष्ठुदुष्टशब्दाभ्यां गुणावचनलक्षणोऽप्यत्रि वधूशब्दादिगंतलक्षणोऽपि ओत्रियस्येति ओत्रियंश्चंदोऽधीतइति छंदसः ओत्रभावः यश्चप्रत्यय
 इति यदाव्याख्यानंतदेह्यलोपइतियथाश्रुतं यदातुवाक्यार्थेपदवचनमिति पक्षः तदाघशब्देनेयइति रूपं लस्यते क्वचित्तुयलोपश्चेति पाठः तत्रयेति संघा
 तग्रहणाद्रष्टव्यं इगंताच्च लघुः पूर्वोवयवोयस्येति प्रातिपदिकविशेषणं पूर्वत्वं च संनिधानादिगवधिकमेव इगंतात्किं घटत्वं लघुपूर्वात्किं पाण्डुत्वं क
 थंकाव्यमिति यद्यपिकुधातोः ओएवश्यकेइति गणितिकाव्यमिति सुसाधं तथापिकवेः कर्मस्यैकावमिति स्यादिति प्रश्नः अभिधानीयकमिति अभिधानीय
 स्यभावः कर्मवेत्यर्थः सहायाद्वेति सूत्रेणानित्येप्राप्तेर्विकल्पार्थवचनं गोत्रचरणात् अपत्याधिकागदन्यत्रलौकिकं गोत्रं तेनापसप्रत्ययांतेभ्यइत्यर्थः प्रवरा
 ध्यायेपठितेभ्यइत्यपरे गोत्रंचचरणौः सहेतिजातित्वात् प्राणभृज्जातीत्यत्रिप्राप्तेवचनंश्चाघेत्यादिश्चाघादिषुविषयभूतेष्वित्यर्थः प्राप्तिइति इणाः प्राप्त्यर्थ
 त्वात् अवमतवान्वेति अवपूर्वस्येणोज्ञानेप्रसिद्धत्वात् गार्गिकयेति आपसस्येति यलोपः होत्राभ्यश्चः होत्राशब्दइति जुहोतेस्त्रन् ब्रह्मणस्त्वःनेतिवा
 च्यइति छप्रत्ययेप्रतिषिद्धेतस्यभावस्त्वतलावित्त्वैवत्वः सिद्धः विभक्तेरनुच्चारणात्त्वघवंचेतिभावः ब्राह्मणोति अनेनहोत्राभ्यइत्यनुवृत्तेः फलं दर्शितंनञ्
 जोरधिकारः समाप्रः धान्यानाम् भवनापेक्षयाकर्तारिषष्टौयं भवतिरिहोत्यतिवचनं ब्रौहिशल्योः निर्देशादेवषष्ठीसमर्थविभक्तिः साचभावनापेक्षयाकर्तारि
 युक्तमेव अलौकिकप्रक्रियावाक्येन तद्विधिविधानुवादसामर्थ्यादेवैति बोध्यं यवयवक अत्रप्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्याषष्ठीसमर्थविभक्तिः किमपि स्वत्रि
 प्राप्तेवचनम् नचउमाभंगयोर्धन्यत्वेविप्रतिपत्तव्यम् शरासप्रदशानिधान्यानीति स्म रणात् तत्रचोमाभंगयोर्धन्यत्वादिति माष्येस्थितं सर्वचर्मणाः अत्र
 तृतीयासमर्थविभक्तिः सामर्थ्यात् कृतइति हि प्रत्ययार्थः तत्रचर्मणाः करणात्वमेवोचितं यथासुखदृश्यतेस्मिन्नेति दर्शने आदर्शादिः अधिकरणोत्पुट न

म.सु.
६६

नु असादृश्य इति प्रतिषेधात्कथं समासस्तत्राह निपातनादिति एतच्च दृष्टिग्रंथमनुसृत्योक्तं भट्टिकायेतुपदार्थानतिवृत्तौ यथा शब्द आश्रितः तथा च माया मृगं
प्रक्रम्योक्तं यथा मुखीनः सीतायाः पुंसु वेवहुलोभयन्निति यथा मुखं दर्शन इति अश्रय्यो भावस्यापि यथा मुखशब्दस्योन्मत्तगंगादिवत्सत्त्ववचवत्त्वात् कर्म
शक्तियोगेति कृद्योगलक्षणपक्षो नाव्ययीभावादित्यम् सर्वस्येति संमुखस्येति तु नोक्तं प्रत्ययसन्नियोगेनौ सलो ए निपातनात् समुशब्दस्तु समंशब्द
स्यार्थे प्रायेण न दृश्यते संमुखो भवेत्सत्राभिमुखो भवेत्सर्थे प्रतीतेः तत्र खप्रत्ययस्यानिष्टत्वात् कथं तर्हि संयुगे संमुखो न तत्तमुद्गदं प्रसेहेतकः इति भट्टिः अ
भिमुखावस्थानात्साधर्म्यादिति हरदत्तः सर्वपथी न इति पूर्वकालैकेतिसमासः अकूपूरिति समासात् तस्य पथ्यं तस्मात्ग्रहणं न ग्रहणात् तवः अनुपदस
र्वो वद्धाभक्षयतिनेयेष्विति निपातनात्तिङ् तस्य दृढः अनुरागाम इति यस्य चायाम इति पथार्थे यदव्ययमिति वा व्ययीभाव इत्यर्थः स्थलविशेष इति गतिविशे
ष इति व्याख्यांतरं नयतेः प्रधाने कर्मणि यत् अप्रधाने द्वितीया अत्रैयं द्यूतशाल्मरयोदा चतस्रो वीथयः प्रत्येकं द्वादशकोटौ येताः शा
रुक्त्रिंशत् ते च एकैकेन कितवेन पंचदशस्ववामपाश्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यंतं प्रदक्षिणापसव्यगतिभ्यां नेयाः सर्वे व्ययानयोनाः सहायस्य शारस्पर
र्नाक्रम्यते पदं असहायस्तु शारेण परकोयेण बाध्यते एष बहुसंमतोऽर्थः यत्तु कैयटेन द्वयोः पर्युदासेन त्रयोदशानामेवायानयोनतेत्याशयेन मतां तं
केचित्स्वित्यादिनोक्तं तन्मते द्वे एव वीथ्यौ शेषं प्राग्वत् प्रदक्षिणापसव्ये च एकैकं कितवं प्रतिविवक्षितेन तु कंचिस्त्रितिकंचित् ते च पंक्तिचरमकोष्ठस्था
भ्यां द्वाभ्यामितरेषामेवेति बोध्यम् शार इति शृणोत्यनेन द्यूतकाराः परस्परमिति शारः द्यूतसाधनविशेषः बाहुलकात् घञ् परोवर अतः स्येति आदेरिति
शेषः उल्लेखेन आदुराः अवारणार गामीति ममेरिति आडि-णिच्चेति बहुलवचनात्के वलादपि णिनिः भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्कालता न्यास
कारस्तु आवश्यके णिनिः सोऽपि भविष्यत्येवेत्याहुः अद्यश्चीन अविभक्तिर्को निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशो यं अद्यश्चीनो गोसमूहः अद्यश्चीनं मोमंडल
मित्यादावपीष्टत्वात् आसन्नमित्यर्थ इति अवाचालं वनेति सूत्रेण आविर्दुर्गं संभेः षत्वविधानादवष्टब्धशब्दः आसन्नपर इत्यर्थः अद्यवाशोवेति वा
र्थे समासोऽपि निपातना देवगोशब्दो गोः प्रतिदाने लक्षणाया वर्तते इति दर्शयति प्रत्ययं रापर्यंतमिति आगवी न इति आङ्ग्योदाभि विधोरित्यव्ययीभावे उ

राम.
६९

पसर्जनहस्तत्वेचकृतेखप्रत्ययंओर्गुणःगोःपश्चादिति पश्चादर्थव्ययीभावः अलंपर्याप्रमिति क्रियाविशेषणं अत्रहरदत्तः द्वितीयांतादिहप्रत्ययः अनु
 गित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् नचालंगामोस्य स्यसुप्यजातावितिणिनिप्रत्ययाततयाकृद्योगलक्षणाषष्ठीस्यादितिवाच्यं क्रियाविशेषणान्तदप्रवृत्तेः शो
 भनंपाचकइत्यादौतथादर्शनादित्याहकृत्सकृत्सर्थेप्रतिहिकर्मत्वंतच्चनभावंनामात्रं प्रति तत्कर्मणोविक्रित्यादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् संकोचे
 मानाभावाच्च किंतुविक्रित्यनुकूलव्यापाररूपंभूतं प्रकृत्यर्थेप्रतिकर्मणस्तुडलादेरेवषष्ठोतितस्याशयः अत्रेदंवक्तव्यं पश्चादर्थव्ययीभावोयमिति
 निर्विवादंपश्चादितिचास्तासर्थेनिपातितं तच्चयद्यपिविभक्तित्रयसाधारणं तथापीहयोग्यतावत्वात् सप्रम्यर्थवृत्तिः अतस्तस्यकर्मत्वायोगात्प्रथमातादे
 वेहप्रत्ययउचितः कृद्योगलक्षणाषष्ठीशंकाप्यतएवनेति अभ्यमित्रात् लक्षणेनाभिप्रतीतिसमासः क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयासमर्थविभक्तिः गोष्ठात्
 खञ्गावस्तिष्ठंत्यस्मिन्नितिगोष्ठः घञर्थेकविधानमित्यधिकरणोकः अम्बाम्बगोभूमीतिषत्वंएकाहेनेति नन्विहग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्पवाधित्वाप
 रिमाणारख्यायांसर्वभ्यङितिघञ्प्राप्नोति अस्तिचात्रपरिमाणारख्याएकाहेनेतिपरिच्छेदावगमात् ससं अस्मादेवनिपातनादप् अश्वस्येतिकर्तृरिषष्ठीशा
 लीनकौपीनेरुद्धिशब्दावेतौ अवयवार्थेनुनातीवाभिनिवेष्ट्यम् शालाप्रवेशमिति अत्रागल्भ्यादन्यत्रगंतुमशक्तः शालामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः कूपय
 तनमिति यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणामेवार्हतीत्यर्थः तदाच्छादनमितिवासः खंडइत्यर्थः अपरआह अकार्यशब्देकरोतिः क्रियासामान्यव
 चनस्तेनलज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गकौपीनंअस्ती श्यत्वात्तदाच्छादनमितिवातेनजीवति व्रातशब्दोयद्यपिसंघातवाचोतथाप्यत्रसमाख्या
 दिपर्यालोचनयाविवक्षितमर्थमाह शरीरगयासेनेति भारवाहमादिनेत्यर्थः सप्रभिः पदैरिति तद्विचार्योद्विष्टः अवाप्यंतइत्यर्थस्वञ् हैयंगवीनं दोहः
 क्षीरमितिगोर्दोहइतिषष्ठीसमासः ह्यसशब्देनतहमुमुपेतिममासः ततोविकारे नुदात्तलक्षणास्याजोपवादः खञ् अत्रस्यसशब्देनकालप्रणामितिर्वि
 वक्षिता नवनोतमिति यद्यपिभाष्येवृत्तौचघृतमित्युक्तंअमरेसापितनुहंपंगवीनंयत्स्योगोदोहोद्वंघृतमित्युक्तं तथापिनवनोतमेवतत्रविवक्षितमितिह
 रदत्तादयः तस्यपाकःपाकःपरिणामः मूलमुपक्रमः जाहचोजकारस्यनेत्वं प्रयोजनाभावात् पक्षतिरिति प्रतिपत्तं पक्षिणांपक्षस्यमूलं च तेनवित्तःवित्तः

म.सु.
१००

प्रतीतः वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात्साधुत्वम् विद्याचंचुरिति उकारद्वयगर्भेयं प्रत्ययः विनञ्भ्यानां नञोनेह साजोजकारोद्वयार्थः स्वार्थश्चसंप्रोदंश्चचा-
देः क्रियाविशिष्टस्य धनवाचकात्त्वार्थे प्रत्ययः रूढशब्दाश्चेते अलावृत्तिलेस्यादिभंगप्रत्ययइति पाठः भंगाशब्दश्रवतः विकारप्रत्ययापवादोयम् रजोविकारत्वा-
त् अलावृकटमिति ओरन्मयडैतयोरिति मयडैहप्राप्तिः तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादिस्वादेशोदात्ताभ्यामनुदात्तादेशेऽस्य नमपठचप्राप्तिः उमोरोयोर्वेतिवृञ्च असं-
ज्ञायान्तिलयंवाभ्यामिति मयडैतिहरदत्तः तत्रतिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने वीजं चित्यन्तराधान्यानां च द्यषामिति फिट् सूत्रेणाद्युदात्तस्येव न्याय्यत्वात् तथैव तदुदा-
त्तबुदादतत्त्वात् तिलाश्चमेइत्यत्र तथैव वेदेपाठाच्चेति दिक् भंगायास्तृणाधान्यानां च द्यषामित्याद्युदात्तत्वाद्गणमयद्वप्राप्तिः गवांस्थानमिति तस्येदमित्यर्थे सर्वत्रगो-
जादिप्रसंगे इति यत्प्राप्तः संघातइति अप्रसृतावयवः समूहः संघातः प्रसृतावयवस्तु विसारः कटच्यरचौ द्वावपिसामूहिकानामपवादौ द्वित्वेइति प्रकृत्यर्थस्य-
द्वित्वेद्योत्येइत्यर्थः उद्योगयुगमिति द्वावयवसंघातप्राधान्यादेकवचनम् द्वययुगमित्यादिवत् एवमग्रेपि अवरीटमिति नासिकासाधनेनमनेचवर्तमानां त्वार्थ-
प्रत्ययः क्लिन्नस्य अत्रवदंति अयेति न वक्तव्यं क्लिन्ने च सुषीचित्रेपि ह्यत्रै पुरुषे तु मत्वर्थः च अर्श आदिषु स्वांगादीनादिति सूत्रे तत्त्वात् अमोभ्याह सुः-
क्लिन्नाश्चेच्चित्रचित्रपित्राः क्लिन्ने क्षिणा चाप्यमोइति वार्तिकमते तु पुरुषे व्युत्पादितानां तदवयवे लक्षणा बोध्या प्रमाणोद्वयसच प्रमाणो विद्यमानात् प्रथ-
मांतादस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेथे त्रयः प्रत्ययाः स्युः प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रं तत्र मात्र च द्वयसज्दघ्नचौतु विशेषेस्मर्येते तथा च भाष्ये प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊ-
र्द्धमानेमतौममेति ऊर्द्धोवस्थितेनयेनमीयतेतदूर्द्धमानं ऊर्ध्वदितेनतिर्य्यङ्मानादौनेभवति अतएव द्विकांटाक्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्वयसचौलुगिति प्रांचोग्र-
थः प्रमादिकइत्यवोचाम प्रमाणोलइति लुक् एषापूर्वाचार्यसंज्ञा प्रमाणाशब्दत्वेनयेप्रसिद्धादिष्टिहस्तादयः ततः परस्येवायं लुक् शमोदिष्टिर्वितस्तिरिति एष-
मात्रचौलुकइतरयोरसंभवात् शमादौनामनूर्द्धमानत्वात् द्विगोर्नित्यमिति द्विगोरप्रमाणात्वात्तदंतविध्यभावाच्च पूर्वणाप्राप्ते लुगि विधीयते ननु नेह विकल्प-
कृतः तत् किं नित्यग्रहणान अत्राहुः अनुपदंवश्यमाणाः संशये मात्र च शममात्रं इत्यादौ यथानलुप्यते प्रमाणोलइत्यस्य पूर्वविधिविषयत्वात् एवं द्विगोरपिन राम-
लुप्येत इष्यतेचलुक द्वौशमौ स्यातां नवा द्विशमइति तथाचाधिकसंग्रहार्थे निरांग्रहणमिति पुरुषहस्तिभ्यामणच इनरणनपत्यइति प्रकृतिभावः हास्तिनम् १००

अत्रकाशिका द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकमित्यादि यद्यपि प्रमाणोलः द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् अतए
 वहिषुरुषद्वयमित्यादौ प्रमाणोलइतिलुक् न भवति तथाप्यपूर्वलुग्विधीयते इति हरदत्तः एतच्चासंगतं मणीवादीनां प्रतिषेध इत्यत्र मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणाया
 मुक्तवद्विर्यायसाभ्यादिहापितथैव वक्तुमुचितत्वात् वस्तुतस्तु विधीयते इत्यस्यानुमोषते इत्यर्थः अयं भावः द्विगोस्तद्वितलुकोऽनुवर्तमाने पुरुषात्प्रमाणोऽन्यत्स्या
 मिति दीर्घिकल्पते तदेवलुकमनुमापयतीति अनुमीयमानश्च लुक् द्वयमजादीनां नत्वराः ग्रहणवता प्रतिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधश्च द्विगोरणः प्रोक्त
 भावात् यत्तदेतेभ्यः यावानिति आसर्वनाम्नः इत्यात्वेन नुप्रमाण इत्येवानुवर्त्यतां किंपरिमाणग्रहणेनेति चेत् अत्रवार्तिकं डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगु
 च्यते मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोरिति अस्यार्थः इहशाल्त्रेवतुपंविधायतस्मित्यरे आत्वेविहितं पूर्वोच्योस्तु डावतुविदधिरेतद्वीत्यानिर्देशोऽयं डावता
 विति विशेष्यते इति विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यतस्मादर्थभेदादित्यर्थः प्रमाणपरिमाणयोर्भेदस्य प्रागेवोक्तत्वादिति भावः स्यादेतत् एवं सति यावानध्यायावतीरज्जु
 रित्यादिन स्यात् आयामस्तु प्रमाणस्यादिसुक्तेः उपमानाद्बिष्यतीति चेत् तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यतां उक्तप्रयोगाश्च मुख्याः संतु ये तु परिमाणप्रयोगाः यावा
 न्धा न्यराशिरित्यादयः तएवोपमानाद्बवंतु तत्राह मात्रादीति विशेषविहितो हि वतुपस्य जादीन्वाधेत तेन तन्मात्रमित्यादिन स्यात् परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नो
 पाधिकत्वात्वाध्यवाधकभावेनेति भावः नन्वेवमपि बाधः स्यादेव पूर्वत्र सूत्रे प्रस्य मात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतु
 योविशेषविहितत्वानपायात् तस्मादतुवित्येव सूत्र्यतां मास्तु परिमाणग्रहः अस्तु च प्रमाण इत्यर्थाधिकारः एवं च यावतीरज्जुः यावान्धा न्यराशिः यावतीरज्जु
 रित्यादित्रिविधप्रयोगा अपि उपचारविनैव निर्वहतीत्यपरमनुकूलं अत आह भावः सिद्धश्चेति डावतोरिति पंचम्युतं अर्थभेदे सति वत्वंतात् मात्राजादीनामुत्प
 त्तिः सिध्यति तस्य परिमाणमस्य तावद्वा न्यराशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्राद्व्याशीकृतस्य धान्यादेर्द्व्यंतादकुड्यादेरपीत्यर्थः एकविषयत्वे तु व
 तुयैव विशिष्टप्रमेयस्योक्तत्वात्तदन्ता मात्रजादयो नस्युः यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि एवं च तावच्छब्दगवप्रसूज्येत अन्यथा मात्रजादिप्रत्ययमालाप्रसंगात्
 किमिदं भ्यां कियानिति इदं किमो गिशकीयस्येतिलोपः इयानिति प्रत्ययमात्रमिहावशिष्यते पठंति च उदितवति परस्मि अत्यये शास्त्रयो नौगतवति विनयच प्राक

तेष्विप्रपंचे सपदिपदमुदात्तकेवलः प्रत्ययोपज्ञदियदिति मिमीतेकोहदापंडितोपि वैयाकरणानामौपनिषदां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तौ द्वर्थोपेक्षोक्तः कि
मः संख्यायाः परिमाणपरिच्छेदः तस्मिन्कर्तव्येयः प्रश्नः तत्र वर्तमाना किमः अस्येति पञ्चार्थेऽतिः स्यात् संख्यापरिमाणोक्तिं संपेमाभूत् केयमेवां दशानां सं
ख्या अव्रतानाममंत्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वेन विधत्ते इत्येवं संख्येयद्वारेण संख्यायाः कुत्सा बोध्या संख्याया अवयवे
यं प्रत्ययवत्त्वं सोऽवयवी प्रत्ययार्थः अस्येत्यधिका गतु यथा द्वयसजादिषु परिमाणं प्रकृत्यर्थः प्रमेयं प्रत्ययार्थं सद्भूत उभादुदात्तौ तिस्रं इहां तोदात्त
त्वं चित्स्वरसौ वसिद्धं सर्वोदात्तत्वं तु बाधितं अचुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनात् न च हे उभयेत्यत्रामंत्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुं वचने पुरस्तादपवादस्यायेन
चित्स्वरस्यैव बाध्यत्वात् तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् तथाच प्रयुज्यते उभयं श्राववच्चन इति तदेतदाह सचेति शदेत विंशतेश्च प्रत्ययग्रहण
परिभाषया तदंत विधौ सति तदादि नियमः स्यात् तं वारयितुं तं ग्रहणं तेन एकत्रिंशतं एकचत्वारिंशमित्यादि न चैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन्नो शत
इत्यादावतिव्याप्तिः संख्याया अवयवे तय वित्य त्रसंख्याग्रहणानुवृत्तेः अतः ग्रहणं च विंशतिशब्दानंतरं बोध्याणां द्विशत्यं ताच्चेति तेन एकविंशतमि
तिसिध्यति अन्यथा ग्रहणवता तदंत विधिप्रतिषेधादिह न स्यात् तस्य पूरणोऽट् तस्यैकत्वमविवक्षितं पूर्यते नेनेति पूरणं गण्यं तात्कराण्युट् एका
दशानामिति उद्धृता वयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः अवयवः प्रत्ययार्थः इह यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः
पूरणो प्रत्ययः यथा तिशापने कुत्सिते इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते तं रंगत्वात्तथेहापि यथा च तत्र याप्यो वैयाकरणा इति विग्रहः अनुयाय्यं
वैयाकरणात्वमिति तथेहापीति भावः एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गण्यमानेषु समर्थः पदविधिरित्यध्यायोपदाचरं गणयते तदा सोऽप्यष्टौ मोभवत्येव नाता
दसंख्यादेर्मंडडइति उडिति प्रथमांतस्यानुवृत्तस्य नांतादिति पंचम्या षष्ठौ कल्प्यत्तु इति भावः यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेपिन सतिः तथाप्युत्तरत्र तमटः आगमत्वमेव
एष्टव्यं अनुदात्तताय यास्यात् प्रत्ययत्वे हि आद्युदात्तः स्यात् तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्या नमुचितं षड्भूति इह षष्ठौ निर्देशवत्तात् षडादीनां मार्गमित्वे ए
नैवानुवृत्तौ उट् अर्थात् सप्तम्या विपरिणाम्यते तदाह डीति डट् एव युट् नुन कृतः षष्ठे जश्चापत्तेः चतुर्थे रेफस्य विसर्गोपत्तेश्च न चैवं पूर्वसूत्रेपि मुगोवास्त्विति वा

अं पंचमः सप्तमइत्यादौ नलोपाभावापत्तेः अत्र्यस्येति अत्रसहितं व्यंजनमक्षः अत्रसहितस्य आदेर्व्यंजनस्येत्यर्थः व्यंजनसहितस्य आदेरचइति व्याख्यानेतु
 काचु द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापिलोपः स्यादिति हरदत्तः विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन व्याख्याने प्रमाणं तु द्वितीयतृतीयचतुर्थेति सूत्रे तुर्यो गीति निर्देशो
 बोध्यः द्वेस्तीयः डटोपवादइति डटो द्विषब्दस्य वादेशस्तु न भवति द्वितीयेति निर्देशस्तु तृतीयइति रेफस्य त्रकारः संप्रसारणम् हत्वइति दोषस्तु न अगाइत्यनुवृ
 त्तेः त्रेस्तु चेति नोक्तम् प्रत्ययीमाविज्ञायीति विंशत्यादिभ्यः इह प्रत्यासत्तापत्त्यादिसूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वात् इति भाष्यम
 तं लौकिकानां ग्रहणं तु तृतिं सत एकविंशतितमइति यद्यपि भाष्यमते ग्रहणावता प्रातिपदिकेन तदंतविधिनी स्तीति तदंतविधि दुर्लभस्तथापि येषां
 देश्वा संख्यादेरिति सूत्रे संख्यादियेषु दासां ज्ञापयति इह प्रकरणे तदंतानामपि ग्रहणमिति एवं स्थिते एकान्नविंशतेः पूरणाः एकान्नविंशतितमइत्यपि
 सिध्यति लौकिकानां ग्रहणमिति वृत्तिमते तु नैतत्सिद्ध्येत् विंशतेः प्राग्भावित्वादस्याः संख्यायाः स्पष्टं चेदं केयटहरदत्तादिग्रन्थयोः यत्तु प्राचीनप्रक्रियाया
 चक्षारौ रूक्ते विंशत्यादयोऽत्र लौकिका गृह्यन्ते न पत्त्यादिसूत्रे निर्दिष्टाः तथा सत्येकविंशत्यादेर्न स्यात् ग्रहणावतं तितदंतविधिनिषेधात् एकोनविंश।
 त्यादेरिति प्रसंगाच्चेति अत्रेदं वक्तव्यं मूलग्रन्थो भाष्यमतसाधारणः तस्य वलाहृतिमुत्तरतया नयने तावद्व्यर्थमनुचितं च किंच तदंतविधिप्रतिषेधाद
 ति प्रसंगाच्चेति स्वीकृतिः परस्परविरुद्धा यदि हितदंतविधिर्न कुत्रस्य स्तस्येति प्रसंगः अथ ज्ञापकान्तदंतविधौ त्वस्य व्याहृत्य कथंचित् स्वीकृतिरपि व्याख्येयस्य भि
 मतं तदपि न एकोनविंशतितम इत्यस्यैतया तत्रातिव्याप्रेर्दुवचत्वात् प्रत्युत स्वपक्षे तत्राव्याप्तिरेव दोषइत्यास्ता तावत् इदं त्ववधेयं अनारंभो वा प्रातिप
 दिकविज्ञानायथा सहस्रादिष्विति वदता कात्यायनेन यद्यपि पत्त्यादिसूत्रे प्रत्याख्यातं तथापि इहार्थमावश्यकं तत् अतएव तत्र भाष्यकृतोक्तं नास्त्याकर्त
 व्यापत्रानुममः क्रिय तइति नित्यं शतादिननुषङ्गादेश्चेत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे किं शतादिग्रहणेनेति चेत् मैवं असंख्यादेरिति वक्ष्यति एतत्तु संख्याद्यर्थतद्
 नयन्नुदाहरति एकशततमइति मासादेरिति संख्यावाचित्वाभावेपीति भावः संख्यादेरिति एतच्च प्राकृशतद्बोध्यं नित्यं शतादित्युक्तत्वात् मतौष्ठः मत्त
 र्येति मतौ विषयइत्यर्थः तेन समर्थविभक्तिः प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रत्ययार्थश्चेति सर्वगृह्यते तत्र कुशलः गोपक्षदिभ्यां बुनित्यतो बुन्ननुवर्तते आर्कषादि।

म.सु.
१०२

भ्यः कन् बुनासिद्धे कन् ग्रहणं मिदुदंतार्थं अशनिकः शकुनिकः स्फुरकः मुख्य इति हरदत्तस्वासादिति भावः उदरादृग्गच्छसे अविजिगीषाविति दिवोऽविजिगीषाया
मिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात् सस्येन कर्त्तरित्वात् येषं परितो जातः परिजातः परिगत इत्यर्थः अतएवेति अकेनोक्तिनिषेधादिति भावः तत्रादत्तं त्रंतं तु क्यश
लाका तस्येते तंतवोस्मिन्निति व्युत्पत्तेः अचिरः कालो पहतस्येति कालाः परिमाणेनेति समासः ब्राह्मणकोष्ठीकसंज्ञायां ब्राह्मणशब्दादयुधर्जो विस्वो याधि
कास्तथमांतात्सप्रम्यर्थेक अस्ययः अन्नशब्दानु अत्यत्वोपाधिकात्तदाह आयुधेत्यादि शीतोष्माभ्यां शीतमिव शीतं मंदमित्यर्थः शीते हि मंदता युक्तं सु
ति शीते कार्ये करणे पाटवाभावात् उष्ममिवोष्मं शीघ्रमित्यर्थः क्रियाविशेषणाम्प्राद्वितीयताभ्यां प्रत्ययः कृद्गोलसरां षष्ठीतु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तं
अधिकं अध्यारूढशब्दादिति गत्यर्थकर्मकेत्यादिनारूढेः कर्त्तरिकर्मणि च तो विहितः आद्ये कर्मणोऽभिहितत्वादध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया अध्या
रूढोद्गोराः खारीमिति ग्रामे गत इतिवत् तथाधिकशब्देन अपि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशद्वयात् पंचमी सप्त
म्यो भवतः द्वितीये तु कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा अधिकारखारीद्गोरा न अनुका सूत्रे समाहारं द्वे द्वे लिंगव्यत्ययः अन्वभिभ्यामिति ससाधनक्रियावाचि
भ्यामित्याकरः क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यामिति तस्यार्थः कन्निति स्वार्थे अनृजुरिति तिर्यगवस्थानात्सार्ध्व अनृजुतत्सधर्म्या दुपायोपि एवमग्रेपि।
अयः शूल अयः शूलदंटाजिनशब्दे गौरी उहशीतोष्मपार्श्वयः शूलदंटाजिनशब्देभ्यः मुख्यार्थेभ्यः प्रत्ययोनेष्यते तावतिथ्यं ग्रहणमिति लुग्वा यथा तस्या
पस्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यंतानां सामान्यनिर्देशस्तथाऽत्र तावतिथ्यमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः कन्स्यादिति अनंतरावपिठकृद्धौ नानुवर्तते अ
स्वीरितत्वादिति भावः पूरणप्रत्ययस्येति ननु कन् लुग्वा ग्रहणार्थकप्रसंगात् पंचमं पंच कमितिरूपद्वयं हितेन साध्यं तच्च महाविभाषाधिकारद्विकृत्ये
न कन् उत्पत्त्या सिद्धमेव तस्माद्ब्रुग्वा ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययलुगेऽभिमतः वृत्तिकृता च तथैव व्याख्यातमिति तदनुरोधेनेहापि व्याख्यातमु
दाहते च वार्तिककारस्तत्कन एव लुगिति व्याख्यानमभिप्रेत्याह तावतिथ्यं ग्रहणमिति लुग्वा वचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणादिति तन्मते द्वितीयकं द्वितीय
मित्येवरूपं बोध्यम् आत्रियं च्छंदोधीते छंदः शब्दस्य आत्रिभावः घन्प्रत्ययश्च छंदो ध्यायिनिनिपात्यते आहमनेन आह्रशब्दः कर्मनामधेयम् तत्साधने

एम.
१०२

खेलस्य गायवर्तते आदौ आदिक इति अद्यतन एवेष्यते अद्यभुक्तेश्वः आदिक इति माभूत् पूर्वादिनिः पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद्वितीयोपात्तास्तस्यः कुंदसिपर्य
 वस्थातृशब्दश्च नुययोपात्तार्थ इति प्रत्ययः अवस्थातृशब्दस्य च परिपंथ इत्येतावादेशौ निपास्येते अपसंपरिपंथिनं मात्वा परिपंथिविदन् उभयत्रापि परिश
 द्योऽवग्रहः लोकेति अनुपस्थितपारिपंथिभिः पार्थिवैरित्यादौ अनुपदमिति पदस्य पश्चात् पश्चादर्थः व्ययीभावः अनुपदोगवामिति यदापेक्षया ष
 ष्ठीगीपदास्यश्चादन्वेषणं च गवामेव तेन हिरण्यादावन्वेष्येन भवतीति हरदत्तः साक्षाद्रदृष्टरिसाक्षाच्छब्दोऽव्ययं प्रकृतिवदनुकरणमिति सूत्रे पंचम्या लुक्
 साक्षीति अव्ययानां भमात्रेऽलोपः सन्त्रियच्च परस्मैत्रयशब्दात्सप्रस्यंतात् घच्च परशब्दस्य लोपश्च निपास्येते सन्त्रियोऽप्याधिरिति किंच सन्त्रियं विवक्ष्यत् पर
 शरीरे संक्रमण्य चिकित्स्यते अपिच सन्त्रियाणि तृणानि पानि सस्यार्थे स्नेत्रे जातानि तानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि किंच सन्त्रियः पारदारिकः परदारः पर
 स्नेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः सर्वे चैत दाकरे स्थितम् इंद्रियमिंद्र इंद्रशब्दश्च इंद्रेण दृष्टं ज्ञातं मम च सुर्मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण सुष्ठु मदृष्टद्वारा
 जुष्टं प्रीणितं मेवितं वादत्तं यथा यथं विषयेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् अस्तीति पुरुषवचनेऽविवक्षिते कालस्तु विवक्षित एव इति शब्दे विषयः
 विशेषज्ञाभार्थः तथाहि भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने संसर्गेऽस्ति विवक्ष्यतां भवन्ति मतुवादयः अस्ति विवक्षायां ये मतुवादयो विधीयन्ते ते भूमा
 दिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः भूमा बहुत्वतश्च आपेक्षिकं यस्य हियावदुचितं तावदेव स्वशब्देनापि प्रतीयते यथा पंचषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य
 बहूयोगाव इति व्यवहारः राज्ञस्तु सहस्रगोभिरपि गावोऽत्या इति गोमान् यवमान् इह यवमतीभिरदिर्घुषं प्रोक्षतौ सादौ जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षित
 त्वाद्भूमा भवेयि मतुप् भूमादिग्रहणो हि प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयन्ते तस्येव परं निंदायां ककुदावर्जिनीकन्याप्रशंसायां रूपवान् नित्ययोगे क्षीरिणो
 वृक्षाः अतिशयने उदरिणीकन्यासंसर्गे दण्डी संसर्गः संयोगः तेन संयुक्त एवोच्यते ननु गृहावस्थिते दंडेऽपि गुणग्रहणमिति तेन शृंगाररसिक इति
 सिद्धं रसशब्दस्यात्र इच्छावाचित्वात् गुणवचनेभ्य इति गुरोतद्धतिच प्रसिद्धाः शुक्लादय एव गृह्यन्ते न तु रूपादमोपि मादुपधायाः मच्च अश्वम समा
 हारे दंडः तेन मतुवाक्षिप्रं प्रातिपदिकं विशिष्यते तदाह मवर्णावर्णातादिति उपधायाश्चेति वाक्यांतरं उपधाभूतात् मात्सरस्यमतोरित्यर्थः येन नो व्यवधा

म.सु.
१०३

नयापेनां स्यात्वा बहिरपि भवति एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाहमवर्णावर्णपधादिति अयः इदमप्याक्षिप्रस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणतदाह ऋयेतादि यत्तु केचित् व
न्निमद्धानिसादिप्रभृजतेतत्प्रामादिकमेव मत्वंतातमतुपोनिषेधात् अपदांतत्वेजश्चायोगाच्च प्राणिस्थात् शिखावान्दीपइति प्रत्युदाहरणादिगियंदर्शिता
शिखाशब्दस्यत्रीत्यादिषुपाठेनलचोऽप्रसंगात् चूडवानुवृक्षइतितुप्रत्युदाहार्ये प्राण्यंगादेवेति एतच्चेति करणानुवृत्तेर्लभ्यते सिद्धादिभ्यश्च अत्रवार्तिकं
लजन्यतरस्यामिति समुच्चयइति अस्यार्थः प्राणिस्थादिति सूत्रेणालचिविकल्पितेपक्षेमतुविति चूडालः चूडवानिति रूपद्वययद्यपिसिद्धतितथापिसि
द्धादिषुदोषः तत्र हि सिद्धानिष्ठावमांसेत्यादयो येऽदंतास्तेभ्य इनिठनौ स्यातां तस्मादन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् तेन मतुपसमु
च्चीयते तस्यैव प्रकृतत्वात् अस्ति चेहलिंगं केशाद्वइत्यत्रा न्यतरस्यां ग्रहणं तद्विड्निठनोः प्राप्पर्थे क्रियते प्रकृतस्यान्य तरस्यां ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेतु
तदनुवृत्त्येव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयतीति स्थितमाकरे लज्जेति वा शब्दः समुच्चये वा स्याद्विकल्पोपमयोरे
वार्थेपिसमुच्चयइतिकोशात् वातेत्यादि सिद्धाद्ये तर्गणासूत्र ऊङ्गेति डिःत्वादंतादेशः वातूलइति अंतोदातः यत्तु प्राचावलादूलवातश्च इत्युक्तं तदुपेक्षं
प्रत्ययस्वोरा मध्योदात्तप्रसंगात् गणासूत्रवलेनांतोदात्तस्य ष्टत्वात् पार्श्निधमन्योर्दीर्घश्च पार्श्नीलः धमनीलः सुद्रुजं तृपतापाच्च पृकालः मक्षिकालः उप
तायोरोगः विपादिकालः इत्यादिवत्तांसाभ्यां कामवतीति कामवलशब्दौ सूत्रे मत्वर्थीयाच्प्रसयांताविति भावः वत्सलइति स्नेहवानित्यर्थः वृत्तिविषये
वत्तांसां शब्दौ स्नेहवलयावर्तते यद्यपीह प्रकरणे सर्वत्र मतुपसमुच्चीयते तथा पीहनेष्यते मतुवंतेन तु अर्थांतरमेव प्रतीयते वत्सवतीगौः अंसबान्दुर्वलः
लोपादिइहलौ मपामपि छादिभ्य इति सुवचम नंदिग्रहिपचादिभ्य इति वत् अंगकल्याणइति गणासूत्रमर्थतः पठंति अंगादिति शाकीपलालीदृष्ट्वाहस्वत्वं
च मह छाकं शाकी तद्वत् शाकिनं महस्यलालं पलालीतद्वत्स्यलालिनं दारिद्रात्रेयीलोपश्च चादूः दह्रः त्वकुरोगविशेषः तद्वान्दह्रगाः विषुगाइति विषुना
ना अंचतीति विष्वचिता न्यस्य संतीति विषुगाः विषुवदाख्यं कालः तस्य हि नाजगता निदिनानि संति दिनांतराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलकत्वात् तथा मृत्युः
वायुः अव्यवस्थितचित्तश्च विषुगाशब्दार्थः इहयदिकृते यगादेशे उत्तरपदलोपः स्यात्तर्हि वलिलोपेपि विष्णुइति स्यात् अत उक्तमकृतसधेरिति समर्थम्

एव
१०३

नामिस्यस्यापवादोयं प्रज्ञाश्रद्धा प्राज्ञो व्याकरामिति गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबंधः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगेष्वहीन कृतपूर्वी कटमिति वत् प्राज्ञेति प्रज्ञा।
 दिभ्यश्चेत्यशिङीप् भवति इह तु यत्पुड्दमेवेह प्रज्ञाग्रहणस्य फलमिति भावः वृत्तेति वार्तिकं काशिका कृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः विच्छिन्नस्य प्रतिवि।
 धामे वृत्तिः तपस्वीति असेतत्वात्सिद्धे अणावाधो माभूदिति वचनं सहस्रीति अत्र इति नाठनपि बाध्यते ज्योत्स्न इति शुक्लपक्षः तामिस्रः कृष्णपक्षः नरक
 विशेषश्च तमः समूहस्तमितं मत्वर्थीयोरः तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते तदस्मीन्नस्तीति रांतादरा स्त्रियां तु तामिस्री यत्त्वमरेणोक्तं तमिस्रातामसी।
 रात्रिज्यौ स्त्री चंद्रिकायां न्वितेति तत्र रांतं नत्वसं तमिति न विरोधः सिकता देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह घट इति अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणममरः संज्ञा
 हस्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावती देशवादिमावेव मुन्नेयाः सिकतावति इति दंत उन्नत करयंत्रादंतुरांतरे इत्यादयस्तु प्रयोगालास्यारिकाः ऊ
 षसुषिसमाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं ऊषा इति रापासवः सुषिश्चिद्रं खर इति महत्कंठ विवरं खंतद्वानित्यर्थः गर्दभेरुद्धोयं नगरमिति नगाः वृक्षाः पर्वताश्च जातिशब्दे
 यं तथा च नगरीत्यत्र जातिलक्षणोऽभिभवति पांण्डुर इति पांडुः शुक्लो वर्णः तद्वान् अव्युत्पन्न एवेति गुणमात्रे गुणानि च वर्तन्ते हरिणः पांडुरः पांण्डुरित्य
 मरः गुरोश्चुक्तादयः पुंसि गुणालिङ्गास्तु तद्वति इति च कच्छाः कच्छ रोगविशेषः सुदुभ्याम्भः सुम इति द्यौरस्यास्ति दिव उदितुत्वं केचित्तु घुशब्दं अव्य
 त्यन् प्रातिपदिक मुकारांतं अहो नामधेयमाहुः दुर्दृष्टः सोस्यास्ति जनकतयेति सोऽपि वृक्ष एव यलाशी दुद्रुमागमादित्यमरः इह रूढिशब्दे षु मतुम्नादिकस्य
 ते तदर्थस्य मतुपाभिधातुमशक्यत्वात् दृश्यत इति वप्रत्ययो नुवर्तते अणो व वनमि इति अणो जलं अर्त्तेरनुद्धं यरोति सूत्रे स्मृतिरिति कोयण ननु स्वत्यादिति।
 वत कृतयणादेशस्यानुकरणं लक्ष्ययणोभावादित्यर्थः प्रयुज्यते चोभयथा अधिरोहति गां डिवं महेषाविति गां डी वा कनकशिलानि भुंभुजाभ्यामिति च आसु
 तीवस इति सुञ् अभिषवेऽस्ति आसुतिरभिषवः परिषद्वत् इति परितः सीदतीति परिषत् सत्सृष्टिवेति क्विप् सदिरप्रतेरिति क्त्वं पाठांतरमिति शृङ्गभसोदि
 रित्यदिप्रत्ययो बाहुलकात् एषेरपि भवति तथा च भाष्यं पार्षदकृतिरेषा तत्र भवतां सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च प्रयुज्यते च पार्षदेषादशावरेति पार्षद्वत्त्वान्
 महाव्रह्मेराठनैकाटिकाश्रमानिति भट्टिः समज्या परिषत् पार्षदिति चंद्रकोशः भ्रातृवल इति वले इति सूत्रे रा इत्यनुवृत्तेर्न हदीर्घः पुत्रवलादौ नु स्यात् तत्राह संज्ञा

म.सु.
१०४

यामित्यनुवृत्तेरितिवनगिर्यौ रितिसूत्रादिति भावः ज्योत्स्ना चंद्रप्रभातत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थो योपपत्तिः एतेन तमः समूहेतमित्याशब्दो व्याख्यातः
कथं तर्हि तमित्येति मिरंतम इत्यमरः समूहसमूहिनोरभेदोपचारात् स्त्रीत्वमतंत्रमिति व्याख्यानमत्र शरां ऊर्जस्विनगोमिनित्यत्र नांतत्वाभिधत्तयेन
लोपोनक्तः तुदादिभ्यश्च मनुष्येति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः अत्र स्वांगाद्विरुद्धाविति पश्यते विरुध्युपाधिकात्वांगवांसिनः स्त्रजादयः स्युः विरुद्धौ क
र्णौ यस्य कर्णौ लः कर्णौ कर्णिकः कर्णवान् एकगोपूवात् ऐकशतिक इति एकं चतुष्टयं चेति पूर्वकाले त्यादिना कर्मधारयः कथेतस्य रुषाद्बुधो हेर्देहाच्च
न अनभिधानात् अत इत्येवनेह एकविंशतिरस्यास्तीति यत्त्वर्थे वत्सुत्रे गोमदिदं नगरमिति मत्वं तान्मत्वर्थीयोलुप्यत इति भाष्यमुपादाय कैयदेव व्याख्यात
एकगोपूवादिति ठञ् भाष्यकारवचनाद्वाप्यः अत इति चतत्र निवृत्ते गोत्रिकादिसिध्यर्थे गवांसमूहो गोत्रासास्मिन्नस्तीति गोत्रिकमिति तत्र भाष्यमि
प्रायवर्गे न मात्रं न तु तात्त्विकं अन्यथा एकविंशतिः एकचत्वारिंशदस्यास्तीत्यत्रातिप्रसंगात् अनेनैवापरितोषेण पक्षांतरमाह अथवेति अस्मिन् प
क्षे गोत्रिकमित्यनभिमतं लक्ष्यते अभिमतत्वे तु प्राणिस्थादात इत्यतो मंडूकपुत्या आत इत्यनुवर्त्य समाधेयं नित्यग्रहणं मनुष्योपाधनार्थं कथमेकद्रव्य
वानिति असाधुरेवायम् एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यं कथमेकदेशेति एकदेशेनैकाधिकारो इति निर्देशो ज्ञापयति इतिरपि क्वचिद्वतीति रू
पादाहत आहतप्रशंसाविशिष्टेः र्थवर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यस्यात् आहतमिति आहननमाहतं ताडनमित्यर्थः ततो निष्पन्नं यत्सुरूषादिरूपं तदपि
कार्यकारणोपचारात् आहतमित्युच्यत इति न्यासकारः हिम्या इति भूमि यप् गुण्या इति दृशिग्रहणादिनिरपि तथा च माघः गुण्य गुण्य इति न व्य
जोगात् अस्माया यशस्वीति तसौ मत्वर्थे इति भत्वादुत्वं न यशस्वामिति पूर्वगानित्यग्रहणेन तत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्याग्रहणं मनुष्यं मुच्चयार्थमिह सं
बंध्यत एव तसौ मत्वर्थे इति सूत्रे यशस्वीयशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः किन्नंतत्वादित्यनुप्राचोक्तं चोः कुरितितन्नतदपवादतया व्रश्चेति ष
च्चापत्तेरिति भावः यदि तु व्रश्चेति षत्वं सृजियज्योः पदोत्ते किं अत्ययस्येति कुत्त्र स्यापवाद इति निष्कर्षो गृह्यते तदा त्रिगादिसूत्रेण पदांतविषये कु
त्त्रिपातनादिति बोध्यं हृदयाच्चातुरन्यतरस्यां अन्यतरस्यां ग्रहणं इति ठनोः प्राप्पर्थे चकारस्य चुटूतीति संज्ञा एव मन्यत्रापीति हरदत्तः तेन हृदया लुश

राम-
१०४

लोः... दत्तः शीतो ज्ञेति इह चालुरनुवर्तते यत्तु प्राचोक्तं तदस्माभ्य इति आलुजिति च तदुभयमप्यनाकरत्वादुपेक्ष्य पुरोडाश इति न तत्रा उरुव्यच सं इति मंत्रभाष्य उ
 लोदिवृत्तिषु च तथा व्याख्यातत्वादिति भावः माधव इति सुधातुवृत्तौ स्थितमिदम् हिमाचेति एकादि रयं प्रत्ययः बलादिति सिद्धादिषु मत्वर्थे तु लवल्लशः
 द्वैकांशं तरेण व्युत्पादितौ तः पर्वपित्वमनुदात्तार्थं हरदत्तस्तु तन्नित्यपठित्वा आद्युदात्तार्थत्वात् नकार इत्याह त ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४
 चिं सं मरुज शब्दस्य मध्योदात्तत्वात् तथा हि मरुज्ज्यो मृगोरुतिरित्युतिप्रत्ययात् तत्त्वादनुदात्तः तस्मात्तपिमध्योदात्तत्वं स्पष्टं तन्नितु नित्वरेणा युदात्तः स्यात्
 न चेष्टपुत्तिः अपसिद्धात्तात् स्यादेतत् मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्यावसनं गृह इत्येतरेय ब्राह्मणप्रयोगस्तावत्स्वरं शो उदासीनः एकश्रुत्या पाठ्यत तत्कथमपि
 मतस्वरवधारणमिति चेत् प्रथमाध्यायस्याकरग्रंथेभ्य एवेत्यवेहि उपसर्गसंज्ञायां हि मरुज्ज्योपसंख्यानं पश्यते तत्र यद्यप्यधिकारवत्त्वा निपातसंज्ञा प्रा
 मातथापि सामान्येते सस्यां हितस्या निपाता आद्युदात्ता इति फिट्स्वरः स्यात् सच मरुज्ज शब्दे पि श्रूयेत तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं किंच निपातः
 त्वेसस्य व्ययत्वं स्यात् न नृपसर्गत्वेऽप्यङ् किं विधीकृतो नेति चेत् अनभिधानात् बाहुलकाद्वेत्युत्तरम् संज्ञाप्रयोजनं तु तस्मा मर्थ्यादजं तत्त्वाभावेऽपि अच उपस
 र्गादिति तत्त्वप्रवृत्तिः नन्वेवं मरुन्नयतीत्यत्र तकारव्यवायेऽपिण त्वं स्यादिति चेत् सत्यं तत्त्वविधावेवोपसर्गसंज्ञेति वक्तव्यम् एवं चाङ्कि विधी अपि तेत्यपामनु
 कूलं एतच्च सर्वकैयट् हरदत्ता भ्यां स्पष्टमुक्तं तदनेतरं तत्प्रत्ययां ततयापि मरुज्ज शब्दस्य व्युत्पादनं करिष्यत इति वदन् कैयटः स्पष्टमेव पित्वमाह यत्तु मत्वर्थो
 यप्रकृष्टो हरदत्त आह मरुत एनं देया सुर्मरुज्ज इति व्युत्पत्तावपि तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवन्ना युदात्त एवं भवति उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्
 सूत्रादिति तदतिरभसात् यतः प्रथमशेषे स्वयमेवाह न नृपसर्गसंज्ञायामपि उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्युदात्तत्वं स्यादेव नानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किंतर्हि
 निषता इत्येव सिद्धेऽभेः प्रतिषेधार्थमेतदिति तस्मात्तनो नित्वं स्वीकृत्य प्रवृत्तः पांचमिको हरदत्तग्रंथः प्राचीनग्रंथविरुद्धः पंसिद्धं न मरुज्ज इति स्थितं एतेन त
 नो नकार आद्युदात्तार्थ इति प्राचोक्तं ग्रंथं व्याचक्षाणाः नां उक्तिरपि प्रसुक्ता इदं त्ववधेयं उक्तीत्या उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्स्वरस्य नभिरित्येव सुवचं ।
 अतिविशेष्यतु नाभिरित्यपि मास्त एवादिषु भेः सुपठत्वात् एवादीनामंत इति हि फिट् सूत्रं एवमादीनामिति पाठांतरं तदेतत्सर्वमाधवेनैत्राग्भाष्ये ध्वेनितं तथा
 हि आत्वेता निषीदतेति मंत्रे उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात् प्रातिपदिकां तोदात्तत्वमित्युक्त्वामानोमर्तो अभिद्रुहं निति मंत्रे एवमादीनामंत इत्युपन्यास्यत ।

म. सु.
२७५

अलंप्रसक्तानुप्रसक्तेनप्रकृतमनुसरामः स्वामिन्नैश्वर्ये ऐश्वर्यवाचकादिति स्वशब्दस्य ऐश्वर्यवाचित्वं एतद्वृत्तिविषयकमेव बोध्यं कंशंभ्यां अत्र प्रथमम् ।
स्योदंतोऽस्मादिः न तु पवर्गीयः तदाह अनुनासिकौ वयाविति तुंडिवलिवटेर्भः मूर्धन्योपध इति तथा च तुंडितोऽने इति धातौ माधवेनोक्तं तुंडिः इन् वृद्धनाभि-
सांस्सुतीति तुंडिलः तुंदादिभ्य इलच्चेत्पत्रस्वांगात् वृद्धाविति गणसूत्रेण इलच्चेत् तुंडिल एव तुंडिभः तुंडिवलिवटेर्भ इति मत्वर्थीयो भ इति नृदिभ इति वटवेष्टने इन्
इहि मत्वर्थीयाः एतदोन् भाष्यारूढोऽयं पाठः वृत्तिकारस्त एतदोऽश इति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह द्वाभ्यामिति सर्वनामप्रत्ययप्राप्तिपितसिल अद्यादिभ्य
इति पर्युदासान् एतेन नूनमतः परं वंश्या इत्यत्र सिलभ्रमेण पुष्पदस्मदोऽनादेश इत्यात्व मांशक्य सार्वविभक्तिकस्तसि स्थितिरिति दृश्यते अतस्ते अतिस्यतसिलादेशे
पुनः शेषलोपमांशक्यसु वविभक्तौ वेवसु इष्यत इति त्रैलोक्ये वसमाधानांतरं कुर्वेत्कश्चित् दुर्घटवृत्तिकारः परस्तेः पर्युदासविषयतया इह तसिलप्रत्ययस्य न
सिलादेशस्य चोक्तिसंभवाभावात् सप्रम्यास्त्रल इह त्रलतसिलौ स्वतंत्रौ प्रत्ययौ न तु सप्रमीपंचम्योऽदेशौ तेन कुत्र बहुत्र कुतः वहुतः इत्यादौ अत्र च घेभ्योऽङि ती
स्यादिकेनेति दिक् ननु तसिलोवकाशः कुतोऽवहीयते कुतो वरोहति तसेस्तग्रामत आगत इत्यादि खकाशः कुत आगच्छतीत्यादीबुभयप्रसंगे प रत्वात्तसिः तस्या
विभक्तित्वाभावात् विभक्तिकार्याणि न स्युरिति चेत् मैवं तसेश्चेति सूत्रेण अद्यादिभ्यः किमादिभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् तस्य च विभक्तित्वात् कि
मोत् नविभक्तौ नुस्मादिति नेह प्रवर्तते अमो रुकारेण मकारपरित्राणार्थेनामित्यज्ञापनात् वाग्रहरामिति किमोऽद्वेति सूत्रं पठितव्यं ततः हचच्छंदसोऽनियद्य
पि भागवृत्तिकारो भाषायां त्रलं नेच्छति वामनस्याप्यत्रैव स्वरसः तथापि वामनोक्तमेकदेशिमतमेव हपुरस्कृतम् बहुप्रयोगदर्शनात् तथा चामरः साहचर्या
च्च कुत्रचित् श्रीहर्षोपि नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषमिति वाहचच्छंदसि पूर्वोक्तस्य वाग्रहरापकर्षस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तम् अधुना प्रत्यय इति
निष्ठातनान्मेधोदातोऽयम् भाष्यमतंचेदं वृत्तिकारस्त्वाह इदमोऽशभावः धुना च प्रत्यय इति सद्यः परत अहनीति सप्रम्यंतस्याह न शब्दस्यार्थ इत्यर्थः वृद्ध
श्रुतिसंमतिनिहिसद्य इति प्रकारवचनेन्यात् सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः अद्यपि प्रकारेण ग्रावचनस्येत्पत्रसादृश्यं प्रकारः तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अ राम
नभिधानात् तेन प्रकारेण तथेति प्रथमांतात्तु न भवति सप्रकारस्तथेति अनभिधानादिति भावः किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि थालाजातीयरनवाध्यते १७५

१५५३ त प्रकारे हि याल् जातो परतुत इति स्वभावात् अतएव भाष्ये प्रयुक्तं तथा जातो न्यथा जातो य इति इदमस्य मुः अनेन एतेन वेति द्वितीयांतादपि यमुर्भवस्येव
इदमेतं वा प्रकारमापन्न इत्यंभूतः तथा च सौत्रो व्यवहारः लक्षणोऽस्य भूताया नैसादिभूतेन कथं भूतो व्याख्यातः प्राग्दिश्यानां पूर्णो वधिः पुरः पुरस्तादिति अथ क
थं पुराणमिति मित इतः पुरतश्च यश्चादिति भवभूतिः नौरसतस्ति हविलसति पुरत इति कश्चित् स्यात्सुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्वश्च चिंत्समे
दिति भाषावृत्तिः कश्चित्तु विभाषा परावरभा मिति विभाषा ग्रहणं योगाद्विभज्यते तेन पूर्वशब्दादत सुच अस्माति चेति सूत्रे च कारस्यानुक्तं समुच्चयार्थत्वात्पुनरे
शः इत्युच्येत त्वान् तन्निर्मूलं पुरत इति तु समानकालीनं पूर्वकालौ नमि स्यादिवत् प्रामादिकमेवेति प्रामाणिकः संख्याया विधार्थे धा विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः
यद्यप्योदनपिंडो धिविधाशब्देनोच्यते तथा पीहनगृह्यते तेनैका गोविधे स्यादौ न भवति इह हि विधायामिति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्येदं प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रा
र्थप्रसिद्धतरः तत्रैव यथा स्यात् तादृशश्चार्थः प्रकार एव स च क्रियाविषय क एव गृह्यते अभिधान स्वभावात् तदाह क्रिया प्रकारे वर्तमानादिति कथं तर्हि
न वधा इव्यत्रे धा गुणा इत्यादि अत्रापि उपदिश्यत इति वा भवतीति वा क्रिया बोध्ये स्याहुः याप्ये याश पूकुत्सित इत्यत्रैव नायं विहितः तिङंतादपि प्रसंगात् पू
रणाद्वागे पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः पूरणग्रहणं चोत्तरार्थं मुखतोयः पार्श्वतोय इत्यत्र तु अनर्थकत्वादेव न भविष्यति भाग इति पुंस्त्वविव
क्षितं तेन समानेप्यर्थे विभक्तौ विवक्षायां चतुर्थी पंचमी सेव भवति अनिसतितुटापि चतुर्थी पंचमेति प्रसज्येत भूतपूर्वचरदृशोऽस्मात्स्व नित्यत्रैव नोक्तिर्विशे
षविहितेन खत्राचरदो वाधो मा भूत् सन्निधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटी भवति यद्यपि दूरस्थस्यापि वाधो न्याय्य एव तथा पीहो रवं स्वीकृत्य दूरे पाठसाम
र्थ्यद्वयोनेति भावः षष्ठीरूप्य च भूतपूर्व इत्यनुवर्तते तच्च यद्यपि पूर्वत्र उच्चापप्रातिपदिकस्य विशेषणं तथा पीहन तथा पूकुत्सार्थस्य विशेषणत्वात्
दासिप्रत्ययसंबन्धिनः प्राधान्यात् प्रधानेतरसन्निधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात् तदेतदाह भूतपूर्वः र्थरूप्यः स्यादिति अतिशयनेतमविष्टनौ अति
पूर्वोऽस्ते सूर अतिशयनमेवातिशयनं अस्मादेव निर्देशान् दीर्घः ननु सौत्रः तेन लोके पि दीर्घः साधुः अवाधकान्यपि निपातन्मनि तेन ह्रस्वोपि साधुः यद्यपि
केवलः शेषः स्वप्रेवर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं त्वभिभवः सकर्मकोऽयं पूर्वा न्महा भागतयातिशेषे इति दर्शनात् अतिशयश्च न प्रत्यय

म. सु.
१०६

र्थः तथा हि सति लघोरतिशयने लघुतममिति स्यात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् तत्रापि प्रकृत्यर्थः तथा हि सति प्रकर्षातिशयादिभ्य एव स्यान्तत्पदादेः किंतु प्रकृत्यर्थे
विशेषणं प्रत्ययस्तद्योतकः तदेतदाह अतिशयविशिष्टे सादिह्यवयवसमुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते तदा तं रवीयसु नवपवादो वक्ष्यते परिशुषाद्ध
नो मध्ययदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषयः तदाह अयमेषामिति आह्वयतम इति सुवतात्तमप्युपोधात्विति लुक् यद्यपि प्रातिपदिका तद्धित इति ह वृत्ति
कारणस्य स्वर्गः प्रतीयते तथापि तदीयग्रन्थः सुवत परतया भंक्तानीतः अन्यथा हि पूर्वोक्तेतरां पूर्वोक्तेतमाभिस्यादौघकालतनेषु अल्लमांन इति सप्रम्या अलु
ग्विधातुं वाध्येत उक्तं च भाष्ये प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सौविभक्त्यत इति तिङ् अतमश्यादिति इष्टं तु नोक्तः अजादेभ्यश्च वचनादेवेति नियमात् तर
प्रमपौद्यः अतिशयनिकप्रकरण एव तादीर्घ इति पितौद्य इति वावाच्ये प्रकरणान्तरे गुरुस्त्रकरणं अस्य तस्वार्थिकस्यापि मरपो ज्ञापकम् तेनात्मा सुतरं
लोपश्च वलक्तरः इत्यादि सिद्धं केचित्तु योगायेक्षं ज्ञापकमित्याश्रित्य इयसु अत्ययस्यापि क्वचिदस्य तस्वार्थिकतेत्याहुः किमेत आमोरुकारो यदियं ज्ये
तं तर्हि पचति तस्मात्सादौहस्वनद्याप इति नुट् स्यात् यस्यैतिलोपस्य परेणानुयावाधात् सिद्धं ते त्वनुबंधपरिभाषयानुद्धिधौ नास्य ग्रहणं द्विवचनं विभज्यो
पपदे द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् कारणो ल्युट् कर्मणि षष्ठ्या समासः येन पदेन द्वावर्थौ बुध्येते तत् द्विवचनम् विभक्त्यं विभज्यं अहलोप्येति प्राप्ते तदप
वादेय निपात्यते तेन विभाष्यमिति न भवति विभाष्यशब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिंत्यमिति हादतः अत्रेयं चिंता यद्यपि एतत् दुर्लभः निपातने
नवाधात् न च निपातनान्यवाधकानीति पक्षमाश्रित्य निर्वहः शक्यः एयति सति कुत्स्वस्य दुर्वारत्वात् तथापि एतत् तादचोयति विभाष्य इति सिद्धं न चार्थभेदः
निरुत्तरेषां प्राकृत्यर्थे णिजिति गोरणाविति सूत्रेण स्यादनादिति दिक् द्विवचनं च विभज्य चेति द्वंद्वः तस्योपपदेन कर्मधारयः तेन द्वर्थवत्त्वके विभजनीयं
चोपपदे सौत्यस्यार्थः अन्वर्थे चोपपदं उपोच्चारितं पदमिति ननु क्वत्रिमं तद्धितविधौ तस्या संभवात् तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते वृत्तौ तु गतार्थत्वात् नान्यवश्य
कं एव स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थं इह द्वे उपपदे द्वे च प्रकृतौ सुप्रिङं ते प्रत्ययौ च द्वौ नुथापियथा संख्येनैष्यते द्विवचनोपपदमुदाहरति अनयोरिति विभज्योप
पदमुदाहरति प्राच्येभ्य इति पंचमी विभक्त्यति पंचमी कथं तर्हि परुडवान् पटुगसीत् ऐषमस्तपटुतर इति अत्राहुः एकस्यापि धर्मिणो गुणभेदेन भेदाधारोपा

राम.
१०६

तु मातृभाग्यपेक्षः प्रकर्षः तदाश्रयश्च प्रसय इति व्यपदिशति च अन्य एवासि संवृतः कश्चित् स एवासि धनं जयस्त्वमिति अजादी गणावचना देव इष्टतोऽवधारणा
यं एव कारः तुच्छदसि पूर्वैरानियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोयं नत्वपूर्वविधिः तेषां धिसं करो न दोहोयसीति इयमनयोरतिशयेन दोष्मभस्याद्वैतद्विते पुंवद्भावः सि
द्धश्च न स्य विधाविति वचनात् डीयिनिवृत्ते दोग्धशब्दात्प्रत्ययः ततस्तृचिनिवृत्ते घत्वजश्च योरपि निवृत्तिः अलौकिके वाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिरिति तत्त्वं
गुणस्तु प्रवर्तते लुप्रेपितृचिप्रत्ययलक्षणध्रौव्यात् क्वादसमपितुरिति सूत्रेणाविष्यवदित्यतिदेशेन लोकेषु ययोऽस्य मारात्वादिहे पन्पस्यै प्रशस्यस्यः
अजादी अस्मिन्नुवृत्ते सप्रम्याविपरिणाम्यते इत्याह अजाद्यैरिति ज्यादात् ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् वृद्धस्य च स्वरूपस्येह ग्रहणं ननु वृद्धिर्यस्या
चामादिरिति परिभाषितस्य व्याख्यानात् अस्य प्रियस्थिरेति वर्षादेशोऽपि पक्षे भवति न च तस्ये मनिचिसावकाशता वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् एवं च इहैव
वृद्धस्य वर्षिश्चेति सूत्रयितुमुचितम् एवं हि द्विर्वृद्धग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं स्थूलदूरपरग्रहणं पविष्टो ह्रसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणादेर्लोपो माभूदिति पूर्वग्र
हणं तु स्पष्टार्थं परस्मिन् लुप्रे सामर्थ्यात् पूर्वस्यैव गुणलाभात् स्थविष्ठ इति नन्वत्र ओर्गुणादस्येव सिद्धं तत्किं गुणावचनेनेति चेत् मैवं परयणादिलोपस्याभीय
त्तेवासिदत्त्वात् क्षिप्रे ओरभावात् सुद्रेऽनेत्यत्वाच्च इष्टस्य यिद्वं पूर्वसूत्रं सम्यक् मनुवर्तते तदाह वहोरित्यादिभूरादेशश्चेत्यपि द्रष्टव्यं अत्र आदिलोपेक्षस्येपि
शब्द आगमः यद्वा लोपापवादोयकार आगमः इकारस्तु चारणार्थः पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितं युवात्ययोः युवेति स्वरूपग्रहणं न तु युवापत्यस्य विनाशतो लुक्
सजिष्ठ इति विबो लुकि कृते भत्वात् सदकार्यभावः अस्मादेव ज्ञापका द्विन्मतो राजादी प्रशंसायां रूपं प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेऽप्रशंसा ननु स्तुतिः तेनेहापि भव
ति चोपपत्त्योऽपदक्षणां जनं हरति गुप्त्रवस्त्वपहरणेन चोयं परिपूर्णते पचति रूपमिति क्रिया प्रधानमाख्यातं क्रियायाश्चासत्त्वेऽपि नूवचने भवति औत्तुर्गि
कत्वात् तेन पचतोरूपं पचति रूपमित्यादि इह प्रथमैव विभक्तं त गणामप्राप्तेरित्याहुः पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयाप्यसीति तत्त्वं स्त्रीव त्वं लोकात् एवं प
रति कल्पमित्यादावपि बोधं विभाषा सुपः सूत्रे सुप इति षष्ठ्यं तं षष्ठ्यतमं प्रत्ययेनेत्युक्तेः सुवंतादिति प्रागित्यपकृष्यते तच्च यद्यपि सौत्रस्य परस्ताद्धस्य
मिवरणं तत्समानार्थं तथापि तद्योगो वक्ष्यते न प्रवर्तते अन्यादिति सूत्रे अचूत्तरपदस्य दिक् शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतमं प्रत्ययेनेत्येतद्वा धनार्थं पृथग्ग्रहणमिति

म. सु.
१०७

सिद्धांतमित्राप्रकृतप्रत्ययग्रामादिसुदाहृतत्वात् काशिकायां तु दृतावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः अतएव सुवंतादिति तदुक्तिर्हरदत्तेन भङ्क्ता व्याख्यातः ।
 १०७ श्लोकेण पापं विमी एवं भूतं सुवंतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति यत्तु प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणो हक्तं सुवातादित्यवल्लोपे पंचमीति तद्रभसात् न हि हरदत्तेन कश्चिन्मिका भ-
 ङ्क्तेः तेनैव सर्वतया नेयं वैषम्यस्य स्फुटत्वात् प्रागेवेति सौत्रस्तु शब्दो अवधारणो वर्तते इति भावः तेन बहुजेव विकल्प्यते न तु पूर्वत्वं अन्यथा प्रकृत्येव विक-
 ल्प्यते तथा च पक्षे बहुचरः स्यात् भाष्यकारस्य हतुशब्दस्य नेदं फलं तथा हि उदश्वितोऽन्यतरस्यामित्यादौ प्रत्यय एव विकल्प्यते प्रधानत्वात् न तु परत्वं गु-
 णत्वात् गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव संभृत्य तेन पुरस्तादित्येतत् किंतु अवधारणार्थस्य तु शब्दस्यैकाग्र्यदेव प्र-
 योजनं पुरस्तादेव सर्वे यथा स्यात् तेन लिङ्गसंख्येऽपि प्राक्प्रत्ययो सतेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः प्रथमगश्च प्राक्प्रकृतेरिति तेन बहुगुणो द्राष्टव्यः पु-
 नर्दुतृणां न इत्यादौ न विशेष्यनिघ्नता ननु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनानि लभ्यंत इत्येवं सिद्धमिति चेत् सत्यं एतदेव ज्ञाययति ईषदसमाधौ ये स्वार्थिकाः
 तेषु अभिधेयवदेव लिंगवचने स्त इति तेन गुडकस्या द्राष्टाशर्कराकल्यो गुड इत्यादिसिद्धं यत्तु काशिकायां बहुगुणोति स्त्रीलिंगं पठ्यते तस्यामादिकं भाष्य-
 विरोधादिति हरदत्तः प्रागिवात्कः सुपइत्यनुवर्तते तेन तिङ्-तात्को न अव्ययसर्वनाम्ना तिङ्श्चेति मंडूकसुप्तेति भावः ऊपाप्रातिपदिकात् सुपइति चानुवर्तते
 एव कस्यचदः कांताव्ययस्येति सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संवध्यते तयोः कांतत्वासंभवात् अधोक् अधेगित्यादौ हि असिद्धं कत्वं यद्यपि शक्नोते
 येऽनुक्तिरुडिति पि अशाशगितिसं भवति तथापि यदुःकोऽसार्वत्रिकत्वान्नेदं शलक्ष्यमस्तीति भावः ओकारसकारेति अकञ्चिधौ सुपोऽप्यनुवृत्त्या सर्वता-
 म्ना सुपाचर्ध्विषेणो कामचारद्वयवस्थाप्रसंगे भाष्यकारवचनाद्वयवस्थाश्रीयते ओकारसकारेत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्मन्मात्रविषयः तथैव भाष्ये उदाह-
 रत्वात् अन्येषां तु अविशेषेण प्रातिपदिकस्येव दृष्टेः प्रागकचनतु सुवंतस्य तेन सर्वकेरा इमकेन भवकं तं इत्यादिसिध्यति शीलेक इति शीलस्वभावो नियमश्च
 तस्मात्क इति केरा इति ह्रस्वस्तु न भाष्यकृता दीर्घस्योदाहृतत्वात् संज्ञापूर्वकस्यानिरूप्यत्वाद्वा दुर्धटवृत्तिकारस्तु न कपीत्यत्र नेति योगविभागात् इत्याह नीतौ च
 तं युक्तं हेतते धानका इति धानाशब्दः स्त्रीलिंगः ततः कः केरा इति ह्रस्वः कप्रत्ययो तादाप् अत्र प्रत्ययस्थादितीत्वेन भवितव्यं प्रायेणानुधानका इति पठ्यते

राम.
१०७

तत्र लिख्यति इति द्वेष्टयेति हरदत्तः राचः स्त्रियामञ्जितिसूत्रे स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिका प्रकृतिलिङ्गं क्वचिदतिवर्तते पीति तेनेह पुंस्त्वमिति भावः यनिलचौच चकाराद्य
थाप्रथममिति काशिका इह पूर्वसूत्रेणैव ठञ्जिहितः वावचनात् कोपिचकारेणाकस्याभ्यनुज्ञेति चिंसं योगविभागफलमपि चिंस्यमिति हरदत्तः राजादौ समाहारद्वंद्वे सौ
त्रपुंस्त्वेति ग्रहणं चिंस्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिसदादावित्येव सिद्धं अस्मिन्प्रकारादिति प्रत्यासत्त्या तयोरेवार्थयोर्बुद्धौ सन्निधानादिति भावः सर्वलुप्यत इति एतच्च
ऊर्ध्वग्रहणं धामर्थ्यान्वभ्यते अन्यथा आदेः परस्येति द्वितीयादचोपः परस्येति द्वितीयादचोपः स्यात् ननु ठग्रहणं व्यर्थं इकादेशे कृते जादावित्येव सिद्धत्वादिति चे
न्न उको द्वितीयत्वे ततः परस्यैव स्थायामेव लोपेऽस्य कादेशार्थं ठग्रहणात् इदं ध्वनयन्नुदाहरति वायुक इति किंच यदा चित्रगुप्रभृतिभ्यश्च तदा प्रथमं मिका
देशस्यासंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थं मपि ठग्रहणं बोध्यं प्राचामुपादेः उपेन्द्रदत्त इति स्यादेतत् कृतसंघेरूपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वात् तया ग्र
हणात् उपादेरिति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्तान्नामलोपस्तु न कारादेरेव स्यात्तत्तच्छ्रुत्वा उपेन्द्र इति रूपेण स्यातां एवं यनिलचूचत्वपि दोष एव तस्मादिदं द्वितीयं सं
ध्यक्षरं चेदिति वार्तिकं वक्तुमुचितमिति चेत्तस्य प्रकारं तरेणैव निर्वोहसंभवान्नोक्तं तथाहि अकृतव्यूहपरिभाषया आङ्गुणात्पूर्वमेव प्रत्ययः न च परिनिष्ठित
त्वपरिणामसमर्थग्रहणेन सौत्थित्ये वैश्यमाणि रिसूत्रे वपरिभाषाबोधः शंक्कः प्रादिश इति सूत्रे समर्थग्रहणं निवृत्तमित्युक्तत्वात् प्रागुक्तज्ञापकत्वेन समर्थग्रहणा
प्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वादिति दिक् उपेन्द्रः उपगुरुपकर्त्तृत्वादिषु उपेन्द्रादीनां येषां चानां रूपानां साम्येऽपि प्रकरणादिना विशेषो ध्येव संप्रः जा
तिनाम्न्येषां जात्यंतरे प्रसिद्धामनुष्येषु नान्यत्वेन विनियुक्ताः तद्दोदाहरणं द्वितीयमिति एचः संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा धागां शीरिति वाचिआशीर्येयेति
विग्रहः वाचिक इति यद्यत्र द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात्तदा अकृतव्यूहपरिभाषया वाच् आइक इति स्थिते यस्येति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् कारांतस्य भ
त्वं तस्यैति नैविभक्तिमाश्रित्य च कारांतस्य पदत्वेन कुत्वजश्च योः कृतयोः वागिक इति स्यात् उत्तरपदलोपेत्वं कृत्वादेशत्वेन स्थानिवत्त्वभावात् तुल्यावधिक्रयाभसं
ज्ञेयापदसंज्ञावाध्यते तत्रापि तद्विज्ञाप्रयाया अपवादत्वादेव बाधः विभक्त्याश्रयात् एकसंज्ञाधिकारात् परत्वाद्वाध्यत इति विवेकः कथमिति अत्राशुत्तरप
दलोपेजश्च न स्यादिति प्रश्नः षडिति अत्र सौत्रेण वलोप इष्यते न लोपसंख्यानिक इत्यर्थः वत्सोक्षा तनुत्वं न्यूनतां सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः कृत्वा

म.सु.

१०८

तत्सहचरित्वधर्मो तद्वशात् तत्र वत्सः प्रथमवयाः वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोंतरप्राप्तिः तदाह द्वितीयमिति तदुक्तं उक्त्वा तदुक्तं स्य च तनुत्वं ततो युवधः प्रा-
प्तिः अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वः अश्वत्वं च जातिः तत्सहचरित्वस्योक्तं धर्मस्य न्यूनत्वं अन्यपितृकत्वात् तथा च गर्भेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वतरः कृत्स्नो भार-
ग्यवोष्ठाभेदशक्तिस्तु कृषभतरः किं यत्तदः निर्धार्यमाणं वाचिभ्यः प्रत्ययो यम् अभिधानस्वभावात् नेह कयोरन्यतरो देवदत्तः ययोस्तयोरिति एकस्येति किं द-
योऽस्ति ते कर्मणि षष्ठेऽपि भवति तथा हि सति अस्मिन् ग्रामे कौदेवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्रापि स्यात् वावद्भूनां जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः तत्र जातविति
सर्वेषां विशेषणं परिप्रश्नग्रहणं तु योग्यतया वैलोक्य मएव विशेषणं तच्च क्षेपति नृस्यर्थः। तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्राये क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निदर्श-
णोऽतमच इष्टत्वात् तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोऽभिप्रायम् वद्भूनां निर्धारणोऽपि डर्त्तश्च इष्टत्वात् तथा च नार्तिकं किमादीनां द्विवक्तृत्वं प्रत्ययविधानादुपा-
ध्यानार्थक्यमिति अत्र कैयटः द्वयोरिति जातिपरिप्रश्न इति च न कर्तव्यमिति भाव इति तदेतदाह प्रत्याख्यातमाकर इति तथा च कतमो भवतामध्यापकः श-
रो देवदत्तो वेति सिद्धं महाविभाषयेति समर्थप्रथमग्रहणयोः प्राग्दिश इति सूत्रे निवृत्तत्वेऽपि वाग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः एतेन वाग्रहणस्यापि नि-
वृत्तिरिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणानां उपेक्षणीयतां ध्वनयति किमोस्मिन्निति द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यातत्वादिति भावः प्राग्वीयानां पूरणोऽवधिः अश्वक इति
नायं स्वार्थिकः अश्वशब्दो ह्यश्व एव वर्तते कस्यस्य स्तु प्रति कृतिरूपे सट्टशे इत्येके अन्ये तु गौर्वहीक इति वत् अश्वशब्दः सादृश्यनिवन्धनादभेदोपचारतः प्र-
तिष्ठतौ वर्तते कस्यस्य स्तु औपचारिकत्वद्योतक इत्याहुः प्रतिष्ठतौ किं गौरिव गवयः तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमा परपर्यायं वस्तु प्रतिष्ठति गवयस्तु नैव
अश्वसदृश्येति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः संज्ञेति बोध्यं वासुदेव इत्यादियाः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्गृहं भिक्षुमाणा अटंति ता एव मुच्यन्ते देवलकाणां
मित्यनेन त एव भिक्षुवोभिप्रेताः यस्त्वापतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च ता सुसूत्रांतरेण लुक् तदुक्तं अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च इवेति प्रतिष्ठतौ लो-
पः कने देवपथादिष्विति अर्चासु शिवः विष्णुः चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहः हस्तिकानिति दृष्टशमेव विषयमभिप्रेत्य पठंति रा-
मस्येतां सस्मरां जीविकार्थं विक्रीणीते यो न रत्नं च धिक् धिक् अस्मिन् यद्येपो पशब्दा बवेति व्यर्थं मत्तं पठितं च धिक् धिगिति द्रव्यं च मये दृशब्दादिवा र्थं यत्

राम.

१०८

समासः तद्विषयात् छः स्यादिति इवार्थे इति बोद्धव्यं पूगाञ्च इत्यतः प्राक् इवेत्यधिकारात् शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः स च समासात् भूत इति छेन भवति
कोकतालीय इति प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्पुपेति वा उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः स च छप्रत्ययविषय एव तेन स्वातंत्र्यं उपाध्यंतरयोः
गोविग्रहश्चनेत्याकर-पूगाञ्च; अग्रामणीपूर्वादितिकिं देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः स एषां ग्रामणीरितिकन् अत्र समुदायः पूगात् च नः ज्ञात-चञ्जोः
उत्सेधजीवित्वं ज्ञातस्य पूगाद्विशेषः उत्सेधः शरीरायासः पार्श्व इति पर्शुरिति जनपदशब्दः ततोऽप्येद्यञ्मगधेस्य गा बहुत्वे तद्राजत्वं ह्युक् पुनः स घवि
वक्षाया मनेना गा यौधेय इति युध्यते सौयुधायुधैः इगुपधलक्षणाः कः युधाया अपसंघञ्च इति ढक् तदेतात्संघरूपविवक्षाया मनेनाञ् ओद्युदात्तत्वं किंच
यौधेयस्या कोलक्षणा वा यौधेयः संघां कलक्षणेत्यागा एवं यौधेयादिषु ये ढगताः तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूहं यौधेया इति अजोलुक् अंतोक्षत्वं पादशतं
स्य तद्धितार्थ इति समास इति यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वोप्सा तथापि बुनाद्यो सेतितद्धितार्थो भवत्येवेति भावः द्वौ द्वौ पादौ ददातीति समर्पणमात्रमिह द्वातेरर्थः
न तु परस्वत्वापादनपर्यंतं तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् केचित्तु व्यवसृजते र्धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः दंडव्यवसर्गयोश्च अत्रा
प्युदाहरणो तद्धितार्थ इति समासः स्त्रीलिंगं च तद्धितार्थः यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः स्वार्थिकत्वाद्बुनः स्यूतादिभ्यः प्रकारो भेदः सादृश्यं च उभयत्रापि य
थासंभवद्वन् चंचत्क इति चंचतिश्चलनकर्माचं चनेव कश्चिच्चंचत्कः एवं वृहद्विशेषो वृहत्कः यद्वा अचंचन्न वृहन्नपि प्रभाविशेषाच्चंचन्नि वृहत्
न्नि वमणि विशेषो लक्ष्यते सोऽर्थः सुरक इति केऽगा इति ह्रस्वः छिन्नकमिति ईषंत छिन्नमित्यर्थः प्रकृतिवाच्यया क्रियया क्तप्रत्ययवाच्यस्य संधनस्य व्याप्ति
रत्यंतगतिः सेहनास्ति न सामिवचने अप्रकृत्येवेति सामिवचनेनेत्यर्थः अषडक्षोरा इति अविद्यमानानि षडक्षोरण्यस्मिन्निजिवहुव्रीहिः अस्मि शब्दोत्र
ओत्रेदियेव तैते बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षोरिति यच्च मंत्रो मंत्रां आशितंगवीनमिति अश्रातेराइः पूर्वादाशितः कर्तेति ज्ञापकात् कर्तरि क्तः एषतात्कर्मणि वा उ
भयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः अलं पुरुषीराः प्रतिमह्नादिः ईश्वराधीन इति अधिशब्दः शोडादिरित्युक्तं प्राक्कन इति अवसंप्रणो कन्निजिविहि
तं प्राक्कन इति पदशतेति विहितात् आमादय इति किमेति डव्यययादमित्यादयः वृहती जायता इति वृहती शब्देन वृहत्या आच्छादन इति विहितं कर्तुं

समासः तद्विषयात् छः स्यादिति इवार्थे इति बोद्धव्यं पूगाञ्च इत्यतः प्राक् इवेत्यधिकारात् शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः स च समासात् भूत इति ह्येन भवति
कोकतालीय इति प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्पुपेति वा उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः स च छप्रत्ययविषय एव तेन स्वातंत्र्यं उपाध्यंतरयोः
गोविग्रहश्च नेत्याकरः पूगाञ्चः अग्रामणीपूर्वादितिकिं देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः स एषां ग्रामणीरितिकन् अत्र समुदायः पूगात् च नः त्रातच्छब्दोः
उत्सेधजो वित्त्वं त्रातस्य पूगाद्विशेषः उत्सेधः शरीरायासः पार्श्व इति पर्शुरिति जनपदशब्दः ततोऽप्येद्यञ्मगधे स्यात् बहुत्वे तद्राजत्वे ह्युक्त्वा पुनः स घवि
वक्ष्यामनेनात्मा यौधेय इति युध्यते सौयुधायुधैः इगुपधलक्षणाः कः युधाया अपसंघ्यच इति ठक् तदेतात्संघरूपविवक्षायामनेनाञ्च औद्युदात्तत्वे किंच
यौधेयस्यां कोलक्षणावायौधेयः संघां कलक्षणेत्परा एवं यौधेयादिषु येदं गताः तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूहं यौधेया इति अजोलुक् अंतोऽन्तेत्वे पादशतं
स्य तद्धितार्थ इति समास इति यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा तथापि बुनाद्योत्पेतितद्धितार्थो भवत्येवेति भावः द्वौ द्वौ पादौ ददातीति समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः
ननु परस्वत्वापादनपर्यंतं तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् केचित्तु व्यवसृजते र्धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः दंडव्यवसर्गयोश्च अत्रा
प्युत्तरसूत्रे तद्धितार्थ इति समासः स्त्रीलिंगं च तद्धितार्थः यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः स्वार्थिकत्वाद् नः स्थूलादिभ्यः प्रकारो भेदः सादृश्यं च उभयत्रापि य
थासंभवद्वन् चंचत्क इति चंचतिश्चलनकर्माचं चनेव कश्चिच्चंचत्कः एवं वृहद्विशेषो वृहत्कः यद्वा अघ्नं च न्न वृहन्नपि प्रभाविशेषाच्चंचन्नि वृहत्
न्नि वमणि विशेषो लक्ष्यते सोऽर्थः सुरक इति केः रा इति ह्रस्वः छिन्नकमिति ईषंत छिन्नमित्यर्थः प्रकृतिवाच्यया क्रियया कृतप्रत्ययवाच्यस्य सधनस्य व्याप्ति
रत्नगतिः सेहनास्ति न सामिवचने अप्रकृत्येवेति सामिवचने नैत्यर्थः अषडक्षीरा इति अविद्यमानानिषडक्षीराण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः अस्मि शब्दो न
ओत्त्रेदियेवर्तते बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षोरिति यच्च मंत्रो मंत्राणां आशितंगवीनमिति अश्राते रा इपूर्वादाशितः कर्तेति ज्ञापकात् कर्तेरित्कः एषतात्कर्मणि वा उ
भयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः अत्र पुरुषीराः प्रतिमह्नादिः ईश्वराधीन इति अधिशब्दः शोडादिरित्युक्तं प्राक् कन इति अवसंयोगो कनिष्ठिविहि
तमा प्राप्नुम इति पदशतेति विहितात् आमादय इति किमेतिङ् व्यययादमित्यादयः वृहती जायता इति वृहती शब्देन वृहत्या आच्छादन इति विहितं कर्तुं

म.सु.
१०९

पक्षेऽप्येते जस्य तशब्देन जास्यं ताच्छेति छः बहुवचननिर्देशात्ताशवादीनां ग्रहणं पोहिवैयाकरणायाशादिशब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण अतस्ते पात-
स्त्वादिव जित्याएवेति स्थितमाकरे मूले वाचकप्रयोगस्तु आर्धग्रंथानुवादत्वान्न दोषाय विभाषांचेरदिकुरिक्चासौ स्त्री धैतिकर्मधारयः प्राचीना ब्रा-
ह्मणीति क्रिया निमित्तो देशकालनिमित्तो वायंशब्दः प्राचीनमिति प्राच्यादिशि इत्यर्थे दिकृशब्देभ्य इत्यस्तातिः अचेलु गितिलुकं लुकृतद्धितलुकीति डोपो-
लुकृतद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः स्वेतु कृते स्वभावान्न पुंसकृत्वं ब्राह्मणजातीय इति भावप्रधाने ब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणत्वजात्या-
धारभूतः पिंड इत्यर्थः ब्राह्मणजातिरिति षष्ठीतत्पुरुषः भावप्रधानेन सह कर्मधार्योर्वाजातेरिति अयं भावः वंधुशब्दो द्विविधः रूढयोगिकश्च तत्राद्यो-
जात्यादिषु प्रसिद्धः आप्तपर्यायः पुद्गल एव स नैह गृह्यते वंधुनीति न पुंसकनिर्देशात् किंतु क्रियाशब्देऽयं वध्यते स्मिन्जातिरिति विग्रहः अस्मिन्
हीत्यादिनाऽधिकरणोऽप्रत्ययः पितृस्थानीय इति स्थाने संबंधविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिः गोस्थानमिति स्थानं दे-
शः इतिकरणो विवक्षार्थः तेन तुल्यस्थानशब्दाच्छेन अनुगादि अस्मा देवनिपातनाणि निरिति इह उत्तरसूत्रे च हरदत्तः वस्तुतस्तु सुषुप्ता ताविति ।
सूत्रेणैवात्राणि निरिति तत्रैव वक्ष्यामः संख्यायाः अभ्यावृत्तिशब्देन द्वितीयादिप्रवृत्तिग्रहणो षट्कृत्वः प्रवृत्तौ पंचकृत्व इति स्यात् अतो विवक्षितं मर्थसाह-
अभ्यावृत्तिर्जन्मेति भूरिवारानिति भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपि नैह ग्रहणं बहुगोति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात् अनियतसंख्यावाचिनो-
चेद्ववत्तिर्हिवहोरेवेति नियमशरीरं रूपे विशेषाभावेऽपि वस्तुगतिमनुद्ध्यह संयोगांतस्येति प्राचोग्रंथं निरस्यति नत्विति यदि सौरस्य उच्चास्यार्थ-
तर्हि निरनुबंधकत्वात् स एव ग्राह्यो न तु सुचं यदितु उकार इत तथापि सुजग्रहो दुर्लभः सुचउकारस्योच्चारणार्थत्वात् अथायमपि इत संज्ञाक इति दुर्ग्रहः
तथ पितदनुबंधकग्रहणपरिभाषया दोष एव किंच सुति सीति साहचर्यात् विभक्त्य एव तत्र गृह्यते तदाह सिच इवेति बहुधा दिवसस्य भुक्त इति कृत्वा
र्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठीति हरदत्तः एतच्च प्रामादिकं शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिङंतो दीहरणमिति प्रागुक्तं ।
निष्कृष्टवरोधात् तत्प्रकृतवचने मयट् प्राचुर्येणोति यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रकृतमात्रे रूढः तथापि हवचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते तद्विपाद्यस्य प्रकृ-

राम.
१०९

तस्य लोके मय यवचनं प्रत्यायनं तत्र यथास्यादित्येवमर्थे आये इति प्रथमांतात्प्रकृतेर्धौ प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितोषिणं अस्मिन्त्यस्येतद्ग्रहणव्यथ इति यात ।
 अस्मिन्त्यस्ये उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थे विशेषणं त्युक्तमधिकारणत्वं तु मयं इत्यर्थः अतरेव विशेष्यनिप्रतातदाह अत्र मयो यज्ञ इति यच्च माचरव्युः प्राचुर्ये सौत्यादि
 प्रस्यार्थे विशेषणमिति तत्रेदं वक्तव्यं वच्यर्थस्यागन्मूनता अधिकारणस्य क्रियासाकांक्षत्वेन तदध्याहारेण खंचेति मूले दोषः दीकायां तु प्रकृत्यर्थेति वक्तव्ये प्रस्य
 यार्थे त्युक्तेरभसकृता आकरविरुद्धत्वे स्यात्तातावत् नियातसमुदाय इति उपदेशपारंपर्ये वर्तते वचनाच्चाप्रातिपदिकादपि प्रत्ययः भेषजमिति भेषज्युतेः कंदादि
 ग्रंथात् किं प्रभिवक्त्र भिषजामिदं भेषजं अस्मादेव निपातनादेकारः पितृदेवस्यमिति पितर एव देवतेति कर्मधारयः ततो यत् अर्घ्यमिति मूल्ये पूजाविधौ धर्म
 इत्यभिप्रायः आग्नीध्रमिति अग्नीधः शरणो रण भंचेति अतो दत्तं शेषिकेषु व्युत्पादितं तस्मादज् आद्युदात्तत्वं फलं फलांतरमाह स्त्रियामिति सभूतं धारणं भस्याः
 साधारणी अनेकं प्रस्यविशिष्टसंबंधाष्टोदरादित्वात्समानस्य सभावः ततोऽज् डीप् अत्र भावे टाप् वर्णोच्चारित्ये अनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणार्थं सप्र
 तियोगित्वं अतएव रक्ते इत्युत्तरसूत्रं सार्थकं लाक्षादिना रक्ते लौहस्य स्यावदाश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वणा सिद्धेः लिंगबाधनं वेति प्रातिपदिकात्तद्धित इ
 ति पक्षं प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षं वाश्रित्येदं वार्तिकं अत्र च वेत्येव विधेयं शिष्टो नुवादः प्रतिपदविहितेन कनालिंगनिमित्तस्य प्रत्ययस्य नि
 त्यसंबाधः प्राप्तेः सवाक्यव्युत्पत्त्यर्थः न च ज्याचुग्रं हण सामर्थ्यादिष्टसिद्धिः एतस्ये त्प्रत्ययस्य मस्यंत स्वार्थिके कनिष्ठाप्रेतद्वाधेन चरितार्थत्वात् वक्तव्यं तत्संबंधं
 तात्तद्धिताः निरवकाशत्वेनैवापवादत्वं तत्र चैदं वार्तिकं वक्तव्यं अतएव उच्चावग्रहणं व्यर्थमिति स्वपीतिरूपं प्रवलमिति वाचोचाम उपायेति उपायशब्दः
 कलभते हस्तत्वं चेत्यर्थः अकस्मादितीह प्रकृते तद्यतनतुतांते तेन कादेशेन अव्ययत्वादिलोपः आकस्मिकं वाचिकमिति अतिवर्तते पिस्यार्थिताः कचिद्विग
 मितिनपुंसकत्वं मृदस्तिकन् प्रत्ययस्यादित्येव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं टापोलुकापिश्रवणार्थं च पंचभिर्भुजिकाभिः शीतः पंचमृत्तिकः षट् मल्लोऽ
 ह्युपशम्य रूपपट्टस्य स्यान्तरं कज्येष्टाभ्यां तिलतातिलौ च छंदसि मृदः सल्लौतिकश्चेति वक्तुमुचितं तथा तु न कृतमित्येव वक्तव्यं यथा कारकात्किं वदनां स्त्री
 मो अश्वं प्रदेहात्परीयेभ्यो विशेषेभ्यश्च भृशो ददाति त्रिशः मंगलेति प्रायिकं चैतत् अन्यत्रापि हि दृश्यते अयेतापोऽमुक्तपतिभापत्रलैरस्य श इति वाच्यं

२. सु.
११०

रसमसुना क्रियाप्रति पंचम्याः कर्मत्वात् तदभिधापित्वाच्चात्यशब्दस्य तथाचव्याचक्षते अल्पापंचमीसमस्यानइति परिष्कारशब्दाइति तथाच एकवचनप्रदेशो
मिधेजावेकार्थतानियताः परिमाराशब्दा एषगृह्यतेइतिभावः अतएवप्रत्युदाहरति घटंघटमिति घटादयोहज्जनिशब्दानैकार्थीभवन्ति जातियोगस्यैकानेक
साधारणत्वात् किंत्वभेदैकत्वसंख्यामुपाददतेएतच्चसर्वजयादित्यमतेनोक्तं वामनस्तमन्यतेजातिशब्देभ्योपिभवत्येवेति तथाचजशशोः शिरिति सूत्रेजसासा
हचरितस्यशसोग्रहणादिहनभवति कुंडलोददाति वनशः प्रविशतीति अथकथंएकैकशः पितृसंयुक्तानिइति द्विर्वचनशसा सहप्रयोगइति चेन्न छंदोवदृष्य
कुर्वतीतिहरदत्तः अतएवसुपइतिसूत्रेएकैकशइतिप्राचोग्रंथः प्रामादिकइत्युच्यतेद्वयोर्द्वयोरिति कथंनहि अत्रतानाममेत्राणांजातिमात्रोषजीविनां सह
स्वशः समितानां परिषत्त्वनविद्यते नह्यद्वौशास्ति नापिकारकत्वमितिचेत् अत्राहुः सहस्रयेसमेताः तेषामपिपरिषत्त्वेनेत्यर्थः तथाचसमवायक्रियांप्रतिकर्तृ
त्ववौशाच्चाह्येवेति एतेनएकैकशएकवचनादिसंज्ञानिस्युरिति व्याख्याते एकशब्दार्थस्य अस्तिक्रियांप्रतिकर्तृत्वात् कृष्मतः प्रतीतिप्रतिनिधिप्रतिदानेचय
स्मादितिपंचमी आद्यादिभ्यइति तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमित्येतदत्रलिङ्गवक्तव्यमिति वृत्तिकारस्तुअभूततद्भावइतिसूत्रमध्येप्रविश्ये प अरुर्मेनः चिश्च
ति पूर्वरासिद्धस्यापिचेरनुवादोयम् लोपस्यतत्संन्नियोगशिष्टत्वार्थं विभाषासाति विभाष्यतेविकल्प्यतेइतिविभाषा गुरोश्चहलइत्यकारः तत्तस्मिन्चलिद
मव्याप्यं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये पयसस्तुविभाषयेत्यादौविभक्तेर्दर्शनात् डाचिविवक्षितइति परसप्रभ्यानु अन्योन्याश्रयः स्यात् डाचिकृतेद्विर्लभमितिद्वयव्याह
जातिस्यांचसत्यांजातिभावः खरटखरटाकरोतीति खरटदित्यस्यद्वित्वादिपूर्ववत् द्वजर्द्धादित्युक्तेअत्रनस्यात् नह्यस्यार्द्धद्वयच किंतुयच्च यत्प्राचोक्तमटिलो
पेसतिद्वचोअवरंयत्तदर्द्धयस्येति तन्न सत्यंतस्यनिर्मूलत्वात् खरटखरटाकरोतीत्यादौअव्याप्येश्च यदपिव्याचख्युः परमापकर्षेक्रियमाणेद्वचोअवश्यं
भात्यपकर्षोविवक्षितइत्याह रिलोपेसतीत्यादितदपिउक्तदोषादोकरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् बीजेनसहेतिवृत्तिविषयेबीजशब्दोबीजावयवसहितेविलेखमेव
तते समयच्च कालेयापयतीत्यर्थइति हरदत्तस्त्वाह समयोनियमः अद्यकर्तव्यत्वेननिर्णीतमर्थविधटयितुंअद्यमेपावश्यम् श्चोऽस्यसमयः इत्येवयोव
हुषुर्दिप्रसेधाहस एवमुच्यतइति सयत्रनिष्पन्नात् यतस्यनेनेतिपत्रम् शराणांपुंस्वगतोवर्हः सयत्रनिष्पन्नंवाकरोतिभूतलमिति यत्राणिपर्यानिश्रुतासाके

राम.
११०

पाकेविमृष्टलंकरोतिकदन्तमृष्टलमुदररोगः सत्यादशपथे भांडं रात्रादिद्रष्टुं ज्ञातं केतव्यमिति मयैतद्रात्रमिति बुद्ध्यापरोक्षादेनास्य कारद्रव्यप्रदानेन
 च दृढं करोतीत्यर्थः तथेव तथ्यं पादाघाभ्यां चेति चकार स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सार्थं यत् परिवापणमिति कर्मव्यापारमात्रवाचिनोवपेर्हेतुमस्मिंचित्यु
 द्मंगल्यमुं उनेनेति चोत्तरदीक्षादौ भद्राच्चेति भद्रादित्यर्थग्रहणमिति तु नोक्तं मंगलादिभ्योऽपि प्रसंगात् इति तद्विप्रक्रिया सर्वस्य हेतुनित्यवीक्षणोपयोगि
 मादीनां विधेयकार्यिणो रनिर्देशेन साकांक्षत्वात् स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह इत्यधिकृत्येति एतदर्थरूपमधिकृत्येति तस्यार्थः स्वरूपग्रहणं तु न भवति आग्ने
 रितस्यां स्य तु वेति लिङ्गात् सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्ये सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वेन तु कश्चिदवयववैवर्ज्यत इत्यर्थः इह दृष्टे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दस्वरू
 पेऽप्येते शब्दानुशासनप्रस्तावात् सर्वस्येति स्थानवच्छेदोऽयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः यदि तु उच्चारणमेव संख्येयं तदा स्थान्मादेशभावो नास्ति निवृत्तिधर्मा
 हि स्थानी सर्वे चेन्निवृत्तं किमुच्चार्येत अतः सर्वस्येति अर्थाद्दोच्चारणशब्दापक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सर्वद्विरुच्चार्येदिति फलितोऽ
 र्थः सोऽयं हिः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः नन्वाद्ये पक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् नावयवयोः ततश्च पदकार्याणि न स्युः तद्यथा अपुचन्न
 पचन्निति उ मुद्रुषान्बुक्षानिति पदांतस्येति गत्वनिषेधः अग्रेऽग्रेण्डः पदांतादिति पूर्वस्वरूपत्वमित्यादीनि किंचापदांतत्वं प्रयुक्तानि कार्याणि च स्युः
 तद्यथा अग्निताग्नीत अतोमुगो इति पररूपस्यादिति चेत् अत्राहुः यदि प्रत्यक्षमितावयवभेदः समुदायैक एव आदेशः स्यात्तदा द्वे इति द्विर्वचनमनु
 ययने स्यात् अतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वेपदे समुदिने युगपदादेशत्वं विधीयेते तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वतः एव चावयवयो
 रप्येति न कश्चिदोषः हिः प्रयोगपक्षे तु प्रत्येकपदसंज्ञास्यैव समुदायस्य त्वित्यं पचमिपचसीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विः पठ्यते तत्रैव यस्मात्
 त्ययो विहितः तदादितदंतमिति विधीयमानापदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्तते तेनावग्रहादिसिध्यति यद्यपीह समुदायस्यैव पदत्वं नावयवानामिति भाष्य
 स्वरसस्तथापि भाष्यं भङ्गानेयम् अवयवोपपदकार्याणां प्रागुक्तानां निर्वीक्ष्यत्वात् इत्यन्यत्र विल्लरः सर्वस्येति किंस्वादि विहितपक्षसंज्ञा मादाय वृक्षां म्यामित्या
 दौ प्रकृतिभागमात्रस्य माभूत् नित्यवीक्षणोऽयोत्ये इति नपुंसकमनयंसंकेनेत्येकशेषः एकवद्भावश्च बोध्यः पदस्येति वक्ष्यमाणमिह पदव्यव्यमिति भावः तेन हि

अतोऽपि धीपमानं द्विर्वचने धातुमात्रस्य न भवति किंच पदस्योच्यमानं द्विर्वचने वृद्धिर्गन्धतरेण धातोर्पठं न वाधते अग्न्यादिभृशार्थे सावकाशोपपन्नः पुन्यपरगादि
 वचनेन वाध्यत यनुवदति परिग्रहीत साधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी तदर्थमिधानां च धातुमात्रस्य द्वित्वेनेति तद्धि सं उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमूहे
 कस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः किंच भावार्थकलकारां तां नान्ययकृतां च त्वदुक्तरीत्या द्वित्वेन स्यात् ननु तत्र नित्यता वमस्य नंतरं पदोत्तरैः साधना कोऽपि प्रय
 तइति चेत् तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वेनैव कार्यता किंच तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्य लेपि धातुमात्रस्य द्वित्वेदुर्वारमित्यास्तां तावत् न न्वेव पदोधिकोऽप्युक्त
 र्यसगतिकस्य द्विर्वचनेन स्यादिति चेत् न कालिककार वचनादेव तस्मिन्नेव वापि द्वौ धर्मौ यतुवदति प्रपचति प्रपचतीत्यादौ धातूपसंगसमुदायः क्रियाविशेषवा
 ची अडादिव्यवस्थार्थपरं धातूपसंगोऽयं कृत् कल्यनेततश्च क्रियाधर्मो नित्यतासमुदायस्येति तस्मैव द्विर्वचनमित्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कल्पितेनैव व
 यत्त्वेन यथा गमः षाष्ठद्वित्वेन च व्यवतिष्ठते एवमाष्टमिकद्वित्वस्यापि प्रवृत्तिं को वाग्यत क्रियाधर्मो नित्यत्वमित्यप्यव्यर्थ उपन्यासः लकारार्थयोः कर्तृ
 कर्मणोरपि क्रियानिरूप्यतया विशिष्टादेव लकारापत्तेः तस्य धातुत्वेनास्तीति चेत् तर्हि न स्युरेवलादयः तद्विधीनानि रूपसंगे चरितार्थत्वात् इदं त्वत्र धेयं स ग
 निकस्य द्वित्वे एकमधेनास्येव स्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशोपितस्य दौर्लभ्यात् द्विः प्रयोगपक्षे नुप्रथमगतिविहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्नोतस्मिन्
 नुपिनक्षतिः वस्तुतस्त्विह द्विः प्रयोगपक्षो दुर्वलः पौनःपुन्यपौनःपुनिकइतिसमुदायात् षष्ठजोरनुस्यति प्रसंगात् तत्र हि अंतरंगत्वादर्थान्तासु पौलुकिद्वि
 त्वप्रवर्तते किंच तत्रैकपद्याभावे पुनः पुनर्जायमाना पुनराणीत्यादाववग्रहोपिनसिध्येदित्यन्यत्र विस्तरः आभीक्ष्ण्यमिति तद्वि क्रियाविष्टेऽप्राप्तेनाद्योत
 नार्थद्वित्वक्रियाप्रधाना नामेव न्याप्यक्रियाप्राधान्यं चाख्यातेऽस्ति कृद्विशेषे च अव्ययकृतोभावे इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः वीश्यायामिति व्याप्तिमिच्छा
 र्थव्याप्तिप्रतिषिद्धादपि धेति यावत् सा च प्रयोक्तृधर्मः आवाधवतगतगतइत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिनापि डितो वाक्यप्रयुक्ते इति यथाप्रतीयते तथा वृत्तं
 संसंचतीत्यादावपि व्याप्तिबोधयिषो रिदं वाक्यमित्यवगमात् शाब्दबोधविषयस्य व्याप्तिरेव सा च कात्स्न्यं तच्च अधिकारिकं सर्वे ब्राह्मणाः आमंदिना इत्या
 दयश्च न हि साक्षात्सर्वादिप्रयोगेपि असंकुचद्वृत्तितानियंतुं शक्या उपपत्तिमहिम्ना संकोचस्यावश्यकत्वात् यत्र तु संकोचकं नास्ति तत्रासंकोचइष्ट एव

जातो ज तो नि धन मु पे ती ति व त न चै व वृ ष मि त्या दौ व ह व च न प्र स गः व ह न ा भा ष्ये र ह त्व सं ख्या या स्त त्रा भा ना त प्र त्ये क नि ष्ठ मे क त्व मे व हि त त्र त त्र भा ह न ए त ए व
प्र त्ये क वि धे य सं व धो ल भ्य ते त था हि त्रा ह्म णा य त्रा ह्म णा य श तं दे य मि तु क्ते प्र त्ये कं श ते दी य ते ए क शे षे तु नै व त्रा ह्म ले भ्यः श तं दे य मि तु क्ते नि य मे न प्र त्ये क श तं दे
य मि त्य र्थे स्था ला भा त अ त ए वै क शे षे ए क व च न न य दा तु परि गृ ही त द्वि त्वा नां वी षा त दा त्रा ह्म णा भ्या त्रा ह्म णा भ्यां श तं दे य मि ति भ व त्ये पु स वं त्रि भ्य स्त्रि भ्ये इ
त्वा य ष्यं त द पं नि गे लि तो र्थः द्वि व च नै क शे षे यो र ने क प्र ती ति र्नि य ता किं तु आ धे ए क त्वं द्वि त्वं व ह त्वं वा व्य व स्थि त मे व प्र ती य ते प दार्थ का र्त्तु च द्वि ती ये त
द्वि त्व व ह त्व ए व प्र ती ये ते का र्त्तु ये तु ने ति स्या दे त त् परि गृ ही ते क त्वा ना म पि व ह त्व म भि धा तुं द्वि व च ना दु त्त र्का त्वं व ह व च नो त्प ति र स्तु त था हि ए क शे षे य था
शे ष म र्थः शि षे न ग म्य ते त द्द त्र द्वि शे षे पि शि षा भ्या मि त र्थ धीः य तु व दं ति अ प्रा ति प दि क त्वा न्न भ वि ष्य ती ति त द व्या प कं स रि त्स रि यो षा षे स्या द्दे उ क्त दे
य मि त्वा रा दि ति चे त् अ त्रो च्य ते अं त रं गै क त्व सं ख्या व रु द्धो द्वि रु क्तो र्थः सं ख्या त रं नि रा कां ष ए व न हि व स्तु ग स्या व ह त्व म स्तो त्ये ता व तै व त स्य शब्दे बो ध आ पा द
पि तुं श क्य ते अ स त्वा र्थ के ष्व पि त दा य तेः अ यो ग्यं त दि ति चे त् स मं प्र कृ ते पि अ त्र च लिंग ए के क स्य प्रा चा मि त्रि नि र्देश इ ति दि क् प रं र्ज ने अ त्र वार्त्तिके प रं स मा
सं ने ह परि त्रि ग त्तं वृ षो दे वः वे ति च क्त व्यं त था च का र के षू दा ह तं अ प हरेः परि हरेः सं सार इ ति उ प र्म ध्व ध सः सा मी प्ये क थं त र्हि उ य रि शि र सो घ रं धार य ती ति अ त्रा हः
औ त रा भ्य र्थ मा त्र मि ह वि व क्षि तं न तु सा मी प्यं अ तो व स्तु त स्त त्वे पि न द्वि त्वं वि व क्षा हि ण च व्यु त्तैः प्र धा न की र्णां अ त्र च उ प ज्ञो य क्त मं त दा धा वि र व्या सा पा मि
ति स न्नं त प्र यो गो ज्ञा प क इ ति वा क्ये देः सुं द्य सुं द्रे स्या दि स्वरि त मा म्ने डि ते स्या स मं ति को प क त्त्वे ने षु आ म्ने डि तं भ र्त्से ने इ ति सू त्रा भ्यां य था य थं प्र षः सु तो वै क ल्पि
क त्वा न्ने ह क्तः उ क्तं हि भा क्त्वं सर्वः सु तो वै क ल्पे क इ ति ए कं व ह व्री हिव त् द्वे इ त्य नु व त्तं तं त चानु वा य स म र्थे कं त दा ह द्वि रु क्त इ ति ते ने ति य ध्य मे चै व ह व्री हिव त्
ष्य न वि हि तौ त था पि त त्र दृ षा वि त्ये ता व तै वा ति दि श्य ते इ ति भा वः स मु दा या तु वि नि त चै क व च न मे व य था चै त त था प्रा ग वो क्तं पू र्व भा गे इ ति न त् त र भा गे पि त था
हि दे धा न पु व द्वा वः सर्व ना म्ना रु ति मा त्रे इ ति वा स्त्रि याः पु व दि ति वा त त्रा यः पू र्व भा ग स्ये व भ स्त्रे ये ति ज्ञा प का दि सु क्त द्वि ती य स्तु स मा ना धि क र ण प र त्वे वि धी य ते म
चो र भा ग स्य त द स्ती ति भा वः ए ते ने ह सू त्रे द्वे इ त्य स्या न नु वृ त्तौ ए के स त्र पु व द्वा व यो द न ह र द ता दि मिः कृतं प्र सु क्तं ए कं के चै त्र पु र्व भा गे टा पो नि वृ त्ति रि ति स्व ग्रं थ

प.सु.
१११

यतोऽपि धीयमानं द्विर्वचने धातुमात्रस्य न भवति किंच पदस्योच्यमानं द्विर्वचने वृद्धिर्गन्तव्यं धातोर्पठं नैवाधते अयमपि हि भृशोऽपि सावकाशो यद्वै नः पुन्ये पोरं गृहि
र्वचने नैवाध्यत यनुवदति परिगृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी तदप्रमिधानां च धातुमात्रस्य द्वित्वेनेति तद्विस्मयं उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमूहे
कस्य वा कास्यैव द्वित्वापत्तेः किंच भावार्थकलकारांता नानाव्ययकृतो च त्वदुक्तरीत्या द्वित्वेन स्यात् ननु तत्र नित्यता वमस्यनेतरं पदोत्तरैः साधना कोऽपि प्रय
तइति चेत् तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं नैवार्पतां किंच तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रस्य द्वित्वं दुर्वारमित्यास्तां तावत् नन्वेव यथाधिकोऽप्युक्त
र्षसगतिकस्य द्विर्वचने न स्यादिति चेत् न कर्तृकलकार वचनादेव तस्मिन्नेव कर्तृकर्मलकारेऽपि द्वित्वं नैवार्पितं यनुवदति प्रपचति प्रपचतीत्यादौ धातूपसंगसमुदायः क्रियाविशेषता
चाऽऽदि व्यवस्थार्थं परं धातूपसंगेऽपि यत्कलकल्यनेततश्च क्रियाधर्मो नित्यतासमुदायस्येति तस्यैव द्विर्वचनमित्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कल्पितेनैव
यत्कलकल्यनेततश्च क्रियाधर्मो नित्यतासमुदायस्येति तस्यैव द्विर्वचनमित्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कल्पितेनैव
कर्मणोरपि क्रियानिरूप्यतया विशिष्टादेव लकारापत्तेः तस्य धातुत्वेनास्तीति चेत् तर्हि न स्युरेवलादयः तद्विन्धीनानिरूपसर्गचरितार्थत्वात् इदं त्वत्रधेयं सग
निकस्य द्वित्वेनेकमधेनास्येव स्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशेऽपि तस्य दोर्लेभ्यां तद्विः प्रयोगपक्षेऽनुप्रथमगतिविहायावशिष्टसमुदायस्य पदत्वं प्राप्नोति तस्मिन्
पि न सति वस्तुतस्त्विह द्विः प्रयोगपक्षो दुर्वलः पौनः पुन्यपौनः पुनिक इति समुदायात् अत्र नोऽनुस्यति प्रसंगात् तत्र हि अन्तरंगत्वाद्यं मात्सु पौनिकिद्वि
त्वं प्रवर्तते किंच तत्रैकपक्षाभावे पुनः पुनर्जायमाना पुराणीत्यादाववग्रहोऽपि न सिध्येदित्यन्यत्र विस्तरः आर्भोऽप्यमिति तद्वि क्रियाविशेषतां प्राप्तेन नोद्योत
नार्थद्वित्वं क्रियाप्रधाना नामेव न्याप्य क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेः स्तिरुद्धिशेषे च अव्ययकृतोभावे इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः वीक्षायामिति व्याप्तिमिच्छाया
स्याप्यप्रतिपिपादपिषेति यावत् सा च प्रयोक्तृधर्मः आवाधवतगतगतइत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पिडितो वाक्यं प्रयुक्ते इति यथाप्रतीयते तथा च संज्ञ
संज्ञासंचर्तीत्यादावपि व्याप्तिबोधयिषो रिदं वाक्यमित्यवगमात् शाब्दबोधविषयस्य व्याप्तिरेव सा च कात्स्न्यं तच्च अधिकारिकं सर्वे ब्राह्मणाः आमंदिना इत्या
दयश्च न हि साक्षात्सर्वोदिप्रयोगेऽपि असंकुचद्वित्वात् नित्यं न शक्या उपपत्तिरिति हि मन्त्रासंकोचस्यावश्यकत्वात् यत्र तु संकोचकं नास्ति तत्रासंकोच इष्ट एव

राम
१११

जातो ज तो निधनमुपेतोतिवत् नचैव वृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसंगः बहुनाभाभ्यपदं बहुत्वसंख्यायास्तत्राभावात् प्रत्येकानिष्टमकेत्वमेवाह तत्र तत्र माहसु अत्रैव
 प्रत्येकं विधेयसंबंधो लभ्यते तथा हि ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते एकशेषे तु नैवं ब्राह्मणेभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं दे-
 यमित्यर्थस्यालाभात् अतएवैकशेषे एकवचनेन यदा तु परिगृहीतद्वित्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणभ्यां ब्राह्मणभ्यां शतं देयमिति भवत्येवमुपेयं त्रिभ्यस्त्रिभ्योऽ-
 त्यां च पूर्यते तदप्यनिर्गलितोऽर्थः द्विवचनेकशेषयोरेकप्रतीतिरनियता किंतु आद्ये एकत्वं द्वित्वे बहुत्वं वा व्यवस्थितमेव प्रतीयते पदार्थकार्त्तव्यं च द्वितीये त-
 द्वित्वबहुत्वे एव प्रतीयते कार्त्तव्यं तु नेति स्यादेतत् परिगृहीतैकत्वानामपि बहुत्वमभिधातुं द्विवचनादुत्तरकात्वं बहुवचनोत्तरात् तत्राह एकशेषे यथा
 ओ३ मर्थः शिष्टेन गम्यते तद्वद्विशेषेऽपि शिष्टाभ्यामित्यर्थः यतु वदंति अप्रातिपदिकत्वान्न भविष्यतीति तदव्यापकं सरित्सरिद्योषायां यस्यां दोऽक्तदे-
 यमिति स्तारादिति चेत् अत्रोच्यते अंतरंगैकत्वसंख्या बह्वो द्विरुक्तोऽर्थः संख्यातरेणैकांश एव न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोधोऽप्युपाद-
 यितुं शक्यते असत्त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः अयोग्यतदिति चेत् समंप्रकृतेऽपि अत्र च लिंगेणैककस्य प्राचामिद्विनिर्देश इति दिक् परेर्वर्जने अत्र वार्तिके परे समा-
 सनेह परिनिर्गतं वृद्धो देवः वेति वक्तव्यं तथा च कारकेषु दाहं अपहरेः परिहरेः संसार इति उपर्यध्वंसः सामौष्ये कथं तर्हि उपरि शिरसो घटं धारयतीति अत्राहुः
 औत्तराध्वर्यमात्रमिह विवक्षितं न तु सामौष्यं अतो वस्तुतस्तत्सत्त्वेऽपि न द्वित्वं विवक्षाद्विशब्दस्य तत्रैः प्रधानकारणं अत्र च उपज्ञोपक्रमं तदाद्या चिरव्याप्तायामि-
 तिसन्नं तं प्रयोगो ज्ञापक इति वाक्यादेः सुखं सुदुःखादिसुखरितमास्त्रेडिते सुखसमाप्तिरूपकत्वेन सुखेऽस्त्रेडितं मर्त्तने इति सूत्राभ्यां यथा यथं प्राप्तः सुतो वै कस्मि-
 कत्वान्नैह कृतः उक्तं हि माकु सर्वः सुतो वै कार्त्तव्यं इति एकं बहुव्रीहिवत् द्वेऽस्य नुवर्तते तच्चानुवाद्यसमर्पकं तदाह द्विरुक्त इति तेनेति पद्यप्येवैव हीदृशविशि-
 ष्यनविहितौ तथापि तत्र दृष्टावित्येतावतैवोति दिश्यते इति भावः समुदायात्सु विनिर्जितैकवचनमेव यथा चैतत्तथा प्रागेवोक्तं पूर्वभागे इति न तत्र भूमिपि तथा
 हि द्वेधात्र पुंवद्भावः सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे इति वास्त्रियाः पुंवदिति वा तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्त्रेयेति ज्ञापकादिसुक्तद्वितीयस्तु समाप्ताधिकरणपरत्वे विधीयते न
 चोत्तरभागस्य तदस्तीति भावः एतेनेह सूत्रे द्वेऽस्य स्यान्ननुवृत्तौ ऐक्यत्रपुंवद्भावो दनेहरदत्तादिभिः कृतं प्रत्युक्तं एकैकस्य तत्र पूर्वभागे टापो निवृत्तिरिति स्वप्रथ-

यो धावे इत्यस्यानृतिस्तु स्यार्था उत्तरार्थाचेत्यस्यदेतत् आवाधेव इहेति बहुव्रीहिवद्वावादित्यनुषज्यते तथाच ह्रिः पुंवदिति पूर्ववर्तते तेन चेदमुत्ररपदनेति वा
 न्ति अतिदशवत्नेनैव उत्तरपदत्वस्यापित्वाभात् स्यादेतत् ननेत्यत्र नलोपो नञ् इत्यपितर्हि स्यादिति चेत् मैवंतत्र हि उत्तरपदाधिकाया विशेषेपिनत्रः साक्षाच्छ्रुते
 नकार्पित्वेन निमित्तभावो वाध्यते तथाच मद्रहदो भद्रहद इत्यत्र अचोरहाम्यामिति रेफस्य द्वित्वप्रसंगे आकरे उक्तं नेमौ रहोकार्पिणो किंतु निमित्तमेतौ द्विवचन
 स्येति नन्वेव धूर्धः पंथाः पंथा इत्यादौ समासोत्पत्त्यादिति चेन्न समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने समासात्तादृतिपुनः समासग्रहणं हि समासा
 धिकारविहितोयः समासः तस्य रिग्रहार्थे तेनातिदेशिके समासां तानां मप्रवृत्तिरिति दिक्प्रकारेण गुणवचनस्य यद्यपि भेदो प्रकारइत्युच्यते बहुभिः प्रकारै
 र्भुक्ते बहुभिर्विशेषे रित्यवगमात् तथापि ह्रिवक्षितमर्थमाह सादृश्ये इति अत्र च व्यख्याने शरणा अस्ति च सादृश्ये प्रकारशब्दः ब्राह्मणप्रकारेण गुणवचनः ब्रा
 ह्मणसदृश इत्यवगमात् पुंवद्भावे इति पुंवत्कर्मधारयेत्यादिसूत्रात् तच्च कोपधादिष्वपि प्रवर्तते तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावेऽपि न व्य
 र्थेति बोधोपपद्यते इति इह द्वित्वेन जातीयो वाधो नेष्यते इति वामनः अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचने गुणवचनेपि भेदरूपेण सावकाशो जा
 तीयगुणवचनेषु सादृश्ये परेण द्वित्वेन वाध्येत इति भावः जयादित्यस्तु जातीयरूपा विधौ विशेषणवत्प्रकारशब्दार्थ इत्याह गुणवचनस्येति किं सिंहो मारा
 वेकः अग्निर्माणावकः यद्यपि ह्र अग्निर्हि शब्दाभ्यां जघन्यवृत्त्या गुणो गम्यते तथापि गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपरत्वेनैव द्वित्वेन स
 न्यधीमित्याकरः नवं नवंप्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीष्वायां द्वित्वं अनेन तु द्वित्वे सुबलुकस्यात् यथानवनवावनवायुभिराददे इति पुंवद्भावः कथं भीतभीत इव शीत म
 पूरव इति भारविः इव शब्देन सादृश्यस्योक्ततयेह प्रकारे द्वित्वायोगात् सत्यं भीतं भ्यो भीत इति कथंचिद्वाख्येयं तेनातिभीत इति फलितं यत्तु अधिक्ये हे इति वा
 त्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिर्हक्तं तदतिरभसोक्तिमात्रं अथ कथं खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गतासि पत्रक्षीराः क्षीराः परिलघुयथः स्नातमां
 चोपभुज्येति मेघदुतः एकस्यापि खेदावस्था सुस्रयावस्था सुचभेदं परिकल्प्य वीष्वा बोध्या अथ कथं मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघदुतः मंद
 मंदं स्यादेतः प्रययोऽस्व इति वतलुक प्राप्ते वीष्वा र्थस्य चासंभवादिति चेत् सत्यं स्वतो मंदं गमिनं त्वां पवनो मंदं नुदतीति कथंचिद्वाख्येयं सिद्धस्य गतेऽश्वितवीयत्वात्

अनुपूर्व्येति वीक्षाभावादारंभः न्यायसिद्धेति यावद्विशद्वैः संबोध्यार्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः कर्मव्यतिहार इति क्रियाविनिर्भये इत्यर्थः
 हेतुनित्यमेवेदं द्वित्वं वादुलकं तु समासवद्भावस्यैवमुपःसुर्वक्तव्य इति अत्र केचित् द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानं अतएवोत्तरद्वयेपि द्वितीय इत्यस्य
 वनतुप्रथमा तत्राप्येकवचनमेवनतुवचनोत्तरं एतच्चदुर्गपरिशिष्टकं ठाभरणादिष्वर्वाचीनग्रंथेषु स्पष्टतदेतदुक्तं प्राचा द्वितीयेकवचनं च परस्परद्वये
 ति एतच्च सर्वमेपाणिनीयं भाष्यादावनुक्तत्वात् तदेतत् ध्वनयन् वचनोत्तरमुदाहरति अन्योन्यावित्यादिमाघ इति सच भाष्यानुगुणः । ते भावः त ।
 शर्वाचीनमतं कवयोपिनानुरुध्यंते इत्युक्तं तथा च भारविः स्थिति नभः सुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्यरेति प्रायुक्तं अत्र हि अदृष्टः पर
 तयैरिति विप्रक्षेपमथ मां ततास्पष्टेवेति दिक् तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचोग्रंथं परिष्कुर्वन्नाह अत्र केचिदिति वस्तुस्थितिमाह अन्ये त्विति अतिप्रसंगा
 ति तथा च एकशेषप्रतिबंधात् द्विर्वचनस्यापि वृत्तिमाश्रित्य तद्वत्त्वेन पुंवद्भावो न शङ्क्यः लक्ष्यविरोधात् कारकं चेद्विजानीयात् योऽयं मन्येत सा भवेत् इत्य
 कथितसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चेति भावः यत्तु प्राचोग्रंथं व्याचक्षाणोक्तं अन्योन्यमित्यादावन्यामन्यामि द्विर्वचने कृते सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इ
 ति पूर्वोत्तरप्रदयोर्द्वयोरपि पुंवद्भाव इत्यदितत्सर्वं रभसात् एतच्च मूल एव ध्वनितं यदपि तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचोग्रंथं व्याचक्षाणा अहः तृतीयादि
 षु पुंवद्भावो विशेषः तेन दाप्य अत्र तृतीयादिष्विति अविवक्षितं द्वितीयायामपि पुंवत्त्वस्यैवत्वादिति तच्चिंत्यम् पुंवत्त्वविशेष इति विशेषोपिधानमविव
 क्षितमिति च स्वोक्तेः परस्परव्याघातात् मूलकृता पुंवद्भावस्यास्पष्टत्वात् तद्व्यस्य जस्यैव व्याख्यातत्वाच्चेति दिक् यथायथमिति न लोकेति व्यस्येति
 वेधः जातेऽस्य तद्वन्नतत्वात् सिद्धांतकौमुदी व्याख्यासंयं प्रौढमनोरमा समाप्रेतवृत्तेन तु व्युत्पत्तेश्च ॥ इति श्रीभट्टोजिदाक्षितविरचितायां सि
 द्धांतकौमुदी व्याख्यायां प्रौढमनोरमा समाख्यायां सुवर्तं समाप्रेतं ॥ संवत् १९२० मोः श्रावणशुक्लतृतीयायाम् ३ ॥

म.सु.
११३

नो

॥ इति मनोरमां सुवंत समाप्ते ॥

राम

११३

